

М. КАМОЛОВ

гипсокартон

СЕРВИСНАЯ СЕТЬ

БИРИНЧИ НАШРИГА СЎЗ БОШИ

Бу китоб олий техника ўқув юртларининг студентлари учун СССР Олий ва маҳсус ўрта таълим министрлиги тасдиқлаганинг 460 соатлик олий математика курси программасининг аналитик геометрия қисмига мувофиқ ёзилди.

Сиртдан, кечки ва қатнаш ўқийдиган студентларни назарда тутиб китобда қаралган асосий материаллар бўйича берилган мисолларнинг кўпроқ бўлишига ва мазмуни олий техника ўқув юртлари учун мосроқ бўлишига эътибор берилди.

Шу билан бирга, назарий масалаларнинг математика нуқтаси назаридан қўйилиши ва исботланиши мумкин қадар тўлатукнс бўлишига ҳаракат қилинди, программадан ташқари берилган материаллар учраган жойларда бу масалалар билан тутла танишмоқни истаган студентлар учун керакли адабиёт курсатилди.

Китобнинг қўл ёзмасини доцент Мардон Аюбович Собиров синчиклаб кўриб чиқди ва у кўрсатган муҳим кўрсатма ва тузатишлар эътиборга олинди.

Бунинг учун автор китобнинг маҳсус редакторлиги вазифасини ўз зиммасига олган М. А. Собировга саммий миннатдорчилик билдиради. Шунингдек, китобнинг қўл ёзмасини муҳокама қилиб, фойдали маслаҳатлар берганлари учун ТЭИС (Тошкент Электротехника алоқа институти) олий математика кафедрасининг ўқитувчиларига ҳамда нашрнёт редактори И. Аҳмаджоновга автор ўз ташаккурини билдиради.

Бу китоб олий техника ўқув юртлари учун аналитик геометриядан ўзбек тилида биринчи оригинал китоб бўлгани учун уни камчилик ва хатолардан холи деб бўлмайди. Учраган камчиликларни тугатишда ва китобнинг сифатини яхшилашда китобхонлар ёрдам беради деб ишонамиз.

Автор

М. КАМОЛОВ

АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ

Ўзбекистон ССР
Олий ва маҳсус ўрта таълим министрлиги
олий техника ўқув юртлари учун
ўқув қўлланмаси сифатида
руҳсат этган

ТУЗАТИЛГАН ВА ТЎЛДИРИЛГАН
ИККИНЧИ НАШРИ

ЎҚИТУВЧИ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1972

Кесманинг йұналишини таърифлаш учун уни чегараловчи нұқталардан бирини кесманинг боши (учи) деб, иккинчисини кесманинг охири деб олинади.

Бошланғыч А нұқтаси ва охирги В нұқтаси күрсатилған кесма йұналған кесма дейилади ва \overline{AB} шаклда ёзилади.

Кесманинг А учидан В охирига томон йұналиш \overline{AB} кесманинг йұналиши ҳисобланади. Шунинг учун \overline{AB} йұналған кесма билан \overline{BA} йұналған кесма бир-бирига қарама-қарши пікірган булади.

Агар йұналған бир қанча кесма битта түгри чизиқда ётса бу кесмаларнинг йұналишларини плюс ёки минус ішора билан ҳам күрсатылған мүмкін. Бунинг учун түгри чизиқдаги мүмкін бұлған иккі йұналишдан бирини мусбат йұналиш деб, иккінчисини эса манфий йұналиш деб олиш керак. Қабул қылған мусбат йұналиш одатда стрелка билан күрсатилади (1- чизма). Чизмада

$\begin{matrix} t & \text{бір масштаб бірлігі} \\ \hline A & B & C \end{matrix}$

1- чизма.

чапдан ўнгга томон йұналиш мусбат йұналиш сифатида олинади. Мусбат йұналиши күрсатилған түгри чизиқ \uparrow деб аталаади.

Бирор үқда ётған кесманинг йұналиши \uparrow йұналиши билан бир хил бұлса, кесманинг йұналишини мусбат деб өләміз ва уни + (плюс) ішора билан күрсатамыз; \uparrow билан кесманинг йұналиши турлыча бұлса, кесманинг йұналишини манфий деб ҳисоблаймыз ва уни — (минус) ішора билан күрсатамыз.

Бирор үқдагы йұналған кесманинг плюс ёки минус ішора билан олинған узунлиги бу кесманинг алгебраик миқдори деб аталаади.

Йұналған \overline{AB} кесманинг¹ алгебранк миқдорини бундан кейин \overline{AB} билан күрсатамыз.

Кесма узунлиги ҳамма вақт олинған масштабда мусбат сон билан ифодаланади. \overline{AB} йұналған кесманинг узунлиги $|AB|$ шаклда ёзилади. Бу таърифга асосан йұналишлар қарама-қарши бұлған \overline{AB} ва \overline{BA} кесмаларнинг узунлікleri бир-бірінше тең, яғни:

$$|AB| = |BA|.$$

Аммо \overline{AB} ва \overline{BA} йұналған кесмаларнинг алгебраик миқдорлари бир-биридан ишорасы билан ғарәп қылады, яғни:

$$|\overline{AB}| = -|\overline{BA}|.$$

¹ Гап үқдагы йұналған кесманинг алгебранк миқдори устида боряпты, бундан кейин, англашынамовчыллық бұлмайдын қолларда, бу ибора ўрнiga йұналған кесма миқдори ёки кесма миқдори, \overline{AB} йұналған кесма ўрнiga \overline{AB} кесма деб ҳам юритамыз.

Масалан, ED бир масштаб бирлиги бўлганида A ва B нуқталар орасидаги масофа $2,1$ масштаб бирлигига, B ва C нуқталар орасидаги масофа $2,05$ масштаб бирлигига тенг бўлсин (1 - чизма). Бу ҳолда $AB = 2,1$; $BC = 2,05$ ёки $BA = -2,1$; $CB = -2,05$ бўлади.

Булардан

$$|AB| = |BA| = 2,1 \text{ ва } |CB| = |BC| = 2,05.$$

Агар йўналган \bar{AB} кесманинг бошлангич A учи билан унинг охирги B учи устма-уст тушиб қолса, бундай кесмани *ноль кесма* деб атаемиз. Ноль кесманинг узунлиги нолга тенг бўлиб, унинг йўналиши аниқмас.

Энди бирор ўқда учта нуқта олиб, қўйидагини исботлаймиз. A , B , C дан изборат учта нуқта битта ўқда ҳар қандай жойлашганда ҳам \bar{AB} , \bar{BC} , \bar{AC} кесмаларнинг алгебраик миқдорлари ўзаро ушбу

$$\bar{AB} + \bar{BC} = \bar{AC}$$

айният билан боғлангандир. Бу айниятнинг тўғри эканини текширамиз. Дастроб, $\bar{AB} \cdot \bar{BC} \cdot \bar{AC}$ кесмаларнинг йўналишлари бир хил ва улар нолмас кесмалар деб фараз қиласиз (1 - чизма). Бу ҳолда ҳаракат қилаётган нуқта A нуқтадан чиқиб, олдин B нуқтага, ундан кейин C нуқтага етиб келади ва \bar{AC} масофани ўтади, ҳаракат давомида йўналиш ўзгармайди, яъни \bar{AC} кесманинг узунлиги (ўтилган йўл) \bar{AB} ва \bar{BC} кесмалар узунлиги йиғиндисига тенг:

$$\bar{AB} + \bar{BC} = \bar{AC}. \quad \text{Лар}$$

Энди \bar{AB} ва \bar{BC} кесмалар йўналишлари турлича ва нолмас кесмалар деб фараз қиласиз (2 - чизма). Бу ҳолда A нуқтадан ҳаракат қила бошлаган нуқта олдин B нуқтагача бориб, ундан кейин орқага қайтиб, C нуқтага келади, бошқача айтганда \bar{AC} кесманинг узунлиги \bar{AB} кесма узунлигидан \bar{BC} кесма узунлигини айрилганига тенг бўлиб, йўналиши бу кесмалардан

2- чизма.

3- чизма.

каттасининг йўналиши билан бир хил; бундай бўлиши чизмадан равшан кўриниб турибди. Бу ҳолда AB ва BC сонлар турли ишорали, \bar{AC} нинг ишораси \bar{AB} ва \bar{BC} сонларининг алгебраик миқдорларига кўра каттасининг ишораси билан бир хил. Бундан йўналган кесмаларнинг алгебраик миқдорларини қўшиш нисбий сонларни қўшиш каби бажарилишини курамиз.

ИККИНЧИ НАШРИГА СҮЗ БОШИ

Бу нашрда китобга бирмунча тузатишлар киритилди, жумладан биринчи нашрда учраган хатолар тузатилди, бобларнинг деярли барчасида қўшимча машқлар берилди. Булар китобдан масалалар тўплами сифатида ҳам фойдаланиш имконини беради.

Бундан ташқари китобнинг бир неча бобига назарияга тегишли бўлган масалалар ҳам киритилди, булар шубҳасиз, китобда қаралган масалаларни яхши тушуниб олинда китобхонга қулайлик туғдиради. Жумладан, I бобга қўшилган йўналган кесманинг миқдорини ва унинг узунлигини ойдинлаштирувчи мисол, IV бобга киритилган координаталар алмаштириш формуласини проекциялар назариясидан фойдаланмай келтириб чиқариш масаласи ва ҳоказолар.

Китобни иккинчи нашрга тайёрлашда „Ўқитувчи“ нашриётининг физика-математика редакциясидаги ўртоқлар бир қатор тузатиш ва контекстни яхшиловчи таклифлар киритдилар. Бу ишлари учун уларга автор ўзининг самимий миннатдорчилигини изҳор қиласди.

Автор
Тошкент, 1971 й. июнь

БИРИНЧИ ҚИСМ

ТЕКИСЛИКДАГИ АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ

Биринчи боб

ТЕКИСЛИКДА КООРДИНАТАЛАР МЕТОДИ

1- §. КООРДИНАТАЛАР МЕТОДИ

Аналитик геометрия олни математиканинг асосий булимларидан бири булиб, бу булимда геометрик шакллар алгебраик анализ ёрдамида текширилади. Тулароқ айтганда, аналитик геометриянынг вазифаси: биринчидан, геометрик образларни нұқталарнинг геометрик үрні деб қараб, шу образларнинг умумий хоссаларига асосан уларнинг тенгламаларини тузиш ва иккінчидан, тенгламаларнинг геометрик маъносини аниқлаб, бу тенгламалар билан ифодаланған геометрик образларнинг шаклинин, хоссаларини ва фазода жойланишини үрганишдан нборат.

Чизиқлар нұқталардан, сиртлар чизиқлардан, жисмлар сиртлардан ташкил топған деб қарап мүмкін. Шунинг учун бу геометрик шаклларнинг әңг содасини нұқта деб олиш ва уларнинг фазода олган ҳолатларини нұқталарнинг геометрик үрні деб аниқлаш табиийдір.

Аналитик геометрияда нұқтанинг чизиқдаги, текисликдаги ва фазадаги үрни сонлар ёрдамида аниқланади. Нұқтанинг үринини аниқловчы сонлар унинг координаталари дейилади. Геометрик шаклларнинг үрнини аниқлаш усули ёки методи координаталар методи дейилади.

2- §. ЙҰНАЛГАН КЕСМАЛАР

Координаталар методида йұналған кесмалар тушунчаси мұхим роль уйнайды. Биз бу параграфда йұналған кесмалар ҳақидағы асосий тушунчаларни баён қиласыз.

Түгри чизиқнинг иккита нұқтаси орасидаги бұлаги кесма деб аталиши элементар геометриядан маълум. Механика, физикада ва электротехника, радиотехника кабын техник фанларда асосан түгри чизиқли ҳаракатлар қаралади. Бунда түгри чизиқ бүйіча ҳаракат қиладынан нұқтанинг бошланғич нұқтаси ва ҳаракат тугаган вақтдаги охирги нұқтаси ажамиятға эга.

Демак, нисбий сонларни құшиш қоидасыга мувофиқ бу ҳолда ҳам

$$AB + BC = AC.$$

Агар A , B ва C нүкталар З-чизмадаги жойланған бўлса, у ҳолда юқоридаги каби мулоҳаза юритиш билан қаралаётган айниятнинг ўринли эканинга ишонч ҳосил қилиш осон.

Агар \overline{AB} ва \overline{BC} кесмалардан бирортаси ноль кесма, масалан, \overline{AB} ноль кесма бўлса, у ҳолда A нүкта билан B нүкта устма-уст тушади, шунинг учун:

$$AB + BC = AA + AC = 0 + AC = AC.$$

Шунга үхшаш \overline{BC} ноль кесма бўлса,

$$AB + BC = AC + CC = AC + 0 = AC.$$

Шундай қилинб, барча ҳолда ҳам кўрсатилган айният ўринли. Агар AB , BC ва AC ни кесмалар узунликлари деб тушунсан,

$$AB + BC = AC$$

айният фақат B нүкта A ва C нүкталар орасида ётган ҳолдагина ўринли бўлади. Бу узунликлар ишоралари билан қаралган ҳолда эса, B нүкта қаерда бўлмасин, бу тенглик ўз кучини сақлайди.

Шунинг билан бир қаторда бу айниятни умумлаштириш мумкин, яъни A , B_1 , B_2 , ..., B_n , C нүкталар битта ўқда ҳар қандай жойлашганда ҳам \overline{AB}_1 , $\overline{B_1B}_2$, ..., $\overline{B_nC}$ кесмаларнинг алгебраик миқдорлари ўзаро

$$\overline{AB}_1 + \overline{B_1B}_2 + \dots + \overline{B_nC} = AC$$

айният билан боғланган бўлади.

Ҳақиқатан ҳам, кесмаларнинг сони $n - 1$ та бўлганда бу айният тўғри бўлсин. Кесмаларнинг сони n та бўлганда ҳам бу айният тўғри эканини математик индукция методидан фойдаланиб кўрсатамиз. Фараз қилганимизга биноан:

$$\overline{AB}_1 + \overline{B_1B}_2 + \dots + \overline{B_{n-1}B}_n + \overline{B_nC} = AC.$$

Энди n та кесма олиб,

$$\begin{aligned} \overline{AB}_1 + \overline{B_1B}_2 + \dots + \overline{B_{n-1}B}_n + \overline{B_nC} &= (\overline{AB}_1 + \overline{B_1B}_2 + \dots + \\ &\quad + \overline{B_{n-1}B}_n) + \overline{B_nC} \end{aligned}$$

йиғиндини қараймиз.

Фаразимизга кўра қавс ичидағи йиғинди \overline{AB}_n ни бўради, яъни

$$(\overline{AB}_1 + \overline{B_1B}_2 + \dots + \overline{B_{n-1}B}_n) + \overline{B_nC} = \overline{AB}_n + \overline{B_nC};$$

юқорида исбот қилинган айниятга асосан:

$$\overline{AB}_n + \overline{B_nC} = AC.$$

Изо ҳ. Агар қаралаётган кесмалар бирор ўқда ётмасдан текисликдаги ихтиёрий кесмалар бўлса, у ҳолда кесма узунликларини плюс ёки минус ишора билан олиб қарашнинг ҳеч ҳожати йўқ.

3- §. ТЎГРИ ЧИЗИҚДАГИ КООРДИНАТАЛАР

Тўгри чизиқдаги нуқтанинг ўрнини аниқлаш масаласини қараймиз. Бунинг учун бирор тўгри чизиқ олиб, шу тўгри чизиқдаги икки йуналишдан бирини мусбат йуналиш деб қабул қиласиз. Шу билан тўгри чизиқ ўқка айланди (4- чизма). Энди узунлик бирлигини танлаб оламиз, масалан, у 1 сантиметр бўлсин; ўқдаги ихтиёрий O нуқтани саноқ бошланадиган нуқта деб қабул қиласиз. Бу ўқни Ox ўқ деб атамиз. Бу ҳолда Ox ўқдаги ҳар қандай M нуқтанинг O нуқтада, охири M нуқтада бўлган \overline{OM} кесманинг алгебраик миқдори билан аниқланади. Ҳақиқатан ҳам, Ox ўқдаги ҳар қандай M нуқтага боши O нуқтада, охири M нуқтада бўлган \overline{OM} кесманинг алгебраик миқдори тўгри келади ва, аксинча, боши O нуқтада бўлган ҳар бир кесмага Ox ўқда битта M нуқта тўгри келади.

\overline{OM} кесманинг алгебраик миқдорини тасвирловчи сон M нуқтанинг координатаси дейилади. Шундай қилиб, Ox ўқдаги ҳар бир нуқтани битта сон билан аниқлаш мумкин ва, аксинча, ҳар бир сонга Ox ўқда битта нуқтани мослиқда қўйиш мумкин.

M нуқта Ox ўқда ётса, унинг координатасини топиш учун \overline{OM} кесманинг алгебраик миқдорини қабул қилинган узунлик бирлиги билан ўлчаш кифоя бўлганидек, нуқтани берилган x координатаси бўйича Ox ўқда ясаш мумкин. Бу нуқта алгебраик миқдори x га teng бўлган \overline{OM} кесманинг охири бўлади. Агар тўгри чизиқда бирор O нуқта белгиланган, мусбат йуналиш кўрсатилган ва узунлик бирлиги танлаб олинган бўлса, тўгри чизиқда координаталар системаси белгиланган деб айтамиз. O нуқта координаталар боши, тўгри чизиқ эса координаталар ўқи дейилади. x сон M нуқтанинг координатаси экани $M(x)$ шаклда ёзилади. O нуқта координаталар ўқини иккита ярим ўқка ажратади; O нуқтадан мусбат йуналиш бўйича кетувчи ярим ўқ мусбат ярим ўқ, манфий йуналишда кетувчи ярим ўқ манфий ярим ўқ дейилади. Координаталар боши бўлган O нуқтанинг координатаси нолга teng. Мусбат ярим ўқдаги нуқталарнинг координаталари мусбат сонлар, манфий ярим ўқдаги нуқталарнинг координаталари манфий сонлар бўлади.

1- мисол. $A(-3)$, $B(2)$, $C(5)$, $D(-4)$ нуқталар ясалсин.

Ечиш. Ох ўқда 1 см ии узунлук бирлиги деб қабул қиласынан да \overline{OA} , \overline{OB} , \overline{OC} ва \overline{OD} йұналған кесмаларни алгебраик миқдорларига күра ясайды (5- чизма).

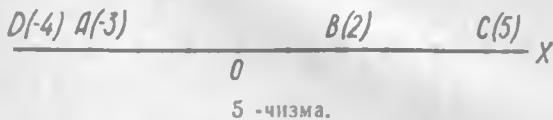
2- мисол. Координаталар:

$$1) |x| = 1; \quad 2) |1 - x| = 3; \quad 3) |2 + x| = 2$$

төңгіламаларни қаноатлантирувчи нүкталар ясалсın.

Ечиш. 1) $|x| = 1$ төңгілама иккита

$$x = -1 \text{ ва } x = 1$$

5 -чизма.

төңгіламага эквивалент (төңгілама). Шунинг учун координатасы берилған төңгіламаны қаноатлантирувчи нүкталар $A(-1)$ ва $A_1(1)$ лардан иборат болады (6- чизма).

6 -чизма.

$$2) |1 - x| = 3 \text{ төңгілама}$$

ва

$$1 - x = -3$$

төңгіламаларга эквивалент. Буларнинг бірнешесінде

$$x = -2,$$

иккіншесінде

$$x = 4$$

әканлығини анықлады. Нәлдән $A(-2)$ ва $A_1(4)$ лардан иборат бұлады (6- чизма).

$$3) |2 + x| = 2 \text{ төңгілама}$$

$$2 + x = 2$$

ва

$$2 + x = -2$$

төңгіламаларга эквивалент. Бу төңгіламаларни ечиб,

$$x = 0 \text{ ва } x = -4$$

эканлигини топамиз. Изданаётган нүқталар $O(0)$ ва $C(-4)$ лардан иборат бўлади.

3- мисол. Координаталари:

$$1) x - 5 < 0; \quad 2) -1 \leq x < 2; \quad 3) \frac{2-x}{x-1} > 0;$$

$$4) x^2 - 3x + 2 \leq 0; \quad 5) |x + 5| < 1$$

тengsизликларни қаноатлантирувчи нүқталарнинг жойлашишини сон ўқнда тасвириланг.

Ечиш. 1) $x - 5 < 0$ tengsизлик $x < 5$ tengsизликка эквивалент. Демак, координаталари бу tengsизликни қаноатлантирувчи барча нүқталар сон ўқнда $M(5)$ нүқтадан чапда жойлашган бўлади.

2) $-1 < x < 2$ tengsизликни қаноатлантирувчи нүқталар сон ўқнда $A(-1)$ ва $D(2)$ нүқталар орасига жойлашган бўлиб, $A(-1)$ нүқта ҳам бу оралиқка киради. Бу ҳолда $-1 \leq x < 2$ tengsизликни қаноатлантирувчи нүқталар $[-1, 2)$ ярим оралиқни ташкил этади.

$$3) \frac{2-x}{x-1} > 0 \text{ tengsizlik}$$

$$\text{a)} 2 - x > 0 \text{ ва } x - 1 > 0$$

ёки

$$\text{b)} 2 - x < 0 \text{ ва } x - 1 < 0$$

булганда ўринли бўлади.

а) ҳолдан $1 < x < 2$ эканлиги келиб чиқади;

б) ҳолдан $x > 2$ ва $x < 1$ эканлиги келиб чиқади, бунинг булиши мумкин эмас, чунки x бир вақтнинг ўзида 1 дан кичик, аммо 2 дан катта булолмайди.

Шундай қилиб а) ҳолни қараш етарлидир. Бу ҳолда нүқталар $A_1(1)$ ва $D(2)$ оралиқни ташкил этади.

$$4) x^2 - 3x + 2 \leq 0 \text{ tengsizlikni}$$

$$(x - 1)(x - 2) \leq 0$$

шаклда ёзиш мумкин. Кейинги tengsizlik

$$\text{a)} x - 1 \leq 0 \text{ ва } x - 2 \geq 0$$

ёки

$$\text{b)} x - 1 \geq 0 \text{ ва } x - 2 \leq 0$$

булган ҳолларнинг бирида рўй бериши мумкин. Аммо а) ҳолдаги tengsizliklar бир-бирига зиддир, шунинг учун в) ҳолни қараш етарлидир. Бу ҳолда $x_1 \geq 1$, $x_2 \leq 2$. Бу эса $x^2 - 3x + 2 \leq 0$ tengsizlikni қаноатлантирувчи нүқталар $A(1)$ ва $D(2)$ кесманни тасвири этишини билдиради.

5) $|x + 5| \leqslant 1$ тенгсизлик

$$-1 \leqslant x + 5 \leqslant +1$$

тенгсизликка тенг күчли. Кейинги тенгсизликкниң ҳамма то-
монларига -5 ни құшамиз:

$$-6 \leqslant x \leqslant -4.$$

Демак, берилған тенгсизликни қаноатлантирувчи нүқталар $F(-6)$ ва $C(-4)$ нүқталар билан чегараланувчы кесмада өтади.

4- § ТҮГРИ ЧИЗИҚДАГИ ИККИ НҮҚТА ОРАСИДАГИ МАСОФА

Түгри изиқдаги бирор координаталар системасыда иккита $A(x_1)$ ва $B(x_2)$ нүқта берилған болсын. Бу нүқталар орасидаги масофа қандай топилишини қараб чиқамиз. 2- параграфдаги асоснй айниятга мувофиқ:

$$OA + AB = OB.$$

Бу тенгликдан:

$$AB = OB - OA.$$

Нүқта координатасыннинг таърифига асосан:

$$OA = x_1, \quad OB = x_2.$$

Шунинг учун:

$$AB = x_2 - x_1. \quad (1)$$

Бу тенгликдан үқдаги йұналған кесманиң алгебраик миқ-
дори бу кесма охирининг координатаси билан үнинг боши
координатаси орасидаги айрмаса тенг эканини кұрамиз.

Аммо A, B нүқталар орасидаги масофа \overline{AB} кесманиң узун-
лигига (модулінга) тенг, яғни:

$$|\overline{AB}| = |x_2 - x_1|. \quad (1)$$

Иккى нүқта орасидаги масофа күпніча d ұарғи билан бел-
гиланади. Демак:

$$d = |x_2 - x_1|. \quad (2)$$

яғни иккى нүқта орасидаги масофа бу нүқталар координата-
лары айрмасыннинг абсолют қийматига тенг.

I- мисол. $M(3)$ ва $N(-8)$ нүқталар орасидаги масофа то-
пилсин.

Е и ш. Масофаны топиш формуласыда координаталар айр-
масыннинг абсолют қиймати олингани учун қайси нүктаны
бираңы (бошланғыч) нүқта деб олиш ихтиёрийдір. Бу ми-
солда

$$x_1 = 3, \quad x_2 = -8$$

деб олсак ҳам булаверади. Шунинг учун:

$$d = |3 - (-8)| = 11.$$

2- мисол. Агар: 1) $B(3)$ ва $AB = 5$; 2) $B(-5)$ ва $|AB| = 2$ бўлса, A нуқтанинг координатаси топилсан.

Ечиш. 1) A нинг координатасини x_1 ; B нинг координатасини x_2 десак, у ҳолда (1) формулага мувофиқ:

$$AB = x_2 - x_1.$$

Бизнинг мисолда $x_2 = 3$, шунинг учун

$$3 - x_1 = 5.$$

Бу тенгликтан

$$x_1 = 3 - 5 \text{ ёки } x_1 = -2.$$

2) (2) формулами оламиз:

$$d = |x_2 - x_1|.$$

Аммо

$$x_2 = -5, d = |AB| = 2.$$

Демак,

$$|-5 - x_1| = 2$$

ёки

$$-5 - x_1 = \pm 2.$$

Бу тенглик иккита тенгликка ажралади:

- a) $-5 - x_1 = 2$, бу ердан $x_1 = -7$.
- b) $-5 - x_1 = -2$, бу ердан $x_1 = -3$.

5-§. ТЕКИСЛИКДАГИ НУҚТАНИНГ КООРДИНАТАЛАРИ

Текисликдаги нуқтанинг ўринини соилар ёрдамида аниқлаш учун бирор O нуқтада кесишуви ва бир-бирига перпендикуляр бўлган иккита тўғри чизиқ оламиз. Одатда буларадан бири горизонтал, иккинчиси эса вертикаль жойлашган бўлади (7-чизма). Горизонтал тўғри чизиқни абсциссалар ўқи ёки Ox ўқ, вертикаль чизиқни ординаталар ўқи ёки Oy ўқ дейилади. Бу ўқларнинг иккаласи координата ўқлари дейилади. Буларнинг кесишган O нуқтаси координаталар боши дейилади. Координаталар боши Ox ўқ учун ҳам, Oy ўқ учун ҳам саноқ бошланадиган нуқта ҳисобланади. Ўқларнинг ҳар бирида мусбат йўналишлар стрелкалар билан кўрсатилади.

Нуқтанинг текисликдаги ўрини ана шу *координаталар системасига* нисбатан аниқланди.

Текисликда бирор M нуқтанинг ўринини аниқлаш учун бу нуқтадан Ox ва Oy ўқларга перпендикулярлар туширамиз,

координаталар боши бұлса, квадрат учлариннг координаталари құйидагича бұлади:

$$A(0, 0), B(5, 0), C(5, 5) \text{ ва } D(0, 5).$$

Шунга үхашаш координаталар боши учун B нүкта олинса, квадрат учлариннг координаталари құйидагича бұлади:

$$A(-5, 0), B(0, 0), C(0, 5), D(-5, 5).$$

Агар C нүкта координаталар боши деб олинса, квадрат учлариннг координаталари

$$A(-5, -5), B(0, -5), C(0, 0), D(-5, 0);$$

ва ниҳоят D нүкта координаталар боши деб олинса, квадрат учлариннг координаталарн

$$A(0, -5), B(5, -5), C(5, 0), D(0, 0)$$

бұлади.

3- мисол. $A(3, 2)$ нүктеге Ox , Oy ўқтарннг ұрғасынан симметрик жойлашган нүкталарннг координаталарн топылсун.

Е чи ш. $A(3, 2)$ нүктеге Ox ўққа нисбатан симметрик жойлашган A_1 нүкта A нүктеден Ox ўққа туширилген перпендикулярннг давомида ва Ox ўқдан 2 бирлик узоқда бұлади. Шунинг учун: $A_1(3, -2)$. Шунга үхашаш Oy ўққа нисбатан A нүктеге симметрик бұлган нүкта $A_2(-3, 2)$ дир.

Координаталар боши O га нисбатан A нүктеге симметрик бұлган C нүкта OA нннг давомида, яъни учинчі чоракда ётади. Бу нүкта Oy ўққа нисбатан $A_1(3, -2)$ нүктеге симметрик. Демак, изланыётган нүкта $C(-3, -2)$.

4- мисол. $xy > 0$ булса, $M(x, y)$ нүкта қайси чоракларда ётиши мүмкін.

Е чи ш. $xy > 0$ тенгсизлик еткендеги $x > 0$ ва $y > 0$ булганда еки $x < 0$ ва $y < 0$ булган иккі ҳолда бажарилади. Шунга күра $M(x, y)$ нүкта еткендеги чоракда, еки учинчі чоракда ётиши мүмкін.

6- §. ИККИ НҮКТА ОРАСИДАГИ МАСОФА

Декарт координаталарн системасыда $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ нүкталар берилген бўлсин. Бу нүкталар орасидаги $d = AB$ масофани топамиз (2- § да берилган изоҳга қаралсун). Берилган координаталарига кўра A ва B нүкталарни ясаймиз (11-чиизма).

$$\begin{aligned} OC &= x_1, & OD &= x_2, \\ CA &= y_1, & DB &= y_2. \end{aligned}$$

A нүктадан *Ox* үкә параллел чизик үтказиб, уни *DB* ордината билан *R* нүктада кесишгүнча давом эттирамиз, бу ҳолда түгри бурчаклы *ARB* учбурчак ҳосил бўлади. Пифагор теоремасига мувофиқ:

$$d = AB = \sqrt{AR^2 + RB^2}. \quad (1)$$

(Бунда *AR* ва *RB* лар *ARB* учбурчак катетларининг узунлиги.)

Аммо 4- параграфдаги (2) ва (1) формулага кўра:

$$AR = CD = |x_2 - x_1|, \quad (2)$$

шунга ўхшаш

$$RB = DB - DR = |y_2 - y_1|. \quad (3)$$

(2) ва (3) тенгликлардан *AR* ва *RB* кесмаларининг узунликларини (1) формулага қўйсак,

$$d = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2} \quad (4)$$

формула ҳосил бўлади¹.

Бу формулани текисликда икки нүкта орасидаги масофани топиш формуласи дейилади.

Координаталар бошидан бирор *M(x, y)* нүктагача бўлган масофа учун (4) формула ушбу

$$d = \sqrt{x^2 + y^2} \quad (5)$$

куринишга келади.

1- мисол. *M(2, -3)* ва *N(-1, 1)* нүкталар орасидаги масофа топилсан.

Ечиш. Бу ерда

$$x_1 = 2, y_1 = -3; x_2 = -1, y_2 = 1;$$

(4) формулага биноан:

$$d = \sqrt{(-1 - 2)^2 + [1 - (-3)]^2} = \sqrt{9 + 16} = 5.$$

2- мисол. Координаталар бошида *M(-2; 3)* нүктагача бўлган масофа топилсан.

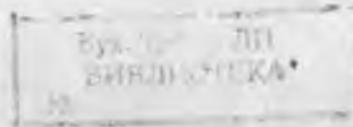
Ечиш. Бу ерда:

$$x = -2, y = 3;$$

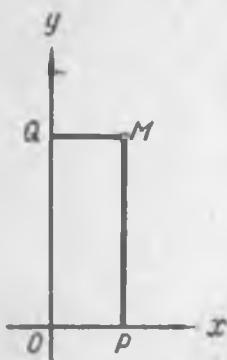
(5) формулага кўра

$$d = \sqrt{(-2)^2 + 3^2} = \sqrt{13},$$

¹ Бу формула *A* ва *B* нүкталар текисликда ҳар қандай жойлашганда ҳам ўринли бўлади, чунки *x₁*, *x₂*, *y₁* ва *y₂* лар ихтиёрий миқдорлар.

яъни M нуқтани бу ўқларга проекциялаймиз. Натижада P ва Q нуқталар ҳосил бўлади. M нуқта берилса, P ва Q нуқталар дарҳол аниқланади ва, аксинча, P ва Q нуқталар маълум бўлса, M нуқтанинг ўрнини аниқлаш осон. Маълумки, кесмаларнинг узунликларни бирор узунлик бирлиги билан ўлчанади, шунинг учун биз Ox ва Oy ўқларда узунлик бирлигини танлаб олишимиз керак.

7- чизма.

8- чизма.

OP ва OQ кесмаларни бу бирлик билан ўлчаганда $|OP|$ ва $|OQ|$ сонлар ҳосил бўлади. Энди x билан P нуқтанинг Ox ўқдаги координатасини, у билан Q нуқтанинг Oy ўқдаги координатасини белгиласак, яъни $x = OP$ ва $y = OQ$ бўлса, бу сонлар ёрдамида текислика фақат битта M нуқтани топамиз ва, аксинча, текислика M нуқта берилган бўлса, бу сонлар дарҳол аниқланади.

x сони M нуқтанинг *абсциссаси*, у сони эса унинг *ординатаси* дейилади ва $M(x, y)$ курнишда ёзилади, яъни M нуқтанинг абсциссаси қавс ичида биринчи ёзилади, ундан кейин ordinatasи ёзилади. Масалан, $M(3, 4)$ бўлса, бу $x = 3$, $y = 4$ эканин билдиради. x билан у ни биргаликда M нуқтанинг *координаталари* дейилади.

Шундай қилиб, нуқтанинг координаталари маълум бўлса, нуқта берилган бўлади, дейиш мумкин ва аксинча.

Координата ўқлари бутун текисликни тўртта бўлакка ажратади (8- чизма). Бу бўлаклар квадрантлар ёки чораклар дейилади. Чоракларни чизмада кўрсатилгандек номерлаймиз.

Биринчи чоракда нуқтанинг абсциссаси ҳам, ordinatasи ҳам мусбат, иккинчи чоракда—абсцисса манфий, ordinata мусбат, учинчи чоракда—абсцисса ҳам, ordinata ҳам манфий ва тўртинчи чоракда—абсцисса мусбат, ordinata манфий.

Агар нүқта абсциссалар ўқида ётса, уннинг ординатаси ноль бўлади, агар ординаталар ўқида ётса, уннинг абсциссанси ноль бўлади.

Биз танишган координаталар системасини тўғри бурчакли координаталар системаси ёки координаталар методи ѫақида биринчи бўлиб асар ёзган математик ва философ Декарт номи билан боғлаб, тўғри бурчакли Декарт координаталарн системаси ёки қисқача Декарт системаси дейилади. Биз мисол ва масалаларни асосан шу системада ечамиз.

1- мисол. $M(3, 3)$, $N(-2, -3)$, $P(-3, +1)$ ва $Q(5, -4)$ нүқталар ясалсин.

Е чиш. Координаталар системасини олиб, унда узунлик бирлиги деб $0,5 \text{ см}$ кесмани қабул қиласйлик. $M(3, 3)$ нүктани ясаш учун абсциссалар ўқида O нүктадан ўнг томонда узунлиги $x = 3$ бирликка тенг бўлган OA кесма оламиз. A нүктадан Ox ўққа перпендикуляр ўтказиб, унда узунлиги $y = 3$ бирликка тенг бўлган кесма ажратамиз (9- чизма).

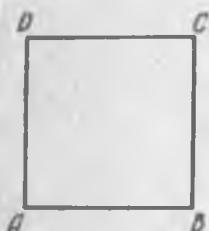
Бу кесманинг учи биз излаган M нүқта бўлади.

Шунга ўхшаш, $N(-2, -3)$ нүктани ясаш учун Ox ўқда O нүктадан чапда -2 бирлик кесма оламиз (бу OB кесма), сунгра B дан Ox ўққа перпендикуляр ўтказамиз, бу перпендикулярда манфий йўналиш бўйича (абсциссалар ўқидан пастда) -3 бирлик олсак, N нүқта топилади.

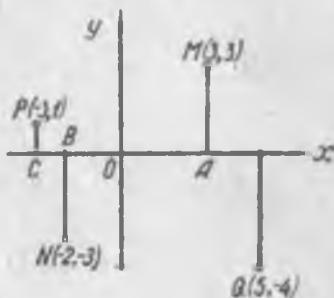
P ва Q нүқталар ҳам худди шундай ясалади (буни узингиз ясаб кўринг).

2- мисол. Томонининг узунлиги 5 бирликка тенг бўлган квадрат берилган. Агар координата ўқлари квадратнинг паралел бўлмаган икки томони бўйича йўналган бўлса, уннинг учларининг координаталари аниқлансан.

Е чиш. Агар квадратнинг AB томонини Ox ўқ, AD томонини Oy ўқ деб олсак (10- чизма), A нүқта координаталар боши бўлгани учун уннинг координаталарн $(0, 0)$ бўлади. B уч абсциссалар ўқида ётади, шунинг учун бу нүктанинг абсциссанси $x = 5$, ординатаси $y = 0$, C учнинг абсциссалар ўқидаги проекцияси B нүқта бўлгани учун $x = 5$, бу нүқта билан B нинг орлиги 5 бирликка тенг, демак, $y = 5$, D нүқта ординаталар ўқида ётгани сабабли $x = 0$, $y = 5$. Шундай қилиб, A нүқта

10 -чизма.

9 -чизма.

бўлгани учун уннинг координаталарн $(0, 0)$ бўлади. B уч абсциссалар ўқида ётади, шунинг учун бу нүктанинг абсциссанси $x = 5$, ординатаси $y = 0$, C учнинг абсциссалар ўқидаги проекцияси B нүқта бўлгани учун $x = 5$, бу нүқта билан B нинг орлиги 5 бирликка тенг, демак, $y = 5$, D нүқта ординаталар ўқида ётгани сабабли $x = 0$, $y = 5$. Шундай қилиб, A нүқта

3- мисол. Учларни $A(-1,3)$, $B(1,2)$ ва $C(0,4)$ нуқталарда бўлган учбурчакка ташқи чизилган айлананинг маркази ва радиуси аниқлансин.

Ечиш. Учбурчакнинг учлари айланада ётганлиги учун улар айлананинг $N(x, y)$ марказидан тенг узоқликда ётади, яъни

$$AN = BN = CN (= R)$$

ёки

$$AN^2 = BN^2 = CN^2,$$

яъни

$$(x + 1)^2 + (y - 3)^2 = (x - 1)^2 + (y - 2)^2 = x^2 + (y - 4)^2.$$

Демак,

$$\begin{cases} (x + 1)^2 + (y - 3)^2 = (x - 1)^2 + (y - 2)^2; \\ (x + 1)^2 + (y - 3)^2 = x^2 + (y - 4)^2. \end{cases}$$

Бу тенгламаларни соддлаштириб,

$$\begin{cases} 4x - 2y + 5 = 0, \\ 2x + 2y - 6 = 0 \end{cases}$$

тенгламалар системасини ҳосил қиласиз ва уни ечиб

$$x = \frac{1}{6}, \quad y = \frac{5}{6}$$

ларни топамиз. Демак, айлананинг маркази $N\left(\frac{1}{6}, 2\frac{5}{6}\right)$ нуқтада булиб, унинг радиуси

$$R = AN = \sqrt{\left(\frac{1}{6} + 1\right)^2 + \left(2\frac{5}{6} - 3\right)^2} = \frac{5\sqrt{2}}{6} \text{ га тенг.}$$

4- мисол. Олдинги мисолдаги учбурчак A учининг ички бурчагининг косинуси топилсан.

Ечиш. Учбурчак томонларининг узунликларини ҳисоблаймиз:

$$\begin{aligned} BC &= a = \sqrt{1+4} = \sqrt{5}; \\ CA &= b = \sqrt{1+1} = \sqrt{2}; \\ AB &= c = \sqrt{4+1} = \sqrt{5}. \end{aligned}$$

Энди A бурчак косинусини

$$\cos A = \frac{b^2 + c^2 - a^2}{2b \cdot c}$$

формуладан фойдаланиб топамиз:

$$\cos A = \frac{2+5-5}{2 \cdot \sqrt{10}} = \frac{1}{\sqrt{10}}.$$

5- мисол. $A(1,3)$ нүктага координата уқларидаги проекциялары $x = 3$ ва $y = 4$ бұлған күч таъсир этади. Күчни тасвирловчи \overline{AB} йұналған кесманинг охирги B учи ва күчннің миқдори аниқланын.

Ечиш. $A(x_1, y_1)$ ва $B(x_2, y_2)$ нүкталарни туташтирувчи \overline{AB} йұналған кесманинг координата уқларидаги проекциялари

$$\text{пр}_x \overline{AB} = X = x_2 - x_1,$$

$$\text{пр}_y \overline{AB} = Y = y_2 - y_1$$

әканлигини күриш қийин әмас (координаталар системасыда буни тасвир этишини ўқувчининг ўзига ҳавола қиламыз).

Бизнинг мисолда:

$$x_1 = 1, y_1 = 3. \quad X = 3, Y = 4.$$

Шунинг учун

$$x_2 = x_1 + X = 1 + 3 = 4;$$

$$y_2 = y_1 + Y = 3 + 4 = 7.$$

Демак, күчннің охирги учи $B(4,7)$ нүктада әкан. Күчннің миқдори бу күчни тасвирловчи йұналған кесманинг узунлигпі билан аниқланади. Шунинг учун:

$$|\overline{AB}| = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2} = \sqrt{(4 - 1)^2 + (7 - 3)^2} = 5.$$

7- §. КЕСМАНИ БЕРИЛГАН НИСБАТДА БҰЛИШ

Текисликда икки A, B нүқта берилған бўлсин. Бу нүқталардан тўғри чизиқ ўтказиб унда мусбат йұналишни аниқласак, ўқ ҳосил бўлади (12- чизма). Бу ўқда B нүқта билан устма-уст тушмайдиган яна битта C нүқта оламиз.

Агар \overline{AC} йұналған кесма миқдорининг¹ \overline{CB} йұналған кесма миқдорига нисбати λ га teng (λ — сон) бўлса, яъни:

$$\frac{AC}{CB} = \lambda, \tag{*}$$

С нүқта AB йұналған кесмани λ нисбатда бўлади дейилади.

С нүқта A ва B нүқталарнинг орасида ёки A нүқтадан чапда B нүқтадан үнгда ётиши мумкин. Агар C нүқта A ва B нүқталарнинг орасида ётса, AC ва BC миқдорларнинг ишоралари бир хил бўлиб, λ мусбат сон бўлади. Агар C нүқта A ва B нүқталарнинг ташқарисида ётса (12- чизмада A нүқтадан чапда ёки B нүқтадан үнгда), \overline{AC} ва \overline{CB} йұналған кесмаларнинг ишоралари турлича, шунинг учун λ манфий ишорали

¹ „Алгебраник миқдор“ дейиш ўрнига қисқача „миқдор“ термини ишлатади.

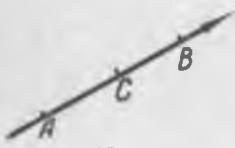
бұлади. Агар C нүкта A нүкта билан устма-уст түшса, $AC = 0$, демек, $\lambda = 0$; агар C нүкта B нүктаға яқинлашиб келса, CB миқдор нолға яқинлашиб боради ва (*) тенгликтегі λ ўса боради, аммо C нүкта билан B нүкта устма-уст түшмаслиги лозим, чунки бу ҳолда $CB = 0$ бўлиб (*) тенглик маънносини йўқотади.

Шундай қилиб, C нүктанинг түғри чизиқдаги турли ҳолатига λ нинг аниқ қийматлари мос келади (бунда C нүкта шартга кўра B билан устма-уст түшмаслиги керак).

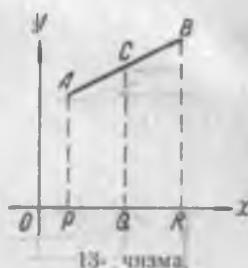
Энди Декарт системасида $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ нүкталар берилган бўлиб, бу нүкталар орасидаги кесмани берилган нисбатда бўлиш талаб қилинади. Масаланинг талабига кўра биз шундай $C(x, y)$ нүкта топишмиз керакки,

$$\frac{AC}{CB} = \lambda \quad (1)$$

тенглик ўринли бўлсин.

12- чизма.

13- чизма.

Координаталар системасини олиб, унда бу нүкталарни ясайдиз (13- чизма): $OP = x_1$, $OQ = x$, $OR = x_2$, $PA = y_1$; $QC = y$, $RB = y_2$ бўлсин. Параллел түғри чизиқлар орасидаги кесмалар ўзаро пропорционал бўлиши элементар геометриядан маълум. Бу фикрни йўналган кесмалар учун

$$\frac{AC}{CB} = \frac{PQ}{QR} = \lambda$$

шаклда ёзиш мумкин, чунки C нүкта AB кесманинг ичидә ёки ташқарисида бўлганда унга мос Q нүкта PR кесманинг ичидә ёки ташқарисида бўлади ва шунинг учун тенгликтеги иккала томонининг ишораси бир хил бўлиши юқорида баён қилинган фикрлардан келиб чиқади. Демак, (1) тенгликка мувофиқ:

$$\frac{PQ}{QR} = \lambda. \quad (2)$$

Аммо 4- параграфдаги (1) формулага биноан

$$\begin{aligned} PQ &= x - x_1, \\ QR &= x_2 - x \end{aligned}$$

Эканини топамиз. Буларни (2) тенгликка қўйсак,

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x} = \lambda \quad (3)$$

тenglама ҳосил булади.

P, Q, R нуқталар A, C, B нуқталарнинг Ox ўқдаги проекцияларидир. Агар A, C, B нуқталарнинг Oy ўқдаги проекцияларини олиб (3) tenglamani келтириб чиқарганда гидек фикр юритилса,

$$\frac{y - y_1}{y_2 - y} = \lambda \quad (4)$$

тenglама ҳосил булади. (3) ва (4) tenglamalari системасини ечиб

$$\left. \begin{array}{l} x = \frac{x_1 + \lambda x_2}{1 + \lambda}, \\ y = \frac{y_1 + \lambda y_2}{1 + \lambda} \end{array} \right\} \quad (5)$$

Эканини топамиз. Булар излангаётган C нуқтанинг координаталаридир.

Агар $AC = CB$ бўлса, C нуқта A билан B нуқталар орасидаги кесмани teng иккига булади. Бу ҳолда

$$\frac{AC}{CB} = \lambda = 1$$

бўлиб, (5) формула

$$\left. \begin{array}{l} x = \frac{x_1 + x_2}{2}, \\ y = \frac{y_1 + y_2}{2} \end{array} \right\} \quad (6)$$

кўринишга келади. Бу formulalar berilgan kesmанинг ўртаси koordinatalarini topish formulasiidir. Berilgan kesma ўртасининг koordinatalari shu kesma учлари mos koordinatalari йигиндининг ярмiga teng бўлиши (6) tengliklarдан кўриниб турибди. (5) formulalarda $\lambda \neq -1$ бўлиши керак, чунки $\lambda = -1$ бўлганда formula maъnosinи йўқотади.

1- мисол. MN kesma M dan N ga томон йўналишда $Q(2,3)$ нуқтада $3:4$ nisbatda бўлинади. Агар M нуқтанинг koordinatalari $(4,2)$ бўлса, N нуқтанинг koordinatalari қандай булади?

Ечиш. Масалани ечиш учун (6) formuladan fойдаланамиз. Masalанинг шартига кўра $\lambda = \frac{3}{4}$; M нуқта kesmанинг боши бўлгани учун

$$x_1 = 4, y_1 = 2;$$

Q нүкта кесмани λ нисбатда бұлувчи нүкта булғани учун

$$x = 2, y = 3.$$

Демак, (5) формулага күра

$$2 = \frac{4 + \frac{3}{4}x_2}{1 + \frac{3}{4}}, \quad 3 = \frac{2 + \frac{3}{4}y_2}{1 + \frac{3}{4}}$$

әки

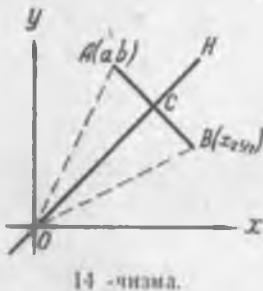
$$\begin{aligned} 14 &= 16 + 3x_2, \\ 21 &= 8 + 3y_2. \end{aligned}$$

Бу системани ечсак:

$$\begin{aligned} x_2 &= -\frac{2}{3}, \\ y_2 &= \frac{13}{3} = 4\frac{1}{3}. \end{aligned}$$

Шундай қилиб, кесманинг охирн $B\left(-\frac{2}{3}, 4\frac{1}{3}\right)$ нүктада экан.

2- мисол. $A(a, b)$ нүкта берилган. A нүктага биринчи координат бурчаги биссектрисасига нисбатан симметрик бұлган B нүкта топилсін.

Бұлсин. C нүкта биссектрисада ётгани учун

$$x = y \text{ бұлади.} \quad (7)$$

Кесманинг үртасини топиш формуласига күра

$$x = \frac{a + x_2}{2}, \quad y = \frac{b + y_2}{2}$$

әки (7) тенгламага асосан

$$a + x_2 = b + y_2, \quad (8)$$

координаталар боши AB нинг үртасидан үtkазилған перпендикулярда ётади. Шуннинг учун

$$OA = OB.$$

Координаталар бошидан берилган нүктагача булган масофани топиш формуласи бўлган [6- §, (5)] формулага кўра:

$$OA = \sqrt{a^2 + b^2},$$

$$OB = \sqrt{x_2^2 + y_2^2}.$$

Демак,

$$\sqrt{x_2^2 + y_2^2} = \sqrt{a^2 + b^2}.$$

Бу тенгламанинг иккала томонини квадратга кутарсак,

$$x_2^2 + y_2^2 = a^2 + b^2$$

ёки

$$x_2^2 - a^2 = b^2 - y_2^2$$

ёки

$$(x_2 - a)(x_2 + a) = (b - y_2)(b + y_2) \quad (9)$$

Эканини кўрамиз. (8) га асосан $a + x_2 = b + y_2$; амма $a + x_2 \neq 0$, $b + y_2 \neq 0$, акс ҳолда A ва B нүкталар координаталар бошига нисбатан бир-бирн билан симметрик нүкталар булиб қоларди, ваҳоланки бу иуқгалар биссектрисага нисбатан симметрикдир. (9) тенгликнинг иккала томонини $a + x_2$ га қисқартириб,

$$x_2 - a = b - y_2 \quad (10)$$

тенгликни ҳосил қиласиз. (8) ва (10) тенгламаларни биргаликда ечиб

$$x_2 = b, y_2 = a$$

Эканини топамиз. Демак, $B(b; a)$.

3- мисол. Учлари $A(-2, 1)$, $B(2, -1)$, $C(4, 3)$ нүкталарда булган учбурчак оғирлик марказининг координаталари топилсин.

Ечиш. 1-усул. Учбурчакнинг оғирлик маркази унинг медианалари кесишган нүктада булади. Медианалар кесишган нүктаси уни $1:2$ нисбатда булиши маълум.

Учбурчакнинг C учидан AB томонга ўтказилган медианаси AB нинг уртасидаги нүктада кесишади. Бу нүктани $D(x, y)$ билан белгилаймиз ва D нинг x ва y координаталарини (6) формулага биноан топамиз:

$$x = \frac{x_1 + x_2}{2} = \frac{-2 + 2}{2} = 0,$$

$$y = \frac{y_1 + y_2}{2} = \frac{1 - 1}{2} = 0.$$

Демак, D координаталар бошида ётар экан.

Энди учбурчакнинг оғирлик марказинн топамиз. Қаралаёт-
гани мисолда

$x_1 = 0, y_1 = 0$ (D нуқтанинг координаталари),
 $x_2 = 4, y_2 = 3$ (C нуқтанинг координаталари),

$$\lambda = \frac{1}{2}.$$

Шунинг учун (5) формулага кўра оғирлик марказининг x , y координаталари қўйидагига тенг:

$$x = \frac{x_1 + \lambda x_2}{1 + \lambda} = \frac{0 + \frac{1}{2} \cdot 4}{1 + \frac{1}{2}} = \frac{2 \cdot 2}{3} = 1 \frac{1}{3},$$

$$y = \frac{y_1 + \lambda y_2}{1 + \lambda} = \frac{0 + \frac{1}{2} \cdot 3}{1 + \frac{1}{2}} = \frac{3}{3} = 1.$$

Демак, учбурчакнинг оғирлик маркази $(1 \frac{1}{3}, 1)$ нуқтада экан.

2- усул. Юқорида айтиб ўтилганидек учбурчакнинг оғирлик маркази унинг медианалари кесишган нуқтада бўлгани учун учлари $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ ва $C(x_3, y_3)$ нуқталарда бўлган учбурчакнинг медианалари кесишган нуқтани топамиз. Бунинг учун дастлаб BC томоннинг ўртасини аниқлајмиз:

$$x = \frac{x_2 + x_3}{2}, \quad y = \frac{y_2 + y_3}{2}.$$

$N(\bar{x}, \bar{y})$ нуқта ABC учбурчакнинг медианалари кесишган нуқтасин бўлсин. У ҳолда

$$\frac{AN}{MD} = 2,$$

демак,

$$\bar{x} = \frac{x_1 + 2x}{1 + 2}, \quad \bar{y} = \frac{y_1 + 2y}{1 + 2}$$

еки

$$\bar{x} = \frac{x_1 + x_2 + x_3}{3}, \quad \bar{y} = \frac{y_1 + y_2 + y_3}{3}.$$

Бизнинг мисолда $x_1 = -2, x_2 = 2, x_3 = 4$.

$$y_1 = 1, y_2 = -1, y_3 = 3.$$

Демак,

$$\bar{x} = \frac{-2 + 2 + 4}{3} = 1 \frac{1}{3}, \quad \bar{y} = \frac{1 - 1 + 3}{3} = 1.$$

Бундан яна учбурчакнинг оғирлик маркази $\left(1 \frac{1}{3}, 1\right)$ нуқтада деган натижага келнб чиқади.

4- мисол. Учлари $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ ва $C(x_3, y_3)$ нуқталарда бўлган учбурчакка ички чизилган айлананинг маркази топилсан.

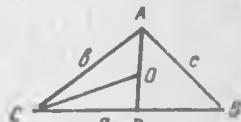
Ечиш. Учбурчакка ички чизилган айлананинг маркази биссектрисаларнинг кесишган нуқтаси бўлади.

$D(x', y')$ нуқта A ички бурчак биссектрисаси билан CB томоннинг кесишган нуқтаси, a, b, c лар учбурчакнинг томонлари бўлсан. У ҳолда 15-чизмага кўра:

$$\frac{CD}{DB} = \frac{CA}{AB}$$

еки

$$\frac{CD}{DB} = \frac{b}{c}, \text{ (a)}$$

15- чизма.

яъни D нуқта CB кесмани $\lambda = \frac{b}{c}$ нисбатда бўлади. Демак,

$$x' = \frac{x_3 + \frac{b}{c} x_2}{1 + \frac{b}{c}} = \frac{bx_3 + cx_2}{b + c}.$$

Шунга ўхшаш

$$y' = \frac{by_2 + cy_3}{b + c},$$

$O(\bar{x}, \bar{y})$ нуқта ABC учбурчак биссектрисаларининг кесишган нуқтаси бўлсан. Бу ҳолда

$$\frac{DO}{OA} = \frac{CD}{CA}. \text{ (b)}$$

(a) пропорциядан ҳосила пропорция тузиш йўли билан

$$CD = \frac{ab}{b + c}$$

эканини топамиз. Буни (b) тенглигикка қўйиб,

$$\frac{DO}{OA} = \frac{a}{b + c}$$

ни топамиз, яъни $O(\bar{x}, \bar{y})$ нуқта DA кесмани $\frac{a}{b + c}$ нисбатда бўлади. Шунинг учун

$$\bar{x} = \frac{x' + \frac{a}{b + c} x_1}{1 + \frac{a}{b + c}} = \frac{\frac{bx_3 + cx_2}{b + c} + \frac{a}{b + c} x_1}{1 + \frac{a}{b + c}}$$

еки

$$\bar{x} = \frac{ax_1 + bx_2 + cx_3}{a + b + c}.$$

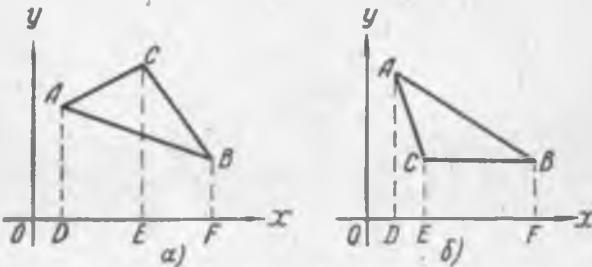
Шунга үхшаш

$$\bar{y} = \frac{ay_1 + by_2 + cy_3}{a + b + c}.$$

Бу формулалардаги учбурчак томонларининг a, b, c узунликлари учбурчак учларининг координаталари орқали иккى нүкта орасидаги масофани топниш формуласи орқали аниқлади.

8- §. УЧБУРЧАКНИНГ ЮЗИ

Учбурчак учларининг координаталари берилган ҳолда унинг юзини бу координаталар орқали ифода этиш масаласини қараймиз. Координаталар системасига нисбатан учбурчак учларининг координаталари $A(x_1, y_1), B(x_2, y_2), C(x_3, y_3)$ бўлсин (16-а чизма). A, B ва C нүкталарда Ox ўқса AD, BF, CE перпендикулярларни тушнрамиз. Натижада $ADEC, CEFB$ ва

16 -чиизма.

$ADFB$ трапециялар ҳосил бўлади. Бу трапециялар юзларини мос тартибда S_1, S_2 ва S_3 билан белгилаймиз. ABC учбурчак юзини эса s билан белгилаймиз. У ҳолда ABC учбурчак 16-а чизмадаги каби жойлашган бўлса, $s = s_1 + s_2 - s_3$, 16-б чизмадаги каби жойлашган бўлса, $s = s_3 - (s_1 + s_2) = -(s_1 + s_2 - s_3)$ бўлади. Аммо геометрик шаклнинг юзи ҳамма вақт мусбат сон бўлгани учун

$$s = |s_1 + s_2 - s_3|; \quad (1)$$

ясашга кўра

$$OD = x_1, DA = y_1; OF = x_2, FB = y_2; \\ OE = x_3, EC = y_3.$$

Шунинг учун

$$s_1 = \frac{DA + EC}{2} DE = \frac{y_1 + y_3}{2} (x_3 - x_1);$$

$$s_2 = \frac{EC + FB}{2} EF = \frac{y_3 + y_2}{2} (x_2 - x_3);$$

$$s_3 = \frac{DA + FB}{2} DF = \frac{y_1 + y_2}{2} (x_2 - x_1).$$

s_1 , s_2 ва s_3 нинг топилган бу қийматларини (1) тенгликка қўйиб

$$s = \frac{1}{2} |(y_1 + y_3)(x_3 - x_1) + (y_3 + y_2)(x_2 - x_3) - (y_1 + y_2)(x_2 - x_1)|$$

эканини топамиз. Ўнг томондаги қавсларни очиб, үхаш ҳадларни йигиб, ҳадларни x нинг ўсиб борувчи индекслари тартибида ёзсан,

$$s = \frac{1}{2} |x_1(y_2 - y_3) + x_3(y_3 - y_1) + x_1(y_1 - y_3)| \quad (2)$$

ёки детерминант тушунчасидан (VI боб, 37- §) фойдаланиб

$$s = \left| \frac{1}{2} \begin{vmatrix} x_1 & x_3 & x_2 & x_3 \\ y_1 & y_3 & y_2 & y_3 \end{vmatrix} \right|$$

формулани ҳосил қиласиз.

1- мисол. Учбурчакнинг юзи 5 кв. бирлик бўлиб, унинг иккита уни $A(2; 3)$ ва $B(6; 2)$ нуқтада, учинчи C учиннинг абсцисаси 4 га тенг, C учиннинг ординатаси топилсин ва бу учбурчак ясалсин (17- чизма).

Ечиш. Бу мисолда:

$$\begin{aligned} x_1 &= 2, & x_2 &= 6, & x_3 &= 4, \\ y_1 &= 3, & y_2 &= 2, & y_3 &= y, \end{aligned}$$

$s = 5$ кв. бирлик. Учбурчак юзи учун топилган (2) формулага биноан¹:

$$5 = \pm \frac{1}{2} \begin{vmatrix} 2 & 4 & 6 & 4 \\ 3 & -y & 2 & -y \end{vmatrix} = \pm \frac{1}{2} [-2(2-y) - 2(3-y)]$$

ёки

$$\pm (2y - 5) = 5$$

булади. Бу тенгламанинг чап томонида плюс ишора олинса:

$$2y - 5 = 5,$$

¹ С учиннинг турли жойланишини эътиборга олиб формула \pm ишора билан олинди.

бундан

$$y_1 = 5;$$

минус ишора олинса,

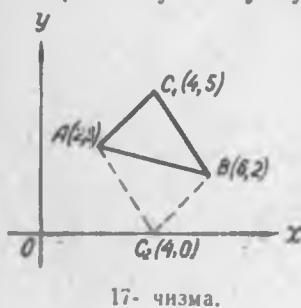
$$-2y + 5 = 5$$

еки

$$y_2 = 0$$

булади. Шундай қилиб, C нүктанинг изланаётган ординатаси s юзнинг ишораси \pm бўлгани учун икки қийматли бўлди.

Хосил бўлган учбурчаклар 17- чизмада тасвирланган.

17- чизма.

2- мисол. Бир жинсли тўрт бурчакли пластинканинг тўртта учи мос равишида $A(2, 1)$; $B(5, 3)$; $C(-1, 7)$ ва $D(-7, 5)$ нүқталарга жойлашган. Унинг оғирлик маркази координаталари аниқлансан.

Ечиш. AC диагонал ўтказиб, берилган тўртбурчакни иккита ABC ва ACD учбурчакка ажратамиз. Бу учбурчакларнинг оғирлик марказларини топамиз. Карапаётган учбурчакларнинг оғирлик марказлари мос равиши-

да (\bar{x}_1, \bar{y}_1) ва (\bar{x}_2, \bar{y}_2) нүқталарга жойлашган бўлсин.

Бу ҳолда (7- §, 4- мисолга қаранг):

$$\bar{x}_1 = \frac{2+5-1}{3} = 2, \quad \bar{y}_1 = \frac{1+3+7}{3} = 3 \frac{2}{3}.$$

$$\bar{x}_2 = \frac{2-1-7}{3} = -2, \quad \bar{y}_2 = \frac{1+7+5}{3} = 4 \frac{1}{3}.$$

ABC ва ACD учбурчакларнинг юzlари мос равишида S_1 ва S_2 бўлсин. Бу ҳолда (2) формулага мувофиқ:

$$S_1 = \left| \frac{1}{2} \begin{vmatrix} 2+1 & 5+1 \\ 1-7 & 3-7 \end{vmatrix} \right| = 12 \text{ кв. бирлик},$$

$$S_2 = \frac{1}{2} \left| \begin{vmatrix} 2+7 & -1+7 \\ 1-5 & 7-5 \end{vmatrix} \right| = 21 \text{ кв. бирлик}.$$

Пластинканинг изланаётган оғирлик марказини (\bar{x}, \bar{y}) нүқтада десак, бу нүқта (x_1, y_1) ва (x_2, y_2) нүқталар орасидаги кесмани $\frac{S_1}{S_1 + S_2}$ нисбатда бўлувчи нүқта бўлди (яъни бу нүқта, кесмани унинг учига тўпланган массаларига тескари пропорционал бўлган қисмларга бўлди). Демак,

$$\bar{x} = \frac{\bar{x}_1 + \frac{S_2}{S_1} \bar{x}_2}{1 + \frac{S_2}{S_1}} = \frac{S_1 \bar{x}_1 + S_2 \bar{x}_2}{S_1 + S_2}.$$

ёки

$$\bar{x} = \frac{12 \cdot 2 + 19(-2)}{12 + 19} = -\frac{14}{31}.$$

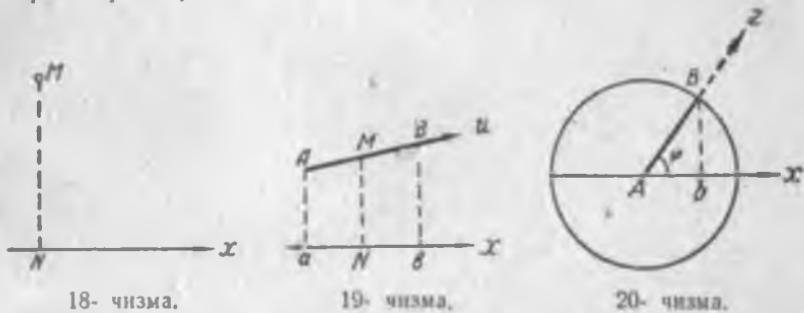
Шунга ухшаш

$$\bar{y} = \frac{12 \cdot \frac{11}{3} + 19 \cdot \frac{13}{3}}{12 + 19} = 2 \frac{61}{93}.$$

9- §. ПРОЕКЦИЯЛАР НАЗАРИЯСИННИГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

M нүктанинг бирор x ўқса проекцияси деб *M* нүктадан бу ўқса түширлган MN перпендикулярнинг *N* асосига айтилади (18- чизма).

Агар *M* нүкта бирор u ўқ йұналишида *A* дан *B* гача ҳаралат қилиб борса, у йұналған AB кесмани чизади (19- чизма); *M* нүктанинг x лар ўқидаги *N* проекцияси эса ab йұналған кесмани чизади. ab кесма \bar{AB} кесманинг x лар ўқидаги геометрик проекцияси дейилади.

18- чизма.

19- чизма.

20- чизма.

Аналитик геометриянынг күп масалаларыда геометрик проекциянынг миқдори қаралади. Шунинг учун биз бундан кейин AB кесманинг бирор x лар ўқидаги проекцияси деб унинг ab геометрик проекцияси миқдорини тушунишни шартлашиб оламиз. Бу ҳолда йұналған кесманинг бирор ўқидаги проекцияси мусбат, манфий ёки нолға тең болған сон билан тасвирланади.

Йұналған \bar{AB} кесманинг x лар ўқидаги проекциясини пр _{x} \bar{AB} ёки пр \bar{AB} билан белгилаймиз.

Энди проекциялар назариясининг асосий теоремасини келтирамиз.

Теорема. Йұналған \bar{AB} кесманинг бирор x лар ўқидаги проекцияси бу кесма AB узунлиғи билан проекция ўқи ҳамда кесма йұналиши орасидаги φ бурчак косинусининг купайтmasига теңг, яғни

$$\text{пр } \bar{AB} = |AB| \cos \varphi. \quad (1)$$

Исбот. Теоремани исбот қилиш учун x лар ўқини A нүктадан ўтади деб фараз қиласыз. Бу фаразия умумийликни бузмайды, чунки проекция үзиге параллел ҳолда бошқа жойга күчирилса, AB кесманинг проекцияси ва ўқ билан кесма орасидаги бурчак үзгармайды.

Энди маркази A нүктада булиб, радиуси AB кесма узунлигига тенг бұлған айланын чизамиз (20- чизма). Бу ҳолда чизмадан

$$\cos \varphi = \frac{AB}{|AB|}, AB = \text{пр}_x \bar{AB}$$

екани күринади. Шунинг учун

$$\cdot \text{пр}_x \bar{AB} = |AB| \cos \varphi.$$

Шу билан теорема исбот бұлды.

Йұналған кесманинг миқдори ҳақида сұзлаганнмызда, бу кесма бирор ўқда ётади деб ҳисоблаб, унинг шу ўқ йұналышига нисбатан миқдорини аниқтайміз деган әдик. Проекциялар назариясининг асосий теоремаснин йұналған кесма миқдори билан ҳам бериш мүмкін.

AB йұналған кесманинг x ўқидаги проекцияси бу кесма миқдори билан проекция үқи ҳамда кесма ётган l ўқ орасидаси φ бурчак косинуси күпайтмасига тенг (20- чизма), яъни

$$\text{пр}_x \bar{AB} = AB \cos \varphi. \quad (2)$$

Хақиқатан ҳам, агар AB йұналған кесманинг йұналиши l ўқнининг мусбат йұналиши билан бир хил бұлса, (2) тенгликтеги AB йұналған кесманинг AB миқдори плюс ишорали булиб кесманинг узунлигига тенг; x ўқ билан кесма орасидаги бурчак шу ўқ билан l ўқ орасидаги бурчакнинг үзи бұлади. Шунинг учун (1) тенглик бу ҳолда (2) тенглик шаклида ёзилиши мүмкін. Агар AB кесманинг йұналишин l ўқ йұналишига қарама-қарши бұлса (21- чизма), у ҳолда x проекция үқи билан AB йұналған кесма орасидаги бурчак $\pi + \varphi$ га тенг, шу сабаблы (1) тенглик

$$\text{пр}_x \bar{AB} = |AB| \cos (\pi + \varphi)$$

еки

$$\text{пр}_x \bar{AB} = - |AB| \cos \varphi$$

күриниши олади. l ўқ билан \bar{AB} кесманинг йұналиши қарама-қарши бұлғаны учун

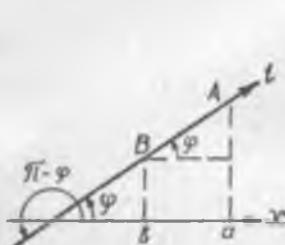
$$- |\bar{AB}| = AB.$$

Демак,

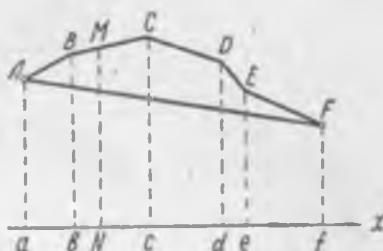
$$\text{пр}_x \overline{AB} = AB \cos \varphi.$$

Шундаі қилиб, (2) теңгликтінг түғри эканы равшан булди. Энди \overline{ABCDEF} ихтиёрий синиқ чизиқнинг x үқидаги проекцияси нимага тенг бўлишини қарайдиз.

Бирор M нуқта A нуқтадан ҳаракат қила бошлаб, AB, BC, CD, DE ва EF кесмаларни кетма-кет босиб ўтиб F нуқтага келган бўлсин (22- чизма). Бу ҳолда синиқ чизиқнинг ва униташкил қилувчи кесмаларнинг йўналиши M нуқта ҳаракатининг йўналиши билан аниқланади.

21 -чизма.

22 -чизма.

Ташкил қилувчилари йўналган кесмалардан иборат бўлган синиқ чизиқни йўналган синиқ чизиқ деб атайдиз. A, B, C, D, E, F нуқталарни кетма-кет туташтирувчи йўналган синиқ чизиқни \overline{ABCDEF} билан белгилаймиз ва англашилмовчилик бўлмаса, қисқалик учун \overline{ABCDEF} синиқ чизиқ деб юритамиз.

M нуқта \overline{ABCDEF} синиқ чизиқ бўйича ҳаракат қилганида унинг x үқидаги N проекцияси x ўқидағи a нуқтадан f нуқтага келади ва af кесмани чизади. Йўналган af кесма \overline{ABCDEF} синиқ чизиқнинг x үқидаги геометрик проекцияси дейилади.

Йўналган синиқ чизиқ геометрик проекциясининг миқдорини у чизиқнинг проекцияси дейилади.

Бу таърифдан йўналган синиқ чизиқнинг проекцияси сон экачи куринади. af миқдор \overline{ABCDEF} синиқ чизиқнинг проекцияси экани

$$\text{пр}(\overline{ABCDEF}) = af \quad (3)$$

тenglik билан тасвирланади.

af йўналган кесма миқдори булгани учун 2- параграфдаги асосий айниятга биноан

$$af = ab + bc + cd + de + ef \quad (4)$$

еки кесманинг ўқдаги проекцияси таърифини ҳамда (3) тенгликни эътиборга олсак, (4) тенгликни

$$\text{пр}(\overline{ABCDEF}) = \text{пр} \overline{AB} + \text{пр} \overline{BC} + \text{пр} \overline{CD} + \text{пр} \overline{DE} + \text{пр} \overline{EF}$$

кўринишда ёзиш мумкин. Демак, йўналган синиқ чизиқнинг бирор ўқдаги проекцияси бу чизиқни ташкил қилувчи бўгин йўналган кесмаларнинг шу ўққа нисбатан олинган проекциялари йигиндисига тенг.

Агар \overline{ABCDEF} синиқ чизиқнинг бошланғич A нуқтаси билан унинг охирги F нуқтасини туташтирасак, AF йўналган кесма ҳосил бўлади. Бу кесма қаралаётган синиқ чизиқнинг ёпувчиси дейилади.

22- чизмадан \overline{AF} ёпувчининг x лар ўқидаги проекцияси af эканини кўриш қийин эмас, демак,

$$\text{пр} = |\overline{AF}| = af.$$

Бу ҳолда (3) тенглик

$$\text{пр}(\overline{ABCDEF}) = \text{пр}(\overline{AF})$$

кўринишни олади, яъни йўналган синиқ чизиқнинг бирор ўқдаги проекцияси шу синиқ чизиқ ёпувчисипинг қаралаётган ўқдаги проекциясига тенг.

Агар синиқ чизиқ ёпник бўлса, яъни бу синиқ чизиқнинг бошланғич ва охирги нуқталари устма-уст тушган бўлса, унинг ўқдаги проекцияси нолга тенг экани равшан.

1- мисол. $M_1(x_1, y_1)$ ва $M_2(x_2, y_2)$ нуқталар берилган. M_1M_2 йўналган кесманинг координата ўқларидағи проекциялари ҳамда абсциссалар ўқининг мусбат йуналиши билан M_1M_2 кесма орасидаги θ бурчак аниқлансин. (θ бурчак кесманинг қутб бурчаги дейилади.)

Ечиш. $\overline{M_1M_2}$ кесманинг Ox ва Oy координата ўқларидағи проекцияларини мос равиша X ва Y лар билан белгилаймиз (23- чизма).

У ҳолда

$$X = N_1N_2;$$

$$Y = P_1P_2,$$

еки

$$X = x_2 - x_1,$$

$$Y = y_2 - y_1$$

яъни йуналган кесманинг координатаги проекцияларини топиш учун мос равишда унинг охирги уни координаталаридан бошлангич уни координаталарини айриши керак.

Энди түгри бурчакли M_1RM_2 учбурчакни қараймиз. Бу учбурчакдан:

$$d = \overline{M_1M_2} = \sqrt{X^2 + Y^2},$$

$$X = d \cos \theta \text{ ёки } \cos \theta = \frac{X}{\sqrt{X^2 + Y^2}}$$

$$Y = d \sin \theta \text{ ёки } \sin \theta = \frac{Y}{\sqrt{X^2 + Y^2}}.$$

Кейинги тенгликлардан:

$$\operatorname{tg} \theta = \frac{Y}{X} \text{ ёки } \theta = \operatorname{Arctg} \frac{Y}{X} (-\pi < \theta < \pi).$$

2- мисол. Кесманинг узулиги $d = 12$, унинг қутб бурчаги $\theta = \frac{2}{3}\pi$. Кесманинг координатаги проекциялари топилсин.

Ечиш. 1- мисолдаги

$$X = d \cos \theta, \quad Y = d \sin \theta$$

тенгликларни оламиз. Бизнинг мисолда $d = 12, \theta = \frac{2}{3}\pi$ булганни сабабли

$$X = 12 \cos \frac{2}{3}\pi = 12 \cdot \left(-\frac{1}{2}\right) = -6,$$

$$Y = 12 \sin \frac{2}{3}\pi = 12 \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} = 6\sqrt{3}.$$

3- мисол. $ABCDEF$ — томони a га тенг булган мунтазам олтибурчак. AE, EF ва FA томонларининг AC томонга проекциялари ҳисоблансии ва $AEFA$ ёпиқ синиқ чизикнинг AC томонга проекцияси нолга тенг экани күрсатилсиз.

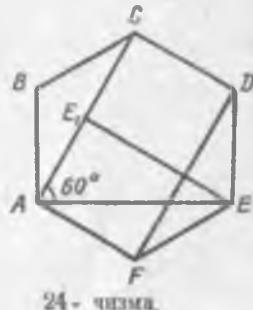
Ечиш. E нүктадан AC диагоналга перпендикуляр ўтказамиз. Бу ҳолда

$$\operatorname{pr}_{AC}(AE) = AE_1 = \frac{a \cdot \sqrt{3}}{2};$$

$$\operatorname{pr}_{AC}(EF) = -AE_1 = -\frac{a\sqrt{3}}{2};$$

$$\operatorname{pr}_{AC}(FA) = 0, \text{ чунки } \angle FAE_1 = \frac{\pi}{2}.$$

$$\begin{aligned} \operatorname{pr}_{AC}(AEFA) &= \operatorname{pr}_{AC}(AE) + \operatorname{pr}_{AC}(EF) + \\ &+ \operatorname{pr}_{AC}(FA) = \frac{a\sqrt{3}}{2} - \frac{a\sqrt{3}}{2} + 0 = 0. \end{aligned}$$

Машқлар

1. Құйындағи нүкталарни ясанг:

$$A(5), B(2), C(-2), D\left(-\frac{3}{2}\right), E\left(-\frac{3}{4}\right), F(\sqrt{2}), H(-\sqrt{3}).$$

2. Координаталарин ушбу

1) $|x| = 1$; 2) $|x - 2| = 4$; 3) $|3 + x| = 1$

төңгіламаларни қаноатлантирувчи нүкталар түплемини чизмада тасвирланғ.

3. Координаталарин ушбу

1) $x > 0$, 2) $x < 0$, 3) $x - 2 < 0$, 4) $3 - x < 0$,

5) $2x - 3 > 0$, 6) $1 < x < 2$, 7) $-1 < x < 3$,

8) $\frac{3-x}{x-2} < 1$, 9) $x^2 - 8x + 15 > 0$, 10) $x^2 - 8x + 15 < 0$

төңгізиліктерни қаноатлантирувчи нүкталарнинг жойлашишини геометрик тасвирланғ.

4. Құйындағи маълумотларга асослап, A нүктаның координатасын анықланғ:

1) B(1) ва AB = 3, 2) B(2) ва AB = -5,

3) B(-3) ва BA = 4, 4) B(10) ва |AB| = 3,

5) B(-3) ва BA = -2, 6) B(-4) ва |AB| = 2.

5. Учларининг координаталари билан берилған кесмаларнинг AB мәндерін ва |AB| узунлігін анықланғ.

1) A(5) ва B(13); 2) A(2) ва B(4); 3) A(-1) ва B(5);

4) A(-3) ва B(-2);

5) A(2) ва B(-2).

6. Ушбу

A(3, 4), B(-2, 5), C(-1, 1), D(2, -3), E(6, 0),

$$F(0, 3), H\left(\frac{1}{2}, \frac{2}{3}\right)$$

нүкталарни ясанг.

7. 1) Ox, 2) Oy координата ўқларига ұмда 3) координаталар бошига нисбатан A(-2, 3) нүктага симметрик бүлған нүкталарни топнің.

8. I ва II координат бурчаклар биссектрисаларига нисбатан A(-3, 4) нүктага симметрик бүлған нүкталарни топнің.

9. Ox ва Oy ўқларига ұмда координаталар бошига нисбатан A(a, b) нүктага симметрик бүлған нүкталар топнисин.

10. I ва III координат бурчакларига нисбатан A(a, b) нүктага симметрик бүлған күйкта B(b, a) екеніні курсатынг.

11. Томоннинг узуилигі 3 бирлікка тенг бүлған квадрат берилған. Агар координата ўқлар квадраттнің параллел бүлмаган иккі томони бүйічә йұналиған бұлса, ушынг үлдеріннің координаталари қандай бүләді?

12. Гомони I бирлікке тенг бүлған ABCD квадраттнің AC диагоналнің абсциссалар ўқи деб (A дан C га қарағ йұналиш мусбат йұналиш деб олинған), BD диагоналнің эса ординаталар уқи деб олинған. Квадрат учларининнің координаталарни топнің.

13. Учлар A(2, 7), B(5, 7), C(5, 11) нүкталарда бүлған учбурчак берилған. Бу учбурчак периметрини топнің.

14. A(-3, 2) нүкта түгри чизик бүйічә ҳаракат қилиб B(5, -4) нүктагача борған. Бу нүкта қаңча үйл үтганин топнің.

15. Учлари $A(3, 2)$, $B(6, 5)$, $C(1, 10)$ нүкталарда бўлган учбурчак тўғри бурчакни учбурчак бўлишини исботланг.

16. Учлари $A(0, 3)$, $B(6, 10)$, $C(0, 14)$ нүкталарда бўлган ABC учбурчак берилган. Унинг AD медианасини тенг иккига бўлувчи нүктани топинг.

17. ABC учбурчакнинг учлари: $A(2, 2)$, $B(-5, 1)$ ва $C(3, -5)$. Бу учбурчак медианалари узунликларини 0,1 гача аниқликда ҳисобланг ва медианаларнинг кесишган нүктасини топинг.

18. Учлари $A(-2, 1)$, $B(2, -2)$, $C(8, 6)$ нүкталарда бўлган учбурчакнинг AC томони билан B ички бурчаги биссектрисасининг кесишган X нүктасини топинг.

19. Учлари $A(1, 1)$, $B(4, 2)$, $C(3, 3)$ нүкталарда бўлган учбурчакка ташки чизилганий маркази ва радиусини аниқланг.

20. $A(3, 4)$ ва $B(2, 5)$ материал нүкталарга мос равишида 2 kg ва 1 kg ли массалар тўплланган. Бу массалар огирилик марказларининг координаталари топинг.

21. $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ ва $C(x_3, y_3)$ материал нүкталарга мос равишида m_1 , m_2 ва m_3 массалар тўплланган. Бу массалар огирилик марказларининг координатлари топилсин.

22. $A_1(x_1, y_1)$, $A_2(x_2, y_2)$, ..., $A_n(x_n, y_n)$ нүкталарга мос равишида m_1 , m_2 , ..., m_n массалар тўплланган. Бу массаларнинг огирилик марказларининг координатлари топилсан.

23. Учлари $A(3, 2)$, $B(6, 3)$, $C(4, 4)$ нүкталарда бўлган учбурчакнинг юзини аниқланг.

24. Учлари $A(1, 1)$, $B(4, 2)$, $C(3, 3)$, $D(0, 2)$ нүкталарда бўлган тўртбурчакнинг юзини топинг.

25. AB кесманинг узунлиги d ва бу кесма Ox ўққа φ бурчак остида қняланниши маълум; шу кесманинг Ox ўқдаги проекциясини топинг:

$$1) d = 5, \varphi = \frac{\pi}{6}, \quad 2) d = 5, \varphi = \frac{\pi}{4}, \quad 3) d = 5, \varphi = \frac{\pi}{3},$$

$$4) d = 7, \varphi = \frac{\pi}{2}, \quad 5) d = 8, \varphi = 0, \quad 6) d = 9, \varphi = \pi.$$

26. $P(2, -2)$, $Q(5, 1)$, $K(2, 2)$, $M(5, 3)$, $N(-1, 1)$, $R(2, 4)$ нүкталар берилган PQ , KM , NR , PR , NM ва NQ кесмаларнинг координата ўқларидаги проекцияларини топинг.

27. Кесманинг узунлиги 5 бирликка, унинг абсциссалар ўқидаги проекцияси 4 бирликка тенг. Агар кесма билан ординаталар ўқи а) ўткир бурчак, б) ўтмас бурчак ҳосил қиласа, кесманинг бу ўқдаги проекциясини топинг.

Иккинчи боб

ЧИЗИҚ ВА УНИНГ ТЕНГЛАМАСИ

10- §. ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИ ТУШУНЧАСИ

Үтган бобда текисликдаги нүктанинг үрни иккі сон билан аниқланишини ва иккита сон Декарт координаталари системасыга нисбатан текисликда бирор нүктанинг үрнини аниқлаб беришени күрдик.

Әнді чизиқнинг ҳар қандай нүктасининг x , y координаталарини чизиқнинг умумий хоссасын асосида бир-бири билан боғлаб, унинг тенгламасини тузиш ва бу тенглама ёрдами билан чизиқнинг шаклини, текисликда жойланишини ва хоссаларини урганиш масаласини қараймыз.

Текисликда бирор AB чизиқ берилған бұлсиян (25- чизма). Бу чизиқнинг иктиерий M нүктасининг xOy системага нисбатан координаталари (x, y) бұлсиян: $x=OP$, $y=PM$. Агар M нүкта AB чизиқ бүйіча ҳаракат қилиб, N әки K нүкта ҳолатини олса, уннинг координаталары қуйидагидек үзгаради:

$$x = OQ, y = QN,$$

әки

$$x = OR, y = RK,$$

бу ҳолда $x = OP$ бұлғанда, $y = PM$ бўлиши шарт, чунки $x = OP$ бўлғанда $y = PM'$ әки $y = PM''$ бўлса, M' ва M'' нүкталар AB чизиқда ётмаган нүкталар бўлиши чизмадан кўриниб турнбди.

Шундай қилиб, AB чизиқ нүкталарининг x, y координаталари иктиерий сонлар бўлмай, балки AB чизиқнинг геометрик хоссаларига боғлиқ бўлған маълум шартни қаноатлантириши керак экан.

Бу шарт одатда, x, y үзгарувчилар орасидаги бирор тенглама билан ифода этилади.

Аналитик геометрияда чизиқ деб нимани айтилишини қараб чиқайлик.

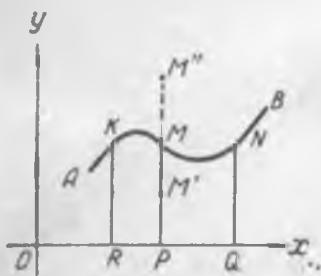
$$F(x, y) = 0 \tag{1}$$

x, y узгарувчиларни бир-бiri билан боғловчи бирор тенглама бўлсин, дейлик. Бу тенглама узгарувчилардан бирини, масалан, y иккинчисининг функцияси сифатида аниқлади, яъни (1) тенгламани $y = f(x)$ га нисбатан ечсак,

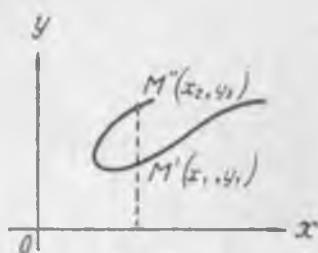
$$y = f(x), \quad a < x < b \quad (2)$$

тенглама ҳосил бўлади, бунда $f(x)$ билан x нинг функцияси белгиланган, x бирор (a, b) интервалда узгарганда $f(x)$ функция узлуксиз узгаради деб фараз қиласиз.

Хозирча $f(x)$ ни бир қийматли функция деб қараб, x ва y ларни xOy координаталар текислигидаги бирор M нуқтанинг

25- чизма.

26- чизма.

координаталари деб фараз қиласиз. Бу ҳолда x нинг ҳар бир қиймати учун (2) тенглама y нинг ёлғиз битта қийматини аниқлади.

Демак, x нинг ҳар бир қийматига текисликнинг координаталари x ва $y = f(x)$ бўлган ёлғиз биргина нуқтаси тўғри келади.

Агар x узлуксиз узгариб турли қийматлар олса, M нуқта xOy текисликда x ва y қийматларига қараб ўринни ўзgartира боради ва бирор геометрик ўринни тасвир этади. Бу геометрик ўрин чизик деб аталади.

Биз $f(x)$ функцияни бир қийматли функция деб фараз қиласиз эдик. Бундай қилиш шарт эмас. $f(x)$ кўп қийматли функция бўлиши ҳам мумкин.

Агар $f(x)$ кўп қийматли функция бўлса, яъни x нинг ҳар бир қийматига y нинг бир неча y_1, y_2, \dots қийматлари тўғри келса, у ҳолда x нинг ҳар бир қийматига xOy текисликда M' , M'' , ... нуқталар тўғри келади. Масалан, $f(x)$ функция икки қийматли функция бўлсин. Бу ҳолда x нинг ҳар бир x , қийматига $y_1 = f(x)$ ва $y_2 = f(x)$ қийматлари тўғри келади, xOy текисликда x нинг бу қиймати билан иккита $M'(x_1, y_1)$ ва $M''(x_2, y_2)$ нуқта аниқланади (26- чизма). (a, b) интервалда x узлуксиз узгарганда M' ва M'' нуқталар ҳам

үринларини узлуксиз ўзгартыради ва чизик деб аталған геометрик ўринни тасвирлайди.

Шундай қилиб, x ва у координаталари $F(x, y) = 0$ ёки $y = f(x)$ тенгламани қаноатлантирадиган текислик нұқталарининг геометрик ўринни чизик деб атайды.

$F(x, y) = 0$ ёки $y = f(x)$ ни чизик тенгламаси деб атайды. x, y ни чизиқдаги нұқтанинг ўзгаруви координаталари деңгелді. Чизиқнинг таърифига қараста (1) ёки (2) тенглама чизиқнинг тенгламаси бўлиши учун бу тенгламани қаноатлантирадиган ҳар бир жуфт (x, y) қиймат чизик нұқтасини тасвирлаши ва чизиқнинг иктиёрий нұқтасининг координатларин (1) ёки (2) тенгламани қаноатлантириши керак.

Хулоса қилиб айтганда, чизик берилган бўлиб, унинг тенгламаси нима, деган саволга шундай жавоб берамиз: берилган чизиқнинг тенгламаси деб шундай $F(x, y) = 0$ тенгламага айтиладики, шу чизиқка қарашли ҳар бир нұқтанинг координаталари бу тенгламани қаноатлантиради, бу чизиқка тегишли бўлмаган ҳеч бир нұқтанинг координаталари уни қаноатлантirmайди. Демак, чизиқнинг тенгламаси маълум булса, координаталари шу тенгламани қаноатлантирадиган ҳар бир нұқта шу чизиқда ётади.

Изоҳ. Чизиқка берилган бу таъриф жуда умумий таъриф. Чунки (1) тенглама билан аниқланадиган M', M'', \dots нұқталар бир-бири билан bogланмаган геометрик нұқталар тўпламини бериши ҳам мумкин. Масалан,

$$1 + y^2 = \sin x$$

тенгламани координаталари

$$x = \frac{\pi}{2} \pm 2k\pi, y = 0 (k = 0, \pm 1, \pm 2, \dots)$$

бўлган нұқталар тўплами қаноатлантиради.

$$x^2 + y^2 = 0$$

тенгламани эса $(0, 0)$ нұқтанинг координаталаригина қаноатлантиради. Демак, бу тенглама фақат биттагина нұқтани тасвирлайди.

$$(x^2 - 4)^2 + (y^2 - 1)^2 = 0$$

тенглама координаталари

$$(2, 1), (-2, 1), (2, -1), (-2, -1)$$

бўлган тўртта нұқтанингина тасвирлайди.

$$x^3 + y^3 + 3 = 0$$

тенгламани эса x ва у ўзгарувларининг ҳеч қандай ҳақиқий қийматлари қаноатлантирмайди, демак ҳеч қандай чизиқни тасвир этмайди.

Чизиққа берилган бу таърифни одатда тасаввур этиладиган чизиқ түшунчесиңгә яқинлаشتариб келтириш учун юқоридаги $F(x, y)$ ёки $f(x)$ функцияни баъзи бир шартларга бўйсундириси лозим. Бу шартлар функциянинг узлуксилиги, унинг маълум тартибли ҳосилаларининг мавжуд бўлиши ва шунга ўхашшардан иборат. Бу масалалар математик анализ курсида қаралади.

11- §. ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИНИ ТУЗИШ МИСОЛЛАРИ

Текисликдаги ҳар бир чизиқни нуқталарнинг геометрик урни деб қараш мумкин. Бу таърифда, чизиқнинг ҳамма нуқталари учун умумий бўлган хоссалар бордир. Ана шу хоссаларни эътиборга олиб xOy системада чизиққа қарашли ҳар бир нуқтанинг x ва у координаталарини $F(x, y) = 0$ шаклдаги тенглама билан боғлашимиз ва бундан сунг чизиқ хоссасини шу тенгламага асосланиб ўрганамиз. Аналитик геометриянинг асосий вазифаларидан бири ҳар бир чизиққа „тегишли“ тенгламалар мос келтиришдир. Мисоллар қарайлек.

1- мисол. *Ҳар бир M нуқтаси берилган C нуқтадан тенг узоқликда ётган текислик нуқталари геометрик урнининг тенгламаси тузилсин.*

Е ч и ш. Масаланинг шартнга кўра

$$CM = R. \quad (1)$$

Энди Декарт системасини оламиз. Бу системада M нуқтанинг координаталари (x, y) , C нинг координаталари (a, b) бўлсин. Бу ҳолда икки нуқта орасидаги масофани топиш формуласига мувофиқ

$$CM = \sqrt{(x - a)^2 + (y - b)^2} \quad (*)$$

Бўлади. (1) тенгламага CM нинг бу қийматини қўйсак ва ҳосил бўлган тенгликнинг иккала томонини квадратга кўтарсан

$$(x - a)^2 + (y - b)^2 = R^2 \quad (2)$$

тенглама ҳосил бўлади. Бу эса изланаётган айлананинг тенгламаси бўлади, чунки (2) тенглама айлананинг ихтиёрий M нуқтасининг x ва у координаталари орасидаги боғланишдир. Аксинча, агар $M(x, y)$ нуқтанинг x ва у координаталари (2) тенгламани қаноатлантируса,

$$CM = R$$

Бўлади. Шу билан бирга, (*) тенгламани квадратга кўтарганда ҳосил бўлган (2) тенгламани қаралаётган айланан нуқталаридан бошқа нуқталар қаноатлантирамайди, яъни қўшимча нуқталар

пайдо бўлмайди. Ҳақиқатан ҳам, (*) тенгламани квадратга кутарганда ҳосил булган (2) тенглама (*) тенглама билан

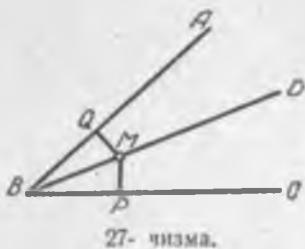
$$\sqrt{(x-a)^2 + (y-b)^2} = -R$$

тенгламанинг иккаласига эквивалент. Аммо кейинги тенгламанинг чап томонни мусбат сон булиб, $R > 0$ булгани учун бу тенгламанинг маъноси йўқ. Шундай қилиб, (*) тенгламанинг иккала томонини квадратга кутариш билан қаралаётган геометрик ўринга янги нуқталар қўшилмайди.

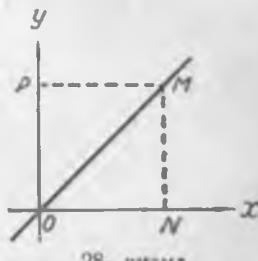
(2) тенглама маркази (a, b) нуқтада булиб, радиуси R га тенг айлананинг каноник тенгламаси дейилади.

2- мисол. Координата бурчаклари биссектрисаларнинг тенгламалари тузилсин.

Ечиш. ABC бурчакнинг биссектрисаси бу бурчак ичидаги ётувчи ва унинг AB ва BC томонларидан баравар узоқликдаги нуқталарнинг геометрик ўрнидир (27- чизма).

27- чизма.

28- чизма.

Демак, BD тўғри чизиқ ABC бурчакнинг биссектрисаси булиб, M ундаги ихтиёрий нуқта, $MP \perp BC$ ва $MQ \perp AB$ бўлса,

$$PM = MQ$$

булади.

Биссектрисанинг бу таърифига асосланиб, I ва III координат бурчакларнинг биссектрисаси тенгламасини тузамиз (28- чизма).

Агар OM биринчи координат бурчагининг биссектрисаси булиб, $M(x, y)$ унинг ихтиёрий нуқтаси бўлса, биссектриса таърифига мувофиқ

$$NM = PN$$

ёки

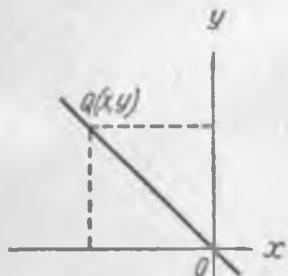
$$y = x. \quad (3)$$

Агар $M(x, y)$ учинчи координата бурчагининг биссектрисасидаги ихтиёрий нуқта бўлса, ҳам x , ҳам y манфий сон булиб, уларнинг абсолют қийматлари бир-бирига тенг бўлади, биз яна (3) тенгламага келамиз.

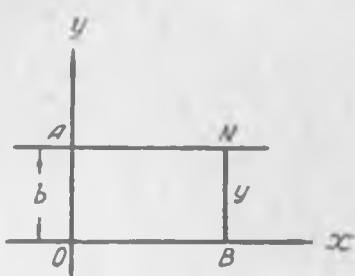
Демак, $M(x, y)$ I ва III координат бурчаклари биссектрисасининг ихтиёрий нуқтаси бўлса, унинг x , y координаталари (3) тенгликни қаноатлантиради. Аксинча, агар бирор $M(x, y)$ нуқтанинг x , y координаталари (3) тенгламани қанотлантираса, бу нуқта I ва III координат бурчаклари биссектрисасининг нуқтаси экани равшан.

Шундай қилиб, (3) тенглама I ва III координат бурчакларининг биссектрисаси тенгламасидир.

Энди II ва IV координат бурчаклари биссектрисасининг тенгламасини тузамиз (29- чизма). $Q(x, y)$ нуқта бу биссектрисининг ихтиёрий нуқтаси бўлсин. Бу нуқта II квадрантда

29 - чизма.

30 - чизма.

бўлса ҳам, IV квадрантда бўлса ҳам унинг x ва y координаталари абсолют қийматлари бўйича бир-бирига тенг, ишоралар ёса қарама-қаршидир, яъни иккала квадрант учун ҳам:

$$y = -x. \quad (4)$$

Аксинча, бирор $Q(x, y)$ нуқтанинг x , y координаталари (4) тенгламани қаноатлантираса, бу нуқта II ва IV координат бурчакларининг биссектрисасининг нуқтаси бўлиши равшан.

Шундай қилиб, (4) тенглама II ва IV координат бурчаклари биссектрисасининг тенгламаси экан.

3- мисол. Ҳар бир нуқтасидан $A(1, 2)$ нуқтагача масофа $B(-1, -2)$ нуқтагача масофадан икки марта кичик бўлган текислик нуқталарининг үрни топилсин.

Ечиш. Агар излангаётган геометрик үриннинг ихтиёрий нуқтасини $N(x, y)$ билан белгиласак, шартга кўра

$$2AN = BN \quad (5)$$

бўлади. Аммо

$$\begin{aligned} AN &= \sqrt{(x-1)^2 + (y-2)^2}, \\ BN &= \sqrt{(x+1)^2 + (y+2)^2}. \end{aligned}$$

AN ва BN нинг бу ифодаларини (5) тенгликка қўйсак

$$2\sqrt{(x-1)^2 + (y-2)^2} = \sqrt{(x+1)^2 + (y+2)^2}$$

тенглама ҳосил бўлади. Бу тенгламанинг иккала томонини квадратга кўтариб, содалаштирамиз:

$$\left(x - \frac{5}{3}\right)^2 + \left(y - \frac{10}{3}\right)^2 = 16 \frac{5}{3}.$$

Бу эса маркази $\left(\frac{5}{3}, \frac{10}{3}\right)$ нуқтада, радиуси $\frac{4}{3}\sqrt{15}$ га тенг бўлган айланга тенгламасидир.

4- мисол. Абсциссалар ўқига параллел бўлиб, ундан b масофа узоқликда жойлашган тўғри чизиқ тенгламаси тузилсин (30- чизма).

Е ч и ш. Абсциссалар ўқига параллел бўлиб, ундан b масофа узоқликда бўлган AN тўғри чизиқнинг ҳар бир нуқтаси Ox ўқдан b масофада ётган нуқталарнинг геометрик ўрнидир. Бу геометрик ўрин ихтиёрий $N(x, y)$ нуқтасининг x абсциссани ҳар қандай қиймат қабул қилганда ҳам унинг у ординатаси ҳамма вақт b га тенг:

$$y = b. \quad (6)$$

Аксинча, агар бирор $N(x, y)$ нуқтанинг абсциссани ҳар қандай қиймат олганда ҳам унинг ординатаси (6) тенгликни қаноатлантируса, бу нуқта биз қараётган AN чизиқда ётади. Демак, (6) тенглама AN чизиқнинг тенгламасидир. Агар $b = 0$ бўлса

$$y = 0 \quad (7)$$

абсциссалар ўқининг тенгламаси бўлади, чунки бу ҳолда AN тўғри чизиқ Ox ўқ билан устма-уст тушади.

Агар b манфий сон бўлса, AN тўғри чизиқ абсциссалар ўқидан пастга жойлашади. 30- чизмада b мусбат сон бўлган ҳол кўрсатилган.

5- мисол. Ординаталар ўқига параллел бўлиб, ундан a масофада жойлашган тўғри чизиқнинг тенгламаси тузилсин.

Е ч и ш. Ўтган мисолни ечишда юритилган фикрга ўхшаш йўл билан бу геометрик ўриннинг тенгламаси

$$x = a \quad (8)$$

эканига ишонич ҳосил қилиш қийин эмас. $a = 0$ бўлганда

$$x = 0. \quad (9)$$

Бу ординаталар ўқининг тенгламаси бўлади. $a > 0$ бўлса, бу тўғри чизиқ ординаталар ўқидан ўнгда, $a < 0$ бўлганда эса чапда жойлашган бўлади.

6- мисол. Текисликдаги шундай нуқталарнинг геометрик ўринини топингки, бу нуқталарнинг ҳар биридан $x^2 + y^2 = 4$ ва

$(x - 2)^2 + y^2 = 1$ айланаларга ўтказилган уринмаларнинг кесмалари ўзаро тенг бўлсин.

Ечиш. $M(x, y)$ — маркази $C(a, b)$ нуқтада бўлиб, радиуси r га тенг бўлган s айлана ташқарисида ётувчи нуқта бўлсин. M нуқтадан айланаларнинг бирига ўтказилган уринманинг уриниш нуқтасини N билан белгилаймиз; бу ҳолда (чизма ясашни китобхоннинг ўзига ҳавола қиласиз):

$$MN = \sqrt{MC^2 - CN^2} = \sqrt{(x - a)^2 + (y - b)^2 - r^2}.$$

Бу тенгликдан, айлана ташқарисидаги $M(x, y)$ нуқтадан айланага ўтказилган уринма кесмасининг узунлиги айлананинг

$$(x - a)^2 + (y - b)^2 - r^2 = 0$$

каноник тенгламаси чап томоннга $M(x, y)$ нуқтанинг x ва y координаталарини қўйишдан чиқсан натижанинг квадрат илдизига тенг эканлигини кўрамиз. MN_1 ва MN_2 лар мос равишида $M(x, y)$ нуқтадан берилган айланаларга ўтказилган уринмалар узунликлари бўлсин. Бу ҳолда

$$MN_1^2 = x^2 + y^2 - 4 \text{ ва } MN_2^2 = (x - 2)^2 + y^2 - 1.$$

Агар $M(x, y)$ қаралаётган геометрик ўринга тегишли нуқта бўлса,

$$MN_1 = MN_2,$$

ёки

$$\sqrt{x^2 + y^2 - 4} = \sqrt{(x - 2)^2 + y^2 - 1}.$$

Бу тенглама изланаетган геометрик ўриннинг тенгламасидир. Тенгламани соддароқ кўринишга келтириш мақсадида унинг иккала томонини квадратга кўтарамиз:

$$x^2 + y^2 - 4 = (x - 2)^2 + y^2 - 1$$

ёки

$$x = \frac{7}{4}.$$

Бу — Oy ўқса параллел бўлиб, ундан $+\frac{7}{4}$ бирлик масофада ўтадиган түғри чизиқнинг тенгламасидир.

Берилган айланаларнинг тенгламаларини биргаликда ечиб, уларнинг кесишиш нуқталари

$$A\left(\frac{7}{4}, \frac{\sqrt{15}}{4}\right) \text{ ва } B\left(\frac{7}{4}, -\frac{\sqrt{15}}{4}\right)$$

эканини топамиз.

Демак,

$$x = \frac{7}{4}$$

тұғри чизиқдаги нүктаның ординатасы

$$|y| = \frac{\sqrt{15}}{4}$$

га тең бұлса, бу нүкта берилған айланаларнинг ҳам умумиіт нүктасы әканлығы равшан. Шунинг учун $x = \frac{7}{4}$ тұғри чизиқда $|y| < \frac{\sqrt{15}}{4}$ булса, тұғри чизиқнинг бундағы нүкталари айланаларнинг ичіда өтгән нүкталар бұлади. Бундағы нүкталардан айланаларға урнималар үтказыб бұлмайды. Шунинг учун, изланадәтгән геометрик үрин $x = \frac{7}{4}$, $|y| > \frac{\sqrt{15}}{4}$ шартлар билан аниқланади. Демек, изланадәтгән геометрик үрин учлари $A\left(\frac{7}{4}, \frac{\sqrt{15}}{4}\right)$ ва $B\left(\frac{7}{4}, -\frac{\sqrt{15}}{4}\right)$ нүкталарда бұлиб, ординаталар үқига параллел бұлған ярим тұғри чизиқлардан иборатдир.

12-§. ЧИЗИҚНИ БЕРИЛГАН ТЕНГЛАМАСИГА КҮРА ЯСАШ

Үтган параграфда чизиқ тенгламасини тузиш масаласын күрдік. Энді чизиқнинг

$$F(x, y) = 0 \quad (1)$$

тенгламасынша күра уни ясаш масаласын қараймыз.

x, y координаталарни боғловчы бирор тенгламанинг текисликда қандай чизиқни тасвир этишини билиш учун чизиқни шу тенгламаға асосланиб ясаш керак. Текисликдаги нүкта эса үзиннинг (x, y) координаталари билан аниқланади. Шунинг учун (1) тенгламадаги x га $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$ қийматтарни берсек

$$F(x_1, y) = 0, F_1(x_2, y) = 0, \dots, F(x_n, y) = 0, \dots \quad (2)$$

тенгламалар ҳосил бұлади. Бу тенгламалардан x нинш $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$ қийматларына мәс бұлған y нинш $y_1, y_2, \dots, y_n, \dots$ қийматларини топа оламиз¹, натижада координаталари (1) тенгламани қаноатлантирувчи кетма-кет

$$(x_1, y_1), (x_2, y_2), \dots, (x_n, y_n), \dots \quad (3)$$

нүкталарни топамиз. Бу нүкталарни координаталар системасында ясаб, уларни үзаро туташ чизиқ билан бирлаштырасқ, (1) тенгламани тасвир этувчи чизиқ ҳосил бұлади. Тұғрироғи (1) тенглама билан тасвирланувчи чизиқнинг тақрибиң тасвири ҳосил бұлади. Бу тақрибиң тасвир амалда ишлатиш учун етарлидир.

¹ (2) тенгламаларнинг ҳар биридан у учун бир неча қийматтар келиб чиқыши мүмкін. Аммо бу ҳол масалаларнан мөхиянтының үзгартірмапади.

1- мисол. $y - x^3 = 0$ тенглама тасвирлайдиган чизик ясалсии.

Ясаш. Тенгламадаги x га... $-3, -2, -1, 0, 1, 2, 3, \dots$ қийматларни бериб, y учун қийидаги қийматларни топамиз. Буни жадвал шаклида ёзамиз:

x	.	.	.	-3	-2	-1	0	1	2	3	.	.	.
y	.	.	.	-27	-8	-1	0	1	8	27	.	.	.

Натижада ... $(-3, -27), (-2, -8), (-1, -1), (0, 0), (1, 1), (2, 8), (3, 27), \dots$ нүкталар кетма-кетлиги ҳосил бўлди. Бу нүкталарни координаталар системасида ясаб, уларни туташ чизик билан бирлаштирамиз, натижада $y = x^3$ функциянинг графиги ҳосил бўлади.

2- мисол. $y = x, \sqrt{y} = \sqrt{x}$ ва $y^3 = x^3$ тенгламалар билан ифодаланган чизиқларни геометрик талқин этинг.

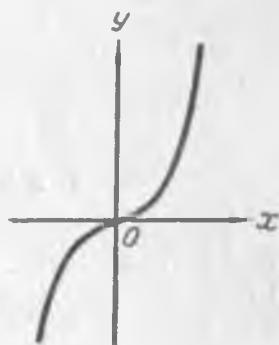
Ечиш. Бу тенгламалар билан берилган чизиқларни умумий муроҳазалар юртиши усули билан геометрик талқин этиш мумкин.

$y = x$ тенглама ҳар бир нүктасининг абсциссаси унинг ординатасига тенг бўлган тенгламани ифодалайди. Бундай хоссага эга бўлган нүкталарни геометрик ўрни I ва III координата бурчакларининг биссектрисалари экани равшан.

$\sqrt{y} = \sqrt{x}$ тенгламада эса x ва y лар фақат мусбат қийматлар қабул қилиши керак (x ва y лар манфиий қийматлар қабул қилса $\sqrt{y} = \sqrt{x}$ ҳамда \sqrt{y} лар мавхум сонларни беради). Бу тенглама билан тасвир этиладиган геометрик ўрин биринчи координата бурчагининг биссектрисасидир.

$y^3 = x^3$ тенглама абсциссасининг квадрати ординатасининг квадратига тенг бўлган нүкталарнинг геометрик ўрни тасвир этади. Бундай хоссага эга бўлган геометрик ўрин координата бурчакларининг биссектрисаларидан иборат ва аксинча. Демак, бу тенглама билан координата бурчакларининг ҳар бир биссектрисаси тасвирланади.

$\sqrt{y} = \sqrt{x}$ тенгламани иккала томонини квадратга кўтариш билан $y = x$ ва энди бу тенгламанинг иккала томонини квад-

31 чизма.

ратга күтариш билан $y^2 = x^2$ тенглама ҳосил бўлади. Аммо $\sqrt{y} = \sqrt{x}$ тенглама биринчи координата бурчагнинг биссектрисаси бўлгани ҳолда $y = x$ тенглама биринчи ва учинчи координата бурчакларининг биссектрисаларини, $y^2 = x^2$ тенглама тўртала координата бурчакларининг биссектрисаларини тасвир этади. Демак, тенгламаларни квадратларга кўтариш билан ҳосил қилинган тенгламалар янги чизиқларни (янги геометрик ўринни) тасвир этиши мумкин экан.

13- §. ЧИЗИҚ ВА УНИНГ ТЕНГЛАМАСИ ҲАҚИДА ИККИ АСОСИЙ МАСАЛА

Юқорида баён қилинган масалалардан чизиқ ва унинг тенгламаси ҳақида иккита асосий масала келиб чиқади:

1) Чизиқ текисликдаги нуқталарнинг геометрик урни сифатида берилган. Бу чизиқнинг тенгламаси тузилсан.

2) Бирор чизиқнинг тенгламаси берилган. Бу тенглама ердами билан чизиқнинг геометрик хоссалари, текисликда жойланishi ва унинг шакли текширилсан.

Аналитик геометриянинг чизиқ ва унинг тенгламаси ҳақидаги бу масалалари билан кейинги бобларда системали равишда шуғулланамиз.

14- §. ИККИ ЧИЗИҚНИНГ КЕСИШИШИ

Кўпгина масалаларда тенгламалари билан берилган иккита ёки бир неча чизиқнинг кесишиш нуқталарини топиш масаласи қўйилади. Соддалик учун биз бу масалани иккита чизиқ учун қараймиз.

$$\Phi_1(x, y) = 0, \quad (1)$$

$$\Phi_2(x, y) = 0 \quad (2)$$

тенгламалар билан иккита чизиқ берилган бўлсан. Бу чизиқлар кесишган бўлса, уларнинг кесишиш нуқталари топилсан деган масала қўямиз.

Бу масалани бундай ечса булади: (1) ва (2) чизиқларнинг кесишган нуқтаси мавжуд бўлса, у нуқта иккала чизиқнинг умумий нуқтаси булади. Бу умумий нуқтанинг координаталари (1) тенгламани ҳам, (2) тенгламани ҳам қаноатлантириши керак, яъни (1) чизиқ ҳам, (2) чизиқ ҳам шу умумий нуқтадан ўтади.

Агар умумий нуқтанинг координаталари (1) ва (2) тенгламаларнинг ҳар бирини қаноатлантирар экан, бу координаталар (1) ва (2) тенгламалар системасининг ёчимлар системаси бўлиши керак.

Демак, (1) ва (2) чизиқларнинг кесишган нуқталарининг координаталарини топиш учун (1) ва (2) тенгламаларга тенгламалар системаси деб қараб, уларни биргаликда ечиш зарурдир.

Агар (1) ва (2) тенгламалар системаси биргаликдаги система бўлса ва бу системанинг ечимлар системаси ҳақиқий сонлардан иборат бўлса, бундай ечимлар системасининг ҳар бири (1) ва (2) чизиқларнинг кесишган нуқтаси координаталарини ифода этади.

Агар (1) ва (2) тенгламалар системаси биргаликдаги система бўлмаса ёки системанинг ҳар бир ечимлари системасида x ёки y нинг камидаги биттаси мавҳум бўлса, (1) ва (2) чизиқлар кесишмайди.

1- мисол.

$$y - x^3 = 0$$

чизиқ билан

$$y - 9x = 0$$

чизиқнинг кесишиш нуқталари топилсин.

Е ч и ш. Берилган чизиқлар тенгламаларини биргаликда деб қараб, бу системани ечамиш. Тенгламалар системасининг иккинчи тенгламасидан y ни топиб, биринчи тенгламага қўямиз:

$$9x - x^3 = 0$$

ёки

$$x(9 - x^2) = 0.$$

Бундан

$$x_1 = 0; x_{2,3} = \pm 3.$$

Бу қийматларни системанинг иккинчи тенгламасига қўйинб,

$$y_1 = 0, y_{2,3} = \pm 27$$

эканини топамиш. Демак, қаралаётган чизиқлар

$$(0, 0), (3, 27) \text{ ва } (-3, -27)$$

нуқталарда (3 та нуқтада) кесишар экан.

2- мисол. $x^2 + y^2 = 1$ чизиқ билан $2x^3 + 2y^2 = 1$ чизиқнинг кесишган нуқтаси топилсин.

Е ч и ш. Бу системадаги тенгламалар бир-бирига зид келади. Чунки манфий булмаган икки сон йифиндиси бирга тенг бўлгани ҳолда, уларнинг ҳар бирини иккига кўпайтириб қўшсак, яна бирлигича қолаёттир, бу эса мумкин эмас. Демак, қаралаётган чизиқлар кесишмайди.

Бу чизиқлар марказлари координаталар бошида бўлиб, радиуслари 1 га ва $\frac{1}{\sqrt{2}}$ га тенг бўлган айланалар эканини кеънироқ билиб оламиш.

3- мисол. $y + x = 0$ чизиқ билан $y^2 + 3x + 3 = 0$ чизиқнинг кесишган нуқтаси топилсин.

Ечиш. Биринчи тенгламадан y ни топамиз:

$$y = -x;$$

буни иккинчи тенгламадаги y нинг ўрнига қўямиз, натижада

$$x^2 + 3x + 3 = 0$$

квадрат тенглама ҳосил бўлади, бу тенгламани ечиб,

$$x_{1,2} = -\frac{3}{2} \pm \sqrt{\frac{9}{4} - 3} = -\frac{3}{2} \pm \frac{i\sqrt{3}}{2}$$

эканини топамиз.

Демак, тенгламалар системасининг иккала ечими ҳам $\pm i\sqrt{3}$ мавҳум сонларни ўз ичига олади. Шунинг учун қаралаётган чизиқлар кесишмайди.

15-§. ЧИЗИҚНИНГ ПАРАМЕТРИК ТЕНГЛАМАЛАРИ

Механика ва техникада моддий нуқтанинг ҳаракат траекторияси қаралади. Бу траектория t вақтга боғлиқ равишда ўзгариади. Шунинг учун траектория ихтиёрий нуқтасининг x , y координаталари t нинг ўзгариши билан ўзгариади, t нинг функциялари бўлади, яъни x ва y учун

$$\begin{aligned} x &= \varphi(t), \\ y &= \psi(t) \end{aligned} \tag{1}$$

тенгламаларни ёзиш мумкин. Бу тенгламалар моддий нуқтанинг ҳаракат тенгламалари дейилади. Геометрия тилида (1) тенгламаларни эгри чизиқнинг параметрик тенгламалари деб аталади. Бунда t ўзгарувчини параметр дейилади. t ҳар доим вақтни билдириши шарт эмас, t параметр x ва y нинг қандай ўзгаришини аниқ тасвирилаш учун ҳамда (1) тенглама каби тенгламани тузиш учун қулайлик берадиган ёрдамчи ўзгарувчидир. (1) тенгламалардан t параметр йўқотилса, эгри чизиқнинг Декарт системасидаги

$$F(x, y) = 0$$

ёки $y = f(x)$ тенгламаси ҳосил бўлади. (1) тенгламалардан кўринишича, текисликдаги эгри чизиқ параметрик шаклда иккита тенглама билан берилади.

1- мисол. Маркази координаталар бошида бўлиб, радиуси r га тенг бўлган айлананинг параметрик тенгламалари тузилсин (32- чизма).

Ечиш. $M(x, y)$ айлананинг ихтиёрий нуқтаси ҳамда

$$x = OP,$$

$$y = PM$$

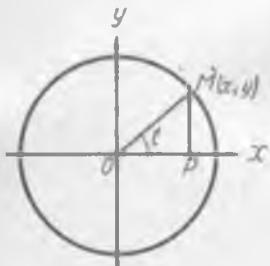
бұлсін. MOP бурчакни t билан белгилаймиз; бу ҳолда MOP түғри бурчакли учбурчакдан

$$\left. \begin{array}{l} OP = OM \cos t, \\ PM = OM \sin t \end{array} \right\}$$

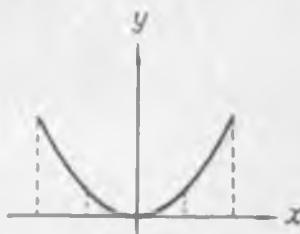
әки $OM = r$ бұлғани учун

$$\left. \begin{array}{l} x = r \cos t, \\ y = r \sin t \end{array} \right\} \quad (2)$$

тengликлар ҳосил бұлади. Бу—аілананинг параметрик tenglamаси. (2) tenglamалардан t параметрни йүқотиб, аілананинг

32 - қизма.

33 - қизма.

Декарт системасидеги tenglamасини ҳосил қиласыз. Бу-нинг үчүн (2) tenglamаларни квадратта күтариб, натижаны ҳадаб құшамыз:

$$x^2 + y^2 = r^2 (\cos^2 t + \sin^2 t)$$

әки

$$x^2 + y^2 = r^2.$$

Бу tenglama маркази координаталар бошида булиб, радиуси r га тенг бұлған аілананинг Декарт системасидеги tenglamасидир.

2- мисол. Радиуси a га тенг бұлған доира абсциссалар үкі бүйічә қирпанның думалаб боради. M — доира аіланасидеги бирор нүкта. Доиранинг дастлабки ҳолатида M нүкта координаталар бошига жойлашғанлығы маълум бұлса, ҳаракат да-вомида M нүктанынг чизган чизигининг tenglamаси тузылсın (34- қизма).

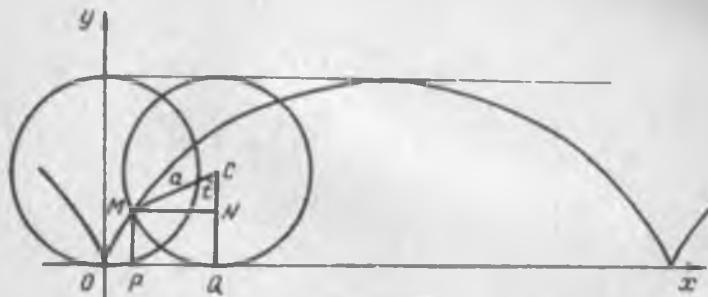
Е чи ш. Координаталар бошини қизмада күрсатылғандек қилиб танлаб оламыз. Ҳаракат бошланғандан бошлаб бирор вақт үтгандан кейин M нүкта OM ни чизиб доира шаклидаги

холатда бұлсın. M нүкта билан доиранинг C марказини туаштирамиз ҳамда

$$PM \perp Ox, QC \perp Ox, MN \parallel Ox$$

кесмалар үтказамиз. MCN бурчакни t билан белгилаймиз:

$$\angle MCN = t.$$

34- чизма.

M нүктанинг координаталари x ва y бұлсın:

$$x = OP, y = PM.$$

Түғри бурчаклы MNC учбурчакда:

$$\left. \begin{array}{l} MN = MC \sin t = a \sin t, \\ NC = MC \cos t = a \cos t. \end{array} \right\} (\alpha)$$

Аммо

$$MN = PQ = OQ - OP.$$

Ҳаракат сирпанмай бажарылғаннан учун

$$OQ = \overline{MQ}, \overline{MQ} = at.$$

Демек,

$$MN = at - x. \quad (\beta)$$

Чизмадан:

$$NC = QC - QN = QC - PM = a - y. \quad (\gamma)$$

(β) ва (γ) тенгликлардан MN ва NC ларнинг қийматтарини (α) тенгликка құйып, x ва y ларни топамиз:

$$x = a(t - \sin t),$$

$$y = a(1 - \cos t).$$

Бу изланаеттан чизиқнинг параметрик тенглемасидир. Бу чизиқ циклоидада деб аталады. Циклонданинг параметрик тенг-

ламасидан t параметрни чиқариб юборсак, унинг Декарт координаталар системасидаги тенгламасини ҳосил қиласмиш:

$$y = 2k\pi \pm \left(a \arccos \frac{a-y}{a} - \sqrt{y(2a-y)} \right),$$

бу ерда k — исталган бутун сон.

3- мисол. Чизиқнинг параметрик тенгламаси берилган:

$$\begin{aligned}x &= 2t, \\y &= t^2.\end{aligned}$$

Бу чизиқ ясалсин.

Ясаш. Параметрик тенгламалардаги t га ... $-2, -1, 0, 1, 2, \dots$ қийматларни бериб, бунга мос ҳолда x ва y ўзгарувчиларнинг ушбу қийматларини топамиш:

t	.	.	.	-2	-1	0	1	2	.	.	.
x	.	.	.	-4	-2	0	2	4	.	.	.
y	.	.	.	4	1	0	1	4	.	.	.

Декарт системасини олиб, унда t нинг бу қийматларига түгри келган (x, y) нуқталарни ясаймиз ва бу нуқталарни тулаш чизиқ билан бирлаштирамиз. Натижада 33- чизмада тасвирланган чизиқ ҳосил бўлади. Бу чизиқ *парабола* деб атадиган чизиқдир.

Берилган тенгламалардан t параметрни йўқотсак, парабола нинг Декарт системасидаги тенгламаси ҳосил бўлади:

$$y = \frac{1}{4}x^2.$$

Машқлар

1. Қуйидаги тенгламалар билан берилган эгри чизиқлар ясалсин:

a) $y = x^3$; б) $y = x^3 - 2$; в) $y = \frac{1}{2}x^3 - 4$; 2) $y = \sqrt{x}$; д) $xy = 3$.

2. Қуйидаги тенгламалар билан берилган эгри чизиқлар Декарт системасида ясалсин:

а) $y = \sin 2x$; б) $y = \sin(2x + 3)$; в) $y = \lg 2x$; г) $y = \operatorname{tg}(2x + 3)$.

3. М нуқта ҳаракат пайтида ҳамма вақт $A(0, 3)$ ва $B(7, -3)$ нуқталардан бир хил узоқликда қолади. М нуқтанинг траекториясини топинг.

4. Ҳар бир нуқтасидан берилган икки $M(-3, 0)$ ва $N(3, 0)$ нуқталаргача масофалари квадратларининг йигинидиси 50 га тенг бўлган текислик

нуқталари геометрик ўринининг тенгламасини тузинг ва бу геометрик ўринни ясанг.

5. Ҳар бир нуқтасидан берилган иккита M ва N нуқтасигача масофа-ларининг кўпайтмаси ўзгармас a^3 сонга тенг бўлган текислик нуқталари геометрик ўринининг тенгламасини тузинг ва тузилган тенгламага кўра чизнини ясанг (бу чизнинг Кассини овали дейнлади).

6, 5- масалада берилган M ва N нуқталар орасидаги масофа $MN = 2c$ деб фараз қилинса, $a = c$ бўлган ҳолда Кассини овали *Бернулли лемнис-катаси* деб аталади. Бернулли лемнискатасининг тенгламасини тузинг.

7. Параметрик тенгламалари билан берилган эгри чизиқларни ясанг.

$$\text{a) } x = t^2, \quad y = \frac{1}{2} t^3, \quad \text{б) } x = t^2, \quad y = \frac{t^3}{3} - t.$$

Бу чизиқларнинг Декарт системасидаги тенгламаларини тузинг.

8. $AB = a$ кесманинг учлари Декарт системасининг ўқлари бўйича сир-паниб ҳаракат қиласди. Координатта ўқларига параллел бўлган AC ва BC тўғри чизиқлар C нуқтада кесишади. C нуқтадан AB га CM перпендикуляр тушунилган. AB кесманинг турли ҳолатларига мувофиқ M нуқтанинг ҳаракат траекторияси тенгламасини тузинг (M нуқтанинг ҳаракат траекторияси *астроид* деб аталади).

9. Жисм σ тезлик билан горизонтга α бурчак ҳосил қилиб юқорига отидган. Ҳавонинг қаршилигини эътиборга олмай, жисмнинг ҳаракат траекторияси тенгламасини тузинг.

Учинчи боб ТҮГРИ ЧИЗИҚ

Биз бу бобда түгри чизиқнинг текисликдаги координаталар системасига нисбатан олган ўрнини турлича аниқланишига қараб унинг тенгламаларини турли кўринишда ҳосил қиласиз ва бу тенгламалар ёрдами билан түгри чизиқка тегишли баъзи масалаларни ечамиз.

18-§. ТҮГРИ ЧИЗИҚНИНГ БУРЧАҚ КОЭФФИЦИЕНТЛИ ТЕНГЛАМАСИ

Дастлаб ординаталар ўқига параллел бўлмаган түгри чизиқни қараймиз. Бундай түгри чизиқнинг координаталар системасига нисбатан текисликдаги ўрнини абсциссалар ўқининг мусбат йўналиши билан түгри чизиқ орасидаги $\angle OLB = \varphi$ бурчак ва түгри чизиқнинг ординаталар ўқидан кессан $OB = b$ кесмаси билан аниқлашимиз мумкин (35- чизма).

Бу ерда суз юритилаётган φ бурчакни ойдинлаштириб ўтиш зарур.

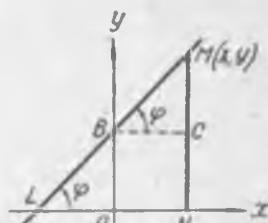
Абсциссалар ўқининг мусбат йўналиши билан түгри чизиқ орасидаги φ бурчак деб абсциссалар ўқининг мусбат йўналишини соат стрелкасига тескари йўналишида түгри чизиқ билан устмасуст тушгунча бурганимизда ҳосил бўладиган бурчакка айтамиз.

Энди түгри чизиқ тенгламасини тузамиз.

$M(x, y)$ нуқта LB түгри чизиқнинг ихтиёрий нуқтаси бўлинсин. Бунда

$$ON = x, NM = y.$$

B нуқтадан Ox ўқига параллел қилиб BC түгри чизиқнин ўтказамиз. Бу ҳолда $\angle MBC = \varphi$ бўлади.

35 -чизма.

Түгри бурчакли MBC учбуручакдан:

$$CM = BC \operatorname{tg} \varphi \quad t \cancel{\varphi} \cancel{M} : \frac{CM}{BC} \quad (1)$$

эканини топамиз. Аммо 35- чизмадан

$$CM = NM - NC = NM - OB$$

еки

$$CM = y - b. \quad (2)$$

Шунга ўхшаш

$$BC = ON = x \quad (3)$$

MC ва BC ларнинг топилган бу ифодаларини (1) тенгликка қўямиз:

$$y - b = x \operatorname{tg} \varphi$$

еки

$$y = x \operatorname{tg} \varphi + b. \quad (4)$$

Одатда $\operatorname{tg} \varphi = k$ деб белгиланади, шунинг учун (4) тенглама

$$y = kx + b \quad (5)$$

кўринишни олади. Бу тенглама LB түгри чизиқнинг тенгламасидир, чунки биз бу түгри чизиқда ётган ҳар қандай $M(x, y)$ нуқтанинг x, y координаталари (5) тенгламани қаноатлантиришини исбот қилдик; демак, LB түгри чизиқда ётмаган нуқтанинг координаталари (5) тенгламани қаноатлантирумайди ва ассиича.

(5) тенгламадаги k коэффициент түгри чизиқнинг бурчак *коэффициенти*, b эса түгри чизиқнинг *бошланғич ординатаси* дейилади. (5) тенгламага түгри чизиқнинг *бурчак коэффициентли тенгламаси* дейилади.

Түгри чизиқнинг тенгламаси ўзгарувчи, x, y координаталарнинг фақат биринчи дарражаларини ўз ичига олиши (5) тенгламадан кўриниб турибди.

Олинган түгри чизиқ ординаталар ўқига параллел бўлиб, ундан a масофада турса, унинг $x = a$ ёки $x - a = 0$ шаклдаги тенглама билан ифодаланишини биз юқорида (7- §) исботланган эдик, шунинг учун бундан қўйндаги теорема келиб чиқади

Теорема. *Текисликдаги ҳар қандай түгри чизиқ x ва y ўзгарувчи координаталар орасидаги муносабатни ифодаловчи биринчи дарражали тенглама билан тасвирланади.*

Энди (5) түгри чизиқ тенгламасида k ва b параметрлар ўзгарганда түгри чизиқнинг қандай ўзгарнишини қараймиз.

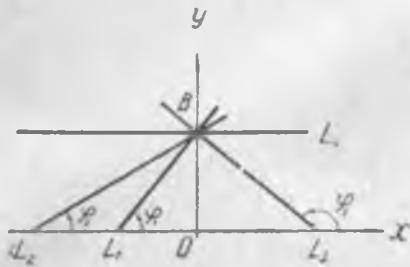
Агар (5) тенгламада b ўзгармай, $k = k_1, k_2, \dots$ қийматларни қабул қилса, $k = \operatorname{tg} \varphi$ бўлгани сабабли φ бурчак ҳам $\varphi_1, \varphi_2, \varphi_3$ қийматларини қабул қилиб ўзгаради ва түгри чизиқ координата-

лар системасыда $L_1 B, L_2 B, L_3 B, \dots$ каби жойланади (36- чизма), яъни түгри чизик B нүкта атрофнда айланади. $k = 0$ бўлса (5) тенглама

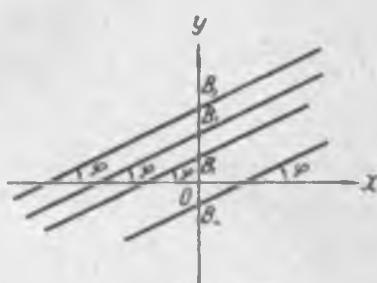
$$y = b \quad (5')$$

кўринишни олади. Бу ҳолда $\varphi = 0$ бўлгани учун түгри чизик абсциссалар ўқига параллел ва ундан b масофада ётади (BL_1 түгри чизик).

Энди k ўзгармай қолиб, b ўзгариб b_1, b_2, b_3, \dots қийматларни қабул қиласидиган ҳолни қараймиз. Бу ҳолда түгри чизик орди-

36 - чизма.

37 - чизма.

наталар ўқидан $OB_1 = b_1, OB_2 = b_2, OB_3 = b_3, \dots$ кесмаларни кесиб ўтади, аммо абсциссалар ўқи билан бир хил φ бурчак ташкил қиласиди (37- чизма), яъни тегишли түгри чизиклар бир-бирига параллел жойлашади.

Агар $b = 0$ бўлса, (5) тенглама

$$y = kx \quad (6)$$

кўринишни олади ва бу тенглама билан тасвирланган түгри чизик координаталар бошидан ўтади, аксинча, түгри чизик координата бошидан ўтса $b = 0$, унинг тенгламаси (6) кўринишда бўлади, (5) тенгламада $\varphi \neq \frac{\pi}{2}$, чунки биз түгри чизик ординаталар ўқига параллел эмас деб фараз қилганимиз. Агар $\varphi = \frac{\pi}{2}$ бўлса, $k = \tan \frac{\pi}{2} = \infty$ бўлиб, (5) тенглама маъносини йўқотади.

Ординаталар ўқига параллел түгри чизик

$$x - a = 0 \quad (7)$$

тенглама билан ифодаланади.

Агар (5') тенгламада $b = 0$ бўлса,

$$y = 0 \quad (5'')$$

тенглама ҳосил бўлади, бу абсциссалар ўқининг тенгламасидир. Шунга ухаш (7) тенгламада $a = 0$ бўлса,

$$x = 0 \quad (7')$$

тенглама ҳосил бўлади, бу эса ординаталар ўқининг тенгламасидир.

1- мисол. Абсциссалар ўқи билан 45° ли бурчак ҳосил қилиб, ординаталар ўқидан 5 бирлик узунликда кесма ажратувчи тўғри чизиқ тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Масаланинг шартига кўра:

$$\varphi = 45^\circ, k = \operatorname{tg} 45^\circ = 1, b = 5.$$

Буларни (5) тўғри чизиқ тенгламасига қўйсак,

$$y = x + 5.$$

Бу излананаётган тўғри чизиқнинг тенгламасидир.

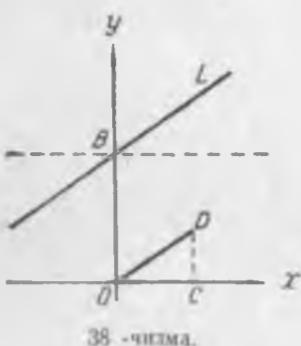
2- мисол. $y = \frac{2}{3}x + 5$ тўғри чизиқ ясалсин.

Ясалш. $y = \frac{2}{3}x + 5$ тенгламадан $k = \operatorname{tg} \varphi = \frac{2}{3}$ ва

$$b = 5$$

эканини кўрамиз. Энди ординаталар ўқида $OB = 5$ бирлик кесма ажратиб, B нуқтани белгилаймиз (38- чизма).

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{2}{3}$$

38 - чизма.

бўлгани учун бурчак қаршисидаги катетни 2 бирлик, бурчакка ёпишган катетни 3 бирлик деса бўлади. Шуни эътиборга олиб, $OC = 3$ бирлик ва $CD = 2$ бирликни ясаймиз ва O нуқта билан D нуқтани туташтирамиз.

Энди OD га параллел қилиб, B нуқтадан BL тўғри чизиқни ўтказамиз. Бу излананаётган тўғри чизиқдир.

17-§. ТЎҒРИ ЧИЗИҚНИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСИ ВА УНИ ТЕКШИРИШ

Биз ўтган параграфда тўғри чизиқ ўзгарувчи x, y координаталарга нисбатан биринчи даражали алгебраик тенглама билан ифодаланади деган теоремани исбот қилдик. Энди шу теореманинг тескариси ҳам уринли эканини кўрсатамиз.

Теорема. x ва y Декарт координаталарига нисбатан биринчи даражали ҳар қандай алгебраик тенглама текисликдаги бирор тўғри чизиқнинг тенгламасидир.

Исбот. x ва у үзгарувчиларга нисбатан ёзилган биринчи даражали алгебраик тенгламанинг умумий кўрининшини

$$Ax + By + C = 0 \quad (1)$$

шаклда ёзиш мумкин, бунда A , B ва C үзгармас коэффициентлар бўлиб, A ва B сонлар бир вақтда нолга тенг эмас деб фараз қилинади.

Энди (1) тенглама тўғри чизиқ тенгламаси эканини кўрсатмиз. Бунинг учун (1) тенгламада $B \neq 0$ деб олиб, уни у га нисбатан ечамиш. Бу ҳолда

$$y = -\frac{A}{B}x - \frac{C}{B} \quad (2)$$

бўлади.

$$-\frac{A}{B} = k, \quad -\frac{C}{B} = b \quad (3)$$

деб фараз қилинса, (2) тенглама

$$y = kx + b$$

куринишни олади. Бу эса тўғри чизиқнинг тенгламасидир.

Агар $B = 0$ бўлса, (1) тенглама

$$Ax + C = 0 \quad (A \neq 0)$$

ёки

$$x = -\frac{C}{A} = a \quad (4)$$

бўлади. Бу тенглама ординаталар ўқига параллел бўлган тўғри чизиқ тенгламаси эди. Шундай қилиб, $B \neq 0$ бўлганда ҳам, $B = 0$ бўлганда ҳам (1) тенглама тўғри чизиқнинг тенгламаси экан. Шу билан теорема исбот бўлди.

Энди (1) тенглама ҳадларидан баъзилари тенгламада қатнашмаган ҳолда, у тенглама билан тасвирланадиган тўғри чизиқ координата ўқларига нисбатан қандай жойланишини текшириб чиқамиз.

Агар $A = 0, B \neq 0, C \neq 0$ бўлса, (1) тенглама

$$By + C = 0 \quad (5)$$

куринишида бўлади. Бу тенгламани у га нисбатан ечиб, (3) тёнгликни эътиборга олсан,

$$y = b$$

бўлади. Бу эса абсциссалар ўқига параллел бўлган тўғри чизиқнинг тенгламаси эди. Шундай қилиб, (1) тенгламада таркибida x бўлган ҳад қатнашмаса, бу тенглама билан тасвирланадиган тўғри чизиқ абсциссалар ўқига параллел бўлади.

Агар $B = 0$, $A \neq 0$, $C \neq 0$ бўлса, (1) тенглама

$$Ax + C = 0 \quad (6)$$

куриниши олади. Бу тенглама ординаталар ўқига параллел бўлган тўғри чизиқни тасвирлайди. Буни юқорида курган эдик. Шундай қилиб, (1) тенгламада таркибида у бўлган ҳад қатнашмаса, бу тенглама ординаталар ўқига параллел бўлган тўғри чизиқни тасвирлайди.

Агар $C = 0$, $A \neq 0$, $B \neq 0$ бўлса, (1) тенглама

$$Ax + By = 0 \quad (7)$$

куриниши олади. Буни у га нисбатан ечамиз:

$$y = -\frac{A}{B}x,$$

Энди (3) тенгликни зътиборга олсак:

$$y = kx$$

бўлади, бу тенглама координаталар бошидан ўтган тўғри чизиқни тасвирлайди. Демак, (7) тенглама координаталар бошидан ўтган тўғри чизиқ тенгламасидир. Шундай қилиб, (1) тенгламада озод ҳад қатнашмаса, у координаталар бошидан ўтувчи тўғри чизиқ тенгламаси бўлади.

Агар $A = 0$, $C \neq 0$, $B \neq 0$ бўлса, (1) тенглама

$$By = 0 \text{ ёки } y = 0$$

куриниши олади, бу абсциссалар ўқининг тенгламаси эди. Демак, (1) тенгламада таркибида x қатнашган ҳад билан озод ҳад қатнашмаса, тенглама абсциссалар ўқининг тенгламаси бўлади.

Агар $B = 0$, $C = 0$, $A \neq 0$ бўлса, (1) тенглама

$$Ax = 0 \text{ ёки } x = 0$$

куриниши олади, бу ординаталар ўқининг тенгламасидир.

(1) тенгламада A билан B бир вақтда нолга тенг бўлолмайди, чунки $A = 0$, $B = 0$, $C \neq 0$ бўлганда (1) тенглама $C = 0$ кўрининшда бўлади, яъни C ҳам нолга тенг бўлади, бу эса қилинган шартга зиндир. Бу ҳолда (1) тенгламанинг мъноси бўлмайди.

Мисоллар.

1) $x + y = 0$ тенгламада озод ҳад йўқ, шунинг учун бу тенглама координаталар бошидан ўтган тўғри чизиқ тенгламасидир.

2) $3x + 2 = 0$ тенгламада у қатнашган ҳад йүқ, демек, бу тенглама ординаталар үкіга параллел бўлган тўғри чизиқ тенгламасидир.

3) $y - 3 = 0$ тенгламада x қатнашган ҳад йүқ. Бу тенглама абсциссалар үкіга параллел бўлган тўғри чизиқ тенгламасидир.

18-§. ТЎҒРИ ЧИЗИҚНИНГ КЕСМАЛАРГА НИСБАТАН ТЕНГЛАМАСИ

Координаталар бошидан утмаган тўғри чизиқнинг вазиятини унинг ўқлардан ажратган $OA = a \neq 0$ ва $OB = b \neq 0$ кесмалари билан аниқласа бўлади. Бу ҳолда тўғри чизиқ тенгламасини тузиш учун унда ихтиёрий $M(x, y)$ нуқтани оламиз (39-чизма). $OP = x$, $PM = y$ бўлсин, x билан у орасидаги муносабатни тузиш учун BOA ва MPA ўхшаш учбурчаклардан фойдаланамиз. Ўхшаш учбурчакларнинг мос томонлари пропорционал бўлгани сабабли

$$\frac{PM}{CB} = \frac{PA}{CA} \quad (1)$$

бўлади. Аммо

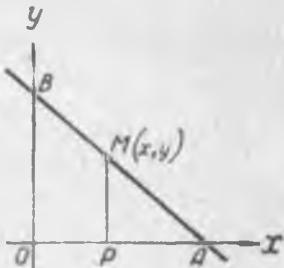
$$OB = b, \quad PM = y, \\ OA = a, \quad PA = OA - OP = a - x.$$

Буларни (1) тенгликка қўямиз:

$$\frac{y}{b} = \frac{a - x}{a}$$

ёки

$$\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 1. \quad (2)$$

39- чизма.

Бу изланадиган тўғри чизиқнинг тенгламасидир. Тўғри чизиқ тенгламасининг бу куриниши унинг кесмаларга нисбатан тенгламаси дейилади.

1- мисол. Ox ўқдан ажратган кесмаси 4 ва Oy ўқдан ажратган кесмаси 5 бирлик бўлган тўғри чизиқ тенгламаси тувилисин.

Е чиш. Масаланинг шартига кўра:

$$a = 4, \quad b = 5;$$

буларни (2) тенгламага қўйсак,

$$\frac{x}{4} + \frac{y}{5} = 1$$

ёки

$$5x + 4y - 20 = 0.$$

2- мисол. $3x - 2y - 6 = 0$ тўғри чизиқ ясалсин.

Я саш. Бу тўғри чизиқни координата ўқларидан ажратган кесмаларини топиш йўлни билан ясаймиз.

Абсциссалар ўқида ордината ҳамма вақт нолга тенг. Шунинг учун берилган тенгламада

$$x = a, y = 0$$

деб фараз қиласиз. Бу ҳолда тенглама

$$3a - 6 = 0$$

күринишини олади. Бундан:

$$a = 2.$$

Шунга ухаш, берилган тенгламада

$$x = 0,$$

$$y = b$$

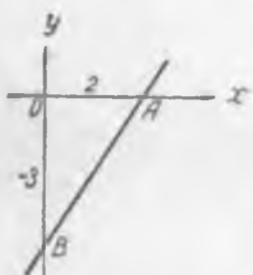
десак,

$$-2b - 6 = 0$$

бұлади. Бундан:

$$b = -3.$$

Әнди абсциссалар ўқида $a = 2$ бирлик, ординаталар ўқида $b = -3$ бирлик олиб, ҳосил бўлган кесмалар учларини чизғич билан туташтириб, иккала томонга давом эттирамиз (40-чизма). Натижада биз излаган AB тўғри чизқни ҳосил қиласиз.

40- чизма.

3- мисол. $Ax + By + C = 0$ тенглама билан берилган тўғри чизиқнинг координата бошндан утмаслиги маълум. Бу тенглама тўғри чизиқнинг кесмаларга нисбатан тенгламасига келтирилсин.

Е чиш. Шартга кўра берилган тўғри чизиқ координаталар бошидан утмайди. Шунинг учун тўғри чизиқ координата ўқларини $M(a, 0)$ ва $N(0, b)$ нуқталарда кесиб ўтсин, деб фараз қилишимиз мумкин.

M ва N нуқталар тўғри чизиқ нуқталари бўлгани учун уларнинг координаталари тўғри чизиқнинг берилган тенгламасини қаноатлантириши керак, яъни

$$Aa + C = 0$$

ва

$$Bb + C = 0.$$

Бу тенгликлардан:

$$A = -\frac{C}{a},$$

$$B = -\frac{C}{b}.$$

Топилган A ва B коэффициентларнинг қийматларини берилган төгламага қўйиб, кейин C га қисқартирасак (C коэффициентни нолга тенг эмас деб фараз қиласиз)

$$\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 1$$

төглама ҳосил бўлади. Бу тўғри чизик төгламасининг биз излаган кўринишидир.

19-§. ТЎҒРИ ЧИЗИҚНИНГ НОРМАЛ ТӨНГЛАМАСИ

Текисликда бирор тўғри чизик берилган бўлсин. Координаталар бошидан бу тўғри чизиқка перпендикуляр бўлган n тўғри чизиқни ўтказамиш, уни *нормаль* деб атаемиз. Берилган тўғри чизик билан n нормалнинг кесишган нуқтасини P билан белгилаймиз. Нормалда, стрелка билан кўрсатилгандек, O координаталар бошидан P нуқта томон йўналишни мусбат йўналиш учун қабул қиласиз. Агар берилган тўғри чизик координаталар бошидан ўтса, P нуқта билан O координаталар боши устма-уст тушади, бу ҳолда мусбат йўналишни ихтиёрий танлаб олиш мумкин. n нормалда мусбат йўналиш аниқланиши билан у ўқса айланади.

Тўғри чизиқнинг олинган Декарт системасига нисбатан вазиятини OP перпендикулярнинг r узунлиги ва абсциссалар ўқининг мусбат йўналиши билан нормаль орасидаги α бурчак тўла аниқлайди. r билан α берилган бўлсин. Тўғри чизиқнинг төнгламасини тузамиз (41-чизма). Бунинг учун тўғри чизиқда ихтиёрий $M(x, y)$ нуқта оламиш.

$$ON = x, NM = y$$

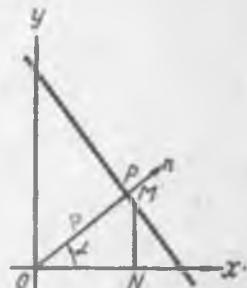
бўлсин. Чизмада ҳосил бўлган \overline{ONMP} синиқ чизиқнинг n ўқ йўналишига проекциясини оламиш. Проекциялар назариясига мувофиқ:

$$\text{пр}(\overline{ONMP}) = \text{пр}(\overline{OP})$$

еки

$$\text{пр}(\overline{ON} + \text{пр}(\overline{NM}) + \text{пр}(\overline{MP}) = \text{пр}(\overline{OP}). \quad (1)$$

Лекин кесманинг бирор ўқса нисбатан проекцияси кесма миқдори ва бу ўқ билан кесма орасидаги бурчак косинусининг кўпайтмасига тенг. Демак,

41- чизма.

$$\left. \begin{array}{l} \text{пр}(\overline{ON}) = ON \cos(-\alpha) = x \cos \alpha, \\ \text{пр}(\overline{NM}) = NM \cos(90^\circ - \alpha) = y \sin \alpha, \\ \text{пр}(\overline{MP}) = MP \cos 90^\circ = 0, \\ \text{пр}(\overline{OP}) = OP = p. \end{array} \right\} \quad (2)$$

(2) тенгликлардан топилган проекциялар қийматларини (1) тенгликка құйсак,

$$x \cos \alpha + y \sin \alpha = p$$

әки

$$x \cos \alpha + y \sin \alpha - p = 0 \quad (3)$$

тенглама ҳосил бүлади. Бу тенглама түғри чизікнинг нормал тенгламасы дейилади.

(3) тенгламада x ва y ўзгарувчи координаталарнинг коэффициентлари битта α бурчакнинг синус ва косинусларидан иборат бүлгани учун

$$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1 \quad (4)$$

ва тенгламадаги p перпендикулярнинг кесмаси бүлгани учун ҳамма вақт мусбат ва, демак, (3) тенгламадаги озод ҳад

$$-p \leq 0. \quad (5)$$

Бу икki муносабат түғри чизиқ нормал тенгламасининг характеристовчи белгилардир.

Мисол. Координаталар бошидан түғри чизиққа тушрилген перпендикулярнинг узунлiği 3 га тенг; Ox ўқ билан бу перпендикуляр орасидаги бурчак 30° . Түғри чизиқ тенгламаси тузылсın.

Ечиш. Масаланинг шартига күра:

$$\alpha = 30^\circ, p = 3.$$

Демак, $\cos \alpha = \cos 30^\circ = \frac{\sqrt{3}}{2}$, $\sin \alpha = \sin 30^\circ = \frac{1}{2}$.

Буларни (3) тенгламага қўямиз:

$$\frac{\sqrt{3}}{2} x + \frac{1}{2} y - 3 = 0.$$

20-§. ТҮҒРИ ЧИЗИҚНИНГ УМУМИИ ТЕНГЛАМАСИННИ НОРМАЛ ТЕНГЛАМАГА ҚЕЛТИРИШ

Түғри чизиққа доир масалаларни ечишда унинг бир кўринишдаги тенгламасидан бошқа кўрнинишдаги тенгламасига ўтиш керак бўлади. Биз юқорида бундай масалаларнинг бир нечтасини кўриб ўтдик, аммо түғри чизиқ тенгламасини унинг нор-

мал тенгламага келтириш юқоридаги усуллардан фарқ қилади. Шунинг учун тұғри чизиқнинг умумий тенгламасини нормал тенгламага келтириш масаласини қараймиз.

$$Ax + By + C = 0 \quad (1)$$

тенглама тұғри чизиқнинг умумий тенгламаси бўлсин. Бу тенгламани нормал тенгламага келтириш учун унинг иккала томонини бирор ихтиёрий M сонга кўпайтирамиз:

$$AMx + BMy + CM = 0. \quad (2)$$

M нинг ихтиёрий сон эканлигидан фойдаланиб, уни (2) тенгламадаги AM , BM ва CM коэффициентлар 19-параграфдаги (3) нормал тенгламанинг мос коэффициентларига тенг бўладиган қилиб танлаб оламиз, яъни

$$AM = \sin \alpha; \quad BM = \cos \alpha; \quad CM = -p \quad (3)$$

бўлсин. Бу тенгламаларнинг биринчи иккитасини квадратга кўтариб, қўшамиз:

$$M^2 (A^2 + B^2) = \sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1.$$

Бундан

$$M = \pm \frac{1}{\sqrt{A^2 + B^2}}; \quad (4)$$

унг томондаги \pm ишоралардан қайси бирини олиш (3) тенгликларнинг учинчиси билан аниқланади. $-p < 0$ эканини биламиз. Демак,

$$CM = -p$$

тенглик ўринли булиши учун C билан M нинг ишораси бир-бiriغا қарама-қарши булиши керак. Шунинг учун (4) тенгликда M нинг ишораси (1) тенгликдаги C нинг ишорасига қарама-қарши қилиб олинади.

(4) тенгликдан M нинг топилган қийматини (2) тенгламага кўямиз:

$$\frac{Ax + By + C}{\pm \sqrt{A^2 + B^2}} = 0. \quad (5)$$

Бу (1) тенгламанинг нормал тенгламага келтирилган кўришинишидир, чунки (3) ва (4) тенгликларга кўра

$$\sin \alpha = \frac{A}{\pm \sqrt{A^2 + B^2}}, \quad \cos \alpha = \frac{B}{\pm \sqrt{A^2 + B^2}}, \quad p = \frac{C}{\pm \sqrt{A^2 + B^2}}$$

бўлиб, бу тенгликларга асосан 19-параграфдаги (4) ва (5) тенгликларнинг ўринли булишини кўриш қийин эмас. (4) тенглик билан аниқланган M ни нормалловчи кўпайтувчи дейилади.

Юқорида баён қилинганлардан тұғри чизиқнинг умумий тенгламасини нормал тенгламага келтириш учун унинг

иккала томонини нормалловчи күпайтувчига күпайтириш керак деган холоса келиб чиқади.

Мисол. Түғри чизиқнинг умумий $3x + 4y - 5 = 0$ тенгламаси унинг нормал тенгламасига келтирилсін.

Е ч и ш. Нормалловчи күпайтувчини топамиз:

$$M = \frac{1}{\sqrt{3^2 + 4^2}} = \frac{1}{5}.$$

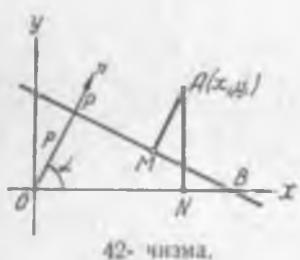
Берилган тенгламанинг иккала томонини бу күпайтувчига күпайтирамиз:

$$\frac{3}{5}x + \frac{4}{5}y - 1 = 0.$$

Бу түғри чизиқнинг изланатын нормал тенгламасидир.

21-§. НУҚТАДАН ТҮГРИ ЧИЗИҚҚАЧА БҮЛГАН МАСОФА

Текисликда бирор $A(x_1, y_1)$ нүкта ва ихтиёрий түғри чизиқ берилған бүлсін. Нұқтадан түғри чизиққача бүлған масофа деб бу нұқтадан түғри чизиққа тушариштап перпендикулярнинг узунлигига айтамиз. $A(x_1, y_1)$ нұқтадан қаралаған түғри чизиққача бүлған масофаны d билан белгілаймиз. Бизнинг вазифамиз A нұқтанинг x_1 ва y_1 координаталари ва берилған түғри чизиқ тенгламасига күра d ($d > 0$) масофаны топишдан иборат. $\pm d$ га тенг бүлған сонни $A(x_1, y_1)$ нұқтанинг түғри чизиқдан четланиши деб атайды да уни δ билан белгілаймиз. Шунингдек, агар A нұқта билан O координаталар боши түғри чизиқнинг турли томонига жойлашған бүлса, $\delta = +d$ деб, бир томонига жойлашған бүлса $\delta = -d$ деб оламиз.

Күйилған масаланы ечиш учун биз дастлаб $A(x_1, y_1)$ нұқтанинг

$$x \cos \alpha + y \sin \alpha - p = 0$$

тенглама билан берилған түғри чизиқдан δ четланишини анықтайды.

Бизга A нұқта берилған, яғни

$$x_1 = ON, y_1 = NA.$$

A нұқтадан берилған PB түғри чизиққа AM перпендикулярни тушарамиз. \overline{ONAMP} йұналған синиқ чизиқнинг p үкімненеңнеге проекциясини оламиз. Бу ҳолда

$$\text{пр}(\overline{ONAMP}) = \text{пр}(\overline{OP})$$

еки

$$\text{пр}(\overline{ON}) + \text{пр}(\overline{NA}) + \text{пр}(\overline{AM}) + \text{пр}(\overline{MP}) = \text{пр}(\overline{OP}). \quad (1)$$

Аммо

$$\left. \begin{array}{l} \text{пр}(\overline{ON}) = ON \cos(-\alpha) = x_1 \cos \alpha, \\ \text{пр}(\overline{NA}) = NA \cos(90^\circ - \alpha) = y_1 \sin \alpha, \\ \text{пр}(\overline{AM}) = -\delta, \\ \text{пр}(\overline{MP}) = 0, \\ \text{пр}(\overline{OP}) = OP = p. \end{array} \right\} \quad (2)$$

(2) тенгликлардан топилган проекциялар қийматларини (1) тенгликка құйсак,

$$x_1 \cos \alpha + y_1 \sin \alpha - \delta = p$$

тенглама ҳосил булади. Бундан:

$$\delta = x_1 \cos \alpha + y_1 \sin \alpha - p \quad (3)$$

тенглик келиб чиқади.

Шундай қилиб, берилған $A(x_1, y_1)$ нүктанинг берилған

$$x \cos \alpha + y \sin \alpha - p = 0$$

тұғри чизиқдан четланишини топиши учун бұу тенгликдаги x ва у үзгарувчи координаталар үрнига A нүктанинг x_1 ва y_1 координаталарини құйыш керак. Натижә δ ни беради.

Нүктадан тұғри чизиққача бұлған масофа бу нүктанинг тұғри чизиқдан четланиши абсолют қийматига тең, шунаның учун:

$$d = |x_1 \cos \alpha + y_1 \sin \alpha - p|.$$

Агар тұғри чизиқнинг умумий

$$Ax + By + C = 0$$

тенгламаси берилған бўлса, олдин бу тенгламани нормал тенгламага келтирамиз, ундан кейин үзгарувчи x ва у лар үрнига $A(x_1, y_1)$ нүктанинг координаталарини құйамиз. Натижада d масофа

$$d = \sqrt{|Ax_1 + By_1 + C|}$$

формула билан ҳисобланади.

1- мисол. (3, 8) нүктадан

$$4x - 3y - 5 = 0$$

тұғри чизиққача булған масофа топилсин.

Ечиш. Дастраб берилган тенгламани нормал тенгламага келтирамиз:

$$\frac{4x - 3y - 5}{-\sqrt{4^2 + 3^2}} = 0.$$

Энди x, y нинг ўрнига $x_1 = 3, y_1 = 8$ ни қуямиз, шатижада

$$d = \left| \frac{4 \cdot 3 - 3 \cdot 8 - 5}{-\sqrt{4^2 + 3^2}} \right| = \frac{7}{5}$$

экани келиб чиқади. Бунда δ нинг манфий сон бўлиб чиқиши берилган $(3, 8)$ нуқта билан координаталар боши $4x - 3y + 5 = 0$ тўғри чизиқнинг бир томонига жойлашган эканини билдиради.

22-§. ИККИ ТЎҒРИ ЧИЗИҚ ОРАСИДАГИ БУРЧАҚ

Иккита тўғри чизиқнинг бурчак коэффициентли

$$y = k_1 x + b_1, \quad (1)$$

$$y = k_2 x + b_2, \quad (2)$$

тейгламалари берилган бўлсин. Бу тўғри чизиқларнинг ҳеч бири Oy ўққа параллел эмас, деб фараз қиласиз. Бу икки тўғри чизиқ орасидаги бурчак топилсин, деган масалани қўямиз.

(1) тўғри чизиқ билан (2) тўғри чизиқ орасидаги бурчак деб

(1) тўғри чизиқни (2) тўғри чизиқ билан устма-уст тушгунча ёки параллел бўлиб қолгунча бурганимизда ҳосил бўлган φ бурчакка айтамиз (43-чизма).

(1) тўғри чизиқни π бурчакка бурсан, ўз-ўзи билан устма-уст тушади. Шунинг учун икки тўғри чизиқ орасидаги бурчак бир қийматли равища аниқланмайди. Одатда икки тўғри чизиқ орасидаги бурчак сифатида улар орасида ҳосил қилиниши мумкин булган икки қўшни бурчаклардан ўткир бурчак олинади.

Юқорида берилган (1) ва (2) тўғри чизиқларнинг абсциссалар ўқининг мусбат йуналиши билан ҳосил қилган бурчаклари, φ_1 ва φ_2 бўлсин дейлик, яъни:

$$k_1 = \operatorname{tg} \varphi_1, \quad k_2 = \operatorname{tg} \varphi_2 \quad (3)$$

Бу ҳолда 43- чизмадан

$$\varphi_2 = \varphi_1 + \varphi \quad (4)$$

эканини кўрамиз.

Бизга φ_1 ва φ_2 бурчакларнинг тангенслари берилган. $\operatorname{tg} \varphi$ ни шу бурчаклар орқали ифода қиласиз. Бунинг учун(4) тенглик-

дан φ ни топиб, тригонометриядан маълум бўлган формулани ишлатамиз:

$$\operatorname{tg} \varphi = \operatorname{tg} (\varphi_2 - \varphi_1) = \frac{\operatorname{tg} \varphi_2 - \operatorname{tg} \varphi_1}{1 + \operatorname{tg} \varphi_1 \operatorname{tg} \varphi_2}$$

ёки (3) тенгликка мувофиқ

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{k_2 - k_1}{1 + k_1 k_2}. \quad (5)$$

Бу формула икки тўғри чизиқ орасидаги бурчакни топиш формуласидир.

Агар берилган (1) ва (2) тўғри чизиқлардан камида биттаси абсциссалар ўқига перпендикуляр бўлса, улар орасидаги бурчакни (5) формула билан ҳисоблаб бўлмайди, чунки $\operatorname{tg} \frac{\pi}{2} = \infty$ бўлгани сабабли (5) формула маъносини йўқотади. Бу ҳолда тўғри чизиқлар орасидаги бурчакни (4) формула билан ҳисоблаш керак.

Агар (1) ва (2) тўғри чизиқлар бир-бирига параллел бўлса, бу ҳолда

$$\varphi_1 = \varphi_2$$

ёки

$$\operatorname{tg} \varphi_1 = \operatorname{tg} \varphi_2,$$

ёки

$$k_1 = k_2. \quad (6)$$

Буни (5) formuladan ҳам ҳосил булишини куриш осон. Аксинча, агар (6) тенглик ўринли бўлса, у ҳолда бу тенгликдан

$$\varphi_1 = \varphi_2$$

экани келиб чиқади, яъни (1) ва (2) тўғри чизиқлар параллел.

Шундай қилиб, (1) ва (2) тўғри чизиқларнинг бир-бирига параллел бўлиши учун $k_1 = k_2$ бўлиши зарур ва етарлидир.

(6) тенгликни икки тўғри чизиқнинг бир-бирига параллеллик шартни деб юритилади.

Агар (1) ва (2) тўғри чизиқлар бир-бирига перпендикуляр бўлса, $\varphi = \frac{\pi}{2}$ ва (4) тенгликка мувофиқ

$$\operatorname{tg} \varphi_2 = \operatorname{tg} \left(\frac{\pi}{2} + \varphi_1 \right) = -\operatorname{ctg} \varphi_1$$

ёки

$$\operatorname{tg} \varphi_1 \operatorname{tg} \varphi_2 = -1,$$

ёки

$$k_1 k_2 = -1. \quad (7)$$

Аксинча, (7) тенглик бажарылса, $\varphi = \frac{\pi}{2}$ бұлади, яғни (1) ва (2) түгри чизиқлар бир-бирига перпендикуляр.

Шундай қилиб, иккі түгри чизиқ бир-бирига перпендикуляр булиши учук уларнинг бурчак коэффициентлари күпайтmasinинг минус бирга тенг булиши зарур өтеди.

1- мисол. $y = \frac{1}{2}x - 3$ ва $y = 3x + 8$ түгри чизиқлар орасидеги бурчак топилсін.

Ечиш. Бу мисолда

$$k_1 = \frac{1}{2}, \quad k_2 = 3.$$

(5) формулага мұвоғиқ

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{3 - \frac{1}{2}}{1 + \frac{1}{2} \cdot 3} = 1,$$

демак,

$$\varphi = \frac{\pi}{4}.$$

2- мисол. $5x + 8y - 3 = 0$ өткізу үшін $10x + 16y + 9 = 0$ түгри чизиқлар параллел түгри чизиқлар, чунки бу түгри чизиқлар нине бурчак коэффициентлари

$$k_1 = -\frac{5}{8}$$

ва

$$k_2 = -\frac{10}{16} = -\frac{5}{8}$$

бўлиб, бу түгри чизиқлар учун

$$k_1 = k_2.$$

3- мисол. k нинг қандай қийматыда

$$3kx - 4ky + 8 = 0 \text{ өткізу үшін } 5kx - 6y + 7 = 0$$

түгри чизиқлар бир-бирига перпендикуляр түгри чизиқлар бўлади?

Ечиш. Берилган түгри чизиқ тенгламаларини уга нисбатан ечиб, уларнинг бурчак коэффициентларини топамиз:

$$y = \frac{3}{4}x + \frac{8}{4k},$$

$$y = \frac{5k}{6}x + \frac{7}{6},$$

демак,

$$k_1 = \frac{3}{4}, \quad k_2 = \frac{5}{6}.$$

Тұғри чизиқларнинг перпендикулярлык шартыга мувофиқ:

$$\frac{3}{4} \cdot \frac{5}{6} k = -1.$$

Бу тенгламадан

$$k = -\frac{8}{5}.$$

23- §. БЕРИЛГАН НУҚТАДАН МАЪЛУМ ЙҰНАЛИШ БҮЙИЧА ҮТГАН ТҰҒРИ ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИ

$A(x, y)$ нүқта берилган бұлсın. Тұғри чизиқнинг

$$y = kx + b \quad (1)$$

бұрчак коэффициентли тенгламасини оламиз.

Агар (1) тұғри чизиқ $A(x_1, y_1)$ нүқтадан үтса, бу нүқтанинг (x_1, y_1) координаталари (1) тенгламаны қаноатлантириши керак, яғни:

$$y_1 = kx_1 + b \quad (2)$$

бұлиши керак.

Тұғри чизиқнинг йұналиши унинг бұрчак коэффициенті k билан анықланады. Шунинг учун биз k ҳам берилған деб ҳисоблайдыз. Энди (1) ва (2) тенгликларда b ихтиёрий параметр бўлиб қолди. Уни тенгламалардан чиқариш учун (1) дан (2) тенгламани ҳадлаб айрамиз. Бу ҳолда

$$y - y_1 = k(x - x_1) \quad (3)$$

тенглама ҳосил бўлади. Бу берилған $A(x_1, y_1)$ нүқта орқали берилған k йұналиш бўйича үтган тұғри чизиқ тенгламасидир.

Агар k берилған бўлмаса, k нинг турли қийматлари учун (3) тенглама A нүқтадан мумкин бўлған йұналишлар бўйича үтган тұғри чизиқлар тенгламаси бўлади. Шунинг учун бу ҳолда (3) тенгламани $A(x_1, y_1)$ нүқтадан ўтувчи тұғри чизиқлар дастасининг тенгламаси дейилади. $A(x_1, y_1)$ нүқтани эса бу дастасининг маркази дейилади.

(1) тенглама ординаталар ўқига параллел бўлмаган тұғри чизиқ тенгламаси экани маълум.

Агар $A(x_1, y_1)$ нүқтадан ординаталар ўқига параллел булиб үтган тұғри чизиқ тенгламасини тузиш талаб этилса, биз ординаталар ўқига параллел бўлған тұғри чизиқнинг

$$y = a$$

тenglamасида $a = x_1$, фараз қилишимиз керак. Демак,

$$y = k_1.$$

тenglама $A(x_1, y_1)$ нүктадан ординаталар ўқига параллел булиб ўтүвчи түгри чизиқнинг tenglamасидир.

1- мисол. $(-1, 4)$ нүктадан ўтиб

$$x - 2y + 5 = 0$$

түгри чизиққа перпендикуляр бўлган түгри чизиқ tenglamаси тузилсні.

Ечиш. Бу мисолда

$$x_1 = -1, y_1 = 4.$$

$(-1, 4)$ нүктадан ўтган түгри чизиқлар дастасининг tenglamаси

$$y - 4 = k(x + 1)$$

бўлади. Бу түгри чизиқлардан

$$x - 2y + 5 = 0$$

түгри чизиққа перпендикуляр бўлган түгри чизиқни топишимиз керак. Бунинг учун икки түгри чизиқнинг перпендикулярлик шартидан фойдаланамиз:

$$k_1 \cdot k_2 = -1.$$

Қаралаётган мисолда

$$k_1 = k, k_2 = \frac{1}{2}.$$

Демак,

$$\frac{1}{2} \cdot k = -1$$

еки

$$k = -2.$$

Излангаётган түгри чизиқ tenglamаси

$$y - 4 = -2(x + 1)$$

еки

$$2x + y - 2 = 0.$$

2- мисол. $(2, -5)$ нүктадан ўтиб, $4x - 3y + 1 = 0$ түгри чизиқ билан 45° ли бурчак ҳосил қилувчи түгри чизиқ tenglamаси тузилсні.

Ечиш. $(2, -5)$ нүктадан ўтган түгри чизиқлар дастасининг tenglamаси

$$y + 5 = k(x - 2).$$

Бу түгри чизиқлар орасидан $4x - 3y + 1 = 0$ билан 45° ли бурчак ҳосил қылувчи түгри чизиқни ажратиб олишимиз керак. Икки түгри чизиқ орасидаги бурчакни топиш формуласынга мувофиқ (бурчакни изланаттан түгри чизиқдан бошлаб ҳисобласаңыз):

$$\operatorname{tg} 45^\circ = \frac{\frac{4}{3} - k}{1 + \frac{4}{3}k} = 1$$

Еки

$$\left(1 + \frac{4}{3}k\right) = \frac{4}{3} - k,$$

бу теңгеликдан k ни топамиз:

$$k = \frac{1}{7}.$$

Буни түгри чизиқлар дастасининг тенгламасига қўямиз:

$$y + 5 = \frac{1}{7}(x - 2)$$

Еки

$$x - 7y - 37 = 0.$$

Агар бурчак берилган түгри чизиқдан бошлаб ҳисобланса

$$\operatorname{tg} 45^\circ = \frac{k - \frac{4}{3}}{1 + \frac{4}{3}k} = 1; \quad k = -7$$

ва

$$7x + y - 9 = 0.$$

Шундай қилиб, масаланинг иккита ечими бор экан.

3- мисол. $(-1, 2)$ нуқтадан ўтиб, $4x - 3y + 14 = 0$ түгри чизиқка параллел бўлган түгри чизиқ тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Бу масаланинг жавобини түгридан-түгри ёзиш ҳам мумкин. Чунки масала шартидан

$$x_1 = -1, \quad y_1 = 2$$

ва

$$k = \frac{4}{3}$$

эканини кўриш осон. Демак,

$$y - 2 = \frac{4}{3}(x + 1)$$

ёки соддалаштирилгандан кейин

$$4x - 3y + 10 = 0$$

изланыётган түгри чизиқнинг тенгламаси бўлади.

4- мисол. (6, 1) нуқтадан ўтиб, абсциссалар ўқи билан 135° ли бурчак ҳосил қилувчи түгри чизиқ тенгламаси тузиленсин.

Ечиш. Бу масала ечимини ҳам түгридан-түгри ёзамиш:

$$y - 1 = -1(x - 6), \quad (k = \operatorname{tg} 135^\circ = -1)$$

ёки

$$x + y - 7 = 0.$$

5- мисол. $2x + 5y - 3 = 0$ ва $x - 3y + 7 = 0$ түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасидан ўтиб, $2x - y + 8 = 0$ түгри чизиқга параллел бўлган түгри чизиқ тенгламаси тузиленсин.

Ечиш. Бу масалани икки усул билан ечиш мумкин.

1- усул. Берилган:

$$2x + 5y - 3 = 0,$$

$$x - 3y + 7 = 0$$

түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасини топамиш. Бунинг учун 14- параграфда айтилганнга биноан иккала тенгламани биргаликда ечиб, түгри чизиқларнинг кесишган нуқталарининг координаталари

$$x = -\frac{26}{11}, \quad y = \frac{17}{11}$$

эканини топамиш.

$$2x - y + 8 = 0$$

тенгламадан

$$k = 2$$

эканини топамиш. Демак,

$$y - \frac{17}{11} = 2 \left(x + \frac{26}{11} \right)$$

ёки

$$22x - 11y + 69 = 0$$

изланыётган түгри чизиқнинг тенгламаси бўлади.

2- усул. Масалани түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасини топмасдан ҳам ечиш мумкин. Дастреб масалани умуман

$$Ax + By + C = 0 \tag{4}$$

ва

$$A_1x + B_1y + C_1 = 0 \tag{5}$$

түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасидан ўтган түгри чизиқлар дастасининг тенгламасини бу түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасини топмай туриб тузишдан бошлаймиз.

(4) ва (5) түгри чизиқларнинг кесишган нуқтаси (агар улар кесишиша) уларнинг умумий нуқтаси бўлгани учун, бу нуқтанинг координаталари (4) тенгламани ҳам, (5) тенгламани ҳам қаноатлантириши керак.

Энди (4) ва (5) тенгламалардан ташкил топган

$$Ax + By + C + \lambda(A_1x + B_1y + C_1) = 0 \quad (6)$$

тенгламани қарайлик, бундаги λ ихтиёрий ўзгармас сон. Қаралаётган түгри чизиқлар кесишган нуқтасининг координаталари бу тенгламани ҳам қаноатлантиради. (6) тенглама x , y координаталарга нисбатан биринчи даражали тенглама, шунинг учун бу түгри чизиқ тенгламасидир. Демак (6) түгри чизиқ (4) ва (5) түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасидан ўтади. λ ихтиёрий сон бўлгани учун турли қийматларни қабул қила олади ва λ нинг ҳар бир қийматида (6) тенглама (4) ва (5) түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасидан ўтган бирор түгри чизиқни тасвирлайди, яъни (6) тенглама бу нуқтадан ўтган түгри чизиқлар дастасининг тенгламасидир.

Шундай қилиб, (6) тенглама (4) ва (5) түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасидан ўтган түгри чизиқлар дастасининг тенгламасидир.

λ ни аниқлаш учун бирор қўшимча шарт берилган бўлиши керак. Масалан, қараётган мисолимизда бундай шарт (6) түгри чизиқни бошқа бир түгри чизиқга параллел бўлиши шартидан иборат.

Энди 5- мисолнинг 2- усулда ечилиши бизга анча ойдинлашиб қолди. (6) тенгламани тузамиш:

$$2x + 5y - 3 + \lambda(x - 3y + 7) = 0$$

еки

$$(2 + \lambda)x + (5 - 3\lambda)y + (7\lambda - 3) = 0;$$

буни у га нисбатан ечсак,

$$y = \frac{2 + \lambda}{3\lambda - 5}x + \frac{7\lambda - 3}{3\lambda - 5}.$$

λ ни аниқлаш учун изланадётган түгри чизиқ билан

$$2x - y + 8 = 0$$

түгри чизиқнинг параллел бўлиш шартидан фойдаланамиз:

$$\frac{2 + \lambda}{3\lambda - 5} = 2.$$

Бу тенгламадан:

$$\lambda = \frac{12}{5}.$$

Демак,

$$2x + 5y - 3 + \frac{12}{5}(x - 3y + 7) = 0$$

әки

$$22x - 11y + 69 = 0,$$

бу эса изланаётган түгри чизиқнинг тенгламасидир.

6-мисол. $M(3, 4)$ нуқтага $3x + 4y - 12 = 0$ түгри чизиқ-қа нисбатан симметрик бўлган нуқта топилсин.

Е ч и ш. Берилган түгри чизиққа нисбатан $M(3, 4)$ нуқтага симметрик бўлган нуқтани $M'(x, y)$ билан ҳамда $M(3, 4)$ нуқтанинг берилган түгри чизиқдаги проекциясини $P(\bar{x}, \bar{y})$ билан белгилаймиз.

Дастлаб \bar{x} ва \bar{y} ларни топамиз. Бунинг учун $M(3, 4)$ нуқтадан берилган түгри чизиққа ўтказилган перпендикуляр тенгламасини тузамиз:

$$y - 4 = +\frac{4}{3}(x - 3)$$

әки

$$4x - 3y = 0.$$

Энди

$$\begin{cases} 3x + 4y - 12 = 0, \\ 4x - 3y = 0 \end{cases}$$

тенгламалар системасини биргаликда ечиб, проекция координаталарини топамиз:

$$\bar{x} = 1\frac{11}{25}, \quad \bar{y} = 1\frac{23}{25}.$$

$P\left(1\frac{11}{25}, 1\frac{23}{25}\right)$ нуқта MM' кесмани тенг иккига бўлувчи нуқта, шунинг учун

$$1\frac{11}{25} = \frac{x+3}{2},$$

$$1\frac{23}{25} = \frac{y+4}{2}.$$

Бу тенгламалардан

$$x = -\frac{3}{25}, \quad y = -\frac{4}{25}.$$

Демак, изланаётган нуқта

$$M'\left(-\frac{3}{25}, -\frac{4}{25}\right).$$

7- мисол. Тенг ёнли учбурчакнинг асоси $x + 2y = 0$ тўғри чизиқдан иборат бўлиб, унинг ён томонларидан биро $x - y + 5 = 0$ тўғри чизиқ, иккинчи ён томони (4, 2) нуқтадан ўтади. Бу ён томоннинг тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Учбурчак асосини ташкил қилувчи тўғри чизиқнинг бурчак коэффициенти:

$$k_1 = -\frac{1}{2}.$$

Берилган ён томон тенгламасидан, унинг бурчак коэффициентини топамиз:

$$k_3 = 1.$$

Асос билан берилган ён томон орасидаги бурчакнинг тангенси:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{k_3 - k_1}{1 + k_1 k_3} = \frac{1 + \frac{1}{2}}{1 - \frac{1}{2}} = 3.$$

Учбурчак асоси билан изланаетган ён томон орасидаги бурчакни β билан белгилаймиз, у ҳолда

$$\operatorname{tg} \beta = -\operatorname{tg} \alpha = -3$$

бўлади, чунки асосни берилган ён томон билан устма-уст тушириш учун асосни бир томонга буриш керак бўлса, изланаетган ён томон билан устма-уст тушириш учун уни қарама-қарши йўналиш бўйича буриш керак бўлади. Энди k_3 билан изланаетган ён томоннинг бурчак коэффициентини белгилаймиз. Бу ҳолда

$$\operatorname{tg} \beta = \frac{k_3 - k_1}{1 + k_1 k_3}$$

ёки

$$-3 = \frac{k_3 + \frac{1}{2}}{1 - \frac{1}{2} k_3}.$$

Бу тенгламани ечиб

$$k_3 = 7$$

эканини топамиз. Энди берилган нуқтадан берилган йўналиш бўйича ўтган тўғри чизиқ тенгламасини тузиш қоидасига асоссан:

$$y - 2 = 7(x - 4)$$

ёки

$$7x - y - 26 = 0.$$

Бу изланаетган ён томон тенгламаси.

24- §. БЕРИЛГАН ИККИ НУҚТАДАН ҮТУВЧИ ТҮГРИ ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИ

Текисликда түгри чизиқнинг ўрни икки нуқта билан аниқланиши мүмкін. Бизга $A(x_1, y_1)$ ва $B(x_2, y_2)$ нуқталар берилген бұлсın. Бу нуқталардан үтuvchi түгри чизиқ тенгламасини тузамиз. Бунинг учун дастлаб $A(x_1, y_1)$ нуқтадан үтган түгри чизиқлар дастасыннинг тенгламасини оламиз:

$$y - y_1 = k(x - x_1). \quad (1)$$

Бу түгри чизиқлар орасыдан $B(x_2, y_2)$ нуқта орқали үтuvchi түгри чизиқни ажратиб олншимиз керак. Түгри чизиқ $B(x_2, y_2)$ нуқтадан үтса, бу нуқтанинг координаталари унинг тенгламасини қаноатлантиради, яъни биз излаётган түгри чизиқнинг тенгламаси

$$y_2 - y_1 = k(x_2 - x_1) \quad (2)$$

шартни қаноатлантирадк. Бу тенгламадан k ни аниқлад (1) тенгламага қўйсак, яъни (1) ва (2) тенгламалардан k ни йўқотсак, берилған икки нуқтадан үтган түгри чизиқ тенгламасини тузган буламиз. Аммо k ни йўқотиш учун (1) тенгламани (2) тенгламага ҳадлаб бўлсак ҳам булади; бўлиш натижасида

$$\frac{y - y_1}{y_2 - y_1} = \frac{x - x_1}{x_2 - x_1}, \quad (3)$$

тенглама ҳосил булади. Бу берилған $A(x_1, y_1)$ ва $B(x_2, y_2)$ нуқталардан үтган түгри чизиқнинг тенгламасидир.

(2) тенгламадан (3) түгри чизиқнинг бурчак коэффициентини топиш қулай:

$$k = \frac{y_2 - y_1}{x_2 - x_1}. \quad (4)$$

1- мисол. $A(2, -3)$ ва $B(-4, 7)$ нуқталардан үтган түгри чизиқ тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Бу мисолда

$$x_1 = 2, \quad y_1 = -3, \quad x_2 = -4, \quad y_2 = 7.$$

Буларни (3) тенгламага қўямиз:

$$\frac{y + 3}{7 + 3} = \frac{x - 2}{-4 - 2}$$

ёки үхашаш ҳадларни ихчамласак,

$$5x + 3y - 1 = 0$$

тенглама ҳосил булади.

2- мисол. $x - 3y + 10 = 0$, $x + 4y - 2 = 0$ түгри чизиқларнинг кесишган нуқтасидан ва $(1, 3)$ нуқтадан үтган түгри чизиқ тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Бу мисолда құйылған масалани өчиш учун берилған тәнгламаларни биргаликда ечиб, түғри чизиқтарнинг кесишган нүктасини топиши ва топилған бу нүқта билан (1, 3) нүктадан үтган түғри чизиқ тәнгламасини бириңчи мисолдаги каби тузиш мүмкін.

Аммо берилған түғри чизиқтарнинг кесишган нүктасини топмасдан ҳам масалани еча бұлади. Биз бу масаланинг шу йүл билан ечилишини күрсатамыз. Буининг учун үтган парамграфда баён қилинған (5- мисол) икки түғри чизиқнинг кесишиш нүктаси орқали үтувчи түғри чизиқтар дастасининг тәнгламасини мисолда берилған түғри чизиқтар учун ёзамиз:

$$x - 3y + 10 + \lambda(x + 4y - 2) = 0. \quad (5)$$

Бу түғри чизиқ (1, 3) нүктадан үтса, уннинг координаталари шу түғри чизиқ тәнгламасини қаноатлантириши керак, шунинг учун бу тәнгламада $x = 1$, $y = 3$ деб оламыз:

$$1 - 3 \cdot 3 + 10 + \lambda(1 + 4 \cdot 3 - 2) = 0.$$

Бу тәнгламадан λ ни топамыз:

$$\lambda = -\frac{2}{11}.$$

(5) тәнгламадаги λ нинг үрнінга $\lambda = -\frac{2}{11}$ ни құяды:

$$x - 3y + 10 - \frac{2}{11}(x + 4y - 2) = 0$$

екі

$$9x - 41y + 114 = 0.$$

Бу изланадаған түғри чизиқнинг тәнгламасидир.

3- мисол. Учлари $A(1, 1)$, $B(2, 2)$, $C(3, 3)$ нүкталарыда өтадиган учбұрчак мавжудмі?

Ечиш. Агар берилған нүкталар бир түғри чизиқда өтмаса, уларни бир-бири билан туташтириб учбұрчак ясаш мүмкін. Агар бу уч нүқта бир түғри чизиқда өтса, бу нүкталардан учбұрчак ясаб бұлмайды. Демек, A , B , C нүкталарнинг бир түғри чизиқда өтиши еки өтмаслыгини анықлашимыз лозим. Буни анықлаш учун икки нүктадан үтган түғри чизиқ тәнгламасини оламыз:

$$\frac{y - y_1}{y_2 - y_1} = \frac{x - x_1}{x_2 - x_1}. \quad (3)$$

Агар бу түғри чизиқ $M(x_3, y_3)$ нүктадан үтса, бу нүктаның x_3 , y_3 координаталары (3) тәнгламани қаноатлантириши керак, яғни

$$\frac{y_3 - y_1}{y_2 - y_1} = \frac{x_3 - x_1}{x_2 - x_1} \quad (6)$$

бұлиши керак. Бу тенглик уч нүктаның бир түгри чизиқда ётши шартидыр.

Бизнинг мисолда:

$$\begin{aligned}x_1 &= 1, & x_2 &= 2, & x_3 &= 3, \\y_1 &= 1, & y_2 &= 2, & y_3 &= 3.\end{aligned}$$

(6) шартни текшириб күриш учун бу координаталарни (6) мұносабаттаңа құяды:

$$\frac{3-1}{2-1} = \frac{3-1}{2-1},$$

бундан (6) шарттың бажарилғаны күрініб турибы.

Демек, A , B , C нүкталар бир түгри чизиқда ётар экан. Бу нүкталар ёрдамида учбұрчак ясаб булмайды.

25- §. ТҮГРИ ЧИЗИҚҚА ДОИР МАСАЛАЛАР

1- масала. $ABCD$ түгри түртбұрчак AB томоннинң учлари $A(3, 2)$ ва $B(-3, 0)$ нүкталарда ётады; AD томоннинң узунлиғи 8 см га тең. Бу түгри түртбұрчак томонларининг тенгламалари әзілсін.

Е чи ш. Масалани ечишдан олдин ёрдамчи чизма ясаб, ундан фойдаланиш яхши натыжа беради (44- чизма).

Берилген икки нүктадан үтган түгри чизиқ тенгламасына күра AB томоннинң тенгламасини тузамыз:

$$\frac{y-2}{0-2} = \frac{x-3}{-3-3}$$

ёки

$$x - 3y + 3 = 0.$$

Бу тенгламани у га нисбатан ечиб, AB томоннинң бурчак коэффициентини топамыз:

$$k = \frac{1}{3}.$$

Икки түгри чизиқнинң бир-бираңға перпендикуляр булиш шартидан ($k_1 k_2 = -1$) фойдаланиб, A ва B учлардан үтүвчи AD ва BC томонларинң бурчак коэффициентларинн топамыз. Бу бурчак коэффициентлар бир хил булиб,

$$k_1 = -3$$

га тең. Энди түгри чизиқлар дастасининг

$$y - y_1 = k(x - x_1)$$

тенгламасидан фойдаланиб, AD нинг тенгламасини ёзамиш:

$$y - 2 = -3(x - 3)$$

ёки

$$3x + y - 11 = 0.$$

BC нинг тенгламаси:

$$y - 0 = -3(x + 3)$$

ёки

$$3x + y + 9 = 0.$$

Тўғри тўртбурчакнинг тўртинчи томонини топиш учун унинг AB томонга параллеллигидан ва AB дан 8 см узоқда эканлигидан фойдаланамиз (AB дан 8 см узоқликда AD ёки AD_1) бўлиши мумкин. Шунинг учун ечим икки хил бўлади.

Нуқтадан тўғри чизиққача бўлган масофани топиш формуласига биноан:

$$\frac{x - 3y + 3}{-\sqrt{1+9}} = \pm 8.$$

Демак, CD томоннинг тенгламаси:

$$x - 3y + (3 - 8\sqrt{10}) = 0.$$

C_1D_1 нинг тенгламаси эса:

$$x - 3y + (3 + 8\sqrt{10}) = 0.$$

2- масала. Учлари $A(1, 0,5)$, $B(3, 2)$, $C\left(1\frac{1}{2}, 4\right)$, $D\left(-1\frac{1}{2}, \frac{7}{4}\right)$ нуқталарда бўлган тўртбурчак трапеция экани кўрсатилсан ванинг баландлиги ҳисоблансин.

Е чиш. Бу масалани трапецияни ясамасдан ечамиш. Агар тўртбурчак трапеция бўлса, унинг икки томони бир-бирига параллел бўлади. Демак, берилган тўртбурчакнинг икки томони бир-бирига параллел эканини кўрсатиш, унинг трапеция эканлигининг етарли далили бўла олади. Тўғри чизиқларнинг ўзаро параллел бўлиши учун уларнинг бурчак коэффициентлари тенг бўлиши керак. Тўртбурчакнинг ҳамма томонларининг бурчак коэффициентларини ҳисоблаймиз:

$$k_{AB} = \frac{y_2 - y_1}{x_2 - x_1} = \frac{2 - 0,5}{3 - 1} = \frac{1,5}{2} = \frac{3}{4}; \quad k_{BC} = \frac{\frac{7}{4} - 2}{\frac{3}{2} - 3} = \frac{2}{-3} = -\frac{2}{3};$$

$$k_{CD} = \frac{\frac{7}{4} - 4}{-\frac{3}{2} - \frac{3}{2}} = \frac{3}{4}; \quad k_{DA} = \frac{\frac{1}{2} - \frac{7}{4}}{1 + \frac{3}{2}} = -\frac{2}{4} = -\frac{1}{2}.$$

AB ва *CD* томонларининг бурчак коэффициентлари ўзаро тенг экани кўриниб турибди, демак, бу томонлар параллел ва берилган тўртбурчак трапецияидир.

Ҳисобланган бурчак коэффициентлар *BC* томон билан *CD* томонининг бир-бирига перпендикуляр эканини кўрсатади. Демак, *C* нуқтадан *AB* томонгача бўлган масса трапециянинг баландлиги булади.

AB нинг тенгламаси:

$$\frac{y - \frac{1}{2}}{\frac{1}{2} - \frac{1}{2}} = \frac{x - 1}{3 - 1}$$

еки

$$3x - 4y - 1 = 0.$$

Трапециянинг баландлиги:

$$BC = \left| \frac{3 \cdot \frac{3}{2} - 4 \cdot 4 - 1}{\sqrt{9 + 16}} \right| = \frac{5}{2} = 2,5 \text{ масштаб бирлиги.}$$

Бу масалада баландликни *B* ва *C* нуқталар орасидаги ма-софани топиш формуласи бўйича ҳам топса булади:

$$d = \sqrt{\left(3 - \frac{3}{2}\right)^2 + (2 - 4)^2} = \sqrt{6,25} = 2,5 \text{ масштаб бирлиги.}$$

3- масала. $3x - 4y + 3 = 0$ тўғри чизиқка параллел булиб, ундан 2 бирлик масофада ётган тўғри чизиқ тенгламаси ту-зилсин.

Е ч и ш. Изланаётган тўғри чизиқка иктиёрни $M(X, Y)$ нуқ-та оламиз. Бу нуқтанинг *X* ва *Y* координаталари орасидаги муносабатни масала шартига мувофиқ топсак, изланаётган тўғ-ри чизиқ тенгламасини тузган бўламиз. $M(X, Y)$ нуқтадан берилган тўғри чизиқка масофани топамиз. Бунинг учун бе-рилган тўғри чизиқни нормал шаклга келтирамиз:

$$\frac{3x - 4y + 3}{-\sqrt{9 + 16}} = 0.$$

Энди *x*, *y* координаталар ўрнига *M* нуқтанинг *X* ва *Y* координаталарини қўямиз, бу ҳолда изланаётган тўғри чизиқдан берилган тўғри чизиқка бўлган масса топилади. Нуқ-танинг тўғри чизиқдан четланишини эътиборга олсак,

$$\frac{3X - 4Y + 3}{-5} = \pm 2$$

еки

$$3X - 4Y + 3 = \pm 10.$$

Бундан:

$$3X - 4Y - 7 = 0, \quad 3X - 4Y + 13 = 0$$

тenglamalarni ёза оламиз. Бу изланадетган түгри чизиқлар tenglamalari dir. Masala shartini ikkita tүgri chiziq qanoatlantirap ekani.

Bu masalada berilgan tүgri chiziq bilan izlanadetgan tүgri chiziqning ўзгарувчи koordinatalarini bir-biridan ajkratish учун катта X ва Y ҳарфлар iшлатилди. Bularni kichik x ва y ҳарфлар bilan almashтирилса, tүgri chiziqlar ning koordinatalar sistemasiغا nisbatan oлган urni ўзгarmайди. Demak, topilgan tenglamalarni

$$3x - 4y - 7 = 0 \text{ va } 3x - 4y + 13 = 0$$

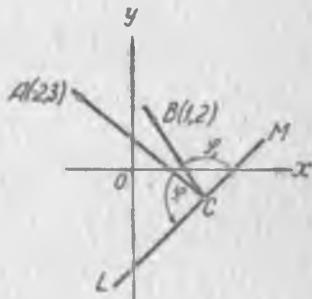
kүrinini shda ёзиш mumkun.

4- масала. $2x - 3y - 6 = 0$ (I) va $4x - 6y + 7 = 0$ (II) paralel tүgri chiziqlar orasida ётуvchi va ular orasidagi masofani (I) tүgri chiziqdan boшlab xisoblagandan 1:8 nisbatda buluvchi tүgri chiziq topilsin.

Echiш. 45- chizmada berilgan va izlanadetgan tүgri chiziqlar tasvirlanган.

45- chizma.

46- chizma.

Изланадетган түгри чизиқда ихтиёрий $M(x, y)$ нуқта оламиз. M нуқтанинг (I) түгри чизиқдан четланишини δ_1 bilan, (II) түгри чизиқдан четланишини δ_2 bilan белгиласак, masalalaring (I) түгри чизиқдан четланишини δ_1 bilan, masalalaring (II) түгри чизиқдан четланишини δ_2 bilan белгиласак, masalalaring шartiga binoan

$$\frac{\delta_1}{\delta_2} = \frac{1}{2}$$

булади (δ_1 ва δ_2 четланишларнинг iшоралари ҳозирча номаълум).

Berilgan tenglamalarni normal tenglamaga keltiriib, $M(x, y)$ нуқтанинг koordinatalarini tenglamadagi koordinatalar urniga қўymiz:

$$\delta_1 = \frac{2x - 3y - 6}{\sqrt{4 + 9}} = \frac{2x - 3y - 6}{\sqrt{13}},$$

$$\delta_2 = \frac{4x - 6y + 7}{\sqrt{16 + 36}} = \frac{-4x + 6y - 7}{2\sqrt{13}}.$$

Берилган түгри чизиқлар координаталар бошининг турли томонига жойлашган булиб, M нуқта билан координаталар боши (I) түгри чизиқнинг ҳам (II) түгри чизиқнинг ҳам бир томонига жойлашган. Шунинг учун δ_1 ва δ_2 четланншлар бир хил ишорали, демак,

$$\left| \frac{\delta_1}{\delta_2} \right| = \frac{d_1}{d_2}, \quad \frac{d_1}{d_2} = \frac{1}{2},$$

$$\frac{2x - 3y - 6}{\sqrt{13}} : \frac{-4x + 6y - 7}{2\sqrt{13}} = \frac{1}{2}$$

ёки

$$12x - 18y - 17 = 0.$$

Бу изланаётган түгри чизиқнинг тенгламасидир.

5- масала. $A(-2,3)$ нуқтадан ўтувчи ёргулук нури $x - y - 2 = 0$ түгри чизиққа тушиб, ундан аксланиб қайтиб $B(1,2)$ нуқтадан ўтади.

Тушувчи ва қайтган (аксланган) нурлар тенгламалари то-пилсин.

Е чи ш. Масалани ечиш учун аввал чизма ясаб оламиз (46- чизма).

Тушувчи (AC) ва қайтган (CB) нурларни ясаш учун уларнинг берилган LM түгри чизиқ билан кесишган C нуқгаси маълум бўлиши керак.

Нурларнинг синиш қонунидан φ_1 тусишиш бурчаги φ_2 қайтиши бурчагига тенг эканини биламиз, яъни:

$$\varphi_1 = \varphi_2 (\varphi_1 = \angle ACL = \angle BCM).$$

C нуқтанинг координаталари x_1, y_1 бўлсин.

Тушувчи нурнинг бурчак коэффициенти k_1 , қайтган нурнинг бурчак коэффициенти k_2 бўлсин. Бу ҳолда тушувчи нур тенгламаси

$$y - 3 = k_1(x + 2),$$

қайтган нур тенгламаси

$$y - 2 = k_2(x - 1)$$

булади. C нуқта бу нурлар билан берилган түгри чизиқнинг умумий нуқтаси бўлгани учун:

$$y_1 - 3 = k_1(x_1 + 2),$$

$$y_1 - 2 = k_2(x_1 - 1),$$

$$x_1 - y_1 - 2 = 0.$$

(*)

$\varphi_1 = \varphi_2$ булгани учун $\operatorname{tg} \varphi_1 = \operatorname{tg} \varphi_2$ ёки иккى түғри чизиқ орасидаги бурчакни топиш формуласидан фойдалансак,

$$\frac{1 - k_1}{1 + k_1} = \frac{k_1 - 1}{1 + k_2}$$

ёки

$$k_1 k_2 = 1. \quad (**)$$

Бу тенглиңкдан k_2 ни топиб (*) тенгламага қўямиз, ҳосил булган натижа билан (*) системанинг биринчи тенгламасини ҳадлаб кўпайтирамиз:

$$(y_1 - 2)(y_1 - 3) = (x_1 - 1)(x_1 + 2).$$

(*) системанинг учинчи тенгламасидан y_1 нинг ифодасини топиб, бу тенгламага қўямиз:

$$(x_1 - 4)(x_1 - 5) = (x_1 - 1)(x_1 + 2);$$

бу тенгламани ёчиб, $x_1 = 2,2$ ва $y_1 = 0,2$ эканини топамиз, (*) системанинг биринчи иккита тенгламасига топилган қийматларни қўйиб,

$$k_1 = -\frac{2}{3}, \quad k_2 = -\frac{3}{2}$$

эканини топамиз. Демак, тушувчи нур тенгламаси:

$$y - 3 = -\frac{2}{3}(x + 2)$$

ёки соддалаштирсак,

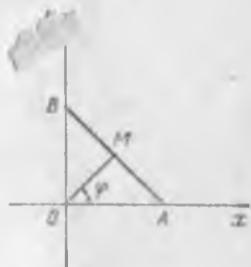
$$2x + 3y - 5 = 0;$$

қайтувчи нурнинг тенгламаси:

$$y - 2 = -\frac{3}{2}(x - 1)$$

ёки соддалаштирсак,

$$3x + 2y - 7 = 0.$$

47 - чизма.

6- мисол. Узунлиги $2a$ ($a > 0$) га тенг булган AB кесма учлари билан бирор түғри бурчак томонлари бўйича сирпаниб ҳаракат қиласди. Тўғри бурчакнинг O учидан бу кесмага OM перпендикуляр туширилган. AB кесманинг ҳаракати давомида OM перпендикулярнинг ҳар хил ҳолатларида M асосининг мос траекторияси топилсин ва бу траекториянинг шакли текширилсин (47- чизма).

Е чиш. Масаланинг шартига кўра $AB = 2a$, M нуқта тўғри бурчакнинг O учидан AB кесмага туширилган перпендикулярнинг асоси.

Изланадиган геометрик ўриннинг қутб координаталар системасига нисбатан тенгламасини тузамиз. Тўғри бурчакнинг O

учини қутб учун ва томонлардан бирини, масалан, OA ни қутб ўки учун қабул қиласиз. M нүктанинг координаталарини ρ ва φ орқали белгилаймиз: $M(\rho, \varphi)$.

AOM тўғри бурчакли учбурчакдан:

$$OM = OA \cos \varphi$$

ёки

$$\rho = OA \cos \varphi$$

$\triangle AOB$ дан

$$OA = AB \sin \varphi$$

ёки

$$OA = 2a \sin \varphi.$$

Демак,

$$\rho = 2a \sin \varphi \cos \varphi$$

ёки

$$\rho = a \sin 2\varphi. \quad (\alpha)$$

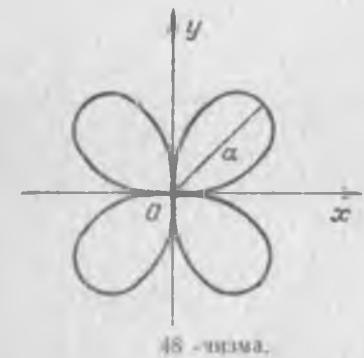
Бу тенглама изланаётган геометрик үриннинг (M нүкта ҳараратининг траекториясининг) қутб координаталар системасидаги тенгламасидир.

Энди ҳосил қилинган тенглама қандай курнишдаги чизиқни тасвирлашини текширамиз.

ρ қутб радиуснинг энг катта қиймати $\sin 2\varphi$ энг катта қийматга эга булганда, яъни $\sin 2\varphi = 1$ бўлганда, ёки кейинги тенгликдан курнишича $\varphi = 45^\circ, 225^\circ, \dots$ бўлганда ҳосил бўлади. φ нинг бу қийматларида қутб радиуснинг энг катта қиймати $\rho = a$ дан иборат бўлади.

ρ қутб радиуснинг энг кичик қиймати $\sin 2\varphi = -1$ бўлганда, ёки кейинги тенгликдан курнишича $\varphi = 135^\circ, 315^\circ, \dots$ бўлганда ҳосил бўлади. ρ нинг бу энг кичик қиймати $\rho = -a$ дир.

Агар $\varphi = 0^\circ, 90^\circ, 180^\circ, \dots$ бўлса, $\rho = 0$ бўлади. Энди φ нинг юқорида қаралган қийматлари орасидан бир нечтасини олиб ρ нинг унга мос бўлган қийматларини топамиз ва қутб координаталар системасида мос нүкталарни ясаймиз. Натижада 48- чизмада кўрсатилган чизиқни ҳосил қиласиз. Бу чизиқ турт япроқли гул деб аталади (48- чизмада $a = 10$ деб қабул қилинган).

48-чиzmada.

матга эга булганда, яъни $\sin 2\varphi = -1$ бўлганда, ёки кейинги тенгликдан курнишича $\varphi = 135^\circ, 315^\circ, \dots$ бўлганда ҳосил бўлади. ρ нинг бу энг кичик қиймати $\rho = -a$ дир.

Агар $\varphi = 0^\circ, 90^\circ, 180^\circ, \dots$ бўлса, $\rho = 0$ бўлади. Энди φ нинг юқорида қаралган қийматлари орасидан бир нечтасини олиб ρ нинг унга мос бўлган қийматларини топамиз ва қутб координаталар системасида мос нүкталарни ясаймиз. Натижада 48- чизмада кўрсатилган чизиқни ҳосил қиласиз. Бу чизиқ турт япроқли гул деб аталади (48- чизмада $a = 10$ деб қабул қилинган).

Машқлар

1. Оу ўқдан миқдори 7 бирликка тенг кесма кесиб, Ox ўқининг мусбат йўналиши билан: 1) 30° ; 2) 120° ; 3) 135° ли бурчак ҳосил қилувчи тугри чизиқ тенгламасини тузинг.

2. Оу ўқдан миқдори 2 бирликка тенг кесма кесиб, Ox ўқининг мусбат йўналиши билан 150° ли бурчак ташкил қилувчи тугри чизиқ тенгламасини тузинг.

3. Координаталар бошидан ўтиб Ox ўқининг мусбат йўналиши билан 1) 45° ли; 2) 135° ли бурчак ҳосил қилувчи тугри чизиқ тенгламасини тузинг.

4. Қўйида тўғри чизиқлар тенгламалари берилган. Бу тўғри чизиқлар координатида үқларига нисбатан қандай жойлашганини айтиб беринг.

$$1) 2x - y = 0; \quad 2) x - 3 = 0; \quad 3) x - 5 = 0;$$

$$4) x = 0; \quad 5) y = 0.$$

5. Тўғри чизиқнинг умумий қуринишдаги тенгламалари берилган. Уларни бурчак коэффициентли тенгламалар шаклига келтиринг:

$$1) x - 2y + 1 = 0, \quad 2) 3x + 5y - 1 = 0, \quad 3) 8x + 3y = 0.$$

6. Абсциссалар ўқидан ажратган кесмасининг миқдори 2 бирлик, ординаталар ўқидан ажратган кесмасининг миқдори 3 бирлик бўлган чизиқнинг тенгламасини тузинг.

7. Абсциссалар ўқидан ажратган кесмасининг миқдори -5 бирлик, ординаталар ўқидан ажратган кесмасининг миқдори 5 бирлик бўлган тўғри чизиқнинг тенгламасини тузинг.

8. Ушбу

$$1) 2x + 3y - 6 = 0; \quad 2) 3x - 5y - 15 = 0; \quad 3) ax + c = ab = 0;$$

$$4) y = 5x - 2; \quad 5) y = x + 1; \quad 6) a = -bx + c$$

тўғри чизиқларининг тенгламаларини уларнинг кесмаларга нисбатан тенгламалари шаклида ёзинг.

9. $O(0,0)$ ва $A(-5,0)$ нуқталар берилган бўлиб, OA кесимада диагоналлари $B(0,3)$ нуқтада кесишуви параллелограмм ясалган. Бу параллелограмминг томонлари ҳамда диагоналларининг тенгламаларини тузинг.

10. $M(5,2)$ нуқтадан ўтиб, координата бурчагидан юзи 20 кв. бирликка тенг учбурчак кесувичи тўғри чизиқ тенгламасини тузинг.

11. Ромбининг диагоналлари мос равиша 6 ва 4 бирликка тенг бўлиб, улар координатага ўқлари учун қабул қилинган. Ромбининг томонлари тенгламалари ёзилсин.

12. Қўйидаги тенгсизликларининг геометрик маъносини аниқланг.

$$1) y > 2x + 1, \quad 2) y < 2x + 1, \quad 3) x > 3, \quad 4) x < 3.$$

13. $M(x, y)$ нуқта ҳаракати давомида $A(-3,3)$ ва $B(3, -3)$ нуқтагача масофалар квадратларининг айнирмаси ҳамма вақт 36 га тенг бўлиб қолади. Бу нуқта траекторияси тенгламасини тузинг.

14. Томонлари

$$x - 2y = 0, \quad 4x - 3y - 3 = 0, \quad 3x - y - 7 = 0$$

тўғри чизиқлардан иборат учбурчакнинг юзини топинг.

15. Қўйидаги тўғри чизиқларининг тенгламасини нормал кўринишга келтиринг:

$$1) 3x + 4y - 20 = 0, \quad 2) 2x - 3y = 6.$$

16. Координаталар бошидан тўғри чизиқка ўтказилган перпендикулярнинг узунлиги 2 бирлик бўлиб, бу перпендикуляр билан Ox уқ орасидаги бурчак: 1) 45° , 2) 135° , 3) 60° . Тўғри чизиқнинг тенгламасини тузинг ва берилган маълумотларга биноан тўғри чизиқни ясанг.

17. $A(2, 3)$ ва $B(3, 0)$ нүкталарининг ҳар биридан $3x + 4y - 20 = 0$ тўғри чизиққача бўлган масофани топинг.

18. $y = kx + 3$ тўғри чизиқ координаталар бошидан $\sqrt{3}$ масофа узоқдан ўтгаи. Бурчак коеффициент k топилсин.

19. $4x - 3y = 0$ тўғри чизиқдан 5 бирлик узоқда ётувчи текислик нүкталарининг геометрик ўринининг тенгламаси тузилсин.

20. Қўйидаги берилган тўғри чизиқлар орасидаги бурчакни топинг.

1) $5x - y - 7 = 0$ ва $3x + 2y = 0$; 3) $3x + 2y + 7 = 0$ ва $2x - 3y - 3 = 0$;

2) $x - 2y - 4 = 0$ ва $2x - 4y + 3 = 0$; 4) $3x - 2y - 1 = 0$ ва $5x + 2y + 3 = 0$.

21. $M(1, 2)$ нүктадан ўтиб, $3x + 2y - 5 = 0$ тўғри чизиқ билан 45° ли бурчак ташкил қилиувчи тўғри чизиқнинг тенгламасини тузинг.

22. $A(-4, 5)$ нүкта диагонали $7x - y + 8 = 0$ тўғри чизиқда ётган квадратнинг бинта учидир. Квадратнинг томонлари ва иккичи диагоналиниг тенгламаларини тузинг.

23. Квадратнинг иккита қарама-қарши учи $A(-1, 3)$ ва $C(6, 2)$ нүкталарда ётади. Квадрат томонларининг тенгламаларини тузинг.

24. $A(-2, 3)$ нүктадан Ox ўқ билан з бурчак ташкил қилиувчи ёргулук нури юборилган. Нур Ox ўқка етиб бориб, ундан қайтган. Тушган ва қайтган нурлар тенгламаларини тузинг.

25. $x - 2y + 5 = 0$ тўғри чизиқ бўйича йўналтирилган ёргулук нури $3x - 2y + 7 = 0$ тўғри чизиқдан қайтган. Қайтган нур тенгламасини тузинг.

26. $M(x, y)$ нүктадан ўтиб, $Ax + By + C = 0$ тўғри чизиқка параллел бўлган тўғри чизиқнинг тенгламасини тузинг.

27. 21- машқининг натижасига асосланаб $M(1, 4)$ нүктадан ўтиб:

1) $x - 3y + 5 = 0$, 2) $3x - 4y + 5 = 0$, 3) $8x - 12y + 3 = 0$,

4) $5x - 2 = 0$, 5) $6y - 5 = 0$

тўғри чизиқларининг ҳар бирига параллел бўлган тўғри чизиқнинг тенгламасини тузинг.

28. Қўйидаги тўғри чизиқларининг узаро жойлашишини 27- машқининг натижасига мувофиқ текширинг:

1) $x + 2y + 5 = 0$ ва $3x - 6y + 8 = 0$; 3) $9x - 12y - 4 = 0$ ва $8x + 6y + 1 = 0$;

2) $9x - 12y - 4 = 0$ ва $8x + 6y + 1 = 0$; 4) $4x + 6y - 7 = 0$ ва $12x + 18y - 21 = 0$.

29. $M(-1, 2)$ нүктадан ўтиб: 1) $5x - 2y + 3 = 0$, 2) $x + 4y - 1 = 0$,
3) $3x + 7y - 8 = 0$, 4) $2x + 3y + 5 = 0$ тўғри чизиқка параллел бўлган тўғри чизиқнинг тенгламасини тузинг.

30. Иккита тўғри чизиқ орасидаги бурчак аниқлансан:

1) $3x - y + 5 = 0$ 2) $\frac{y}{12} - \frac{x}{3} = 1$

$2x + y - 7 = 0$, $\frac{x}{25} - \frac{y}{15} = 1$.

31. Учлари $A(2, 1)$, $B(3, 1)$ ва $C(1, 2)$ нүктада бўлган учбурчак томонларининг узунликлари ва ички бурчакларини топинг.

32. Координаталар бошидан ўтиб: 1) $y = 2x + 3$ тўғри чизиқка параллел бўлган, 2) $x - 3y - 1 = 0$ тўғри чизиқка перпендикуляр бўлган; 3) $y = 3x - 5$ тўғри чизиқ билан 45° ли бурчак ҳосил қиласдан тўғри чизиқ тенгламасини тузинг.

33. Учбурчакнинг иккита учи $A(3, 4)$ ва $B(5, 1)$ нүктада бўлиб, унинг баландликлари $(4, 1)$ нүктада кесишади. Учбурчакнинг учинчи C учини топинг.

34. $2x + 3y - 6 = 0$ тўғри чизиқ Ox , Oy ўқларни A , B нүкталарда кесиб ўтади. С нүкта AB кесмани $AC : CB = 1 : 2$ нисбатда бўлади. С нүктадан AB тўғри чизиқка туширинган перпендикуляренинг тенгламасини тузинг.

35. Учбурчакининг $3x + 4y - 12 = 0$ ва $3x - 7y + 21 = 0$ томонлари берилган. $M(4,3)$ нуқта унинг медианаларининг кесишиш нуқтаси эканлиги маълум. Учбурчакининг учинчи томони тенгламаси тузилсин.

36. Биринчи чоракда жойлашган ва томонининг узунлиги 5 узунлик бирлигига тенг бўлган ромбининг икки томони абсцисса ўқи ва $4x - 3y = 0$ тўғри чизиқ билан устма-уст тушади. Ромбининг қолган томонларининг тенгламалари ва диагоналлари тенгламалари тузилсин.

37. Координаталари мос равишида $(1, -1), (5, 2)$ ва $(4, 5)$ бўлган A, B, C нуқталар берилган. AC тўғри чизиқка нисбатан B нуқтага симметрик бўлган D нуқтанинг координаталари топилсин ва шу нуқтадан A, C нуқталар орҳали ўтказилган тўғри чизиқларининг тенгламалари тузилсин.

38. Параллелограмм икки учининг координаталари мос равишида $(1, 1)$ ва $(2, -2)$ нуқталарда бўлиб, диагоналлари $(-1, 0)$ нуқтада кеснешади. Параллелограмм томонларининг тенгламалари тузилсин.

39. $2x + 3y - 12 = 0$ тўғри чизиқда $(4, 5)$ ва $(1, -2)$ нуқталардан тенг узоқликда ётгаи нуқтанинг координаталари топилсин.

40. $A(-3,5)$ нуқтадан ўтувчи ва ордината ҳамда абсцисса ўқларидан кесган кесмаларининг узунликлари нисбати $1:2$ каби бўлган тўғри чизиқнинг тенгламаси тузилсин.

41. $A(-1,3)$ нуқтадан ўтувчи шундай тўғри чизиқнинг тенгламаси тузилинки, бу тўғри чизиқнинг $x + 2y + 5 = 0$ ва $x + 2y - 2 = 0$ параллел тўғри чизиқлар орасидаги кесмасининг ўрта нуқтаси $2x - 3y - 11 = 0$ тўғри чизиқда ётсин.

42. Текисликдаги $x - 2y + 2 = 0$ тўғри чизиқка $x + 2y - 6 = 0$ тўғри чизиқка нисбатан икки марта яқин жойлашган нуқталар геометрик ўринларининг тенгламалари тузилсин.

43. Учлари $A(-2,1), B(2,5)$ ва $C(2, -1)$ нуқталарда жойлашган учбурчакка ташки чизилган айланга марказининг координаталарни топилсин ва радиусининг узунлиги дисоблансин.

44. Координата бошидан ўтувчи ва $A(1, 3)$ нуқтага $B(4, 2)$ нуқтага нисбатан 4 марта яқин масофадан ўтувчи тўғри чизиқнинг тенгламаси тузиленсин.

45. Гипотенузасининг тенгламаси $3x + 2y - 6 = 0$ бўлган, ва учнинг $A(-1, -2)$ нуқтада жойлашган тўғри бурчакли тенг томонли учбурчакнинг қолган икки томони тенгламалари тузилсин.

46. Биринчи чоракда жойлашган ромбининг икки томони $x - 3y + 4 = 0$ ва $3x - y - 4 = 0$ тенгламалар билан ифодаланган. Шу томонларининг кесишиш нуқтасидан ўтган диагоналининг узунлиги $4\sqrt{2}$ узунлик бирлигига тенг. Ромбининг қолган томонларининг ва диагоналларининг тенгламалари тузилсин.

Тұртқынчи бөб

ҚУТБ КООРДИНАТАЛАР СИСТЕМАСИ ВА КООРДИНАТАЛАРНИ АЛМАШТИРИШ

26- §. ҚУТБ КООРДИНАТАЛАР СИСТЕМАСИ

Биз юқорида түгри бурчаклы Декарт координаталари системаси билан танишдик. Бу системада нүкта үрнини унинг координаталари билан аниқладык ва чизиқлар, шу жумладан, түгри чизиқ бу системага нисбатан тенглама билан ифода этилишини ва, аксцнча, x ва у үзгарувларни боғловчи тенглама Декарт системасига нисбатан бирор чизиқни тасвирлаши мүмкін эканини күрдик.

Бундай масалаларни фақат түгри бурчаклы Декарт системасидегінә әмас, балки бошқа координаталар системасыда ҳам ҳал қилиш мүмкін. Бундай координаталар системасига Декарттың қийшиқ бурчаклы координаталар системаси, қутб координаталар системаси, цилиндрик координаталар системаси деб аталадын

система ва бошқа координаталар системаси киради. Биз бу системалардан бири бўлган қутб координаталар системаси билан танишамиз. Координаталарнинг бошқа системалари олий математиканинг бошқа бўлимларида кўрилади.

Текисликдаги нүқталарнинг үрнини қутб координаталар системасыда аниқлаш учун унда бирор O нүкта олиб, бу нүктадан Ox түгри чизиқни ўтказамиз (49- чизма) ва бу түгри чизиқда мусбат йўналишни белгилаймиз (бу йўналиш одатда 49- чизмада кўрсатилгандек олинади). O нүктани қутб деб, Ox ўқни эса қутб ўқи деб атайдиз.

Энди маълум масштаб бирлиги танлаб олиб, текисликдаги ихтиёрий M нүқтанинг үрнини O қутбга ва Ox қутб ўқига нисбатан аниқлаймиз. Бунинг учун M нүкта билан O қутбни туташтирамиз. Натижада қутбдан M нүқтагача бўлган OM масофа ва қутб ўқи билан OM йўналган кесма орасидаги $\varphi = \angle xOM$ бурчак ҳосил булади. $\rho = |OM|$ ни M нүқтанинг

қутб радиуси, φ бурчакни эса M нүктанинг қутб бурчаги дейнләди. φ бурчакни тригонометрияда қараладиган бурчак деб тушунишга келишиб оламиз, яъни бу бурчакни ишораси билан $\pm 2k\pi$ қушилувчи аниқлигиде қараймиз. r ва φ ни M нүктанинг қутб координаталари деб атаемиз ва $M(r, \varphi)$ шаклда ёзамиз. M нүкта қутб бурчагининг

$$-\pi < \varphi \leq \pi$$

тенгизликларни қаноатлантирадиган қийматини M нүкта қутб бурчагининг бош қиймати деб аталади.

1- мисол. $M(3, \frac{\pi}{3})$ нүкта ясалсин.

Ясаш. Текислика O қутбни белгилаб, ундан Ox қутб ўқини ўтказамиз. Ox ўқ билан $\frac{\pi}{3}$ бурчак ташкил қилувчи OM түғри чизиқ ўтказамиз, яъни Ox ўқни мусбат йұналишда бурчакка бурамиз ва унда мусбат йұналишда З бирлик кесма ажратамиз, натижада OM кесма ҳоснл бўлади. Бу кесманинг M учи изланаетган нүкта бўлади (50-чизма).

Юқорида айтилганларга биноан қутб координаталари учун

$$r \geq 0 \text{ ва } -\pi < \varphi \leq \pi$$

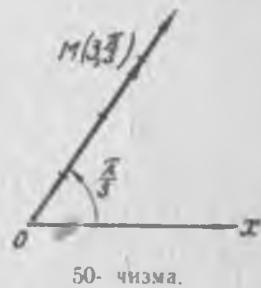
тенгизликлар ўринли бўлади. Қутб координаталарига бундай шартни ўйнаслык ҳам мумкин. Бу ҳолда r билан φ ни умуман $-\infty$ дан $+\infty$ гача тарафди деб қаралади. r билан $\varphi = -\infty$ дан $+\infty$ гача ўзгарганда қутб координаталар системаси умумлашган қутб координаталари дейилади.

Умумлашган қутб координаталар системасида M нүктани ясаш учун Ox қутб ўқини O қутб атрофида φ бурчакка буриб, ўқ ясаймиз. Бу ўқда йұналишни эътиборга олиб, OM йұналган кесма ясаймиз. Унинг M учи изланаетган M нүкта бўлади.

2- мисол. $A(-2, \frac{\pi}{4})$ нүкта ясалсин.

Ясаш. Ox қутб ўқини ўтказиб, уни $\frac{\pi}{4}$ бурчакка бурамиз ва шу билан OM мусбат йұналишини аниқлаймиз. Энди $r = -2$ бўлгани учун OM нинг тескари йұналишдаги давомида $-2| = 2$ бирлик масштабни оламиз, бу кесманинг учи изланаетган $A(-2, \frac{\pi}{4})$ нүктани беради (51- чизма).

Бундан кейин алоҳида шарт қўйилмаса, r ни $-\infty$ дан $+\infty$ гача, φ ни $(-\pi, \pi)$ оралиқда қараймиз.

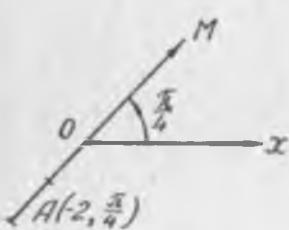
50- чизма.

27- §. ҚУТБ КООРДИНАТАЛАРИДАН ДЕКАРТ КООРДИНАТАЛАРИГА ҮТИШ

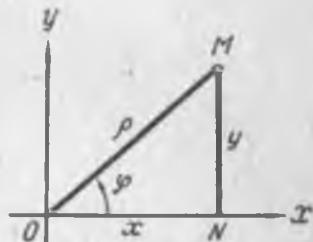
Математика ва техника фанларининг купгина масалаларини ечишда координаталарнинг бир системасидан иккинчи системасига үтиш масаланинг ечилишини осонлаштиради, шунинг учун координаталарнинг бир системасидан бошқасига үтиш масаласи катта қизиқиш уйғотади.

Биз бу параграфда Декарт системасидан қутб системасига үтиш ва, аксина, қутб системасидан Декарт системасига үтиш масаласини қараймиз.

Текисликдаги бирор M нүктанинг Декарт координаталари x , y , қутб координаталари ρ , φ бўлсин (52- чизма). Агар O

51 -чизма.

52 -чизма.

координаталар бошини қутб деб, Ox ўқни қутб ўқи деб олсак ва M нүктанинг уларга нисбатан ўринини аниқласак, у ҳолда тўғри бурчакли OMN учбурчак ҳосил бўлади.

Бу учбурчакдан:

$$\begin{aligned} ON &= OM \cos \varphi, \\ MN &= OM \sin \varphi \end{aligned}$$

ёки

$$\left. \begin{aligned} x &= \rho \cos \varphi, \\ y &= \rho \sin \varphi \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

Бу формула нүктанинг Декарт координаталарини унинг қутб координаталари орқали ифода этади.

Энди нүктанинг қутб координаталарини унинг Декарт координаталари орқали ифода этиш учун OMN учбурчакдан Пифагор теоремасига кўра:

$$ON^2 + NM^2 = OM^2$$

ёки

$$x^2 + y^2 = \rho^2$$

ва шу учбурчакдан

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{y}{x}$$

Эканини топамиз. Шундай қишлиб:

$$\left. \begin{array}{l} \rho^2 = x^2 + y^2, \\ \varphi = \operatorname{arctg} \frac{y}{x}. \end{array} \right\} \quad (2)$$

Бу формулалар қутб координаталарини Декарт координаталари орқали ифодаловчи формулалардир.

Нуқтанинг қутб координаталарн берилган бўлса, (1) формуласада берилган бўлса, ундағи x , y урнига бу ўзгарувчиларнинг ρ , φ орқали ифодалари қўйилса, қаралаётган геометрик образнинг берилган тенгламасидан унинг қутб координаталардаги тенгламасига ўтилган бўлади.

(2) тенгламалар ёрдамида ҳам худди шундай масалалар қаралади. Шунинг учун ҳам (1) ва (2) формулаларни *утиш формулалари* дейилади.

Мисол. $M(2, -2)$ нуқтанинг қутб координаталари то-пилсан.

Е чиш. Бу мисолда

$$x = 2, \quad y = -2.$$

(2) формулага биноаи:

$$\rho = \sqrt{x^2 + y^2} = \sqrt{4 + 4} = 2\sqrt{2}.$$

$$\varphi = \operatorname{arctg} \left(\frac{-2}{2} \right) = \operatorname{arctg} (-1).$$

M нуқтанинг Декарт координаталаридан кўринишнча у ордината манфиӣ, шунинг учун φ нинг $\frac{3}{4}\pi$ ва $-\frac{\pi}{4}$ қийматларидан $-\frac{\pi}{4}$ ни олиш керак, яъни:

$$y = \rho \sin \varphi$$

тенгликда y билан $\sin \varphi$ нинг ишорасини бир хил олиш керак:

$$(\rho \geqslant 0, \quad -\pi < \varphi \leqslant \pi).$$

Шундай қилиб берилган нуқтанинг қутб координаталарн; $(2\sqrt{2}, -\frac{\pi}{4})$.

28- §. ЧИЗИҚЛАРНИНГ ҚУТБ КООРДИНАТАЛАР СИСТЕМАСИДАГИ ТЕНГЛАМАЛАРИ

Текисликдаги Декарт координаталари системасида x , y ўзгарувчиларни боғловчи

$$y = f(x) \quad (1)$$

тенглама ёки

$$F(x, y) = 0 \quad (1')$$

тенглама текисликда бирор чизиқнинг тенгламасын экани маълум. Худди шунга ўхшаш қутб координаталари системасида ρ , φ ўзгарувчиларни боғловчи

$$\rho = f_1(\varphi) \text{ ёки } F_1(\rho, \varphi) = 0 \quad (2)$$

тенглама текисликда қутб системасига нисбатан бирор чизиқ тенгламасини тасвирлайди.

Текисликдаги чизиқнинг қутб системасига нисбатан тенгламасини тузиш учун у чизиқни нуқталарнинг геометрик урни деб қараб, бу геометрик ўрини нуқталарнинг умумий хоссасига асосан (1) ёки (1') тенгламаларни тузганимиздек, (2) тенгламани тузамиз. Чизиқнинг (2) тенгламасини унинг Декарт системасидаги (1) ёки (1'), тенгламалари маълум бўлган ҳолда, бу тенгламалардан фойдаланиб, ўтган параграфдаги (1) формула ёрдами билан тузиш ҳам мумкин.

Бу масалаларни биз бир неча мисолларда кўрамиз.

1- мисол. Тўғри чизиқ Декарт системасида ўзининг нормал тенгламаси билан берилган бўлсин:

$$x \cos \alpha + y \sin \alpha - p = 0, \quad (3)$$

бунда

$$p \neq 0.$$

Бу тенгламадаги x , y ўрнига уларнинг

$$\begin{aligned} x &= \rho \cos \varphi, \\ y &= \rho \sin \varphi \end{aligned}$$

ифодаларини қўймиз:

$$\begin{aligned} \rho \cos \varphi \cos \alpha + \rho \sin \varphi \sin \alpha - p &= 0, \\ \rho \cos (\varphi - \alpha) - p &= 0 \end{aligned} \quad (4)$$

ёки

$$\rho = \frac{p}{\cos (\varphi - \alpha)}. \quad (5)$$

Бу тенглама тўғри чизиқнинг қутб координаталари системасидаги тенгламасидир.

Агар $p = 0$ бўлса, яъни (3) тўғри чизиқ қутбдан утса, бундай тўғри чизиқ (5) тенглама билан ифода этилмайди. Кейин-

ги ҳолда түғри чизиқнинг қутб координаталар системасидаги тенгламаси

$$\rho = \rho_0 (-\infty < \rho < \infty)$$

Бұлиши равшан (53- чизма).

Түғри чизиқнинг қутб координаталар системасидаги (5) тенгламасини үтиш формулаларидан фойдаланмай, бевосита ҳосил қилиш ҳам мүмкін.

Бунинг учун MN түғри чизиқнинг текисликдаги ўрнини қутб системасига нисбатан құтбдан түғри чизиққа үтказилған $OP = \rho$ перпендикуляр узунлиғи ва Ox ўқы билан OP орасидаги α бурчак орқали аниқтаймиз (54- чизма). M нүкта түғри чизиқдаги ихтиёрий нүкта, ρ , φ лар эса унинг қутб координаталари бўлсин. Бу ҳолда:

$$\rho = OM, \quad \varphi = \angle MON.$$

Түғри бурчакли OPM учбурчакдан:

$$OP = OM \cos(\varphi - \alpha).$$

$$\rho = \rho \cos(\varphi - \alpha)$$

ёки

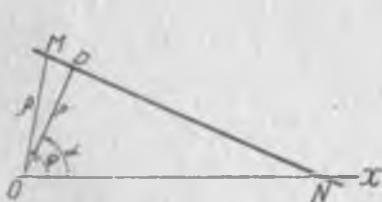
$$\rho = \frac{\rho}{\cos(\varphi - \alpha)}$$

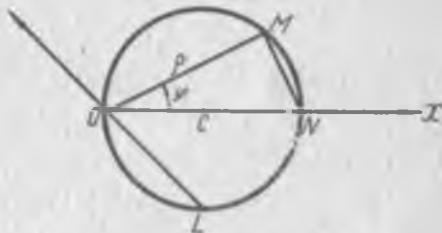
53- чизма.

Экани келиб чиқади.

2- мисол. Радиуси R га тенг булған айланана берилған бўлсин. Айлананинг марказидан үтган горизонтал диаметрни Ox қутб ўқи деб ва бу диаметрнинг айланадаги O учини қутб деб қабул қиласлик (55- чизма).

54- чизма.

55- чизма.

Бу ерда ρ , φ — умумлашган қутб координаталари деб фарз қилинади. $M(\rho, \varphi)$ — айлананинг ихтиёрий нүктаси бўлсин. M нүкта билан қутб уқининг айланана билан кесишган иккинчи учини туташтирасак, түғри бурчакли OMN учбурчак ҳосил бўлади. Бу учбурчакдан

$$OM = ON \cos \varphi$$

тенглик ҳосил бўлади. Аммо

$$OM = \rho, \quad ON = 2R$$

бўлгани учун:

$$\rho = 2R \cos \varphi; \quad (1)$$

бу тенглама айлананинг танлаб олинган қутб системасидаги тенгламаси бўлади.

Агар бу мисолда ρ фақат мусбат қийматларни қабул қиласди десак, φ нинг баъзи қийматларида (1) тенгламадан аниқланган ρ манфий буларди ва φ учун бу қийматни бериш мумкин бўлмас эди, масалан, $\varphi = \frac{3}{4}\pi$ бўлса, (1) тенгламадан

$$\rho = -R\sqrt{2}$$

эканини топардик. Демак, φ га $\frac{3}{4}\pi$ қийматни бериш мумкин бўлмай қолар эди, агар ρ манфий қийматларни ҳам қабул қиласди олади десак, ρ нинг бу қиймати ҳақиқатан ҳам айлана нуқтасини беради, бу нуқта L нуқтадир.

3- мисол. Ўшбу

$$\rho = 2a \sin \varphi$$

тенглама Декарт системасида ёзилсин.

Е чи ш. Ўтиш формуласини оламиз [27- §. (1) ва (2) формулалар]:

$$\rho = \sqrt{x^2 + y^2}, \quad \sin \varphi = \frac{y}{\rho} = \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}}.$$

Буларни берилган тенгламага қўямиз:

$$\sqrt{x^2 + y^2} = 2a \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}};$$

буни маҳраждан қутқарамиз:

$$x^2 + y^2 = 2ay.$$

Бу тенгламани

$$x^2 + (y - a)^2 = a^2$$

шаклда ёзиш мумкин. Демак, мисолда берилган тенглама маркази (O, a) нуқтада бўлиб, радиуси a га тенг бўлган айлана тенгламаси экан.

4- мисол. LH тўғри чизиқ ўзининг дастлабки xx ҳолатидан бошлаб бирор O нуқта атрофида айлансин. M нуқта эса LH тўғри чизиқ буйича ҳамма вақт бир хил йўналишда ҳаракат қилсин ва OM масофа xOM бурчакка пропорционал булсин (56- чизма). M нуқтанинг чизган чизиги Архимед спирали дейилади.

Архимед спиралининг бу таърифини эътиборга олиб, унинг тенгламасини тузамиз. О ни қутб, Ox ўқни қутб ўқи деб оламиз.

M нуқта O нуқтадан бошлаб ҳаракат қилиб, φ қутб бурчаги O дан 2π гача ўзгарганда, M_1 нуқта A нуқтага келган бўлиб:

$$OA = a$$

булсин. Бу ҳолда Архимед спиралининг таърифига биноан:

$$\frac{\rho}{a} = \frac{\varphi}{2\pi}$$

еки

$$\rho = \frac{a}{2\pi} \varphi$$

бўлади. Агар $\frac{\varphi}{2\pi} = k$ деб фараз қилинса,

56- чизма.

$$\rho = k\varphi.$$

Бу Архимед спиралининг тенгламасидир.

Агар M нуқта LH тўғри чизиқ буйича ҳаракат қилганда φ билан ρ манфий қийматларни ҳам қабул қилса, Архимед спиралига яна битта ўрама қўшилади (чизмада бу ўрама пунктир чизиқ билан кўрсатилган). Архимед спирали чексиз кўп ўрамалардан иборат.

5- мисол. $\rho = ae^{\varphi}$ (a ва k — ўзгармас мусбат сонлар) тенглама билан тасвиirlанган чизиқ ясалсин ва бу чизиқнинг Декарт координаталари системасидаги тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Бу тенглама билан тасвиirlанган чизиқ логарифмик спираль дейилади. Уни ясаш учун φ бурчакка ихтиёрий қийматлар бераб, бу қийматларни берилган тенгламага қўямиз ва ундан φ нинг бу қийматларига мос бўлган ρ нинг қийматларини аниқлаймиз.

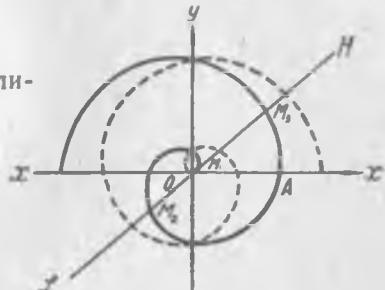
Агар $\varphi = \dots, -\pi, \frac{\pi}{2}, 0, \frac{\pi}{2}, \pi, \frac{3\pi}{2}, 2\pi, \dots$ қийматларни қабул қилиб ўсиб борса, тенгламадан аниқланган ρ нинг қийматлари қўйидагича бўлади:

$$\rho = \dots, ae^{-k\pi}, ae^{-\frac{k\pi}{2}}, a, ae^{\frac{k\pi}{2}}, ae^{k\pi}, \dots$$

$$\dots, (ae^{-k\pi}, -\pi), \left(ae^{-\frac{k\pi}{2}}, -\frac{\pi}{2} \right), (a, 0), \dots$$

нуқталарни қутб системасида ясасак, логарифмик спираль ҳосил бўлади (57- чизма).

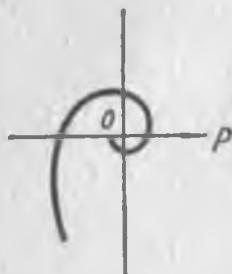
Энди логарифмик спиралнинг Декарт системасидаги тенгламасини тузамиз. Бунинг учун логарифмик спиралнинг қутб

системасидаги тенгламасида ρ , φ ўрнига үтиш формуласи бўйича унинг

$$\rho = \sqrt{x^2 + y^2} \quad \text{ва} \quad \varphi = \arctg \frac{y}{x}$$

ифодаларини қуямиз, у ҳолда:

57- чизма.

$$\sqrt{x^2 + y^2} = ae^{k \arctg \frac{y}{x}}$$

тенглама ҳосил бўлади. Бу тенгликнинг иккала томонини квадратга кутариб,

$$x^2 + y^2 = a^2 e^{2k \arctg \frac{y}{x}}$$

куринишда ёса ҳам бўлади. Бундан қутб системасида жуда содда шаклда бўлган тенглама Декарт системасида анча мураккаб кўринишда бўлишини кўриб турибмиз.

29- §. ДЕКАРТ КООРДИНАТАЛАРИ СИСТЕМАСИНИ АЛМАШТИРИШ

Текисликда нуқтанинг ўрни координаталар системасига нисбатан аниқланиши маълум. Агар координаталар системасининг вазияти узгартирилса, нуқтанинг координаталари ҳам албатта узгариади.

Шунга ўхшаш чизиқ тенгламаси бир системада бир хил кўринишда бўлса, бошқа системада бошқача кўринишда бўлишини утган параграфда кўриб ўтдик. Декарт координаталари системаси бошини ва ўқларининг йўналишини узгартириш билан чизиқнинг бу системада ёзилган тенгламасини мураккаб ёки содда шаклда кўринишга келтириш мумкин.

Бундай масалалар нуқтанинг координаталари бирор системада маълум бўлса, унинг бошқа системадаги координаталарини топиш масаласига келади. Кейинги масалани ечиш учун биз нуқтанинг бир системадаги координаталари билан шу нуқтанинг бошқа системадаги координаталари орасидаги боғланишини топишимиш керак. Бу боғланишни: а) координаталар бошини бошқа жойга кучирилиб, координата ўқлари эски ўқлар билан параллел бўлган ҳол учун, б) координаталар боши узгармай координата ўқлари бирор ғурчакка бурилган ҳол учун ва в) ҳам координата боши, ҳам ўқларининг йўналиши узгарган ҳол учун топамиш.

а) Координаталар боши кўчирилиб, координата ўқлари эски ўқларга параллел бўлган ҳол. Координата ўқлари бир-бирига параллел бўлиб, координаталар боши O ва O_1 нуқталарда (уқларнинг йўналиши ва масштаб бир хил) булган иккита xoy , XO_1Y Декарт координаталар сис-

темаси берилган бўлсин (58- чизма). Янги система XO_1Y нинг боши O_1 нинг эски xOy системага нисбатан координаталари a, b бўлсин. Текисликда бирор M нуқта олайлик; бу нуқтанинг xOy системага нисбатан координаталари x, y у нуқтанинг янги XO_1Y системага нисбатан координаталари X ва Y бўлсин, яъни:

$$\left. \begin{array}{l} OA = a, \quad AO_1 = b, \quad ON = x, \quad NM = y, \\ O_1P = X, \quad PM = Y. \end{array} \right\} \quad (1)$$

Энди x, y билан X, Y координаталар орасидаги боғланишни топиш керак. Бунинг учун 58- чизмада курсатилганига биноан:

$$\left. \begin{array}{l} ON = OA + AN \\ NM = NP + PM \end{array} \right\} \quad (2)$$

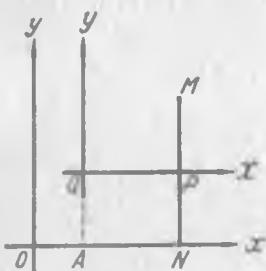
тенгликларни ёзамиз. Аммо

$$AN = O_1P = X, \quad NP = AO_1 = b$$

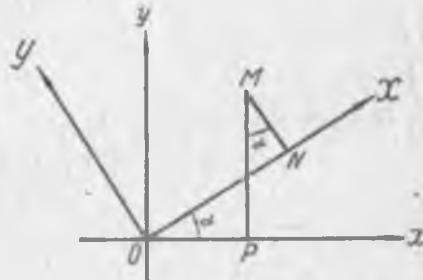
бўлгани учун (1) тенгликларни асосланиб (2) тенгликларни

$$\left. \begin{array}{l} x = a + X \\ y = b + Y \end{array} \right\} \quad (3)$$

кўринишида ёза оламиз. Бу муносабатлар M нуқтанинг эски ва янги координаталар орасидаги боғланишdir. Шундай қи-

58- чизма.

59- чизма.

либ, эски координаталар янги координаталар бошининг координаталари билан янги координаталар йигиндисига тенг.

Агар (3) тенгликларни X, Y координаталарга нисбатан ечиб, янги координаталарнинг эски координаталар орқали ифодасини топсак:

$$\left. \begin{array}{l} X = x - a, \\ Y = y - b. \end{array} \right\} \quad (4)$$

6) Координаталар бошиниң ўзгартмай координата ўқлари а бурчакка бурилган ҳол. Энди Декарт системасининг O бошиниң ўзгартмай Ox ўқни а бурчакка буриб, янги XOY системаны ҳосил қилган бұлайлик (59- чизма).

Текисликдаги бирор M нүктаның xOy системадаги координаталары $x = OP$, $y = PM$ бўлсин. Бу нүкталарнинг янги XOY системадаги координаталари $X = ON$, $Y = NM$ бўлсин, дейлик. Бу x , y ва X , Y координаталар орасидаги боғланишни топайлик. Масалани ечиш учун $ONMP$ йуналган синиқ чизиқни Ox ўққа проекциялаймиз. Синиқ чизиқнинг бирор ўққа проекцияси уни ёпувчи бугиннинг шу ўқдаги проекциясига тенг бўлгани учун

$$\text{pr}_{ox}(\overline{ONMP}) = \text{pr}_{ox}\overline{OP}. \quad (5)$$

Аммо синиқ чизиқнинг проекцияси унинг ташкил қилувчи кесмаларининг проекциялари йиғиндисига тенг бўлгани сабабли (5) тенгликни ушбу шаклда ёзиш мумкин:

$$\text{pr}_{ox}(\overline{ON}) + \text{pr}_{ox}(\overline{NM}) + \text{pr}_{ox}(\overline{MP}) = \overline{OP}; \quad (6)$$

бунда $\text{pr}_{ox}\overline{TP} = \overline{OP}$ эканлиги равшан.

9- параграфдаги (2) ва (3) формуласаларга кўра:

$$\text{pr}_{ox}(\overline{ON}) = ON \cos \alpha = X \cos \alpha,$$

$$\text{pr}_{ox}(\overline{NM}) = MN \cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = -Y \sin \alpha.$$

$$\text{pr}_{ox}(\overline{MP}) = MP \cos \frac{\pi}{2} = 0.$$

Бу тенгликларга асосан (6) тенглик

$$x = X \cos \alpha - Y \sin \alpha \quad (7)$$

кўринишга келади.

Энди ўша $ONMP$ синиқ чизиқни Oy ўққа проекциялаймиз; бу ҳолда (6) тенгликка ўхшаш

$$\text{pr}_{oy}(\overline{ON}) + \text{pr}_{oy}(\overline{NM}) + \text{pr}_{oy}(\overline{MP}) = \text{pr}_{oy}(\overline{OP}) \quad (8)$$

тенглик ҳосил бўлади. Лекин бу тенгликда

$$\text{pr}_{oy}(\overline{ON}) = ON \cos\left[-\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)\right] = x \sin \alpha,$$

$$\text{pr}_{oy}(\overline{NM}) = NM \cos \alpha = Y \cos \alpha,$$

$$\text{pr}_{oy}(\overline{MP}) = MP \cos(-\pi) = -MP = -y,$$

$$\text{pr}_{oy}(\overline{OP}) = OP \cos\left(-\frac{\pi}{2}\right) = 0.$$

Бу муносабатларга мувофиқ (8) тенглик

$$X \sin \alpha + Y \cos \alpha - y = 0$$

ески

$$y = X \sin \alpha + Y \cos \alpha \quad (9)$$

шаклга келади.

(7) ва (9) формулалар нүктанинг эски координаталарини унинг янги координаталарн орқали ифода этади.

Агар (7) ва (9) тенгликларни биргаликда қараб, уларни X ва Y га нисбатан ечсак:

$$\begin{aligned} X &= x \cos \alpha + y \sin \alpha, \\ Y &= -x \sin \alpha + y \cos \alpha \end{aligned} \quad (10)$$

тенгликлар ҳосил бўлади. Бу формула нүктанинг янги координаталарини унинг эски координаталари орқали ифода этади. (7) ва (9) формулаларни проекциялар назариясидан фойдаланмай ҳам келтириб чиқариш мумкин. Ҳақиқатан ҳам (60- чизма) $\triangle OPM$ дан

$$x = OP = OM \cos(\alpha + \beta)$$

ески

$$x = OM \cos \alpha \cos \beta - OM \sin \alpha \sin \beta. \quad (*)$$

$$y = PM = OM \sin(\alpha + \beta),$$

ески

$$y = OM \sin \alpha \cos \beta + OM \sin \beta \cos \alpha. \quad (**)$$

$\triangle ONM$ дан

$$X = ON = OM \cos \beta; \quad Y = NM = OM \sin \beta.$$

Буларни (*) ва (**) тенгликларга қўйсак:

$$x = X \cos \alpha - Y \sin \alpha,$$

$$y = X \sin \alpha + Y \cos \alpha$$

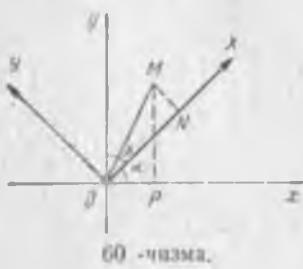
ҳосил бўлади.

в) Координаталар боши кўчирилиб, координата ўқларининг йўналишлари ўзгарган ҳол.

Координаталарнинг иккита Декарт системаси берилган булиб, уларнинг бошлари O ва O_1 нүкталарда ва ўқларнинг йўналишлари турлича бўлсин. a ва b янги координаталар боши O , нинг эски системадаги координаталарн, $a - Ox$ ва O_1X ўқлар орасидаги бурчак ва иккала система учун масштаб бир хил бўлсин (61- чизма). Текисликда бирор M нүкта олиб, бу нүктанинг эски xOy системадаги координаталарини X, Y билан белгилаймиз ва нүктанинг эски ва янги координаталари орасидаги муносабатни топамиз.

Бунинг учун O_1 нүктадан Ox ва Oy ўқларга параллел қилиб O_1x , ва O_1y , ёрдамчи ўқлар ўтказамиз, натижада ёрдамчи $x_1O_1y_1$ система ҳосил бўлади. M нүктанинг бу системадаги координаталарини x_1y_1 билан белгиласак, (3) формулага мувофиқ:

$$\left. \begin{array}{l} x = a + x_1, \\ y = b + y_1 \end{array} \right\} \quad (11)$$

60 -чи зам.

61 -чи зам.

тengliklar ҳосил бўлади. Энди нүктанинг (x_1, y_1) координаталари билан унинг (X, Y) координаталари орасидаги муносабатни (7) ва (9) tengliklariga асосланаб ёзамиш:

$$\left. \begin{array}{l} x_1 = X \cos \alpha - Y \sin \alpha, \\ y_1 = X \sin \alpha + Y \cos \alpha \end{array} \right\} \quad (12)$$

x_1, y_1 нинг бу ифодаларини (11) tenglikka қўямиз, натижада:

$$\left. \begin{array}{l} x = a + X \cos \alpha - Y \sin \alpha, \\ y = b + X \sin \alpha + Y \cos \alpha \end{array} \right\} \quad (13)$$

tengliklar ҳосил бўлади. Бу кейинги formulalar қаралаётган умумий ҳолда нүктанинг эски системадаги координаталарини унинг янги координаталари орқали ифода этади. (13) formulalarда $\alpha = 0$ деб олинса, ундан (3) formulalar келиб чиқади; $a = b = 0$ деб олинса, ундан (7) ва (9) formulalar келиб чиқади. Шундай қилиб, (13) formulalar koordinatalar almashтиришининг умумий formulalari bўлади.

Агар (13) formulalarni X, Y ga nisbatan eчсак:

$$\left. \begin{array}{l} X = (x - a) \cos \alpha + (y - b) \sin \alpha, \\ Y = -(x - a) \sin \alpha + (y - b) \cos \alpha \end{array} \right\} \quad (14)$$

tengliklar ҳосил бўлади.

1- мисол. xOy системада M нүктанинг координаталари $(2, 3)$ координата ўқларини эски Ox, Oy ўқларга параллел қилиб олиб, координаталар боши $O_1(-1, 2)$ нүктага кучирилган. M нүктанинг янги XO_1Y системадаги координаталари топилсиз.

Е чи ш. M нуқтанинг янги XO_1Y системадаги координаталарини X, Y билан белгиласак, (4) формулаларга биноан:

$$X = x - a, \quad Y = y - b$$

тенгликлар ўринли бўлади, бизнинг мисолда

$$a = -1, \quad b = 2,$$

$$x = 2, \quad y = 3.$$

Демак,

$$X = 2 - (-1) = 3,$$

$$Y = 3 - 2 = 1.$$

Шундай қилиб, M нуқтанинг янги XO_1Y системадаги координаталари $(3, 1)$ бўлади.

2- мисол. Чизиқнинг xOy системадаги тенгламаси

$$y = ax^2 + bx + c, \quad (a \neq 0) \quad (15)$$

кўринишда, координаталар бошини шундай O нуқтага кўчирингки, натижада бу тенглама

$$Y = aX^2$$

кўринишга келсин. Бунда X, Y — (15) чизиқда ётган иҳтиёрий нуқтанинг янги координаталар системасидаги координаталарн.

Е чи ш. Координата ўқларини эски система ўқларига параллел ҳолда олиб, координаталар бошини $O_1(x_0, y_0)$ нуқтага кўчирамиз; бунда x_0, y_0 — ҳозирча иҳтиёрий сонлар. Бу ҳолда (3) формулага биноан:

$$x = x_0 + X,$$

$$y = y_0 + Y.$$

x, y нинг бу ифодаларини (15) тенгламага қўямиз:

$$y_0 + Y = a(X + x_0)^2 + b(X + x_0) + c.$$

Қавсларн очиб, ўхшаш ҳадларни ихчамлаймиз:

$$y = aX^2 + (2ax_0 + b)X + (ax_0^2 + bx_0 + c - y_0). \quad (15')$$

Энди x_0, y_0 нинг иҳтиёрий эканлигидан фойдаланиб, уларни

$$\begin{aligned} 2ax_0 + b &= 0, \\ ax_0^2 + bx_0 + c - y_0 &= 0 \end{aligned} \quad (16)$$

тенгламаларни қаноатлантирадиган қилиб танлаб оламиз. Бу тенгламаларни x_0 ва y_0 га нисбатан ечамиз:

$$x_0 = -\frac{b}{2a}, \quad y_0 = \frac{4ac - b^2}{4a}. \quad (17)$$

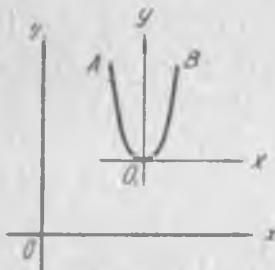
Демак координаталар боши (x_0, y_0) нүктага күчирилса ва бу координаталар (17) тенгликлар билан аниқланса, улар (16) тенгликларни қаноатлантырадын ва (15') тенглама

$$Y = aX^2 \quad (18)$$

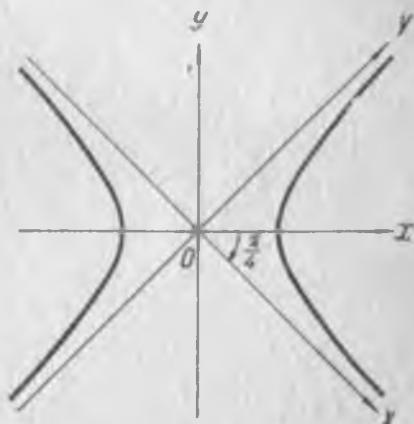
куринишни олади (62- чизма).

(15') тенглама билан тасвирланган чизик AO_1B булиб, бу чизик xOy системада (15) тенглама билан ифода этилади; шу чизиқнинг ўзи XO_1Y системада соддароқ бўлган (18) тенглама билан ифода этилади. AO_1B чизик парабола дейилади.

(15) ва (18) тенгламалар параболанинг тенгламасидир. Биз кейинги бобда парабола билан тўлароқ танишамиз.

62- чизма.

63- чизма.

3- мисол. Чизиқнинг xOy системадаги тенгламаси

$$x^2 - y^2 = a^2 \quad (19)$$

куринишда. Координаталар системасини шундай алмаштириш керакки, янги системада бу тенглама

$$2XY = a^2$$

куринишда бўлсин (63- чизма).

Е чи ш. Координаталар системасини $a = -\frac{\pi}{4}$ бурчакка бурамиз. Бу ҳолда (10) формулаларга мувофиқ:

$$x = X \cos \alpha - Y \sin \alpha = X \cos \left(-\frac{\pi}{4} \right) - Y \sin \left(-\frac{\pi}{4} \right).$$

$$y = X \sin \alpha + Y \cos \alpha = X \sin \left(-\frac{\pi}{4} \right) + Y \cos \left(-\frac{\pi}{4} \right)$$

еки

$$x = \frac{\sqrt{2}}{2} (X + Y), \quad y = \frac{\sqrt{2}}{2} (Y - X).$$

x , y нинг бу қийматларини (19) тенгламага қўямиз:

$$\frac{1}{2} [(X + Y)^2 - (Y - X)^2] = a^2.$$

Қавсларни очиб, ўхшаш ҳадларни ихчамлаймиз:

$$2XY = a^2. \quad (20)$$

(19) тенглама билан тасвирланган чизиқни *тeng томонли гипербола* дейнлади.

Шундай қилиб, xOy системада тенг томонли гипербола (19) тенглама билан ифодаланса, янги XOY системада у (20) тенглама билан тасвирланади.

30- §. ЧИЗИҚЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Аналитик геометрияда ҳар қандай чизиқ узгарувчи координаталар орасидаги бирор тенглама билан тасвирланишини биламиз. Бу тенглама координаталар системасининг турига (Декарт ёки қутб координаталар системаси) ва қаралаётган чизиқнинг бу системаларга нисбатан жойланишига кура турлича бўлади. Масалан, Декарт системасида маркази координаталар бошида бўлиб, радиуси r га тенг бўлган айлана

$$x^2 + y^2 = r^2 \quad (1)$$

тенглама билан тасвирланади; агар координаталар бошини (a, b) нуқтага, координата ўқларини эски ўқларга параллел қилиб кўчирсак, уша айлананинг ўзи янги системада

$$(X + a)^2 + (Y + b)^2 = r^2 \quad (2)$$

тенглама билан тасвирланади. Агар айлана марказини қутб деб, қутб ўқи горизонтал диаметр бўйича йўналган деб олинса, (1) айлананинг тенгламаси

$$\rho = r \quad (3)$$

бўлиб, қутб диаметр бўйича учдида бўлса, бу айлана

$$\rho = 2r \cos \varphi \quad (4)$$

тенглама билан тасвирланади.

Бу мисолда (1), (2) ва (3) тенгламалар x , y ёки ρ , φ узгарувчиларга нисбатан алгебраик тенгламалар бўлиб, (4) тенглама трансцендент тенгламадир. (1) ва (2) тенгламалардан Декарт системаларининг айланага нисбатан жойланиши қандай бўлмасин, унинг тенгламасини алгебраик турда сақланиши ва x билан у нинг иккинчи даражаларини ўз ичига олган ҳадларнинг коэффициентларини бир хил эканлиги (сақланиши) кўринмоқда.

(3) ва (4) тенгламалардан қутб координаталар системасида системани ўзgartириш билан айлана тенгламасининг алгебраик

тури трансцендент турига айланиб жуда катта ўзгариш бўлаётганлигини кўрамиз.

Декарт координаталари системасида чизик тенгламасининг алгебраик ёки трансцендент бўлиши координаталарнинг ўзгаришига боғлиқ эмас.

Ҳақиқатан ҳам, ўтиш формулалари ўзгарувчи координаталарга нисбатан биринчи даражали алгебраик тенгламалардир, шунинг учун алгебраик тенгламалардаги ўзгарувчи координаталарни ўтиш формулаларидағи ўзгарувчи координаталар билан алмаштирасак, биринчидан, янги координаталар системасига ўтган буламиз, ва иккинчидан, тенгламанинг алгебраик хоссаси ўзгармайди. Бундан ҳар қандай трансцендент тенглама Декарт координаталарини алмаштириш натижасида яна трансцендент тенгламага ўтади, деган натижа келиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам, агар трансцендент тенглама координаталар алмаштиришда алгебраик тенгламага алмашса эди, Декарт координаталарини тескари алмаштириш натижасида алгебраик тенглама трансцендент тенгламага ўтган бўларди, бундай бўлиши мумкин эмас.

Демак, чизик ёки чизик тенгламасининг алгебраик ёки трансцендент бўлиши чизиқнинг ўзига хос бўлган хоссаларига боғлангандир. Шунинг учун чизиқларни Декарт системасидаги тенгламаларнига кўра икки турга ажратамиз.

Агар

$$F(x, y) = 0 \quad (5)$$

Декарт координаталар системасида бирор чизиқнинг тенгламаси бўлиб, бу алгебраик тенглама бўлса, у чизиқни алгебраик чизик дейилади. Алгебраик бўлмаган ҳар қандай чизик трансцендент чизик дейилади.

Алгебраик тенгламани касрдан ва радикаллардан қутқариб, уни

$$\sum_{h,k=1} A_{hk} x^h y^k = 0 \quad (6)$$

куринишга келтириш мумкин, бунда A_{hk} — ўзгармас сон, h, k — бутун сонлар, $h + k$ йигинди $A_{hk}x^h y^k$ ҳаднинг ўлчови дейилади. (6) тенгламанинг чап томонидаги йигинди ҳадлари улчовларининг энг каттаси (6) алгебраик тенгламанинг даражаси дейилади. Масалан:

$$Ax + By + C = 0, \quad (7)$$

$$Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + Dx + Ey + F = 0 \quad (8)$$

тенгламалар алгебраик тенгламалар бўлиб, (7) тенглама A, B сонлар бир вақтда нолга тенг бўлмаса, биринчи даражали алгебраик тенглама, (8) тенглама эса иккинчи даражали алгеб-

раик тенгламадир (A, B, C ларнинг ҳаммаси бир вақтда ишга төнг эмас).

Агар чизиқ Декарт координаталари системасида n -даражали алгебраик тенглама билан тасвирланса, уни n -тартибли чизиқ дейилади.

Масалан, (7) тенглама биринчи тартибли чизиқни тасвирлады. У түгри чизиқнинг тенгламаси эканини курган эдик. Демак, түгри чизиқ биринчи тартибли алгебраик чизиқ, (8) тенглама 2- даражали алгебраик тенглама, демак бу тенглама билан тасвирланган чизиқ иккинчи тартибли чизиқдир.

Энди ушбу теоремани исбот қиласми.

Теорема. Агар чизиқ бирор түгри бурчакли Декарт системасида n -даражали алгебраик тенглама билан тасвирланса, бу системани алмаштиришдан ҳосил бўлган ҳар қандай бошқа Декарт системасида ҳам у чизиқ n -даражали алгебраик тенглама билан ифодаланади.

Ҳақиқатан ҳам, бирор чизиқ Декарт системасида n -даражали алгебраик тенглама билан тасвирланган бўлсин. Координаталарнинг xOy системасини янги $x'Oy'$ система билан алмаштирамиз. Чизиқ тенгламасидаги x , у ўзгарувчилар

$$\begin{aligned}x &= x' \cos \alpha - y' \sin \alpha, \\y &= x' \sin \alpha + y' \cos \alpha\end{aligned}$$

формулалар ёрдамида янги x' , y' ўзгарувчи координаталарга алмашинади. Бу формулаларда x' , y' нинг фақат биринчи даражалари қатнашгани учун чизиқнинг янги системадаги тенгламасининг даражаси бўлган n' сон n дан катта бўлолмайди, яъни:

$$n' < n. \quad (9)$$

Энди чизиқни янги $x'Oy'$ системадаги тенгламасидан (29 -§, (10))

$$\begin{aligned}x' &= x \cos \alpha + y \sin \alpha, \\y' &= -x \sin \alpha + y \cos \alpha\end{aligned}$$

утиш формуласи билан эски xOy системага ўтсак, n' -даражали янги алгебраик тенгламадан эски n -даражали алгебраик тенгламага ўтамиз, демак,

$$n < n'. \quad (10)$$

(9) ва (10) муносабатлар чизиқнинг янги системадаги алгебраик тенгламасининг даражаси унинг эски системадаги алгебраик тенгламасининг даражасидан катта ҳам, кичик ҳам бўлолмаслигини билдиради, демак,

$$n = n'.$$

Бу теорема чизиқ тенгламасыннан тартиби Декарт координаталар системасыннан танлаб олинишига болғылай, балки чизиқтің узига хос хоссалар билан болғылай эканини билдиради.

Үқорида биз қутб координаталар системасында алгебраик тенглама билан тасвирланған бир чизиқ (айланы) қутбни үзгартыриш билан трансцендент тенгламага үтиб қолғанини күрдік. Шу сабабли чизиқни қутб системадаги тенгламасында күра синфларға (турларға) ажратышыннан маңынан жүргізу мүмкін.

Машқлар

1. Қутб координаталари билан берилған нүкталар ясалсны:

$$1) A(5,0); 2) B\left(2, \frac{\pi}{4}\right); 3) C\left(3, \frac{\pi}{2}\right); D\left(-4, -\frac{\pi}{4}\right).$$

2. Қутб үқига нисбатан қойидағы нүкталарға симметрик бўлган нүкталарнинг қутб координаталарин топилсун.

$$1) M\left(5, \frac{\pi}{4}\right); 2) N\left(2, \frac{\pi}{3}\right); 3) P\left(3, -\frac{\pi}{2}\right); 4) Q\left(2, -\frac{\pi}{4}\right).$$

3. Қутбга нисбатан қойидағы нүкталарға симметрик бўлган нүкталарнинг қутб координаталари топилсун:

$$1) A\left(2, \frac{\pi}{4}\right); 2) B\left(4, \frac{\pi}{2}\right); 3) C\left(3, -\frac{\pi}{3}\right); 4) D\left(1, \frac{5}{6}\pi\right).$$

4. Нүкталарнинг қутб координаталари берилган;

$$M_1(5,0); M_2\left(2, \frac{\pi}{4}\right); M_3\left(4, \frac{\pi}{3}\right); M_4\left(4\sqrt{2}, \frac{3\pi}{4}\right);$$

$$M_5\left(2, -\frac{\pi}{6}\right), M_6\left(8, \frac{2\pi}{3}\right).$$

Кутбни координаталар боши деб, қутб үқини абсциссалар үқи деб олиб, бу нүкталарнинг Декарт координаталарин топинг.

5. Нүкталарнинг Декарт координаталари берилган:

$$A(\sqrt{3}, 1); B(1, -\sqrt{3}); C(3, 0); D(0, -4); M(-1, -1).$$

Қутб үчүн координаталар бошини, қутб үқи үчүн абсциссалар үқинине мусbat йұналишини олиб, бу нүкталарнинг қутб координаталарини анықтайды.

6. Чизиқтің қутб координаталар системасындағы тенгламасы

$$\rho = 3 \cos \varphi.$$

Қүйндегі нүкталар бу чизиқда ётадими:

$$M_1(3, 0), M_2\left(\frac{3\sqrt{3}}{2}, \frac{\pi}{6}\right), M_3\left(\frac{3\sqrt{2}}{2}, \frac{\pi}{4}\right), M_4\left(\frac{3}{2}, \frac{\pi}{3}\right).$$

$$M_5\left(0, \frac{\pi}{2}\right), M_6\left(2, \frac{\pi}{4}\right), M_7\left(\sqrt{3}, \frac{\pi}{6}\right), M_8\left(2, \frac{\pi}{3}\right)?$$

Бу чизиқ ясалсны.

7. $\rho = \frac{2}{\cos \varphi}$ чизиқда қутб бурчаги; 1) 0; 2) $\frac{\pi}{3}$; 3) $+\frac{\pi}{4}$; 4) $-\frac{\pi}{3}$; 5) $-\frac{\pi}{4}$
бұлган нүқталарни топинг ва чизиқни ясанг.

8. Тенгламалари: 1) $\rho = \frac{1}{\sin \varphi}$; 2) $\rho = 10 \sin \varphi$ бұлган чизиқтар ясалсın.

9. Тенгламалари: 1) $\rho = 3 \frac{1}{\varphi}$; 2) $\rho = \frac{1}{\varphi}$; $\rho = -\frac{1}{\varphi}$ бұлган чизиқтар ясалсın.

10. Радиуси $r = 7$ бұлган айлана қутбдан ўтади ва уннинг марказы қутб ўқида ётади. Бу айланынг қутб системадаги тенгламасини тузинг.

11. Нур қутбдан чиқиб, қутб ўқи билан 60° ли бурчак досыл қиласын. Қутб координаталар системасында нүрнінг тенгламасы тузылсın.

12. Тұғри чизик қутб ўқига перпендикуляр бўлиб, бу ўқдан (қутбдан бошлаб ҳисоблаганда) 5 бирлик кесма ажратади. Бу тұғри чизиқнинг қутб системасидаги тенгламасини тузинг.

13. Радиуси R га тән бұлган айлана құyb ўқига қутбда уринади. Қутб координаталар системасында бу айлана тенгламасы тузылсın.

14. Қутб ўқидан бир хил a масофада ётган текислик нүқталарни геометрик ўрнининг қутб системадаги тенгламасини тузинг.

15. Қутб координаталар системасында чизиқтар құйидаги тенгламалар билан берилган:

$$\begin{array}{lll} 1) \rho = 3 + \sin \varphi; & 2) \rho = a \cos^3 \varphi; & 3) \rho = 2 + \cos \varphi; \\ 4) \rho \cos \theta = a; & 5) \rho = a (1 - \cos \varphi). \end{array}$$

Бу тенгламалар декарт координаталар системасында өзилсін.

16. Координата $\sqrt{2}$ үкіларнинг йұналиши ўзгармай, координаталар боши: 1) $O_1(1,2)$; 2) $O_2(-2,2)$; 3) $O_3(-1,-1)$, $O_4(3,-4)$ нүқталарга күчирилган. Координаталар алмаштириш формулаларини өзинг.

17. Координаталар боши $O'(-2,1)$ нүктеге күчирилган бўлиб, координата $\sqrt{2}$ үкіларнинг йұналиши ўзгармай қолган. Янги координаталар системасында нүқталар бундай берилган:

$$M_1(1,2), M_2(-3,0), M_3(-1,3), M_4(1,-1).$$

Бу нүқталарнинг эски координаталар системасидаги координаталарнин аниқланған.

18. Ушбу $A(5,5)$, $B(2,-3)$, $C(-2,3)$ нүқталар берилган. Координата $\sqrt{2}$ үкіларни ўзгармай қолиб координаталар боши: 1) A нүктеге; 2) B нүктеге; 3) C нүктеге күчирилган. A , B , C нүқталарнинг координаталарнин янги системага нисбатан аниқланып.

19. Координата $\sqrt{2}$ үкіларни $\alpha = 30^\circ$ га бурилган бўлиб, янги координаталар системасында $A(1,1)$, $B(\sqrt{3},2)$, $C(0,2\sqrt{3})$. Бу нүқталарнинг координатарнин эски системага нисбатан аниқланып.

20. Координата $\sqrt{2}$ үкіларнини параллел күчириш усулы билан құйидаги келтирилаётган эгри чизиқтар тенгламалари $xy = k$ күріннешге келтирилсін, эгри чизиқтар эски қадамда янги координаталар системасында ясалсın:

$$1) y = \frac{4x+1}{2x+6}, \quad 2) y = \frac{2x+5}{2x+1}; \quad 3) y = \frac{2x-3}{x-1}.$$

21. Эгри чизиқнинг құйидаги тенгламаларини соддалаштириң ва янги системада чизиқни ясанг:

$$1) y = x^3 - 8x + 15; \quad 2) y = -x^3 + 4x + 1.$$

22. Координата $\sqrt{2}$ үкіларнини параллел күчириш ва буриш усулы билан эгри чизиқнин

$$14x^3 + 24xy + 21y^3 - 4x + 8y - 139 = 0$$

тенгламасини соддалаштириң.

Бешинчи боб

ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЧИЗИҚЛАРНИНГ ЭЛЕМЕНТАР НАЗАРИЯСИ

31-§. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЧИЗИҚНИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСИ

Текисликдаги иккинчи тартибли чизиқнинг умумий тенгламасини

$$Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0 \quad (1)$$

куринишда ёзиш мумкин. Буида A, B, C, D, E, F – үзгармас коэффициентлар булиб, булардан A, B, C коэффициентларнинг камида биттаси нолга тенг бўлмаслиги керак.

(1) тенглама ундаги коэффициентларнинг қийматларига қараб, турли эгри чизиқларни тасвирлаши мумкин. Биз кейинги параграфларда (1) тенглама коэффициентларнинг қандай қийматида қандай чизиқни тасвир этиши масаласи билан танишамиз.

32-§. АЙЛАННИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСИ

11- параграфда маркази C (a, b) нуқтада бўлиб, радиуси r га тенг бўлган айлананинг тенгламаси

$$(x - a)^2 + (y - b)^2 = r^2 \quad (1)$$

эканини кўрган эдик. Қавсларни очиб, бу тенгламани

$$x^2 + y^2 - 2ax - 2by + a^2 + b^2 - r^2 = 0 \quad (2)$$

шаклда ёза оламиз. Бу иккинчи даражали алгебраик тенгламадир. Демак, *айланы иккинчи тартибли чизиқdir*. (2) тенгламани (1) курнишдаги умумий тенглама билан тақъосласак, иккинчи тартибли чизиқнинг умумий тенгламаси айланани ифодада этиши учун унда $A = C$, $B = 0$ бўлиши зарурлигини курамиз. Ҳақиқатан ҳам, бу ҳолда эгри чизиқнинг умумий тенгламаси

$$Ax^2 + Ay^2 + Dx + Ey + F = 0 \quad (3)$$

куринишда бўлади. Агар

$$a = -\frac{D}{2A}, \quad b = -\frac{E}{2A}, \quad r^2 = a^2 + b^2 - \frac{F}{A} \quad (4)$$

бұлса, (3) тенглама (2) тенгламадағы айланади ва, аксинча, (2) тенгламадан (4) формулалар воситасида (3) тенгламадағы үтиш мүмкін.

Шундай қилиб, x , y га нисбатан иккінчи тартибли умумий тенглама айлананиң тенгламаси булиши учун: 1) ундағы x^2 , y^2 қатнашган ҳадлар олдиғаги коэффициентлар тенг булиши ва 2) xy күпайтма олдиғаги коэффициенттің нолга тенг булиши зарур да етарлидір.

Масалан:

$$x^2 + y^2 - 2x + 3y + 2 = 0$$

тенглама айлананиң тенгламасидір, чунки: 1) x^2 ва y^2 олдиғаги коэффициентлар тенг, 2) xy күпайтма қатнашган ҳад тенгламада йўқ.

Бу тенглама айлананиң тенгламаси экан, унинг маркази қайси нуқтада ва радиуси неча бирликка тенг деган савол туғилади. Бу саволларга (4) формулалар ёрдамида жавоб бериш мүмкін; берилган тенгламада $A = B = 1$, $D = -2$, $E = 3$, $F = 2$. Шунинг учун, (4) га мувофиқ:

$$a = -\frac{D}{2A} = -\frac{-2}{2} = 1, \quad b = -\frac{E}{2A} = \frac{-3}{2 \cdot 1} = -\frac{3}{2}.$$

$$r^2 = a^2 + b^2 - \frac{F}{A} = 1 + \frac{9}{4} - 2 = \frac{5}{4}, \quad r = \frac{\sqrt{5}}{2}.$$

Демак, айлананиң маркази $\left(1, -\frac{3}{2}\right)$ нуқтада, радиуси эса $\frac{\sqrt{5}}{2}$ га тенг.

Аммо қўйилган саволларга жавоб бериш учун қаралаётган тенгламани (1) шаклга келтириш ҳам кифоя қиласи. Бунинг учун берилган тенгламада x ли ҳадларни олиб, ундан тұла квадрат ажратамиз:

$$x^2 - 2x = x^2 - 2x + 1 - 1 = (x - 1)^2 - 1,$$

сүнгра y ли ҳадларни олиб, ундан тұла квадрат ажратамиз:

$$y^2 + 3y = y^2 + 3y + \frac{9}{4} - \frac{9}{4} = \left(y + \frac{3}{2}\right)^2 - \frac{9}{4}.$$

Энди берилган тенглама

$$(x - 1)^2 - 1 + \left(y + \frac{3}{2}\right)^2 - \frac{9}{4} + 2 = 0$$

күриниңда ёзилади. Бу

$$(x - 1)^2 + \left(y + \frac{3}{2}\right)^2 - \frac{5}{4} = 0$$

еки

$$(x-1)^2 + \left(y + \frac{3}{2}\right)^2 = \frac{5}{4}$$

шаклга келади. Бу тенгламадан a , b , r нинг қийматлари дар-
жол топилади.

33- §. ЭЛЛИПС

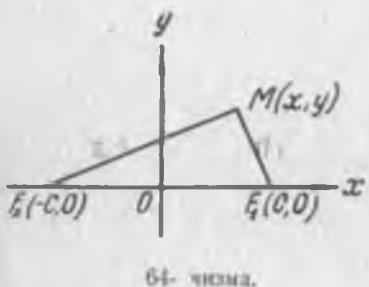
1. Эллипснинг каноник тенгламаси. Эллипс деб
ҳар бир нүктасидан берилган икки нүктагача (фокусларга-
ча) масофаларининг йигиндиси узгармас сонга тенг бўлган
текислик нүкталиарининг геометрик ўрнига айтилади. Бу
узгармас сон фокуслар орасидаги масофадан катта бўлиши
шарт¹.

Эллипснинг таърифига асосланиб унинг тенгламасини туза-
миз. M — эллипснинг ихтиёрий нүктаси, F_1 , F_2 — берилган икки
нүкта бўлсин. F_1 , F_2 фокуслар орасидаги масофани $2c$ билан
белгилаймиз. Эллипснинг таърифига биноан $F_1M + F_2M$ йигин-
ди ўзгармас сон бўлиши керак; бу ўзгармас сонни $2a$ билан
белгилаймиз. Бу ҳолда таъриф бўйича

$$F_1M + F_2M = 2a \quad (1)$$

булади.

F_1 , F_2 фокуслардан ўтган тўғ-
ри чизиқни абсциссалар ўқи, F_1F_2
кесманинг ўртасини координаталар
боши O деб, O нүктадан
абсциссалар ўқига перпендикуляр
қилиб ўтказилган тўғри чизиқни
ординаталар ўқи деб оламиз
(64-чизма). M нүктанинг бу сис-
темага нисбатан координаталари-

ни x , y билан белгилаймиз; F_1 , F_2 нүкталиарининг координаталари мос тартибда $(c, 0)$ ва $(-c, 0)$ булади. Икки нүкта ора-
сидаги масофани топиш формуласига кўра (6- §, (4)):

$$F_1M = \sqrt{(x - c)^2 + y^2}, \quad F_2M = \sqrt{(x + c)^2 + y^2}. \quad (2)$$

F_1M , F_2M нинг бу ифодаларини (1) тенгликка қўямиз:

$$\sqrt{(x - c)^2 + y^2} + \sqrt{(x + c)^2 + y^2} = 2a, \quad (*)$$

бу эса эллипснинг танлаб олинган Декарт системасидаги тенг-
ламасидир.

¹ Чунки учбурчак икки томонининг йигиндиси учинчи томонидан катта
бўлади.

Бу тенгламани соддалаштириш мүмкін. Бунинг учун тенгламани радикаллардан құтқариш керак. Битта радикални тенгламанинг ўнг томонига ўтказамиз:

$$\sqrt{(x+c)^2 + y^2} = 2a - \sqrt{(x-c)^2 + y^2}.$$

Әнди тенгламанинг иккала томонини квадратта күтарамиз ва қавсларни очамиз:

$$x^2 + 2cx + c^2 + y^2 = 4a^2 - 4a\sqrt{(x-c)^2 + y^2} + x^2 - 2cx + c^2 + y^2.$$

Үхашаш ҳадларни ихчамлаймиз:

$$4cx = 4a^2 - 4a\sqrt{(x-c)^2 + y^2}.$$

Бу тенгламани

$$a\sqrt{(x-c)^2 + y^2} = a^2 - cx$$

шаклда ёзамиз ва яна бир марта квадратта күтарамиз:

$$\begin{aligned} a^2(x^2 - 2cx + c^2 + y^2) &= a^4 - 2a^2cx + c^2x^2, \\ a^2x^2 + a^2c^2 + a^2y^2 &= a^4 + c^2x^2 \end{aligned}$$

әки

$$(a^2 - c^2)x^2 + a^2y^2 = a^2(a^2 - c^2). \quad (3)$$

F_1MF_2 , учбұрчакда

$$MF_1 + MF_2 > F_1F_2$$

булади. (1) га мувофиқ:

$$2a > 2c,$$

яъни

$$a > c.$$

Демак, $a^2 > c^2$ әки $a^2 - c^2 > 0$. Бу тенгсизлик $a^2 - c^2$ айрманынг мусбат сон эканини билдиради. Ҳар қандай мусбат сонни бирор соннинг квадрати деб қараң мүмкін. Шунинг учун by айрмани b^2 билан белгилаймиз, яъни:

$$a^2 - c^2 = b^2. \quad (4)$$

Демак, (3) тенглик

$$b^2x^2 + a^2y^2 = a^2b^2 \quad (5)$$

күриниши олади. Бунинг иккала томонини a^2b^2 га бўлсак, өллипснинг тенгламаси

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1 \quad (6)$$

күринишга келади. (6) тенгламадан икки марта квадратга күтариб радикалдан қутқарыш йули билан ҳосил қилинди. Шунинг учун бу тенглама (*) тенглама билан тасвирланадиган нұқталарнинг геометрик ўрнига құшимча нұқталар киритиб құймайдими, деган савол келиб чиқади. Биз ҳозир шу масалани күриб чиқамиз.

(2) формула ларнинг чап томонидаги F_1M, F_2M ни мос равиши да r_1 ва r_2 билан белгиласак, (*) тенглама

$$r_1 + r_2 = 2a$$

әки

$$r_2 = 2a - r_1 \quad (**)$$

күринишни олади. Бу тенгламанинг иккала томонини квадратта күтартсак, ҳосил бўлган тенглама (**) тенгламага ва

$$r_2 = -(2a - r_1)$$

тенгламага эквивалент бўлади. Кейинги тенгламада $2a > r_1$, ёки $2a - r_1 > 0$ ва $r_2 > 0$ бўлгани сабабли бу тенгламанинг ечими бўлмайди (ўнг томон чап томонга зидлик қиласди).

(**) тенгламани квадратга күтариш натижасида

$$r_2^2 - r_1^2 = 4a(a - r_1)$$

тенглама ҳосил бўлади. Бу тенгламани яна бир марта квадратга күтариш билан (6) тенглама ҳосил бўлади. Аммо бу тенгламани (**) тенгламага асосланиб соддалаштирасак, яна

$$r_1 + r_2 = 2a$$

тенгламанинг узи келиб чиқади, яъни янги тенглама ҳосил бўлмайди.

Демак, (*) тенгламани икки марта квадратга күтариб, (6) тенгламани ҳосил қилиш билан қаралётган геометрик ўринга құшимча янги нұқталар қўшилмайди. (6) тенглама эллипснинг каноник тенгламаси дейилади. (6) тенгламадан эллипснинг 2-тартибли чизиқ экани кўринади.

2. Эллипснинг шакли. Эллипснинг шаклини унинг тенгламасига кўра текширамиз. Эллипснинг (6) тенгламасига x ва у нинг квадратларигина киради, шу сабабли (x, y) нұқта эллипснинг нұқтаси бўлса, $(\pm x, \pm y)$ нұқталар ҳам эллипснинг нұқталари бўлади. Демак, эллипс координата уқларига нисбатан симметрик жойлашган. Эллипс шаклини биринчи квадрантда текширишнинг узи кифоя, бошқа квадрантлардаги шаклини симметриядан фойдаланиб тасаввур қилиш осон.

Биринчи квадрантдаги нұқталар учун (6) тенгламани уга нисбатан ечамиз:

$$y = \frac{b}{a} \sqrt{a^2 - x^2}. \quad (7)$$

Бу тенгликда у ҳақиқий сон бўлиши учун

$$a^2 - x^2 > 0$$

бўлиши ёки

$$|x| < a$$

бўлиши керак. Демак, $|x| \leq 0$ дан $+a$ гача ўсиб бориши мумкин. $x = 0$ бўлганда $y = b$ бўлиб, $x = a$ бўлганда $y = 0$ бўлади, яъни x абсисса 0 дан a гача ўсиб борганда, у ордината b дан 0 гача камайиб боради, яъни BA ёй эллипснинг биринчи квадрантдаги ёйи бўлади. Энди симметрияга асосланаб, эллипснинг 2, 3 ва 4- квадрантлардаги ёйлари BA_1 , A_1B_1 ва B_1A ёйлар эканини кўриш қўйин эмас. Демак, эллипс 65- чизмада кўрсатилгандек чизиқ экан.

Координата ўқлари эллипснинг симметрия ўқлари дейилади. Фокуслар ётган симметрия ўқ эллипснинг фокал ўқи дейилади. Симметрия ўқларининг кесишган нуқтаси эллипснинг маркази дейилади. (6) тенглама билан берилган эллипс учун фокал ўқ Ox ўқ бўлиб, эллипснинг маркази координаталар бошидир.

Эллипснинг симметрия ўқлари билан кесишган нуқталари унинг учлари дейилади. 65- чизмада кўрсатилган $A(a, 0)$, $A_1(-a, 0)$, $B(0, b)$ ва $B_1(0, -b)$ нуқталар эллипснинг учлари. $AA_1 = 2a$ эллипснинг катта ўқи, $BB_1 = 2b$ эллипснинг кичик ўқи дейилади (бунда $a > b$ бўлиши шарт).

Агар (6) тенгламада $a = b$ деб олинса, (6) тенглама

$$x^2 + y^2 = a^2$$

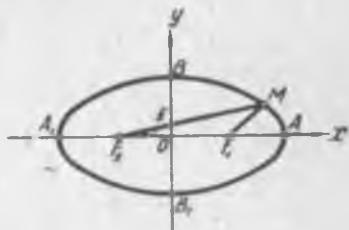
кўринишни олади. Бу тенглама радиуси a га тенг бўлган айлананинг тенгламасидир. Демак, агар эллипснинг катта ярим ўқи кичик ярим ўқига тенг бўлса, у айлана бўлиб қолар экан.

3. Эллипснинг эксцентриситети. Эллипснинг фокуслари орасидаги масофанинг унинг катта ўқи узунлигига нисбати эллипснинг эксцентриситети деб аталади ва у е ҳарфи билан белгиланади:

$$e = \frac{2c}{2a}, \text{ яъни } e = \frac{c}{a};$$

с нолдан a тача бўлган қийматларни қабул қилиши мумкин бўлгани сабабли

$$0 < e < 1.$$

65 -чизма.

(4) тенгликтан:

$$c = \sqrt{a^2 - b^2}.$$

Шунинг учун

$$e = \sqrt{\frac{a^2 - b^2}{a}} = \sqrt{1 - \frac{b^2}{a^2}}. \quad (8)$$

Бу тенгликда a ни ўзгаришсиз қолдириб, b ни узгартыриб күрайлик. Агар $a = b$ бўлса, эллипс айланади. Бу ҳолда (8) тенгликтан $e = 0$ экани келиб чиқади.

Агар b нинг қиймати a дан нолгача камайса, e 0 дан 1 гача ўсиб боради; эллипснинг кўрининиши 66-чизмада тасвирлангандек 1, 2, 3, 4, 5, 6 ҳолатларни қабул қиласи, яъни айланадан бошлаб торайди.

Шундай қилиб, эллипснинг e эксцентриситети нолга қанча яқин бўлса, эллипснинг шакли айланага шунча яқин ва эксцентриситет 1 га қанча яқин бўлса, у шунча йигичкалаша боради.

4. Эллипс нуқтасининг фокал радиуслари. Эллипснинг иктиёрий нуқтасидан фокусларигача масофалари эллипсдаги бу нуқтанинг фокал радиуси дейилади.

Бу таърифга қараганда F_1M билан F_2M эллипсдаги M нуқтанинг фокал радиусларидир, буларни мос равишда r_1 ва r_2 билан белгилаймиз, бу ҳолда (2) формуулаларга биноан:

$$r_1 = F_1M = \sqrt{(x - c)^2 + y^2}; \quad r_2 = F_2M = \sqrt{(x + c)^2 + y^2}.$$

Бунда x , y лар M нуқтанинг координаталаридир. Фокал радиусларни ифодалаш учун соддароқ формула топиш мақсадида бу тенгликларнинг иккала томонини квадратга кўтариб, чиқкан натижанинг иккинчисидан биринчисини ҳадлаб айрсак,

$$r_2^2 - r_1^2 = 4cx$$

тенглик ҳосил бўлади. Буни

$$(r_2 - r_1)(r_1 + r_2) = 4cx \quad (9)$$

хўринишда ёзиш мумкин. (1) тенгликка фокал радиусларнинг ифодаларини қўйсак, у

$$r_1 + r_2 = 2a \quad (10)$$

күрнишга келади. Буип (9) тенгликка құйсак,

$$2a(r_2 - r_1) = 4cx$$

әки

$$r_2 - r_1 = 2 \frac{c}{a} x \quad (11)$$

тенглик ҳосил бўлади. (10) тенгликдан (11) тенгликни ҳадлаб айрамиз ва натижани 2 га қисқартириб ёзамиш:

$$r_1 = a - \frac{c}{a} x, \quad (12)$$

Энди (10) тенглик билан (11) тенгликни ҳадлаб қўшамиш ва натижани 2 га қисқартирамиз:

$$r_2 = a + \frac{c}{a} x. \quad (13)$$

$e = \frac{c}{a}$ бўлгани учун (12) ва (13) формулаларни

$$r_1 = a - ex, \quad r_2 = a + ex \quad (14)$$

куринишда ёзиш мумкин.

(14) формуалалар абсциссаси x га тенг бўлган эллипс нуқтасининг фокал радиусларини шу x орқали чизиқли ифодайди.

1- мисол. $2x^2 + 4y^2 = 8$ эллипс фокусларининг координаталари, эксцентриситети ва абсциссаси 1 га тенг бўлган нуқтасининг фокал радиуслари топилсин.

Ечиш. Эллипс тенгламасининг иккала томонини 8 га бўламиш:

$$\frac{x^2}{4} + \frac{y^2}{2} = 1,$$

Бу тенгликдан

$$a^2 = 4, \quad a = 2;$$

$$b^2 = 2, \quad b = \sqrt{2}$$

ваканини кўрамиз. (4) формулага биноан:

$$c = \sqrt{a^2 - b^2} = \sqrt{4 - 2} = \sqrt{2}.$$

Демак, $F_1(\sqrt{2}, 0)$, $F_2(-\sqrt{2}, 0)$ нуқталар эллипснинг фокусларидир. Эллипснинг эксцентриситети:

$$e = \frac{c}{a} = \frac{\sqrt{2}}{2}.$$

(14) формулаларга биноан $x = 1$ бўлгани сабабли

$$r_1 = a - ex = 2 - \frac{\sqrt{2}}{2} \cdot 1 = \frac{4 - \sqrt{2}}{2},$$

$$r_2 = \frac{4 + \sqrt{2}}{2};$$

булар берилган эллипсдаги $x = 1$ нуқтанинг фокал радиусидир.

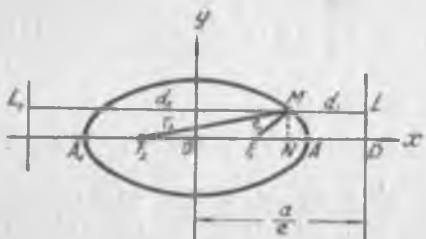
5. Эллипснинг директрисалари.

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1, (a > b)$$

эллипснинг директрисалари деб, унинг катта ўқига перпендикуляр бўлган ва марказдан $|\pm \frac{a}{e}|$ масофа узоқликдан ўтадиган иккита тўғри чизиқка айтилади.

Бу таърифга мувофиқ эллипс директрисаларининг тенгламаси

$$x = +\frac{a}{e} \text{ ва } x = -\frac{a}{e}$$

67- чизма.

бўлади.

Эллипсда $e < 1$ бўлгани сабабли $\frac{a}{e} > a$. Демак, директрисалар эллипснинг A ва A_1 учларидан ташқарида жойлашган (67- чизма).

Директрисалар қўйидаги хоссага бўйсунади.

Теорема. Эллипснинг ихтиёрий $M(x, y)$ нуқтасидан фокусларигача бўлган масофаларнинг мос директрисаларгача бўлган масофаларги нисбати e га (ўзгармас сонга) teng.

Исбот. Теоремани исбот қилиш учун

$$\frac{r_1}{d_1} = e, \frac{r_2}{d_2} = e$$

эканини кўрсатишимииз керак; бунда $d_1 = ML$, $d_2 = M\Delta_1$ сонлар M нуқтадан директрисаларгача бўлган масофалар бўлиб, r_1, r_2 — фокал радиуслардир (67- чизма). Чизмадан:

$$d_1 = ML = OD - ON = \frac{a}{e} - x = \frac{a - ex}{e}$$

экани куриниб турибди. Демак,

$$\frac{r_1}{d_1} = \frac{a - ex}{\frac{a - ex}{e}} = e.$$

Шунга үхшаш

$$\frac{r_1}{d_1} = \frac{a + ex}{a - ex} = e.$$

2- мисол. Катта ярим ўқи 3 ва кичик ярим ўқи 2 бўлган эллипснинг тенгламаси ва унинг директрисалари тенгламалари тузилемси.

Ечиш. Масаланинг шартига кўра

$$a = 3, \quad b = 2.$$

Эллипснинг тенгламаси

$$\frac{x^2}{9} + \frac{y^2}{4} = 1,$$

эксцентрикитети эса

$$e = \sqrt{\frac{a^2 - b^2}{a}} = \sqrt{\frac{9 - 4}{3}} = \frac{\sqrt{5}}{3}$$

га тенг.

Директрисалари тенгламалари:

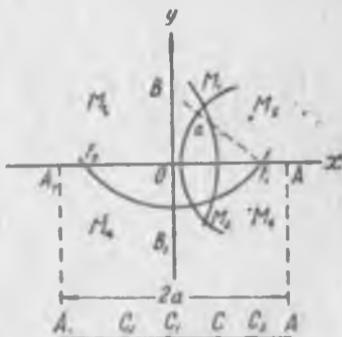
$$x = \pm \frac{a}{e}, \quad x = \pm \frac{3 \cdot 3}{\sqrt{5}} = \pm \frac{9}{5}.$$

6. Эллипсни ясаш. Эллипснинг катта ва кичик ярим ўқлари ёки эллипснинг тенгламаси берилган бўлса, бу ҳолда эллипсни циркуль ва чизгич ёрдамида ясаш мумкин. Бунинг учун бирор Декарт системасини олиб, Ox ўқда $OA = a$ ва Oy ўқда $OB = b$ кесмаларни ясаймиз (68-чизма). B нуқтани марказ деб олиб, a радиус билан айланана чизамиз. Бу айланана Ox ўқни F_1 ва F_2 нуқталарда кесиб ўтади; бу нуқталар эллипснинг фокуслари бўлади, чунки тўғри бурчакли OF_1B , OF_2B учбурчаклардан:

$$c = OF_1 = OF_2 = \sqrt{a^2 - b^2}.$$

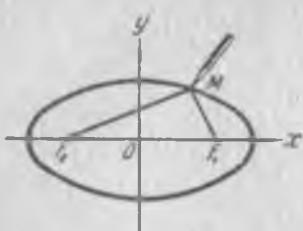
Энди $AA_1 = 2a$ кесмани олиб, уни иҳтиёрий C нуқта ёрдамида иккита кесмага ажратамиз. $AC = r_1$ ва $A_1C = 2a - r_1 = r_2$ радиуслар билан F_1 ва F_2 нуқталарни марказ қилиб (фокуслар) айланалар чизамиз; булар M_1 ва M_2 нуқталарда кесишади. Бундан кейин AA_1 кесмада C_1, C_2, C_3, \dots нуқталар олиб, $AC_1, A_1C_1, AC_2, A_1C_2, \dots$ радиуслар билан ўша F_1 ва F_2 марказлардан айланалар чизамиз, уларнинг кесишган M_3, M_4, M_5, \dots нуқталари эллипснинг нуқталари бўлади, чунки бу нуқталардан F_1, F_2 фокусларгача масофалар йигинидиси $2a$ га тенг:

$$r_1 + r_2 = 2a.$$

68 -чизма.

Эллипснинг M_1 , M_2 , ... нүқталарини унинг фокусларини топмасдан туриб тенгламасига биноан ҳам аниқлаш мумкин. Бунинг учун функция графигин ясашдаги каби эллипс тенгламасидаги x га ихтиёрий қийматлар берил, x га берилген қийматларга мос бўлган унинг қийматларини топамиз. Натижада (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , ... нүқталар топилади. Бу нүқталарни узлуксиз чизик билан туташтирасак, эллипс ёсил булади.

69 -чизма.

Эллипсни механик усулда чизиш ҳам мумкин. Бунинг учун Ox ўқда OF_1 , OF_2 кесмалар олиб, эллипс фокусларини ясаймиз (69-чизма). Узунлиги $2a$ га teng булган ип олиб, унинг

бир учини F_1 фокусга ва иккичи учини F_2 фокусга биритиралиб қалам учи билан ипга $F_1M_2F_2$ учбурчак шаклини берил, қаламни узлуксиз ҳаракатлантирасак, эллипс чизилади, чунки бу ҳолда ҳамма вақт

$$MF_1 + MF_2 = 2a$$

тенглик сақланади.

34-§. ГИПЕРБОЛА

1. Гиперболанинг каноник тенгламаси. Гипербода деб ҳар бир нүқтасидан берилган икки нүқтагача (фокусларгача) масофаларининг айрмаси ўзгармас сонга тенг бўлган текислик нүқталарининг геометрик ўрнига айтилади.

Таърифда айтилган айрма фокуслар орасидаги масофадан кичик булиши ҳамда нолдан фарқли булиши шарт.

Гипербода тенгламасини келтириб чиқаришдан илгари бу шарт маъносини кўриб ўтамиз. F_1 , F_2 – иккита тайин нүқта, M – бирор ихтиёрий нүқта бўлсин.

Бу ҳолда

$$MF_1 - MF_2$$

70-чизма.

айрма M нүқта F_1F_2 кесма давомида ҳосил бўладиган иккита ярим тўғри чизиқнинг бирида ётган ҳолдагина F_1 , F_2 нүқталар орасидаги масофага тенг бўлади (70-чизма).

Демак, ҳар бир нүқтасидан берилган икки F_1 , F_2 нүқтагача масофаларининг айрмаси F_1F_2 нүқталар орасидаги ўзгармас масофага тенг бўлган нүқталарнинг текисликдаги геометрик ўрни F_1 , F_2 кесманинг иккала давомидан иборат бўлган ярим тўғри чизиқларни тасвирлайди.

Агар

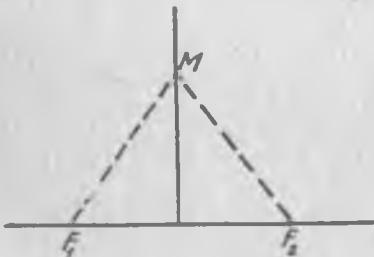
$$MF_1 = MF_2$$

айирма нолга тенг булса, яғни бирор M нүктадан берилган икки F_1, F_2 нүқтеге бірдей масофалар айирмасы нолга тенг булса, у ҳолда бу нүкта F_1, F_2 нүқталардан тенг узоқлікда етади. Аммо ҳар бир нүктесінде берилған икки F_1 ва F_2 нүқтеге бірдей масофаларнинг ўрни F_1, F_2 кесмәнинг уртасидан унга перпендикуляр бўлиб ўтган тұғри чизиқни тасвирлайди (71-чизма).

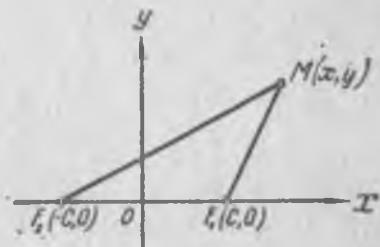
Қуйида гипербола эгри чизиқ бўлишини курамиз. Шунинг учун гипербола таърифида юқоридаги шартлар қўйилиши лозим.

Энди гиперболанинг таърифига асосланиб унинг тенгламасини тузадиз. M нүкта гиперболанинг иктиёрий нүктесі, F_1, F_2 нүқталар унинг фокуслари ва таърифда айтилған ўзгармас сон $2a$ маълум бўлсин. Бу ҳолда гипербола таърифига асосан:

$$MF_2 - MF_1 = \pm 2a \quad (1)$$

71 -чизма.

72 -чизма.

(агар $MF_2 > MF_1$, ўнг томонда + ишора, $MF_2 < MF_1$ булса, — ишора олинади). F_1, F_2 фокуслардан ўтган тұғри чизиқни Ox үк, $F_1 F_2$ нинг ўртасидан Ox үкка перпендикуляр қилиб ўтказылған тұғри чизиқни Oy үк деб оламиз (72-чизма). M нүктанинг координаталары (x, y) бўлсин, F_1 фокуснинг координаталари $(c, 0)$ ва F_2 фокусники эса $(-c, 0)$ булади; шунинг учун,

$$F_1M = \sqrt{(x - c)^2 + y^2}, \quad F_2M = \sqrt{(x + c)^2 + y^2}. \quad (2)$$

(2) даги F_1M, F_2M нинг ифодаларини (1) га қўйсак,

$$\sqrt{(x + c)^2 + y^2} - \sqrt{(x - c)^2 + y^2} = \pm 2a. \quad (*)$$

Бу гиперболанинг танлаб олинган Декарт системасидаги тенгламасидир. Уни соддалаштириш учун иккинчи радикални ўнг

томонга үтказамиз ва ундан кейин иккала томонини квадратга кутариб, үхшаш ҳадларини ихчамлаймиз; натижада

$$\pm a \sqrt{(x - c)^2 + y^2} = cx - a^2$$

тенглик ҳосил бўлади. Бунинг иккала томонини яна бир марта квадратга кутаралимиз. У ҳолда

$$(c^2 - a^2)x^2 - a^2y^2 = a^2(c^2 - a^2) \quad (3)$$

тенглик ҳосил бўлади. F_1MF_2 , учбурчакда

$$MF_2 - MF_1 < F_2F_1 \\ 2a < 2c, a < c$$

ёки

$$a^2 < c^2, c^2 - a^2 > 0.$$

$c^2 - a^2$ мусбат бўлгани сабабли уни b^2 билан белгиласак бўлади, яъни

$$c^2 - a^2 = b^2. \quad (4)$$

Демак, (3) тенгликни

$$b^2x^2 - a^2y^2 = a^2b^2 \quad (5)$$

ёки иккала томонини a^2b^2 га бўлиб,

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1 \quad (6)$$

кўринишда ёзиш мумкин, (6) тенглама (*) тенгламани икки марта квадратга кутариб, радикалдан қутқариш натижасида ҳосил бўлади. Шунинг учун бу тенгламаларнинг эквивалентлигини ёки квадратга кутаришлар қаралаётган геометрик ўринга қўшимча нуқталар киритмаганлигини курсатишимиш керак. Ҳозир шу масалани ҳал қиласиз.

(*) тенгламани

$$r_2 - r_1 = \pm 2a$$

кўринишда ёзиш мумкин, бунда

$$r_1 = F_1M, r_2 = F_2M$$

(33- параграфдаги (13) тенгликка қаранг). Бу тенгламадан

$$r_2 = \pm 2a + r_1 \quad (**)$$

кейинги тенгламанинг иккала томонини квадратга кутарсак, уни қаноатлантирадиган қўшимча $-r_2 = \pm 2a + r_1$ қиймат келиб чиқади; уларни

$$r_1 + r_2 = 2a, \\ r_1 - r_2 = -2a$$

куринишида ёзсак, $2a < 2c$ булгани сабабли биринчи тенглама-нинг маъноси йўқ (чунки учбурчак икки томонининг йигинди-си учинчи томонидан кичик бўлолмайди). Иккинчи тенглама-нинг эса $r_1 > 0$, $r_2 > 0$, $2a > 0$ бўлгани сабабли маъноси йўқ эканини кўрамиз. (**) тенгламани квадратга кўтарганимизда

$$4ar_1 + 4a^2 + r_1^2 = r_2^2$$

тенглама ҳосил бўлади ва бу тенгламани яна бир марта ква-дратга кўтариш (б) тенгламани беради. Аммо бу тенгламанинг чап томонида \pm ишора тургани учун уни яна бир марта ква-дратга кўтариш ҳеч қандай қўшимча тенглама бермайди.

Демак, (*) тенгламани икки марта квадратга кўтариб, (б) тенгламани ҳосил қилишимиз билан қаралаётган геометрик ўринга ҳеч қандай қўшимча нуқталар қушилмайди.

Шундай қилиб, (б) тенглама ҳам гиперболанинг тенглама-си экан. (б) тенглама гиперболанинг **каноник тенгламаси** дейилади. Гипербола ҳам иккинчи тартибли чизиқ экани бу тенгламадан кўриниб турибди.

2. Гиперболанинг шакли. Гипербولا шаклини унинг (б) тенгламасига кўра текширамиз. Бу тенгламага x , y нинг квадратлари киради, шунинг учун агар (x, y) нуқта гипербо-ла нуқтаси бўлса, $(\pm x, \pm y)$ нуқталар ҳам гиперболанинг нуқталари бўлади, бу эса гипербولا нуқталарининг координата ўқларига нисбатан симметрик жойлашганини билдиради. Демак, гипербولا шаклини биринчи чоракда (квадрантда) тек-ширсак, унинг бошқа чораклардаги қисмларининг шакли ҳам аниқланган бўлади. (б) тенгламадан у ни топамиз (биринчи чоракдаги нуқтанинг координаталари мусбат):

$$y = +\frac{1}{a}\sqrt{x^2 - a^2}, \quad a \geq 0. \quad (7)$$

Бу тенгликда у ҳақиқий сон бўлиши учун

$$x^2 - a^2 > 0$$

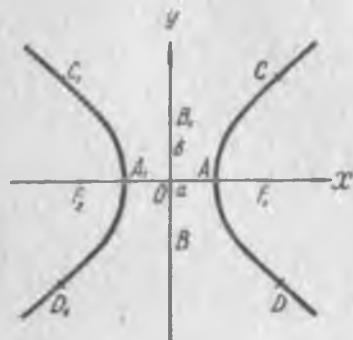
ёки

$$|x| > a$$

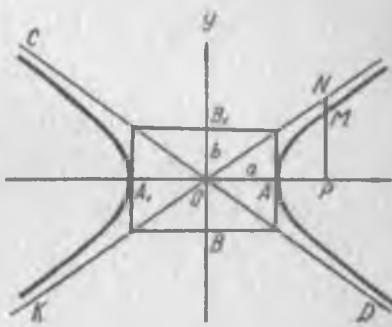
булиши керак. x ўзгарувчи a дан ∞ гача ўсиб борганда (7) тенгликтан у нинг 0 дан ∞ гача ўсиб боришини кўрамиз. Бундан гиперболанинг биринчи чоракдаги ёйи AC чизиқ эканини куриш осон. Энди симметриядан фойдаланиб, қолган чорак-лардаги гипербولا ёйларини чизсак, гиперболанинг CAD ва $C_1A_1D_1$ дан иборат шохларини (тармоқларини) ҳосил қиласиз (73- чизма).

Тенгламаси каноник шаклда берилган (б) гипербولا учун координата ўқлари симметрия ўқлари эканлиги равшан. Фокуслардан утган симметрия ўқи унинг **фокал ўқи** дейилади.

Симметрия ўқларининг кесишган нуқтаси гиперболанинг маркази дейилади. (6) тенглама билан тасвирланган гипербола учун Ox ўқ фокал ўқи, координата боши унинг маркази булади, $A(a, 0)$ ва $A_1(-a, 0)$ нуқталар гиперболанинг учлари дейилади. Гиперболанинг Oy ўқ билан умумий нуқтаси йўқ. $AA_1 = BB_1 = 2a$ кесма гиперболанинг ҳақиқий ўқи, $BB_1 = 2b$ гиперболанинг мавҳум ўқи дейилади. $c > a$ бўлгани учун гиперболанинг фокуслари гипербода учларидан „нарироқда“ жойлашгандир.

73 -чиизма.

74 -чиизма.

3. Гиперболанинг асимптоталари. Гиперболанинг AA_1 ва BB_1 ўқларига ясалган тўғри тўртбурчак диагоналлари давомида ҳосил бўлган KN ва CD тўғри чизиқларни олиб, улар билан гипербода шохлари орасидаги муносабатни қараймиз (74-чиизма). Бу тўғри чизиқларнинг тенгламалари: $y = \pm \frac{b}{a}x$. Биз қарайдиган муносабатни биринчи чоракдагина кўришнинг ўзи кифоя. Бошқа чораклар учун у муносабат симметрикликдан очиқ кўриниб қолади. Биринчи чоракда нуқталарнинг координаталарни мусбат бўлгани учун

$$Y = \frac{b}{a}x \quad (8)$$

тенгламани ва гипербода учун эса (7) тенгламани оламиз:

$$y = \frac{b}{a} \sqrt{x^2 - a^2}$$

(8) тенглама KN тўғри чизиқда $x = OP$ абсциссли N нуқтанинг Y ординатасини, (7) тенглама гиперболада уша $x = OP$ абсциссли M нуқтанинг $y = PM$ ординатасини ифода этади. Шунинг учун

$$MN = PN - PM = Y - y;$$

бу айирма абсциссаси бир хил бўлган тўғри чизиқ нуқтаси ординатаси билан гипербола нуқтаси ординатаси орасидаги айирмадир.

Энди биз x чексиз ўсганда бу айирманинг нолга интилишини кўрсатамиз. (7) ва (8) тенгликларга мувофиқ

$$Y - y = \frac{b}{a}x - \frac{b}{a}\sqrt{x^2 - a^2}.$$

$x \rightarrow \infty$ да бу ифоданинг лимитини топамиз:

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow \infty} (Y - y) &= \frac{b}{a} \lim_{x \rightarrow \infty} (x - \sqrt{x^2 - a^2}) = \\ &= \frac{b}{a} \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{(x - \sqrt{x^2 - a^2})(x + \sqrt{x^2 - a^2})}{x + \sqrt{x^2 - a^2}}. \end{aligned}$$

Суратдаги қавсларни очиб, қисқартгандан кейин:

$$\lim_{x \rightarrow \infty} (Y - y) = \frac{b}{a} \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{x^2}{x + \sqrt{x^2 - a^2}} = 0.$$

Шундай қилиб, M нуқта гипербола шохи (тармоғи) бўйича марказдан етарли узоқлашганда, яъни $x \rightarrow \infty$ бўлганда, $MN = Y - y$ айирма нолга интилади. Бу фикрни симметрияга асоссан $Y = -\frac{b}{a}x$ тўғри чизиқ билан гипербола шохлари устида ҳам такрорлаш мумкин. Бу икки тўғри чизиқ гиперболанинг асимптоталари дейнлади. Шундай қилиб, гипербола асимптоталарининг тенгламалари:

$$y = \pm \frac{b}{a}x. \quad (9)$$

Бу асимптоталарнинг бурчак коэффициентлари $\pm \frac{b}{a}$ бўлгани сабабли улар томонлари $2a$ ва $2b$ га тенг бўлган тўғри тўртбурчак диагоналлари бўйича йўналган бўлади. Бу фикрдан гиперболани ясашда фойдаланиш анча қулайлик туғдиради.

1- мисол. Гиперболанинг ҳақиқий ярим ўқи 3, мавҳум ярим ўқи 2 га тенг. Гиперболанинг ва унинг асимптоталарининг тенгламалари тузилсин.

Ечиш. Масаланинг шартига кўра

$$a = 3, \quad b = 2.$$

Буларни (6) тенгламаларга қўйиб, гиперболанинг тенгламаси

$$\frac{x^2}{9} - \frac{y^2}{4} = 1$$

эканини ва (9) тенгламаларга мувофиқ асимптоталарнинг тенгламалари

$$y = \pm \frac{2}{3}x$$

эканини топамиз.

4. Гиперболанинг эксцентриситети. Гипербола фокуслари орасидаги масофанинг гипербода ҳуқиқий ўқи узунлигига нисбати гиперболанинг эксцентриситети дейилади ва у е орқали белгиланади, яъни

$$e = \frac{2c}{2a} = \frac{c}{a}. \quad (10)$$

Гиперболада $c > a$ бўлгани сабабли

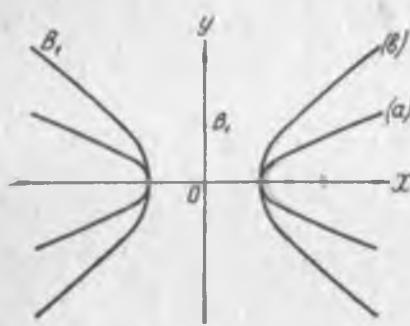
$$e > 1,$$

демак, гиперболанинг эксцентриситети ҳамма вақт бирдан катта бўлади. (4) формуладан

$$c = \sqrt{a^2 + b^2}$$

эканн келиб чиқади; c нинг бу ифодасини (10) формулагага қўйсак,

$$e = \frac{\sqrt{a^2 + b^2}}{a} = \sqrt{1 + \left(\frac{b}{a}\right)^2} \quad (11)$$

75- чизма.

тенглик ҳосил бўлади. Агар a ўзгармай қолиб, b нинг қиймати a га нисбатан жуда кичик бўлса, e бирга анча яқин бўлади ва бу ҳолда гиперболанинг шохлари сиқиқ бўлади (75- чизма, (a) ҳол), агар a ўзгармай қолиб, b катталашиб борса, гиперболнинг эксцентриситети 1 дан анча катта қийматлар олади ва бу ҳолда гипербона шохлари кенгайиб боради (75- чизма (b) ҳол).

Шундай қилиб e бирга қанча яқин булса, гиперболанинг

шохлари шунча сиқиқ ва e бирдан қанча катта булса, гипербона шохлари шунча ёйинк жойлашган бўлади.

5. Гипербона нинг фокал радиусларни. Гипербона нинг исталган $M(x, y)$ нуқтасидан унинг $F_1(c, 0)$ ва $F_2(-c, 0)$ фокусларигача бўлган масофалари шу M нуқтанинг фокал радиуслари дейилади.

Гипербона фокал радиусларини r_1 ва r_2 билан белгиласак, таърифга биноан (76- чизма),

$$r_1 = F_1 M, r_2 = F_2 M$$

деб ёзсан бўлади. (1) тенглик бу ҳолда

$$r_2 - r_1 = \pm 2a \quad (12)$$

күринишини олади; агар M нуқта гиперболанинг ўнг шохida бўлса, бу тенгликда $+$ ишора, M нуқта гиперболанинг чап шохida бўлса, — ишора олинади.

Гиперболанинг фокал радиусларининг x орқали ифодасини топайлик. (2) тенгликларнинг иккала томонини квадратга кўтариб, иккинчи тенгликтан биринчи тенгликни айрамиз, на-тижада

$$r_2^2 - r_1^2 = 4ex$$

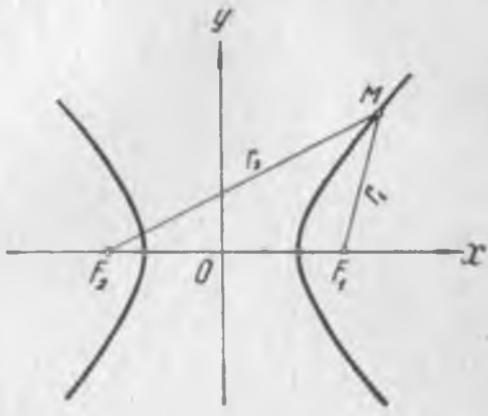
еки

$$(r_2 - r_1)(r_2 + r_1) = 4cx$$

тенглик ҳосил бўлади.
(10) ва (12) тенглика
биноан бундан

$$r_2 + r_1 = \pm 2ex$$

тенгликлар келиб чиқа-
ди. Бу тенглик билан
(12) тенгликтин биргалик-
да ечиб,

76- чизма.

$$\begin{aligned} r_1 &= -a + ex, \quad r_2 = a + ex \quad (\text{унг шох учун}); \\ r_1 &= a - ex, \quad r_2 = -a - ex \quad (\text{чап шох учун}) \end{aligned} \quad (13)$$

эканини топамиз. Бу формуалалар гиперболанинг абсциссаси x га тенг булган нуқтасининг фокал радиусларини топиш учун хизмат қиласи.

2- мисол. $\frac{x^2}{16} - \frac{y^2}{9} = 1$ гиперболанинг абсциссаси 8 га тенг.

Ординатаси мусбат булган нуқтасининг фокал радиуслари ҳи-
соблансан.

Е чиши. Абсциссаси $x = 8$, ординатаси мусбат ($y > 0$) бўл-
ган нуқта биринчи квадрантда ётади ва гиперболанинг ўнг
шохida бўлади; шунинг учун

$$r_1 = -a + ex, \quad r_2 = a + ex$$

формуалардан фойдаланиб, нуқтанинг фокал радиусларини топамиз. Мисолда берилган гипербола тенгламасига кўра:

$$a = 4, \quad b = 3.$$

Демак,

$$c = \sqrt{a^2 + b^2} = \sqrt{4^2 + 3^2} = \sqrt{25} = 5.$$

Бу қийматларни r_1 ва r_2 учун ёзилган формулаларга құямыз:

$$r_1 = -4 + \frac{5}{4} \cdot 8 = 6,$$

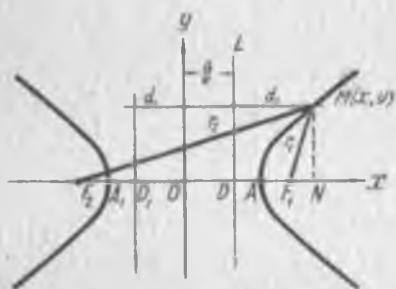
$$r_2 = 4 + \frac{5}{4} \cdot 8 = 14.$$

6. Гиперболанинг директрисалари.

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

гиперболанинг директрисалари деб, унинг марказидан $\pm \frac{a}{e}$ масофада фокал үқига перпендикуляр бўлиб утадиган иккита тўғри чизикка айтилади.

Бу таърифга қараганда гипербola директрисаларининг тенгламалари қуйндаги курнишда бўлади:

77- чизма.

$$x = +\frac{a}{e} \text{ ва } x = -\frac{a}{e}.$$

Гиперболада $e > 1$ бўлгани сабабли $\frac{a}{e} < a$ бўлади; демак, гиперболанинг директрисалари унинг O маркази билан A ва A_1 учлари орасига жойлашган (77- чизма).

Қуйндаги хоссани исбот қиласиз.

Гиперболанинг ихтиёрий нуқтасидан фокусгача масо-

фанинг мос директрисагача бўлган масофага нисбати e (узгармас) сонга тенг.

Исбот. Бу хоссанинг исботини гиперболанинг ўнг фокуси ва унга мос директрисаси учун берамиз; унинг чап фокуси ва унга мос директрисаси учун теореманинг тўғри экани симметриядан келиб чиқади. Гиперболанинг $M(x, y)$ нуқтасидан DL директрисагача бўлган масофа d_1 бўлсин. Чизмадан курнишича

$$ON = OD + DN$$

еки

$$x = \frac{a}{e} + d_1.$$

Бу тенгликдан:

$$d_1 = x - \frac{a}{e}.$$

Агар M нуқта гиперболанинг чап шохидага бўлса, у ҳолда шунга ўхшаш усул билан

$$d_1 = \frac{a}{e} - x$$

бўлишини кўриш қийин эмас. Энди $\frac{r_1}{d_1}$ нисбатни тузамиз, M нуқта ўнг шохда бўлган ҳолда бу нисбат

$$\frac{r_1}{d_1} = \frac{-a + ex}{x - \frac{a}{e}} = \frac{e(-a + ex)}{ex - a} = e$$

га тенг бўлади. M нуқта чап шохда бўлганда эса

$$\frac{r_1}{d_1} = \frac{a - ex}{\frac{a}{e} - x} = \frac{e(a - ex)}{a - ex} = e$$

га тенг бўлади. Иккала ҳолда ҳам бу нисбат ўзгармас e сонга тенг экани исбот қилинади.

3- мисол. Гипербола директрисалари орасидаги масофа унинг фокуслари орасидаги масофадан 3 марта кичик. Гиперболанинг мавҳум ўқи 4 га тенг. Гиперболанинг эксцентристити ва директрисалари тенгламалари тузилсин.

Е чиши. Гиперболанинг фокуслари орасидаги масофа $2e$, директрисалари орасидаги масофа $2 \frac{a}{e}$ экани юқорида баён қилингандардан маълум.

Масаланинг шартига кўра:

$$3 \left(2 \frac{a}{e} \right) = 2c$$

еки

$$3a = ce.$$

Аммо

$$e = \frac{c}{a},$$

демак,

$$3a = \frac{c^2}{a},$$

$$\frac{c^2}{a^2} = 3,$$

бундан

$$e = \sqrt{3}.$$

Директрисалар тенгламаларини тузамиз:

$$x = \pm \frac{a}{e}.$$

a ни топиш керак. Гипербола учун

$$c^2 = a^2 + b^2,$$

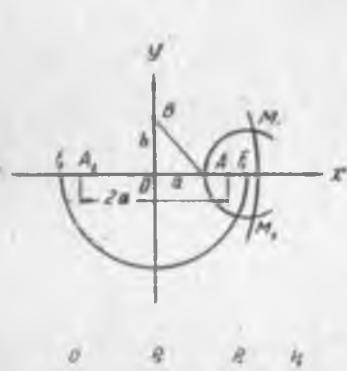
демак,

$$\frac{a^2 + b^2}{a^2} = 3 \quad \text{еки} \quad b^2 = 2a^2;$$

масаланинг шартига $2b = 4$, бундан $b = 2$; демак,

$$2a^2 = 4, \quad a = \pm \sqrt{2}.$$

a ва c қийматларини директриса тенгламаларига қўямиз:

78- чизма.

$$x = \pm \frac{\sqrt{2}}{\sqrt{3}}$$

еки

$$\sqrt{3}x \pm \sqrt{2} = 0.$$

7. Гиперболани чизиш. Гиперболани циркуль ва чизғич ёрдами билан чизиш мумкин. Бунинг учун гипербola тенгламасидан a , b ярим ўқлар узунлигини аниқлаймиз. Координаталар бошидан бошлаб Ox ўқда $OA = a$ ва $OB = b$ кесмаларни ажратамиз (78- чизма), бу ҳолда

$$AB = \sqrt{a^2 + b^2} = c$$

бўлади. Энди абсциссалар ўқида $F_1(c, 0)$ ва $F_2(-c, 0)$ фокусларни ясаймиз. Бу фокусларни марказ қилиб олиб, $r_1 = OP_0$ ва $r_2 = 2a + r_1 = OP_1 + P_1P_2 = OP_2$ радиуслар билан айланади. Ўқларни чизамиз (бунда $OP_1 = 2a$). Бу ўқларниг кесишган M_1 ва M_2 нуқталари гипербola унг шохининг нуқталари бўлади, чунки $r_2 - r_1 = 2a$ тенглик бу нуқталар учун ўринлидир (ясашга кўра).

Энди r_1 , r_2 радиуслар катталикларини ўзгартириб, гипербola унг шохи нуқталарини кетма-кет ҳосил қила борамиз. Гипербola чап шохи нуқталарини ҳам шу йўсинда

$$r_2 - r_1 = -2a$$

тенглик билан ҳосил қилинади.

35- §. ПАРАБОЛА

1. Параболанинг каноник тенгламаси. Парабола деб ҳар бир нүктасидан берилган бир нүктаға (фокусга) ва берилган бир түгри чизиққа (директриса) масофалари ўзаро тенг бўлган текислик нүкталарининг геометрик ўрнига айтилади. Директриса фокусдан ўтмаслиги шарт.

Бу таърифга асосланиб, параболанинг Декарт системасидаги тенгламасини ёзамиз. Берилган нүкта F ва берилган түгри чизиқ CD бўлсин (79- чизма). F нүктадан CD түгри чизиққа перпендикуляр қилиб утказилган түгри чизиқни Ox ўқ деб, CD түгри чизиқ билан F фокуснинг ўртасидан Ox ўққа перпендикуляр қилиб утказилган түгри чизиқни Oy ўқ деб оламиз. M нүктанинг ҳосил бўлган xOy системадаги координаталарн (x, y) ва F фокус билан CD орасидаги масофа p бўлсин.

Бу ҳолда $OF = \frac{p}{2}$ ва $F\left(\frac{p}{2}, 0\right)$ бўлади.

Параболанинг таърифиға кўра:

$$FM = MC. \quad (1)$$

Ясашга биноан C нүктанинг координаталари $\left(-\frac{p}{2}, y\right)$. Икки нүкта орасидаги масофани топиш формуласига биноан:

$$FM = \sqrt{\left(x - \frac{p}{2}\right)^2 + y^2}, \quad MC = \left|x + \frac{p}{2}\right|.$$

Буларни (1) тенглилкка қўямиз:

$$\sqrt{\left(x - \frac{p}{2}\right)^2 + y^2} = \left|x + \frac{p}{2}\right|. \quad (*)$$

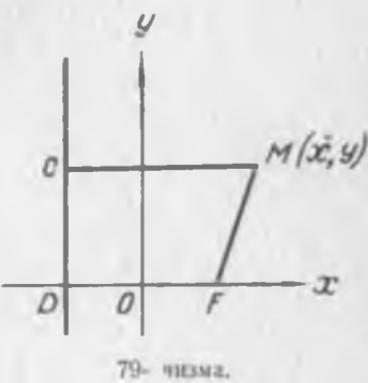
Буни соддалаштириш учун иккала томонини квадратга кутаралимиз ва ўхашаш ҳадларини ихчамласак,

$$y^2 = 2px \quad (2)$$

тенглама ҳосил бўлади.

(*) тенгламани квадратга кутариб радикалдан қутқариш йўли билан (2) тенгламани ҳосил қилдик. Бу билан қаралаетган геометрик ўринга қушимча нүкталар кириб қолмаганинги кўрсатишмиз керак.

(*) тенгламани квадратга кўтарганимизда ҳосил бўладиган тенглама (*) тенгламанинг ўзига

79- чизма.

ва

$$-\sqrt{(x - \frac{p}{2})^2 + y^2} = |x + \frac{p}{2}| \quad (**)$$

тенгламага эквивалент булади. Аммо (**) тенгламанинг ўнг томони чап томонига зидлик қилади, яъни тенгламанинг маъноси (ечими) йўқ. Ҳакиқатан ҳам, $x \geq 0$ бўлса, (**) тенгламанинг ўнг томони мусбат, чап томони манфий миқдор бўлади. Шунинг учун бу ҳолда тенгламанинг маъноси бўлмайди. Агар $x < 0$ бўлса,

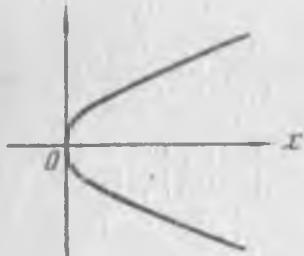
$$\begin{aligned} \left| \sqrt{(x - \frac{p}{2})^2 + y^2} \right| &= \sqrt{|(x - \frac{p}{2})^2 + y^2|} \leq \sqrt{|x - \frac{p}{2}|^2} = \\ &= |x - \frac{p}{2}| < |x| + \left| \frac{p}{2} \right| = |x| + \frac{p}{2}, \quad (p > 0). \end{aligned}$$

(**) тенглама чап томонининг абсолют қиймати эса (*) нинг чап томонидан кичик. Шунинг учун бу ҳолда ҳам (**) тенгламанинг ўрини булиши мумкин эмас.

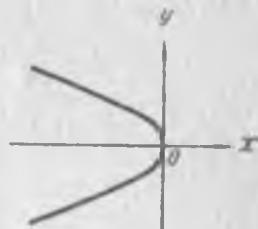
Шундай қилиб, (*) тенгламани квадратга кўтариш янги тенгламага олиб келмайди ва қўшимча нуқталар киритмайди. (2) тенглами параболанинг каноник тенгламаси дейнлади.

2. Параболанинг шакли. Парабола шаклини унинг (2) тенгламаси бўйича текширамиз; бу тенгламадан

$$y = \pm \sqrt{2px} \quad (3)$$

80- чизма.

81- чизма.

экани кўринади. Агар $p > 0$ бўлса, у мавҳум қийматли бўлмаслиги учун $x > 0$ булиши керак. Демак, x турли қийматлар олса, бу қийматлар О дан $+\infty$ гача бўлган оралиқда булиши керак, x нинг бундай қийматларига у нинг О дан $\pm\infty$ гача қийматлари туғри келади, яъни биринчи квадрантда x нинг қийматлари О дан $+\infty$ гача усib борганда у ҳам О дан $+\infty$ гача усib боради.

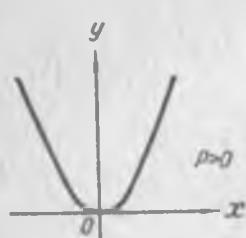
Шундай қилиб, парабола 80- чизмада тасвиirlанган чизикдан иборат (параболанинг Ox ўқса нисбатан симметрик экани (2) тенгламадан кўринади). Агар параболанинг (2) тенгламасида $p \leq 0$ бўлса, бу ҳолда $x \leq 0$ булиши керак ва параболанинг

шакли 81- чизмадаги каби бўлади. О нуқта параболанинг учи, p эса унинг *параметри* ва Ox ўқ параболанинг симметрия ўқи ёки фокал ўқи дейнлади.

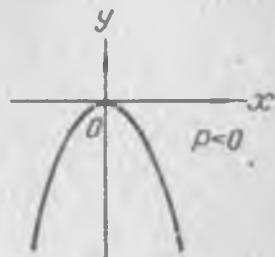
Агар параболанинг (2) тенгламасида x билан y ни ўринла-рини алмаштирсак, параболанинг тенгламаси

$$x^2 = 2py \quad (4)$$

кўринишни олади; бу ҳолда парабола координата ўқларига нисбатан 82 — 83- чизмаларда кўрсатилгандек жойлашади.

82- чизма.

83- чизма.

3. Параболанинг эксцентриситети ва директрисаси. Параболанинг ихтиёрий нуқтасидан унинг фокуси-гача бўлган масофасини r билан, директрисагача бўлган масо-фани d билан белгиласак, парабола таърифидан

$$r = d$$

экани келиб чиқади. Бундан:

$$\frac{r}{d} = 1$$

экани равшан. Шунинг учун параболанинг эксцентриситети бирга teng:

$$e = 1.$$

Координаталар бошидан (2) параболанинг директрисаси гача масофа — $\frac{p}{2}$ га teng бўлиб, директриса Oy ўқга параллел булгани сабабли унинг тенгламаси

$$x = -\frac{p}{2} \quad (5)$$

бўлади.

Параболанинг (4) тенгламаси учун директрисанинг тенгламаси

$$y = -\frac{p}{2} \quad (6)$$

кўринишда булиши равшан.

1- мисол. Ox уқ параболанинг симметрия уқи, унинг учи координаталар бошида ётади. Парабола фокусидан учигача бўлган масофа 4 бирликка тенг. Параболанинг тенгламаси тузилсан.

Е чиш. Масаланинг шартига биноан параболанинг тенгламаси

$$y^2 = 2px$$

кўринишда бўлади. Масалада p ни топиш керак экан. Буни топиш учун масаланинг кейинги шартидан фойдаланамиз; бу шартга кўра:

$$OF = 4,$$

демак,

$$\frac{p}{2} = 4$$

ёки

$$p = 8.$$

Бу қийматни парабола тенгламасига қуямиз:

$$y^2 = 2 \cdot 8x$$

ёки

$$y^2 = 16x.$$

2- мисол. Параболанинг учи координаталар бошида, унинг симметрия уқи Ox уқнинг манфий йуналиши билан бир хил бўлиб, параметри $4x^2 - 9y^2 - 36 = 0$ гиперболанинг фокусларидан асимптоталаригача бўлган масофага тенг. Парабола тенгламаси тузилсан.

Е чиш. Масаланинг шартига биноан параболанинг тенгламаси

$$y^2 = 2px$$

кўринишда бўлиб, бунда $p < 0$ булиши керак, p ни топиш учун кейинги шартдан фойдаланамиз.

Гипербола тенгламасидан:

$$a = 3, b = 2.$$

Демак, гипербола асимптоталарининг тенгламалари

$$y = \pm \frac{2}{3}x,$$

фокуслари $(\sqrt{13}, 0)$ ва $(-\sqrt{13}, 0)$ нуқталарда ($c = +\sqrt{a^2 + b^2} = \sqrt{9 + 4} = \sqrt{13}$).

Биз

$$y = -\frac{2}{3}x$$

асимптотадан $F(-\sqrt{13}, 0)$ фокусгача бўлган масофани топишмиз керак. Нуқтадан тўғри чизиқкача масофани аниқлаш формуласига биноан:

$$\left| \frac{2x_1 + 3y}{\sqrt{13}} \right|_{y=0} = -\sqrt{13} = 2.$$

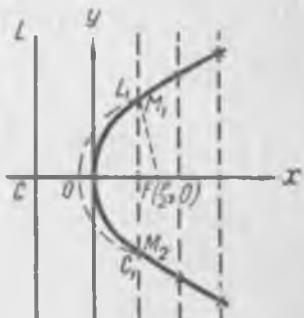
Кўйилган шартга кўра $p = d$ ва $p < 0$ булгани учун

$$p = -2.$$

Демак, $y^2 = 2px = 2 \cdot (-2)x$, яъни $y^2 = -4x$.

4. Параболани чизиш. Параболани циркуль ва чизгич ёрдамида чизишни қараймиз. Параболанинг тенгламасидан p параметри аниқлаймиз ва координаталар системасининг Ox ўқида $F(\frac{p}{2}, 0)$ фокусни ҳамда 0 дан чап томонда абсциссалар ўқига перпендикуляр бўлган ва Oy ўқдан $\frac{p}{2}$ масофа узоқликда CL тўғри чизиқни ўtkазамиз (84- чизма). Энди CL чизиқдан d масофа узоқликда ($d > \frac{p}{2}$) унга параллел C_1L_1 тўғри чизиқ ўtkазамиз. Фокусни марказ қилиб олиб, $r = d$ радиус билан айланга ёйини чизамиз. Бу ёй билан C_1L_1 тўғри чизиқнинг кесишган M_1 ва M_2 нуқталари парабола нуқталаридир, чунки бу нуқталар учун

$$r = d.$$

84 - чизма.

Энди d ни ўзгартириб, бу усулини давом эттирасак, параболанинг кетма-кет нуқталарини топа борамиз, бу нуқталарни узлуксиз чизиқ билан бирлаштирасак, парабола ҳосил бўлади.

36- §. КОНУС КЕСИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҚУТБ КООРДИНАТАЛАРДАГИ ТЕНГЛАМАЛАРИ

Элементар математикада урганилган тўғри доираний конусни учидан иккала томонга давом эттирилиши мумкин деб қараймиз. Бу конусни унинг учидан ўтмайдиган турли текисликлар билан кессак, кесимда эллипс, гипербола ва парабола ҳосил булишини исбот қилиш мумкин¹. Агар кесувчи текислик конус

¹ Биз бу фактни исботсиз қабул қиласиз. Бунинг исботи билан қизиқувчи китобхон анализик геометриядан муфассалроқ ёзилган бошқа дарслардан қараб олнин мумкин.

ясовчиларининг биронтасига ҳам параллел бўлмаса, кесимда эллипс ҳосил бўлади.

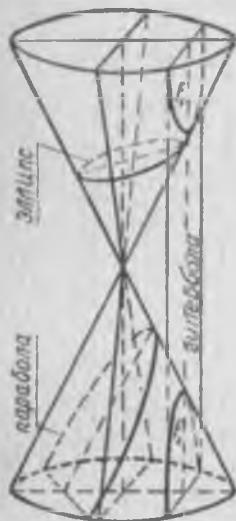
Агар кесувчи текислик конус ясовчиларидан фақат биттасига параллел бўлса, кесимда парабола ҳосил бўлади.

Агар кесувчи текислик конус ясовчиларидан иккитасига параллел бўлса, кесимда гипербола ҳосил бўлади (85- чизма). Шуннинг учун эллипс, гипербола ва параболаларни конус кесимлари деб аталади.

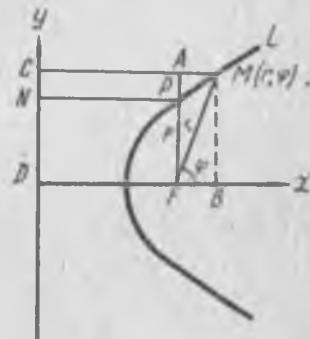
Ўтган параграфлардан конус кесимларининг ихтиёрий $M(x, y)$ нуқтасидан фокусгача бўлган масофасининг мос директрисагача бўлган d масофага нисбати ўзгармас e сонига тенг экани бизга маълум.

Агар бу ўзгармас $e < 1$ бўлса конус кесими эллипс, $e > 1$ бўлса гипербола ва $e = 1$ бўлса парабола бўлади,

Эллипс, гипербола ва параболанинг бу хоссаларини уларга янги таъриф беришга асос қилиб олиш мумкин, яъни

85 - чизма.

86 - чизма.

ҳар бир нуқтасидан берилган бир нуқтагача (фокусгача) ва берилган бир тўғри чизиққача (директрисагача) масофаларининг нисбати ўзгармас (e) сонга тенг бўлган нуқталарни геометрик ўрни $e < 1$ бўлганда эллипс, $e > 1$ бўлганда гипербола ва $e = 1$ бўлганда эса парабола дейилади.

Эллипс ва гипербола учун бу теорема таъриф шаклида 33 ва 34- параграфларда исбот қилинди.

Энди биз конус кесимларининг қутб координаталар системасидаги тенгламаларини келтириб чиқарамиз.

L чизик конус кесими чизиқларининг бирига қарашли ёй бўлсин (эллипс, парабола ёки гиперболанинг ўнг шохи). F нуқта конус кесимининг фокуси, DC бу фокусга мос бўлган директриса бўлсин (86- чизма). F фокусни қутб, F дан DC директрисага перпендикуляр қилиб утказилган тўғри чизиқни

қутб үкім деб ва DC дан F фокусга томон йұналишни бу үкіннинг мусбат йұналиши деб оламиз. $M(r, \varphi)$ нүқта L чизиқдаги ихтиёрий нүқта бўлсин. F фокусдан Fx қутб үкіга перпендикуляр чиқарамиз ва бу перпендикулар билан L чизиқнинг учрашган нүқтаси P бўлсин. Конус кесимининг хоссасига асосан:

$$\frac{FM}{CM} = e. \quad (1)$$

Аммо $FM = r$,

$$CM = CA + AM = CA + FB = CA + r \cos \varphi. \quad (2)$$

Конус кесимининг ихтиёрий нүқтаси учун (1) тенглик уринли эди, шу сабабли бу муносабат P нүқта учун ҳам уринли:

$$\frac{FP}{PN} = e;$$

FP конус кесимидағи абсциссаси фокуснинг абсциссасига тенг булган нүқтанинг ординатаси бўлиб, конус кесимининг **фокал параметри** дейилади ва p билан белгиланади. Буни эътиборга олсак, кейинги тенгликни

$$\frac{P}{NP} = e$$

еки

$$NP = \frac{P}{e}$$

кўринишда ёзиш мумкин. (L чизиқ парабола бўлса, $NP = p$, $e = 1$.) Шаклга қараганда $PN = AC$ бўлгани учун (2) тенгликни

$$CM = \frac{p}{e} + r \cos \varphi$$

деб ёзса бўлади. FM ва CM нинг ифодаларини (1) тенгламага қўямиз:

$$\frac{r}{\frac{p}{e} + r \cos \varphi} = e,$$

бундан:

$$r = p + r e \cos \varphi$$

еки

$$r = \frac{p}{1 - e \cos \varphi}.$$

Бу тенглама конус кесимининг қутб системасидаги тенгламасидир. Агар $e < 1$ бўлса, (3) тенглама эллипс тенгламаси, $e > 1$ бўлса, гипербола бир шохининг тенгламаси, $e = 1$ бўлганда эса параболанинг тенгламаси бўлади.

Мисол. Конус кесимининг қутб системасидаги тенгламаси

$$r = \frac{9}{4 - 5 \cos \varphi}.$$

Бу тенглама билан тасвирланган чизиқнинг Декарт системасидаги каноник тенгламаси тузилсин.

Е чиш. Берилган тенгламани (3) кўринишга келтирамиз. Бунинг учун ўнг томондаги касрнинг сурат ва маҳражини 4 га бўламиш:

$$r = \frac{\frac{9}{4}}{1 - \frac{5}{4} \cos \varphi}.$$

Бу тенгламадан:

$$e = \frac{5}{4} > 1,$$

демак, берилган тенглама гиперболани ифода этади. Бу мисолда $p = \frac{9}{4}$ эканлиги маълум. p ни гиперболанинг a, b ўқлари орқали ифода этиш учун гиперболанинг каноник тенгламасида $x = c, y = p$ деб олиш керак, чунки p параметр F фокус „устидаги“ нуқтанинг ординатасидир. Демак,

$$\frac{c^2}{a^2} - \frac{p^2}{b^2} = 1,$$

бу тенгламани $c^2 = a^2 + b^2$ эканини эътиборга олиб p га нисбатан ечсак,

$$p = \frac{b^2}{a}$$

ҳосил бўлади. Шундай қилиб, a ва b ни аниқлаш учун

$$e = \frac{c}{a} = \frac{5}{4} \text{ ва } \frac{b^2}{a} = \frac{9}{4}$$

тенгликлар ҳосил бўлади. Тенгламадаги c нинг ўрнига

$$\sqrt{a^2 + b^2}$$

ни қўямиз ва тенгламаларни a ва b га нисбатан ечамиш; натижада

$$a = 4, b = 3$$

ҳосил бўлади. Демак, берилган гиперболанинг каноник тенгламаси:

$$\frac{x^2}{16} - \frac{y^2}{9} = 1.$$

Машқлар

Айланы

1. Маркази (5, 4) нүктада бўлиб, радиуси 3 бирликка тенг бўлгач айланана тенгламасини тузинг ва бу айланани ясанг.

2. Маркази (1, 2) нүктада бўлган айланана ($-1, -1$) нүктадан утади. Бу айлананинг тенгламасини тузинг.

3. Қуйидаги айланаларнинг марказлари ва радиусларини топинг:

$$1) x^2 + y^2 + 2x + 6y - 15 = 0; \quad 4) x^2 + y^2 + 4y = 0;$$

$$2) x^2 + y^2 + 4x - 8y - 16 = 0; \quad 5) x^2 + y^2 - 6x = 0.$$

$$3) x^2 + y^2 - 10x = 0;$$

4. Радиуси 5 бирликка тенг бўлган айланана Ox ўққа ($-3, 0$) нүктада уринади. Бу айланана тенгламасини тузинг.

5. Ox ўққа координаталар бошида уриниб, Oy ўқни ($0, -8$) нүктада кесиб ўтувчи айланана тенгламасини тузинг.

6. Координаталар бошида Oy ўққа уриниб, Ox ўқни ($-10, 0$) нүктада кесиб ўтувчи айланана тенгламасини тузинг.

7. Oy ўққа уриниб, Ox ўқни ($1, 0$) ва ($6, 0$) нүкталарда кесиб ўтувчи айланана тенгламасини тузинг.

8. Ox ўққа уриниб, Oy ўқни ($0, -1$) ва ($0, 3$) нүкталарда кесиб ўтувчи айланана тенгламасини тузинг.

9. ($2, 2$), ($+3, 4$) ва ($+5, +3$) нүкталардан ўтадиган айлананинг тенгламасини тузинг.

10. Абсциссалар ўқида $N(a, 0)$ нүкта берилган. M нүктанинг ҳаракати давомида OMN учбurchакнинг OMN бурчаги доимо тўғри бурчаклигича қолади. M нүкта ҳаракатининг траекториясини топинг.

11. $x^2 + y^2 = 9$ айлананинг $A(-3, 0)$ нүкласидан AB ватар ўтказилган ва бу ватар $BM = AB$ масофагача давом эттирилган. M нүкта ҳаракати давомида бу тенглик доимо сақланади. M нүкта ҳаракатининг траекториясини топинг.

12. M нүктанинг ҳаракати давомида шу нүктадан координаталар бошига ва $A(a, 0)$ нүкта гача масофалар квадратларининг йигинидиси a^2 га тенг бўлиб қолади. M нүкта ҳаракатининг траекториясини топинг.

13. $M(x, y)$ нүктанинг ҳаракати давомида ундан

$$N(a, 0), P(-a, 0), Q(0, a)$$

нуқталаргача бўлган масофалар квадратларининг йигинидиси $3a^2$ га тенг бўлиб қолади. M нүкта ҳаракатининг траекториясини топинг.

14. Ox кутб ўқида О қутбдан бошлаб узунлиги $2a$ га тенг кесма ажратилган; $OA = 2a$ ни диаметр деб олиб айланча чизилган. Шу айланана тенгламасини тузинг.

Эллипс

15. Катта ўки 6, кичик ўки 4 га тенг бўлган эллипснинг каноник тенгламасини ёзинг.

16. Эллипснинг фокуслари орасидаги масофа 6 см, унинг кичик ўки 8 см. Эллипснинг тенгламасини тузинг ва эксцентриситетини топинг.

17. Эллипснинг фокуси билан кичик ўқини туташтирувчи тўғри чизик абсциссалар ўқининг мусбат йўналиши билан 120° ли бурчак ҳосил қиласди. Эллипснинг эксцентриситетини топинг.

18. Ер меридианинни эллипс деб қараса бўлади. Бу ҳолда ернинг ўки бу эллипснинг кичик ўки бўлиб, унинг узунлиги тахминан 12 712 км, катта ўки тахминан 12 754 км. Ер меридианиннинг эксцентриситетини топинг.

19. Ер Кўёш атрофида эллипс бўйича айланади. Кўёш эса бу эллипснинг битта фокусига жойлашган бўлади. Ер орбитасининг катта ўки

$2a = 300\,000\,000$ км. Орбитасининг эксцентрикситети $e = \frac{1}{60}$. Ер орбитасининг маркази Қүёшдан қанча масофада ётади? Қүёшдан Ергача энг кичик масофа (лекабрада) энг катта масофадан (июнда) қанча қисқа? Ер орбитасининг кичик ўқи унинг катта ўқидан қанча қисқа?

20. Эллипс кичик ўқининг учи билан катта ўқининг учи орасидаги масофа унинг фокуслари орасидаги масофада 1,5 марта катта. Эллипснинг эксцентрикситетин топинг.

21. Эллипснинг фокуслари орасидаги масофа унинг катта ўқининг учи билан кичик ўқининг учи орасидаги масофага тенг. Эллипснинг эксцентрикситетин топинг.

22. Координата ўқларига нисбатан симметрик жойлашган эллипс $M (3,3 - \frac{1}{5})$ нуқтадан ўтади. Бу эллипснинг фокуси Ox ўқда бўлиб, эксцентрикситети $e = 0,8$. Эллипснинг каноник тенгламасини тузинг ва M нуқтанинг фокал радиусини топинг.

23. $4x^2 + 9y^2 = 36$ эллипса $M(x, y)$ нуқтадан ўнг фокусгача бўлган масофа чап фокусгача бўлган масофадан 3 марта кичик. M нуқтани аниқланг.

24. $x^2 + y^2 = 16$ айлананинг барча нуқталарининг ординаталарини 2 марта киҷрайтириш натижасида досил бўлган эгри чизик тенгламасини ёзинг.

25. $\frac{x^2}{9} + \frac{y^2}{16} = 1$ эллипснинг ўқларига ясалган тўгри тўртбурчакнинг диагоналлари тенгламаларини ёзинг ва бу диагоналлар узунликларини топинг.

26. M нуқта $F(2,0)$ нуқтага $x = 9$ тўгри чизикка қараганда 3 марта яқиндан туриб ҳаракат қиласди. M нуқтанинг ҳаракат траекториясини топинг.

27. Узунлиги ўзгармас $a + b$ бўлган AB кесма A ва B учлари билан Ox ва Oy ўқлар бўйича сурилиб ҳаракат қиласди. M нуқта AB кесманн $BM - a$ ҳамда $MA = b$ қисмларга ажратади. M нуқта ҳаракати траекториясини топинг.

28. Ромбининг томони 5 га, баландлиги эса 4,8 га тенг бўлиб, унинг иккита қарама-қарши учидан эллипс ўтади, бошқа иккি қарама-қарши учига эллипснинг фокуслари жойлашган. Ромб диагоналларини координата ўқлари учун қабул қилиб эллипснинг каноник тенгламасини тузинг.

29. Эллипснинг катта $x = 10$ бирликка тенг бўлиб, унинг директрисаларининг тенгламаси: $x = \pm 12$. Эллипснинг тенгламасини, эксцентрикситети ва абсциссани $x = 3$ бўлган нуқтасининг фокал радиусларини топинг.

30. Эллипснинг симметрия ўқлари координата ўқларига параллел бўлиб, эллипснинг ўзи абсциссалар ўқига $A(5, 0)$, ординаталар ўқига эса $B(0,3)$ нуқтада уринади. Эллипснинг тенгламасини тузинг.

31. Эллипснинг симметрия ўқлари координата ўқларига параллел бўлиб, у Oy ўқка $A(0, 5)$ нуқтада уринади, Ox ўқини эса $B(5,0)$ ва $C(11,0)$ нуқтадарда кесиб ўтади. Эллипс тенгламасини тузинг.

32. Қутб координаталар системасида

$$1) p = \frac{1}{2 - \sqrt{3} \cos \varphi}; \quad 2) p = \frac{3\sqrt{2}}{2 - \cos \varphi}; \quad 3) p = \frac{16}{5 - 3 \cos \varphi}$$

тенгламалар билан берилган эгри чизикларининг Декарт системасидаги тенгламасини ёзинг.

Гипербола

33. Ҳақиқий ўқининг узунлиги 10 га, мавхум ўқининг узунлиги 6 га тенг бўлган гипербола тенгламасини ёзинг.

34. Гипербола учлари орасидаги масофа 10 га, фокуслари орасидаги масофа 12 га тенг. Гиперболанинг тенгламасини тузинг ва эксцентриситетини ҳисобланг.

35. Гипербола фокуслари орасидаги масофа 14 бирликка тенг бўлиб, унинг эксцентриситети $\frac{5}{4}$ га тенг. Гиперболанинг тенгламасини тузинг ва абсциссанси 8 га тенг бўлган нуқтанинг фокал радиусларини ҳисобланг.

36. Ҳақиқий ярим ўқи $y = 15$ га тенг бўлган гипербола $(5, -2)$ нуқтадан утади. Гипербола тенгламасини тузинг, фокуслар орасидаги масофани, эксцентриситетини топинг.

37. Гиперболалар

$$1) 4x^2 - 9y^2 = 36; 2) 16x^2 - 25y^2 = 400; 3) 25x^2 - 144y^2 = 3600$$

тенгламалар билан берилган. Бу гиперболаларнинг ҳар бир ўқлари узунлигини, фокусларининг координаталарини ва эксцентриситетларини топинг.

38. $\frac{x^2}{9} - \frac{y^2}{4} = 1$ гиперболада абсциссанси 6 га тенг бўлиб, ординатаси мусбат бўлган нуқта олинган. Бу нуқтанинг фокал радиусларини ҳисобланг ҳамда гиперболанинг директрисалари тенгламасини тузинг.

39. $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипс берилган. Учлари эллипснинг фокусларинда, фокуслари эллипснинг учларида ётадиган гиперболанинг тенгламасини тузинг.

40. $9x^2 - 16y^2 = 144$ гиперболада чап фокусгача масофаси ўнг фокусгача масофасидан икки марта кичик бўлган нуқтанинг абсциссанини топинг.

41. $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$ гиперболанинг асимптоталари тенгламасини тузинг, фокусдан асимптотагача бўлган масофа ва асимптоталар орасидаги бурчакни топинг.

42. Гипербола асимптотаси унинг ҳақиқий ўқи билан: 1) 60° ли бурчак, 2) 2° бурчак ҳосил қиласди. Гипербола эксцентриситетини топинг.

43. Гипербола директрисалари орасидаги масофа 8 га, фокуслари орасидаги масофа 12 га тенг. Гипербола тенгламасини тузинг.

44. $\frac{x^2}{36} - \frac{y^2}{16} = 1$ гипербола асимптоталарининг тенгламаларини ёзинг эксцентриситети, асимптоталари орасидаги бурчак ϕ билан ϵ эксцентриситети орасидаги муносабатини топинг.

45. Гипербола асимптоталари $y = \pm x$ тенгламалар билан берилган бўлиб, унинг фокуслари орасидаги масофа 8 га тенг. Гипербола тенгламасини тузинг.

46. $(10, -3\sqrt{3})$ нуқтадан ўтадиган гиперболанинг асимптоталари $y = \pm \frac{3}{5}x$ тенгламалар билан берилган. Гипербола тенгламасини тузинг.

47. Ҳар бир нуқтасидан $x = 1$ тўғри чизиқчача бўлган масофаси $F(4,0)$ нуқтагача масофасидан икки марта кичик бўлган текислик нуқталарининг геометрик ўрнини топинг.

48. $A(-a, 0)$ ва $B(2a, 0)$ нуқталар берилган. M нуқта ҳаракати пайтида AMB учбуручакининг A бурчаги унинг B бурчагидан икки марта кичик бўлиб қолаверади. M нуқта ҳаракатининг траекториясини топинг.

Парабола

49. Координаталар бошидан ўтган парабола: 1) унг ярим текисликка жойлашган бўлиб, Ox ўқ симметрия ўқи, параметри $p = 2$; 2) чап ярим текисликка жойлашган бўлиб, Ox ўқ симметрия ўқи, параметри $p = \frac{1}{3}$; 3) юқори ярим текисликка жойлашган бўлиб, Oy ўқ симметрия ўқи параметри $p = 4$; 4) пастки ярим текисликка жойлашган бўлиб, Oy ўқ симмет-

рия ўқи параметри $p = \frac{1}{2}$ га тенг. Ҳар бир ҳол учун парабола тенгламасини тузинг.

50. Координаталар бошидан ўтган парабола: 1) Ox ўққа нисбатан симметрик бўлиб, $M(1, 2)$ нуқтадан ўтади; 2) Ox ўққа симметрик бўлиб, $N(-1, 2)$ нуқтадан ўтади; 3) Oy ўққа симметрик бўлиб, $P(5, 5)$ нуқтадан ўтади. Ҳар бир ҳол учун парабола тенгламасини тузинг.

51. Координаталар бошидан ўтадиган параболанинг фокуси $F(0, 4)$ нуқтага жойлашган бўлиб, Oy ўқ унинг симметрия ўқи бўлади. Парабола тенгламасини тузинг.

52. Қўйидаги параболаларнинг параметрларни ва координата ўқларига нисбатан жойлашишини аниқланг:

$$1) y^2 = 3x; \quad 2) y^2 = -9x; \quad 3) x^2 = 4y; \quad 4) x^2 = -y.$$

53. $y^2 = 12x$ парабола фокусининг координаталарини топинг ва директрисасининг тенгламасини тузинг.

54. $y^2 = 18x$ парабола берилган. Унинг абсциссани 5 га тенг бўлган нуқтасининг фокал радиусини топинг.

55. $y^2 = 12x$ параболада фокал радиуси 10 га тенг бўлган нуқтани топинг.

56. Параболанинг фокуси $F_1(-3, 0)$ нуқтада бўлиб, директрисаси $x = 2$ тенглама билан берилган. Ана шу парабола тенгламасини тузинг.

57. Қўйидаги тенгламалар билан аниқланадиган эгри чизиқлар парабола экани кўрсатилисин ва улар учларининг, фокусларининг координаталари, наараметрларнинг миндори ҳамда директрисаларининг тенгламалари эски координаталар системасига нисбатан аниқлансан.

$$1) y^2 = 2x - 8; \quad 2) y^2 = 2 - 8x; \quad 3) x^2 = 6y - 3; \\ 4) x^2 = 5 - 10y; \quad 5) y = 2x^2 - 4x + 3; \quad 6) y = -\frac{1}{3}x^2 + 3x - 7;$$

58. $y^2 = -9x$ парабола билан $3x + 4y - 12 = 0$ тўғри чизиқнинг кесишган нуқтасини топинг.

59. $y^2 = 24x$ параболанинг фокусидан симметрия ўқига перпендикуляр бўлиб ўтадиган ватари узунligини топинг.

60. Oy ўқ симметрия ўқи бўлган парабола $x + y = 0$ тўғри чизик билан $x^2 + y^2 - 4y = 0$ айлананинг кесишган нуқтасидан ўтади. Парабола ҳамда унинг директрисаси тенгламаларини ёзинг.

61. Прожекторнинг ёруғлик берадиган сирти параболанинг ўз симметрия ўқи атрофия айланishiдан ҳосил бўлган. Бу сиртнинг диаметри 60 см бўлиб, баландлиги 8 см га тенг. Ёруғлик нурларининг параллел аксланиши учун ёруғлик манбай параболанинг фокусида бўлиши керак. Ёруғлик манбанинг координаталарини аниқланг.

62. Ox ўққа нисбатан симметрик бўлган парабола $x - y = 0$ тўғри чизик билан $x^2 + y^2 + 4x = 0$ айлананинг кесишгаи нуқтаси орқали утади. Параболанинг тенгламасини тузинг. Парабола, айланана ва тўғри чизиқларни ясанг.

63. Ушбу $y = x^2 - 2x + 1$, $x = y^2 - 6y + 7$ параболаларнинг кесишган нуқтасини топинг.

64. Қутб координаталар системасида

$$1) p = \frac{3}{1 - \cos \varphi}; \quad 2) p = \frac{1}{3 - 3 \cos \varphi}$$

тенгламалар билан берилган эгри чизиқларнинг Декарт координаталар системасидаги тенгламаларини ёзинг.

65. Қутб координаталар системасида

$$1) p = \frac{1}{2 - \sqrt{3} \cos \varphi}; \quad 2) p = \frac{1}{2 - \sqrt{5} \cos \varphi}; \quad 3) p = \frac{1}{2 - 2 \cos \varphi}$$

тенгламалар билан берилган эгри чизиқларнинг каноник тенгламаларини ёзинг.

Олтинчи боб

ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ТАРТИБЛИ ДЕТЕРМИНАНТЛАР

37- §. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ДЕТЕРМИНАНТ

Бизга ушбу

$$\begin{array}{cc} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{array} \quad (1)$$

жаднал бўйича тўртта, a_1, b_1, a_2, b_2 сон берилган бўлсин. Бундай жадвал матрица деб аталади. Матрица диагоналларида турган сонлардан

$$\begin{array}{cc} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{array}$$

схема бўйича $a_1 b_2 - a_2 b_1$ айирма тузамиз. Бу айирма (1) матрицанинг иккинчи тартибли детерминанти деб аталади ва у

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}$$

шаклда ёзилади. Шундай қилиб,

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} = a_1 b_2 - a_2 b_1. \quad (2)$$

a_1, b_1, a_2, b_2 сонлар детерминантнинг элементлари, a_1, b_1 сонлар детерминантнинг биринчи йўл элементлари, a_2, b_2 эса унинг иккинчи йўл элементлари, a_1, a_2 биринчи устун элементлари, b_1, b_2 иккинчи устун элементлари, a_1 ва b_2 детерминантнинг бош диагонал элементлари, a_2, b_2 детерминантнинг кўндаланг диагонал элементлари деб аталади (бу терминлар юқори тартибли детерминантларда ҳам ишлатилади). (2) тенгликни қўйидагича таърифлаймиз: иккинчи тартибли детерминант бош диагонал элементлари кўпайтмаси билан кўндаланг диагонал элементлари кўпайтмасининг айирмасига teng.

Мисол.

$$\begin{vmatrix} 5 & 1 \\ 3 & -2 \end{vmatrix} = 5 \cdot (-2) - 1 \cdot 3 = -13.$$

38- §. ИККИ НОМАЪЛУМЛИ ИККИТА ЧИЗИҚЛИ ТЕНГЛАМА СИСТЕМАСИ

Энди икки номаълумли биринчи даражали иккита

$$\begin{cases} a_1 x + b_1 y = c_1, \\ a_2 x + b_2 y = c_2 \end{cases} \quad (1)$$

тенглама системасини иккинчи тартибли детерминант ёрдамида ечиш ва текшириш масаласини кўриб чиқамиз. (1) системанинг ҳар бир тенгламаси аналитик геометрия нуқтаи назаридан тўғри чизик тенгламаси эканлигин бизга маълум. Шунинг учун номаълумларга нисбатан биринчи даражали тенгламани чизиқли тенглама деб аталади. (1) система иккита чизиқли тенгламадан иборат бўлгани учун уни чизиқли тенгламалар системаси деб атаемиз. (1) тенгламалар системаси берилганда, бу системанинг ҳар бир тенгламасини айниятга айлантирадиган иккита $x = a$, $y = \beta$ сон мавжуд бўлса, (1) тенгламалар системаси биргаликдаги система дейилади. Акс ҳолда (1) система биргаликда бўлмаган ёки бир-бирига зид тенгламалар системаси дейилади.

Тенгламалар системаси биргаликда бўлса, a, β сон унинг ечимлар системаси дейилади. Зид (биргаликда бўлмаган) системанинг ечимлар системаси мавжуд эмаслиги таърифдан кўринади.

Энди (1) системанинг ечимлар системасини топиш масаласини курамиз. Бунинг учун (1) система биринчи тенгламасининг иккала томонини b_2 га, иккинчи тенгламасининг иккала томонини b_1 га кўпайтириб, биринчи тенгламадан ҳадлаб айрамиз; натижада

$$(a_1 b_2 - a_2 b_1) x = b_2 c_1 - b_1 c_2 \quad (2)$$

ҳосила булади. Шунга ўхшаш усул билан

$$(a_1 b_2 - a_2 b_1) y = a_1 c_2 - a_2 c_1 \quad (3)$$

тенгламани топамиз. Иккинчи тартибли детерминант таърифига кўра (2) ва (3) тенгламаларни

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} x = \begin{vmatrix} c_1 & b_1 \\ c_2 & b_2 \end{vmatrix}, \quad (2')$$

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_3 & b_2 \end{vmatrix} y = \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix} \quad (3')$$

кўринишда ёзиш мумкин. Энди

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} = \Delta, \quad \begin{vmatrix} c_1 & b_1 \\ c_2 & b_2 \end{vmatrix} = \Delta_x \text{ ва } \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix} = \Delta_y$$

каби белгилашларни киритамиз ва

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} \neq 0$$

бўлганда

$$x = \frac{\begin{vmatrix} c_1 & b_1 \\ c_2 & b_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}} = \frac{\Delta_c}{\Delta}, \quad y = \frac{\begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}} = \frac{\Delta_y}{\Delta} \quad (4)$$

эканини топамиз, x ва y нинг бу қийматлари (2) ва (3) тенгламаларнинг ечимларидир. Булар (1) системанинг ҳам ечимлар системаси бўлишини кўрсатамиз. Ҳақиқатан, (4) формуладан x, y нинг детерминантлар билан тасвирланган ифодаларини (1) системадаги x ва y урнига қўйиб, ундаги кўпайтириш ва қўшиш амалларини бажарсак, айният ҳосил бўлади. Бу айният (4) қийматлар (3) системанинг ечимлари системаси эканини билдиради.

Детерминант (1) системанинг детерминанти дейилади. Бу детерминант нолдан фарқли бўлган ҳолда (2) ва (3) тенгламалар биргина ечимга эга бўлиши бизга аён. Демак, (4) формула (2') ва (3') тенгламаларнинг ва, шу билан бирга, (1) системанинг биргина ечимлар системасини аниқлайди.

Шундай қилиб, (1) чизиқли тенгламалар системасининг детерминанти нолдан фарқли бўлса, бу система биргина ечимлар системасига эга бўлиб, у (4) формула билан аниқланади.

Агар $\Delta = 0$ бўлса, (1) системанинг ечимлари ҳақида нима дейиш мумкин? Бу саволга бундай жавоб берамиз: агар (1) системанинг Δ детерминанти нолга тенг бўлса, (1) тенгламалар системаси ё бир-бирига зид, ёки чексиз куп ечимлар системасига эга.

Ҳақиқатан, $\Delta = 0$ бўлсин, бу ҳолда Δ_x, Δ_y нинг камида биттаси нолдан фарқли ёки иккаласи ҳам ноль бўлиши мумкин. Масалан, Δ_x нолдан фарқли бўлсин, бу ҳолда (2') ва (3') тенгламалар бир-бирига зидлик қиласи ($0 \cdot x = \Delta_x \neq 0$ ва $0 \cdot y = \Delta_y$ тенгламаларга айланади). Бу тенгламалардан биринчисининг бўлиши мумкин эмас). Демак, (1) системанинг ечимлар системасини топиб бўлмайди.

Энди $\Delta = 0, \Delta_x = 0, \Delta_y = 0$ бўлсин, бу ҳолда

$$a_1b_2 - a_2b_1 = 0, \quad b_2c_1 - b_1c_2 = 0, \quad a_1c_2 - a_2c_1 = 0$$

ёки

$$\frac{a_1}{a_2} = \frac{b_1}{b_2} = \frac{c_1}{c_2}$$

бўлади, яъни (1) система тенгламаларининг номаълумлари олдидаги коэффициентлари ва озод ҳади пропорционал. Бу ҳолда

системанинг бир тенгламаси иккинчи тенгламасидан келиб чиқади, яъни биз икки номаълумли битта тенгламага эга була-миз. Номаълумларнинг бирига чексиз кўп ихтиёрий қийматлар бериб, тенгламадан иккинчи номаълум учун мос қийматларни топа оламиз. Бунда (1) системанинг чексиз кўп ечимлар сис-темаси ҳосил булади.

$\Delta \neq 0$ бўлганда, геометрик нуқтаи назардан, (1) тенгламалар системаси билан тасвирланган икки тўғри чизик битта нуқтада кесишади ва бу нуқтанинг координаталари (4) формула билан аниқланади.

Иккинчи ҳолда ($\Delta = 0, \Delta_x \neq 0$ ёки $\frac{a_1}{a_2} = \frac{b_1}{b_2}$) бу тўғри чизиқлар параллел бўлиб, устма-уст тушолмайди; учинчи ҳолда тўғри чизиқлар устма-уст тушувчи тўғри чизиқлар деб, бизнинг чиқарган натижамизга геометрик маъно бериш мумкин.

1- мисол.

$$\begin{cases} 2x - 3y = 7, \\ x + 5y = -3 \end{cases}$$

тенгламалар системасининг ҳамма ечимлар системаси топилсин.

Ечиш. Дастраб берилган системанинг детерминантини то-памиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 2 & -3 \\ 1 & 5 \end{vmatrix} = 2 \cdot 5 - 1 \cdot (-3) = 13.$$

$\Delta = 13 \neq 0$ бўлгани учун берилган тенгламалар системаси бир-гина ечимлар системасига эга.

Бу ечимлар системасини топиш учун Δ_x, Δ_y ни топамиз. (4) формуулалардан кўринадики, Δ_x ни тузиш учун Δ детерминант-даги x нинг a_1 ва a_2 коэффициентлари ўрнига ўнг томондаги озод ҳадлар c_1 ва c_2 ни қўйиш; Δ_y ни тузиш учун эса Δ де-терминантдаги y нинг b_1, b_2 коэффициентлари ўрнига озод ҳад-лар c_1, c_2 ни қўйиш керак. Бинобарин:

$$\Delta_x = \begin{vmatrix} 7 & -3 \\ -3 & 5 \end{vmatrix} = 7 \cdot 5 - (-3) \cdot (-3) = 26,$$

$$\Delta_y = \begin{vmatrix} 2 & 7 \\ 1 & 3 \end{vmatrix} = 2 \cdot (-3) - 7 \cdot 1 = -13.$$

Демак

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta} = \frac{26}{13} = 2,$$

$$y = \frac{\Delta_y}{\Delta} = \frac{-13}{13} = -1.$$

Буларни берилган тенгламалар системасига қўйсак, систе-манинг иккала тенгламаси ҳам айниятга айланади, бу $(2, -1)$

Берилган тенгламалар системасининг ечимлари системаси экан-лингини курсатади.

Бунинг геометрик маъноси: берилган иккни түрги чизиқ $(2, -1)$ нуқтада кесишади.

2- мисол.

$$\begin{cases} x + y = 1, \\ 2x + 2y = 1 \end{cases}$$

тенгламалар системасининг ҳамма ечимлари топилсин.

Ечиш. Системанинг детерминантини тузгамиш.

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 2 & 2 \end{vmatrix} = 1 \cdot 2 - 1 \cdot 2 = 0.$$

Аммо

$$\Delta_x = \begin{vmatrix} 1 & 1 \\ 1 & 2 \end{vmatrix} = 2 - 1 \neq 0.$$

Демак, берилган тенгламалар системаси бир-бираига зидлик қиласди. Буни тенгламалар системасининг ўзидан куриш ҳам мумкин. Ҳақиқатан, x билан у нинг йигинидиси бирга тенг, бу йигиндиннинг иккига кўпайтмаси ҳам бирга тенг. Бу эса нотурни, яъни системанинг биринчи тенгламаси унинг иккинчи тенгламасига зидлик қиласди. Бу системанинг ечимлари йўқ. Геометрик нуқтаи назардан бу икки түрги чизиқ бир-бираига параллел.

3- мисол.

$$\begin{cases} 5x + 6y = 8, \\ 10x + 12y = 16 \end{cases}$$

тенгламалар системасининг ҳамма ечимлари системаси топилсин.

Ечиш. Бу системанинг детерминанти:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 5 & 6 \\ 10 & 12 \end{vmatrix} = 60 - 60 = 0$$

ва

$$\Delta_x = \begin{vmatrix} 8 & 6 \\ 16 & 12 \end{vmatrix} = 0, \Delta_y = \begin{vmatrix} 5 & 8 \\ 10 & 16 \end{vmatrix} = 0$$

булгани учун у чексиз кўп ечимлар системасига эга. Ҳақиқатан, бу системадаги биринчи тенгламанинг иккала томонини 2 га кўпайтирасак, иккинчи тенглама ҳоснл бўлади; биз ҳақиқатда икки иомаълумли иккита тенгламалар системасига эмас, балки икки иомаълумли битта

$$5x + 6y = 8$$

тенгламага әтапи. Бу тенгламадан у ни топсак, x га иктиерий қийматлар бериш йүлш билан берилган системанинг ҳамма ечимлар системасини

$$y = \frac{8 - 5x}{6}$$

тенгламадан топами. Бунинг геометрик маъноси: икки түгрин чизиқ устма-уст тушади.

Агар (1) тенгламалар системасидаги озод c_1, c_2 ҳадлар нолга тенг бўлса, тенгламалар системаси бир жинсли чизиқли тенгламалар системаси деб аталади.

Таърифга кура бу система

$$\begin{cases} a_1 x + b_1 y = 0, \\ a_2 x + b_2 y = 0 \end{cases} \quad (5)$$

кўринишда бўлади. Агар $x = 0, y = 0$ фараз қилинса, (5) системанинг иккала тенгламаси ҳам айниятга айланади. Демак, бир жинсли чизиқли тенгламалар системаси ҳамма вақт биргаликдаги системадир. $x = 0, y = 0$ ечимлар системаси унинг ноль ёки тривиал ечимлар системаси дейилади.

Чизиқли тенгламалар системасининг ечимлари системаси биргиналини ҳақида юқорида айтнлган фикрга мувофиқ (5) системанинг детерминанти

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} \neq 0$$

бўлганда унинг $(0,0)$ ечимлар системаси биргина ечими бўлиб, унинг бу тривиал ечимидан бошқа ечими йўқ.

Агар (5) системада $\Delta = 0$ бўлса, бу ҳолда $\Delta_x = 0, \Delta_y = 0$ бўлгани учун унинг чексиз кўп ечимлар системаси мавжуд. Бунинг тескарисини ҳам курсатиш мумкин, яъни (5) система чексиз кўп ечимлар системасига эга бўлса, унинг детерминанти нолга тенг. Шундай қилиб, $\Delta = 0$ бўлиши (5) система нинг нолдан фарқли чексиз кўп ечимлар системасига эга бўлишининг зарур ва етарли шартидир.

Бунинг геометрик маъноси бир жинсли чизиқли (5) тенгламаларнинг ҳар бирин координаталар бошидан ўтадиган тўгрин чизиқлар эканини, $\Delta \neq 0$ бўлганда уларнинг координаталар бошидан бошқа умумий нуқтаси бўлмаслигини, $\Delta = 0$ бўлганда эса уларнинг устма-уст тушинини билдиради.

39-§. УЧ НОМАЪЛУМЛИ БИР ЖИНСЛИ ИККИТА ТЕНГЛАМА СИСТЕМАСИ

Уч номаълумли бир жинсли иккита

$$\begin{cases} a_1 x + b_1 y + c_1 z = 0, \\ a_2 x + b_2 y + c_2 z = 0 \end{cases} \quad (1)$$

тenglама системаси берилган бўлсин. Бу tenglamalар система-
сини eчиш учун уларнинг коэффициентларидан тузилган бирор
иккинчи тартиблли детерминант, масалан,

$$\begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix} \neq 0$$

булсин, деб фараз қилайлик, (1) системанинг x ли ҳадини ўнг
томонга утказамиш, яъни

$$\begin{aligned} b_1 y + c_1 z &= -a_1 x, \\ b_2 y + c_2 z &= -a_2 x \end{aligned}$$

куринишга келтирамиз ва икки номаъумли чизиқли tenglама-
лар системасини eчиш учун берилган (4) formuladan fойда-
ланамиш. Бу ҳолда:

$$y = \frac{\begin{vmatrix} -a_1 x & c_1 \\ -a_2 x & c_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}} = -\frac{\begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}} x,$$

$$z = \frac{\begin{vmatrix} b_1 & a_1 x \\ b_2 & a_2 x \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}} = -\frac{\begin{vmatrix} b_1 & a_1 \\ b_2 & a_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}} x.$$

Бу ерда x га тайин қиймат берилган деб ҳисоблаймиз ва уни
озод номаъум деб қабул қиласмиш.

Агар соддалик учун

$$\Delta = \begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}, \quad \Delta_1 = \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix}, \quad \Delta_2 = \begin{vmatrix} b_1 & a_1 \\ b_2 & a_2 \end{vmatrix} \quad (2)$$

деб қабул қилсак,

$$y = -\frac{\Delta_1}{\Delta} x, \quad z = -\frac{\Delta_2}{\Delta} x \quad (3)$$

бўлади. (3) дан маълумки, x номаъумга ихтиёрий қийматлар
берсак, бу formulalarдан y, z нинг тегишили қийматларини
топамиш. x, y, z нинг бу қийматлари берилган (1) системанинг
eчимлари системасини беради. Шундай қилиб, (3) formulalar
 $\Delta \neq 0$ бўлганда уч номаъумли бир жинсли tenglamalар сис-
темасининг ҳамма eчимларини беради.

Агар $\Delta = 0$ булиб, лекин Δ_1, Δ_2 дан биттаси нолдан фарқли
бўлса, озод номаъум сифатида y ёки z ни олазмиз (масалан
 $\Delta_1 \neq 0$ бўлса, озод номаъум сифатида y ни олиб, z ни y ор-
қали ифодалаймиз).

Агар $\Delta, \Delta_1, \Delta_2$ детерминантларнинг учови ҳам нолга тенг
бўлса, яъни

$$b_1 c_2 - b_2 c_1 = 0, \quad a_1 c_2 - a_2 c_1 = 0, \quad a_2 b_1 - a_1 b_2 = 0$$

бұлса, бундан

$$\frac{a_1}{a_2} = \frac{b_1}{b_2} = \frac{c_1}{c_2}$$

пропорция келиб чиқады. Тенгламалар системаси коэффициентлари пропорционал, шунинг учун системадаги битта тенглама иккінчи тенгламанинг иттихасынан; демек, бизнинг иттихасында уч номағулумлы фәқат битта тенглама бор. Бу ҳолда x, y, z номағулумлардан иккитасини, масалан, y, z ни озод номағулум деб олиш ва x ни булар орқали ифодалаш мүмкін; $a_1 \neq 0$ шарт билан (1) системанинг биринчи тенгламасини олайлик,

$$x = -\frac{b_1y + c_1z}{a_1}.$$

y, z озод номағулумларга қиymатлар беріб, x нинг тегишли қиymатларини топамиз ($a_1 = 0$ бұлса, x ли ҳаднинг ўзи тенгламада қатнашмайды).

1- мисол.

$$\begin{cases} x + 2y - z = 0, \\ 3x - y + z = 0 \end{cases}$$

тенгламалар системасининг ҳамма ечимлари системаси топилсін.

Ечиш. $\Delta, \Delta_1, \Delta_2$ детерминантларни ҳисоблаймиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 3 & -1 \end{vmatrix} = -7, \Delta_1 = \begin{vmatrix} 1 & -1 \\ 3 & 1 \end{vmatrix} = 4, \Delta_2 = \begin{vmatrix} 2 & -1 \\ -1 & 1 \end{vmatrix} = 1.$$

$\Delta \neq 0$ бўлгани учун (3) формулаларни татбиқ қилиш мүмкін.

$$y = -\frac{\Delta_1}{\Delta} x = \frac{4}{7} x, z = -\frac{\Delta_2}{\Delta} x = \frac{1}{7} x.$$

2- мисол.

$$\begin{cases} x + y + 2z = 0, \\ 2x + 2y + 4z = 0 \end{cases}$$

тенгламалар системасининг ҳамма ечимлар системаси топилсін.

Ечиш. Бу система учун $\Delta, \Delta_1, \Delta_2$ ни ҳисобласак,

$$\Delta = 0, \Delta_1 = 0, \Delta_2 = 0$$

эканини қўрамиз. Иккинчи тенглама биринчи тенгламанинг натижаси бўлгани учун уни ташлаб юборамиз. Бу ҳолда

$$x + y + 2z = 0$$

тенглама қолади, бундан

$$y = -x - 2z.$$

Кейинги тенгламада x ва z озод номағулумлар ролини ўйнайди.

40- §. УЧИНЧИ ТАРТИБЛИ ДЕТЕРМИНАНТЛАР

9 та $a_1, a_2, a_3, b_1, b_2, b_3, c_1, c_2, c_3$ сондан түзилгән

$$\begin{pmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{pmatrix}$$

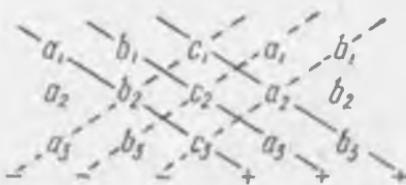
квадрат жадвал берилгән булсın. Бу жадвал әлементларидан түзилгән учинчи тартибли детерминант деб,

$$a_1b_2c_3 + a_2b_3c_1 + a_3b_1c_2 - a_3b_2c_1 - a_2b_1c_3 - a_1b_3c_2 \quad (*)$$

ифодага айтилади ва уни

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix}$$

символ билан белгиләнәди. Учинчи тартибли детерминантнинг (*) ифодасыда биринчи учта ҳад плюс ишора билан, қолган учта ҳад минус ишора билан олинган. Буни эътиборга олиб, (*) ифодани түзиш учун қуйндаги содда қоидани бериш мүмкін. Юқорида берилгән учинчи тартибли матрицанынг (биз жадвал дейиш ўрнига матрица терминини ишлатамиз) биринчи иккита устун әлементларини учинчи устундан кейинга ёзиб беш устуның жадвал тузамиз:

Бу матрицанынг чизиб күрсатилгән диагоналларыда (бу туташ чизиқ билан күрсатилгән) турган әлементлар күпайтмасини тузамиз. Бу күпайтмаларнинг йиғиндиси (*) ифодасидаги плюс ишоралы учта ҳадни беради. Минус ишоралы ҳадларни ҳосил қилиш учун бу диагоналларга күндаланг диагоналлардаги (булар матрицада пункттир чизиқ билан күрсатилгән) әлементлар күпайтмаларнини тузамиз. Мисол учун

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 & 3 \\ -1 & 2 & 1 \\ 3 & 1 & -1 \end{vmatrix}$$

Ҳар бир ҳаддаги k ни қавс ташқарисига чиқарсак,

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ ka_2 & kb_2 & kc_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = k \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix}$$

жосил бўлади.

Їўллар билан устунларнинг тенг ҳуқуқлигидан хоссанинг устунлар учун ҳам тўғри эканлиги келиб чиқади.

1- натижса. Детерминантнинг бирор йўл (устун) элементлари умумий кўпайтувчига эга булса, бу умумий кўпайтувчини детерминант ишорасидан ташқарига кўпайтувчи шаклида чиқариш мумкин.

Бу натижанинг тўғрилиги (4) тенгликдан куринади.

2- натижса. Детерминантнинг икки йўл (устун) элементлари бир-бира билан мос тартибда пропорционал бўлса, бундай детерминант нолга тенг.

Исбот. (2) детерминантнинг бирор йўл, масалан, биринчи йўл элементлари унинг учинчи йўл элементлари билан пропорционал бўлсин, яъни

$$a_1 = ta_3, \quad b_1 = tb_3, \quad c_1 = tc_3$$

бўлсин. (2) детерминантда a_1, b_1 ва c_1 элементларнинг ўрнига уларнинг бу ифодаларини қўямиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} ta_3 & tb_3 & tc_3 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix}$$

Кейинги детерминантдан t ни детерминант ишорасидан ташқарига (3- хосса, 1- натижса) чиқарамиз.

$$\Delta = t \begin{vmatrix} a_3 & b_3 & c_3 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = t \cdot 0 = 0,$$

чунки кейинги детерминантнинг биринчи ва учинчи йўл элементлари мос тартибда бир-бира га тенг.

4- хосса. Агар детерминантнинг бирор йўл (устун) элементлари икки қўшилувчидан иборат бўлса, бундай детерминант икки детерминант йигиндисига тенг бўлиб, биринчи қўшилувчи детерминантнинг мос йўл (устун) элементлари биринчи қўшилувчидан, иккичи қўшилувчи детерминантнинг мос йўл (устун) элементлари иккичи қўшилувчидан иборат бўлади.

Масалан:

$$\begin{vmatrix} a + a_1 & b + b_1 & c + c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a & b & c \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} \quad (5)$$

шаклда ёзилади.

Исбот. Исбот қилиш учун чап томондаги детерминант ифодасини схема бўйича ёзамиз ва a_1, b_1, c_1 ҳамда a, b, c ларни уз ичига олган ҳадлар бўйича икки группага ажратиб ёзамиз:

$$\begin{vmatrix} a + a_1 & b + b_1 & c + c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = \\ = (a + a_1)b_2c_3 + a_3(b + b_1)c_2 + a_2b_3(c + c_1) - a_2(b + b_1)c_3 - \\ - (a + a_1)b_3c_2 - a_3b_2(c + c_1) = (a_1b_2c_3 + a_3b_1c_2 + a_2b_3c_1 - a_2b_1c_3 - \\ - a_1b_3c_2 - a_3b_2c_1) + (ab_2c_3 + a_3bc_2 + a_2b_3c - a_2bc_3 - ab_3c_2 - \\ - a_3b_2c).$$

Кейинги тенгликнинг ўнг томонидаги биринчи қавс ичидаги йигинди (5) тенгликнинг ўнг томонидаги биринчи детерминантни, иккинчи қавс ичидаги ифода (5) тенглик ўнг томонидаги иккинчи детерминантни беради.

Натижаси. Агар детерминантнинг бирор йўл (устун) элементларини нолдан фарқли бирор сонга кўпайтириб, унинг бошқа (устун) йўл элементларига мос тартибда қўшилса, детерминантнинг қиймати ўзгармайди.

Исбот. (2) детерминантнинг биринчи йўл элементларини k га кўпайтириб, иккинчи йўл элементларига мос тартибда қўшамиз (бошқа йўллар учун ҳам исбот худди шунга ўхшаш булади). Бу ҳолда

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 + ka_1 & b_2 + kb_1 & c_2 + kc_1 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix};$$

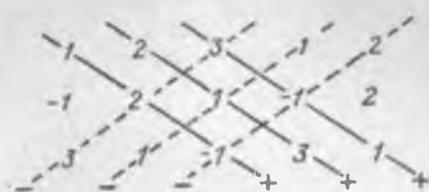
4- хоссага кўра бу детерминант қўйидаги икки детерминант йигиндисига ажралади:

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ ka_1 & kb_1 & kc_1 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = \Delta + 0;$$

бу эса детерминант қийматининг ўзгармай қолганлигини курсатади.

Йўл билан устуннинг тенг ҳуқуқлигидан натижанинг устунлар учун ҳам ўринли экани келиб чиқади.

дeterminantniң ҳисоблаб күрайлик. Бунинг беш устунын матрицасини тузамиз.

Энди қоида бүйіча ҳисоблаймиз:

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 & 3 \\ -1 & 2 & 1 \\ 3 & 1 & -1 \end{vmatrix} = 1 \cdot 2(-1) + 2 \cdot 1 \cdot 3 + 3(-1) \cdot 1 - 2 \cdot (-1) \times (-1) - 1 \cdot 1 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 3 = -20.$$

41-§. ДЕТЕРМИНАНТНИҢ АСОСИ ҲОССАЛАРИ¹

Энди детерминанттарнинг ҳоссаларини исботлашга үтәмиз.

1- ҳосса. Детерминанттың йұллари элементларини устуналари элементлари билан мөс тартибда алмаштирилса, детерминанттың қийматы ўзгармайды.

Исбот. Бунинг учун аввалғы детерминант билан курсатылған тартибда алмашынған детерминанттың әнма-ән өзейлік.

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} \quad \begin{vmatrix} a_1 & a_2 & a_3 \\ b_1 & b_2 & b_3 \\ c_1 & c_2 & c_3 \end{vmatrix} \quad (1)$$

Бу детерминанттардан айтылған қоида бүйіча элементар күпайтмаларни түзсак, натижә бир хил чиқади. Исбот қилингандан ҳоссадан детерминанттың йұллари билан устуналары тенг ҳу-хуқли эканлиги келиб чиқади.

2- ҳосса. Детерминанттың икки йүл (устун) элементлариниң үрінләри бир-бира билан алмаштирилса, детерминант ишорасы қарама-қарши ишорага ўзгаради, аммо абсолют қийматы ўзгармайды.

Исбот.

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} \quad (2)$$

¹ Бу ҳоссалар n - тартибли детерминанттар учун ҳам үршілі.

детерминантнинг биринчи ва иккинчи йўллари ўринларини ўз-аро алмаштирайлик, у ҳолда

$$\begin{vmatrix} a_2 & b_2 & c_2 \\ a_1 & b_1 & c_1 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} \quad (3)$$

ҳосил бўлади. (2) детерминантни схема бўйича ёйсак,

$\Delta = a_1b_2c_3 + a_2b_1c_2 + a_3b_1c_1 - a_2b_3c_1 - a_1b_3c_2 - a_3b_2c_1 \quad (2')$

ҳосил бўлади. (3) детерминантни ҳам бу схема бўйича ёямиз:

$$a_2b_1c_3 + a_3b_2c_1 + a_1b_3c_2 - a_1b_2c_3 - a_2b_3c_1 - a_3b_1c_2.$$

Кейинги икки ифодадан буларнинг ишоралари бир-бирига қараша-қарши эканини курамиз. Бошқа ҳар қандай икки йўлни ҳам ўринлари алмаштирилса, ишоранинг ўзгарнишини кўриш қийин эмас.

Натижса. Агар детерминантнинг икки йўл (устун) элементлари мос тартибда бир-бирига teng бўлса, детерминант нолга teng бўлади.

Ҳақиқатан, (2) детерминантнинг икки йўл элементлари мос тартибда бир-бирига teng бўлсин ва у детерминантнинг қиймати Δ бўлсин. (2) детерминантдаги бу йўлларнинг ўринлари ни алмаштирамиз. Бу ҳолда иккинчи хоссага мувофиқ

$$\Delta = -\Delta$$

еки

$$2\Delta = 0,$$

бундан

$$\Delta = 0$$

екани келиб чиқади.

Йўллар билан устунларнинг teng ҳуқуқлигидан натижанинг устунлар учун ҳам ўрнили экави келиб чиқади.

З-хосса. Летерминантнинг бирор йўл (устун) элементларининг ҳаммаси нолдан фарқли бирор k сонга кўпайтирилса, детерминант қиймати ҳам k марта ортади.

Исбот. (2) детерминантнинг бирор ихтиёрий йўл, масалан, иккинчи йўл элементларни ихтиёрий $k \neq 0$ сонига кўпайтирамиз. Бу ҳолда

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ ka_2 & kb_2 & kc_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix}$$

ҳосил бўлади. Буни схема бўйича ёямиз:

$$a_1(kb_3)c_3 + a_3b_1(kc_2) + (ka_2)b_3c_1 - (ka_2)b_1c_3 - a_1b_3(kc_2) - a_3(kb_2)c_1.$$

Детерминантнинг бу хоссасидан унинг бирор йул (устун) элементларининг баъзиларини нолга айлантиришда фойдаланилади. Бу эса детерминантни ҳисоблашда анча қулайлик туғдиради. Бунинг ёрдамида юқори тартибли детерминантнинг тартибини пасайтириш мумкин.

Мисол.

$$\begin{vmatrix} 2 & 1 & -2 \\ 1 & 3 & 4 \\ 3 & -1 & 1 \end{vmatrix}$$

детерминант ҳисоблансаннин.

Энг олдин биринчи йўлда турган 2 ва — 2 элементларни нолга айлантирайлик. Бунинг учун кейинги натижага мувсифик, иккинчи устунни — 2 га кўпайтириб, биринчи устунга қушамиз, ундан кейин иккинчи устунни 2 га кўпайтириб, учинчи устунга қўшамиз, бу ҳолда

$$\begin{vmatrix} 2 & 1 & -2 \\ 1 & 3 & 4 \\ 3 & -1 & 1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 0 & 1 & 0 \\ -5 & 3 & 10 \\ 5 & -1 & -1 \end{vmatrix}$$

Энди (*) схемани қўллансак, нолга айланмайдиган ҳадлар йиғиндиси

$$-1 \cdot (-5) \cdot (-1) + 1 \cdot 5 \cdot 10 = 45$$

га teng.

42-§. МИНОР ВА АЛГЕБРАИК ТУЛДИРУВЧИЛАР

41- § даги (2) детерминантда b_2 турган йўлни ва устунни чизиб ташлаб, қолган элементлардан детерминант тузсак, бу детерминант

$$\begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_3 & c_3 \end{vmatrix}$$

кўринишда бўлади ва b_2 элементнинг минори деб аталади ҳамда M_{22} деб белгиланади. Бошқа элементларнинг минорлари ҳам шунга ухшаш аниқланади.

Агар детерминантнинг a элементи k -йул ва h -устунда турган бўлиб, бу элементнинг минори M_{kh} бўлса, $(-1)^{k+h}$ билан M_{kh} нинг кўпайтмасига a элементнинг алгебраик тулдирувчиси дейилади. Алгебраик тулдирувчини детерминант элементига мос бўлган бош ҳарф билан белгиланади. (2) детерминантдаги b_2 элементнинг алгебраик тўлдирувчиси:

$$B_2 = (-1)^{2+2} \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_3 & c_3 \end{vmatrix} = (+1) \cdot \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_3 & c_3 \end{vmatrix}.$$

1- теорема. Детерминант бирор йўл (устун) элементлари билан бу йўл (устун) элементлари алгебраик тўлдирувчилари кўпайтмаларининг ўзигиндисига тенг.

Ҳақиқатан, (2) детерминантни (2') га биноан биринчи йўл элементлари бўйича қўйидагича ёзайлик:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = a_1 \begin{vmatrix} b_2 & c_2 \\ b_3 & c_3 \end{vmatrix} - b_1 \begin{vmatrix} a_2 & c_2 \\ a_3 & c_3 \end{vmatrix} + c_1 \begin{vmatrix} a_2 & b_2 \\ a_3 & b_3 \end{vmatrix}.$$

Энди a_1, b_1, c_1 элементлар олдидағи коэффициентларнинг A_1, B_1, C_1 эканлиги таърифдан келиб чиқади, яъни

$$\Delta = a_1 A_1 + b_1 B_1 + c_1 C_1. \quad (6)$$

Устунлар учун теореманинг тўғрилиги устунлар билан йўларнинг тенг ҳуқуқлигидан келиб чиқади.

Мисол.

$$\Delta = \begin{vmatrix} 2 & 1 & -2 \\ 1 & 3 & 4 \\ 3 & -1 & 1 \end{vmatrix}$$

детерминант минорларга ажратиш йули билан ҳисоблансин.

Ечиш. Δ ни биринчи йўл элементлари бўйича минорларга ажратамиз:

$$\begin{aligned} \Delta &= 2 \cdot \begin{vmatrix} 3 & 4 \\ -1 & 1 \end{vmatrix} - 1 \cdot \begin{vmatrix} 1 & 4 \\ 3 & 1 \end{vmatrix} + (-2) \cdot \begin{vmatrix} 1 & 3 \\ 3 & -1 \end{vmatrix} = \\ &= 2(3+4) - 1(1-12) - 2(-1-9) = 45. \end{aligned}$$

Бу детерминантни биз юқорида нолга келтириш усули билан ҳисоблаган эдик ва бу детерминант

$$\Delta = \begin{vmatrix} 0 & 1 & 0 \\ -5 & 3 & 10 \\ 5 & -1 & -1 \end{vmatrix}$$

га келган эди. Буни минорларга ажратсак,

$$\begin{aligned} \Delta &= 0 \begin{vmatrix} 3 & 10 \\ -1 & 1 \end{vmatrix} - 1 \begin{vmatrix} -5 & 10 \\ 5 & -1 \end{vmatrix} + 0 \begin{vmatrix} -5 & 3 \\ 5 & -1 \end{vmatrix} = \\ &= -1 \begin{vmatrix} -5 & 10 \\ 5 & -1 \end{vmatrix} = 45. \end{aligned}$$

2- теорема. Детерминантнинг бирор йўл элементлари билан бошқа йўл элементлари алгебраик тўлдирувчилари

күпайтмаларининг йигиндиси нолга тенг. Бу теоремани (2) детерминантнинг иккинчи ва биринчи йўллари учун ёзсан:

$$a_2A_1 + b_2B_1 + c_2C_1 = 0 \quad (7)$$

бўлади.

Бошқа йўллар ва устуналар учун ҳам теорема шунга ўхшаш ифодаланади.

Исбот. Детерминантни биринчи йўл элементлари бўйича ёзамиш:

$$\Delta = a_1A_1 + b_1B_1 + c_1C_1.$$

Энди a_1, b_1, c_1 урнига a_2, b_2, c_2 ларни мос тартибда қўямиз, у ҳолда биринчи йўли a_2, b_2, c_2 дан иборат детерминант ҳосил бўлади.

$$a_2A_1 + b_2B_1 + c_2C_1 = \begin{vmatrix} a_2 & b_2 & c_2 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix}.$$

Кейинги детерминантнинг биринчи ва иккинчи йўл элементлари мос тартибда бир-бирига тенг бўлгани учун у нолга тенг, яъни

$$a_2A_1 + b_2B_1 + c_2C_1 = 0.$$

(7) тенглик исбот бўлди.

43-§. УЧ НОМАЪЛУМЛИ ЧИЗИҚЛИ УЧТА ТЕНГЛАМА СИСТЕМАСИ

Уч номаълумли чизиқли учта тенглама системасини ечиш масаласини кўрамиз:

$$\begin{cases} a_1x + b_1y + c_1z = d_1, \\ a_2x + b_2y + c_2z = d_2, \\ a_3x + b_3y + c_3z = d_3. \end{cases} \quad (1)$$

Бу тенгламалар системасининг детерминанти

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix}$$

булиб, уни нолдан фарқли, яъни $\Delta \neq 0$ деб фараз қилайлик. (1) системанинг биринчи тенгламасининг иккала томонини A_1 га, иккинчи тенгламасининг иккала томонини A_2 га ва учинчи тенгламасининг иккала томонини A_3 га кўпайтириб, натижани ҳадлаб қўшамиш. (A_1, A_2, A_3 лар Δ детерминантдаги a_1, a_2, a_3 элементларининг алгебраник тўлдирувчилари).

Бу ҳолда

$$(a_1A_1 + a_2A_2 + a_3A_3)x + (b_1A_1 + b_2A_2 + b_3A_3)y + \\ + (c_1A_1 + c_2A_2 + c_3A_3)z = d_1A_1 + d_2A_2 + d_3A_3 \quad (2)$$

ҳосил бўлади.

Ўтган параграфдаги 1 ва 2- төримага асосан

$$\begin{aligned} a_1A_1 + a_2A_2 + a_3A_3 &= \Delta, \\ b_1A_1 + b_2A_2 + b_3A_3 &= 0, \\ c_1A_1 + c_2A_2 + c_3A_3 &= 0. \end{aligned} \quad (3)$$

Аммо

$$d_1A_1 + d_2A_2 + d_3A_3$$

ифодани (3) тенгликларнинг биринчиси билан таққослаб кўрсак, ундаги a_1, a_2, a_3 ўрнида бу ифодада d_1, d_2, d_3 турганини курамиз, демак, бу ифодани Δ детерминантдаги a_1, a_2, a_3 элементларни мос тартибда d_1, d_2, d_3 билан алмаштиришдан ҳосил қилдик деб айтсак бўлади, яъни

$$d_1A_1 + d_2A_2 + d_3A_3 = \begin{vmatrix} d_1 & b_1 & c_1 \\ d_2 & b_2 & c_2 \\ d_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix};$$

қисқалик учун бу детерминантни Δ_x билан белгилаймиз.

Бу ҳолда (3) тенгликларга асосан, (2) тенглама

$$\Delta_x = \Delta_x. \quad (4)$$

куринишни олади.

Шунга ўхшаш усул билан

$$\Delta_y = \Delta_y, \Delta_z = \Delta_z \quad (5)$$

тенгламаларни ҳам ҳосил қиласиз, бунда

$$\Delta_y = \begin{vmatrix} a_1 & d_1 & c_1 \\ a_2 & d_2 & c_2 \\ a_3 & d_3 & c_3 \end{vmatrix}, \Delta_z = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & d_1 \\ a_2 & b_2 & d_2 \\ a_3 & b_3 & d_3 \end{vmatrix}.$$

(4) ва (5) тенгламаларнинг ҳар бирни бир номаълумли тенглама бўлиб, ундаги номаълумларнинг коэффициенти Δ детерминантдан иборат. $\Delta \neq 0$ бўлганда (4) тенгламадан ёлғиз биргина

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta} \quad (6)$$

ечим тоғилади, шунга ўхшаш (5) тенгламалардан

$$\begin{aligned} y &= \frac{\Delta_y}{\Delta}; \\ z &= \frac{\Delta_z}{\Delta} \end{aligned} \quad (7)$$

ечимлар ҳосил булади. Булар ҳам $\Delta \neq 0$ бүлганды (5) тенгламаларнинг ёлғиз биргина ечимлари булади.

Энди (1) тенгламалар системаси билан (4) ва (5) тенгламалар системасининг тенг кучли эканлигини курсатамиз, яъни (1) системанинг ечимлар системаси (4) ва (5) тенгламалар системасининг ечимлар системаси эканлигини ва, аксинча, (4) ва (5) тенгламалар системасининг ечимлар системаси (1) тенгламалар системасининг ечимлар системаси булишини курсатамиз.

Бунинг учун дастлаб (6) ва (7) ечимлар системаси (1) тенгламалар системасининг ечимлар системаси эканини курсатамиз. (6) ва (7) дан x ва y нинг қийматларини (1) системанинг биринчи тенгламасига қўямиз ва касрдан қутқарамиз:

$$a_1\Delta_x + b_1\Delta_y + c_1\Delta_z = d_1\Delta.$$

Энди Δ_x , Δ_y ва Δ_z нинг ҳар бирини d_1 , d_2 , d_3 элементлари бўйича минорларга ёйиб, ҳосил бўлган ифодаларни бу тенгламаларнинг биринчи тенгламасига қўямиз:

$$a_1(d_1A_1 + d_2A_2 + d_3A_3) + b_1(d_1B_1 + d_2B_2 + d_3B_3) + c_1(d_1C_1 + d_2C_2 + d_3C_3) = d_1\Delta.$$

Бу тенгликнинг чап томонини d_1 , d_2 , d_3 бўйича тартиблаб ёзиб минорларга ажратамиз:

$$d_1(a_1A_1 + b_1B_1 + c_1C_1) + d_2(a_1A_2 + b_1B_2 + c_1C_2) + d_3(a_1A_3 + b_1B_3 + c_1C_3) = d_1\Delta. \quad (8)$$

Ўтган параграфдаги 1 ва 2- теоремаларга кўра

$$\begin{aligned} a_1A_1 + b_1B_1 + c_1C_1 &= \Delta, \\ a_1A_2 + b_1B_2 + c_1C_2 &= 0, \\ a_1A_3 + b_1B_3 + c_1C_3 &= 0. \end{aligned}$$

Шунинг учун (8) тенглик ушбу

$$d_1\Delta = d_1\Delta$$

айниятга айланади.

Шунга ўхшаш усул билан (6) ва (7) формулалар билан аниқланган x , y , z нинг қийматлари (1) тенгламалар системасининг бошқа тенгламаларини ҳам қаноатлантириши курсатилиди.

Демак, (4) ва (5) тенгламалар системасининг ёлғиз биргина ечимлар системаси (1) тенгламалар системасининг ечими экани кўрсатилади.

Энди, аксинча, (1) системанинг бирор ечимлар системаси α_1 , α_2 , α_3 бўлсин. (1) системадаги тенгламаларнинг ҳар бирида $x = \alpha_1$, $y = \alpha_2$, $z = \alpha_3$ деб фараз қилсак, у айниятга айланади. Ҳосил бўлган айниятлар системасига (1) тенгламалар система-

сидан (4) ва (5) системаларни ҳосил қилиш учун ишлатилган алмаштиришларни құлласак,

$$\begin{aligned}\Delta x_1 &= \Delta_x, \\ \Delta x_2 &= \Delta_y, \\ \Delta x_3 &= \Delta_z.\end{aligned}$$

айниятлар системасини ҳосил қиласыз. Бу айниятлар (1) системаниң ҳар қандай ечимлар системаси (4) ва (5) тенгламалар системасининг ҳам ечимлари системасын булишини күрсатады.

Шундай қилиб, $\Delta \neq 0$ бүлганды (1) тенгламалар системасынг ёлғыз биргина ечимлари системаси

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta}, \quad y = \frac{\Delta_y}{\Delta}, \quad z = \frac{\Delta_z}{\Delta}. \quad (9)$$

формулалар ёрдамида топилады. Бу формулаларни Крамер формулалари дейилади.

$\Delta = 0$ бүлганды (1) системани текшириш масаласини көйнги параграфда курамиз.

Мисол.

$$\begin{aligned}2x - 3y + z &= 7, \\ x + y - z &= 2, \\ x + 2y - 3z &= -1\end{aligned}$$

тенгламалар системаси ечилсін.

Е ч и ш. Тенгламалар системасининг детерминантини тузамыз ва ҳисоблаймиз:

$$\begin{aligned}\Delta &= \begin{vmatrix} 2 & -3 & 1 \\ 1 & 1 & -1 \\ 1 & 1 & -3 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 3 & -2 & 1 \\ 0 & 0 & -1 \\ -2 & -1 & -3 \end{vmatrix} = -1 \times \\ &\times (-1) \begin{vmatrix} 3 & -2 \\ -2 & -1 \end{vmatrix} = -7.\end{aligned}$$

Әнді Δ_x , Δ_y , Δ_z ни тузамыз ва ҳисоблаймиз:

$$\Delta_x = \begin{vmatrix} 7 & -3 & 1 \\ 2 & 1 & -1 \\ -1 & 2 & -3 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 9 & -2 & 1 \\ 0 & 0 & -1 \\ -7 & -1 & -3 \end{vmatrix} = 1(-9 - 14) = -23,$$

$$\Delta_y = \begin{vmatrix} 2 & 7 & 1 \\ 1 & 2 & -1 \\ 1 & -1 & -3 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 3 & 9 & 1 \\ 0 & 0 & -1 \\ -2 & -7 & -3 \end{vmatrix} = 1(-21 + 18) = -3,$$

$$\Delta_z = \begin{vmatrix} 2 & -3 & 7 \\ 1 & 1 & 2 \\ 1 & 2 & -1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 2 & -7 & 9 \\ 1 & -1 & 3 \\ 1 & 0 & 0 \end{vmatrix} = 1(-21 + 9) = -12.$$

Энди Крамер формулаларнга күра, берилган тенгламалар системасининг ечимлари системасини топамиз:

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta} = \frac{-23}{-7} = 3 \frac{2}{7}; \quad y = \frac{\Delta_y}{\Delta} = \frac{-3}{-7} = \frac{3}{7}; \quad z = \frac{\Delta_z}{\Delta} = \frac{-12}{-7} = 1 \frac{5}{7}.$$

x, y, z нинг бу қийматларини берилган тенгламалар системасига қўйиб, тенгламалар системасининг қаноатланишини кўрамиз.

44-§. БИР ЖИНСЛИ ЧИЗИҚЛИ ТЕНГЛАМАЛАР СИСТЕМАСИ

Уч номаъумли бир жинсли учта чизиқли тенглама системасининг умумий кўриниши:

$$\begin{aligned} a_1x + b_1y + c_1z &= 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z &= 0, \\ a_3x + b_3y + c_3z &= 0 \end{aligned} \tag{1}$$

булади.

Агар бу тенгламалар системасининг детерминанти нолдан фарқли булса, яъни

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} \neq 0$$

бўлса, бу система биргина $x = 0, y = 0, z = 0$ ечимга эга.

Ҳақиқатан, Крамер формуулаларнга кўра (1) системанинг биргина ечимлар системаси

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta}, \quad y = \frac{\Delta_y}{\Delta}, \quad z = \frac{\Delta_z}{\Delta}$$

тенгликлар билан аниқланади. Аммо $\Delta_x, \Delta_y, \Delta_z$ нинг ҳар бирининг битта устуни ноллардан иборат (озод ҳадлар ноль) бўлгани учун:

$$\Delta_x = \Delta_y = \Delta_z = 0;$$

демак,

$$x = \frac{0}{\Delta} = 0, \quad y = \frac{0}{\Delta} = 0, \quad z = \frac{0}{\Delta} = 0.$$

Бу ечимлар системаси ноль ёки *тривидал* ечимлар системаси деб аталади.

Системанинг нолдан фарқли ечимлари ҳақидаги ушбу теоремани исбот қилемиз.

Теорема. *Бир жинсли чизиқли тенгламалар системаси нолдан фарқли ечимлар системасига эга бўлиши учун унинг коэффициентларидан тузилган детерминант (системанинг детерминанти) нинг нолга тенг бўлиши зарур ва етарлидир.*

Исбот. (1) системанинг нолдан фарқли ечимлар системаси мавжуд бўлсин (зарурий шарт); бу ҳолда

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = 0 \quad (2)$$

эканини исбот қиласиз. Крамер формулаларига кура (1) системанинг ечимлари

$$x = \frac{\Delta_x}{\Delta}; \quad y = \frac{\Delta_y}{\Delta}; \quad z = \frac{\Delta_z}{\Delta}$$

булади. Бундан

$$\Delta_x = \Delta x; \quad \Delta_y = \Delta y; \quad \Delta_z = \Delta z.$$

x, y, z ечимлардан бирортаси, масалаи, $y \neq 0$ бўлсин.

Δ_y нинг бир устуни ноллардан иборат (тузилишнга кура) бўлгани учун $\Delta_y = 0$, демак,

$$\Delta y = 0,$$

аммо $y \neq 0$ бўлгани учун бу тенгликдан

$$\Delta = 0$$

деган натижада келиб чиқади.

Энди $\Delta = 0$ бўлсин (етарли шарт) (1) тенгламалар системасининг нолдан фарқли ечимлар системаси мавжуд эканлигини исбот қиласиз. Бунинг учун (2) детерминантнинг биринчи устунини x га, иккинчи устунини y га ва учинчи устунини z га кўпайтириб, биринчи ва иккинчи устунларни учинчи устунга қўшамиш:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & a_1x + b_1y + c_1z \\ a_2 & b_2 & a_2x + b_2y + c_2z \\ a_3 & b_3 & a_3x + b_3y + c_3z \end{vmatrix} = 0.$$

Учинчи устундаги ифодаларни қисқалик учун мос тартибда f_1, f_2, f_3 билан белгилаймиз, яъни

$$\begin{aligned} f_1 &= a_1x + b_1y + c_1z, \\ f_2 &= a_2x + b_2y + c_2z, \\ f_3 &= a_3x + b_3y + c_3z. \end{aligned} \quad (3)$$

Бу ҳолда детерминант

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & f_1 \\ a_2 & b_2 & f_2 \\ a_3 & b_3 & f_3 \end{vmatrix} = 0$$

күринишини олади. Энди бу тенгламанинг чап томонидаги детерминантни кейинги устундаги элементлар бўйича минорларга ажратиб ёзамиш:

$$f_1 \delta_1 + f_2 \delta_2 + f_3 \delta_3 = 0 \quad (4)$$

ҳосил бўлади, бундан

$$\delta_1 = \begin{vmatrix} a_2 & b_2 \\ a_3 & b_3 \end{vmatrix}, \quad \delta_2 = - \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_3 & b_3 \end{vmatrix}, \quad \delta_3 = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}.$$

Агар (4) тенгламадаги $\delta_1, \delta_2, \delta_3$ коэффициентларнинг камида биттаси нолдан фарқли бўлса, у ҳолда f_1, f_2, f_3 нинг биттаси ни қолганлари орқали ифодалаб бўлади. Масалан, $\delta_3 \neq 0$ бўлсин, бу ҳолда (4)дан

$$f_3 = -\frac{\delta_1}{\delta_3} f_1 - \frac{\delta_2}{\delta_3} f_2,$$

бу ерда

$$-\frac{\delta_1}{\delta_3} = \lambda_1 \quad -\frac{\delta_2}{\delta_3} = \lambda_2$$

деб олсак,

$$f_3 = \lambda_1 f_1 + \lambda_2 f_2 \quad (5)$$

ҳосил бўлади.

f_1, f_2, f_3 ифодалар (3) системанинг ўнг томонидаги ифодалар эди. (1) системанинг биринчи ва иккинчи тенгламаларни қаноатлантирувчи x, y ва z нинг қийматлари системанинг учинчи тенгламасини ҳам қаноатлантириши (5) тенгликдан очиқ кўринади.

Шунинг учун қаралаётган ҳолда учинчи тенгламани ташлаб юбориш мумкин ва бу ҳолда уч номаълумли иккита чизқли эркли

$$\begin{aligned} a_1 x + b_1 y + c_1 z &= 0, \\ a_2 x + b_2 y + c_2 z &= 0 \end{aligned} \quad (6)$$

тенгламалар системасига эга бўламиш. 39- § дан бизга маълумки, $\delta_3 \neq 0$ бўлганда z озод номаълум бўлиб, (6) системанинг ҳамма ечимлари

$$x = -\frac{\begin{vmatrix} c_1 & b_1 \\ c_2 & b_2 \end{vmatrix}}{\delta_3} z, \quad y = -\frac{\begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix}}{\delta_3} z$$

формулалар билан ёки

$$-\frac{x}{\delta_3} = t$$

деб фараз қилинса,

$$x = \begin{vmatrix} c_1 & b_1 \\ c_2 & b_2 \end{vmatrix} t, \quad y = \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix} t, \quad z = -\begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} t \quad (7)$$

формулалар билан аниқланади. t га ихтиёрий қийматлар берсак, (7) формулалардан (1) тенгламалар системасини қаноатлантирувчи x, y, z нинг қийматларини топамиз. $t \neq 0$ бўлганда бу ечимлар системаси нолдан фарқли бўлади. t га чексиз кўп қийматлар бериш мумкич бўлгани учун (7) дан x, y, z нинг ҳам чексиз кўп қийматларини топиш мумкин. Демак, $\Delta = 0$ бўлиб, бу детерминант минорларининг камидагитаси нолдан фарқли бўлса, уч номаълумли бир жиснсли учта тенгламалар системасининг иккита тенгламаси чизқли эркли бўлиб, учинчиси уларнинг натижаси бўлади ва бу ҳолда тенгламалар системаси чексиз кўп ечимлар системасига эга бўлади.

Энди Δ детерминант ва унинг ҳамма минорлари нолга тенг бўлсан. Бу ҳолда

$$\delta = \begin{vmatrix} a_1 & f_1 \\ a_2 & f_2 \end{vmatrix} \text{ ва } \delta' = \begin{vmatrix} a_1 & f_1 \\ a_3 & f_3 \end{vmatrix}$$

детерминантлар ҳам ноль бўлади. Ҳақиқатан, f_1, f_2 ва f_3 ларнинг (3) тенгликдаги ифодаларини δ ва δ' детерминантга қўйсак, уларни

$$\begin{aligned} \delta &= \begin{vmatrix} a_1 & a_1 \\ a_2 & a_2 \end{vmatrix} x + \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} y + \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_2 & c_2 \end{vmatrix} z, \\ \delta' &= \begin{vmatrix} a_1 & a_1 \\ a_3 & a_3 \end{vmatrix} x + \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_3 & b_3 \end{vmatrix} y + \begin{vmatrix} a_1 & c_1 \\ a_3 & c_3 \end{vmatrix} z \end{aligned}$$

куринишида ёзиш мумкин. x нинг коэффициенти бўлган детерминантларнинг икки устуни тенг бўлгани учун нолга тенг, y, z нинг коэффициентлари Δ детерминантнинг минорлари бўлгани учун нолга тенг. Шундай қилиб,

$$\delta = 0 \text{ ва } \delta' = 0.$$

Бу тенгликлардан $a_1f_2 - a_2f_1 = 0$ ва $a_1f_3 - a_3f_1 = 0$ келиб чиқади. Агар $a_1 \neq 0$ деб фараз этилса у ҳолда

$$f_2 = \frac{a_2}{a_1} f_1 \text{ ва } f_3 = \frac{a_3}{a_1} f_1$$

ҳосил бўлади. Бу тенгликлар f_1 ни маълум бир сонга кўпайтириб f_2, f_3 ларни ҳосил қилиш мумкиилигини кўрсатади, яъни f_2, f_3 лар f_1 дан келиб чиқадиган натижага эканлигини ёки (1) системанинг иккинчи ва учинчи тенгламалари унинг биринчи тенгламасининг натижаси эканлигини билдиради. Шундай қилиб, бу ҳолда (1) системанинг кейинги иккита тенгламасини ташлаб юборсак, бизда

$$a_1x + b_1y + c_1z = 0$$

тenglamagina қолади. Бундан $a_1 \neq 0$ булганда

$$x = -\frac{b_1y + c_1z}{a_1}$$

ни топамиз. Эпди y, z га нолдан фарқли қийматлар берсак, бу tenglamadan y, z нинг бу қийматларига мос бўлган x нинг қийматларини топамиз. Демак, $\Delta = 0$ ва Δ нинг ҳамма минорлари нолга teng бўлганда ҳам (1) tenglamalarni системаси нолдан фарқли чексиз кўп ечимлар системасига эга.

1- мисол. Бир жинсли

$$\begin{aligned} 5x + 4y + 3z &= 0, \\ x + y - z &= 0, \\ x + 3y - 2z &= 0 \end{aligned}$$

tenglamalarni системасининг ҳамма ечимлари топилсан.

Ечиш. Тenglamalarni системасининг детерминантини тузамиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 5 & 4 & 3 \\ 1 & 1 & -1 \\ 1 & 3 & -2 \end{vmatrix} = 15 \neq 0.$$

Демак, tenglamalarni системаси тривиал ечимдан бошқа ечимга эга эмас:

$$x = 0, y = 0, z = 0.$$

2- мисол. Бир жинсли

$$\begin{aligned} x + 2y - z &= 0, \\ x - y + 3z &= 0, \\ 2x + y + 2z &= 0 \end{aligned}$$

tenglamalarni системасининг ҳамма ечимлари топилсан.

Ечиш. Тenglamalarni системасининг детерминанти

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 2 & -1 \\ 1 & -1 & 3 \\ 2 & 1 & 2 \end{vmatrix} = 0$$

бўлиб, бунинг

$$\delta = \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 1 & -1 \end{vmatrix}$$

минори нолга teng эмас ($\delta = -3$). Демак, z озод номаълум; системанинг учинчи tenglamasi унинг олдинги иккита tenglamasi йигиндисидан келиб чиқсаннатижадир; шунинг учун

унинг биринчи иккита тенгламасини ечсак кифоя қилади. (7) формулаларга мувофиқ, системанинг ҳамма ечимлари

$$x = \begin{vmatrix} -1 & 2 \\ 3 & -1 \end{vmatrix} t, \quad y = \begin{vmatrix} 1 & -1 \\ 1 & 3 \end{vmatrix} t, \quad z = -\begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} t$$

еки

$$x = -5t, \quad y = 4t, \quad z = 3t$$

бўлади (t — ихтиёрий сон).

3- мисол. Бир жинсли

$$\begin{aligned} 2x - 3y + 5z &= 0, \\ 4x - 6y + 10z &= 0, \\ 6x - 9y + 15z &= 0 \end{aligned}$$

тенгламалар системасининг ҳамма ечимлари топилсин.

Е ч и ш. Системанинг детерминантини тузамиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 2 & -3 & 5 \\ 4 & -6 & 10 \\ 6 & -9 & 15 \end{vmatrix} = 2 \cdot 3 \begin{vmatrix} 2 & -3 & 5 \\ 2 & -3 & 5 \\ 2 & -3 & 5 \end{vmatrix} = 0.$$

Бу детерминантнинг ҳамма минорлари нолга тенг. Демак, система битта тенгламага келади (иккинчи тенгламани 2 га, учинчи тенгламани 3 га қисқартирилса, биринчи тенглама ҳосил бўлади). Биринчи тенгламани z га нисбатан ечсак, система-нинг ҳамма ечимлари

$$z = \frac{3y - 2x}{5}$$

куринишда бўлади. Бунда x, y — ихтиёрий сонлар.

45-§. УЧ НОМАЪЛУМЛИ УЧТА ЧИЗИҚЛИ ТЕНГЛАМАЛАР СИСТЕМАСИНИ ҮМУМИЙ ТЕКШИРИШ

Энди уч номаълумли бир жинслимас учта чизиқли тенгламалар системасининг биргаликда бўлиши ва унинг ечимлари сони қандай бўлиши масаласи билан танишамиз.

$$\begin{aligned} a_1x - b_1y + c_1z &= d_1, \\ a_2x + b_2y + c_2z &= d_2, \\ a_3x + b_3y + c_3z &= d_3 \end{aligned} \tag{1}$$

тенгламалар системаси берилган бўлсин.

1. Агар бу тенгламалар системасининг детерминанти

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} \neq 0$$

бўлса, (1) тенгламалар системасининг биргина ечимлар системасига эга бўлиши ва у Крамер формулалари бўйича топилиши бизга маълум.

2. Агар $\Delta = 0$ бўлиб, бу детерминантнинг минорларидан камида биттаси нолдан фарқли бўлса, (1) тенгламанинг чап томонидаги ифодалар чизиқли боғлиқ бўлишини ва бу боғланниш

$$f_1\delta_1 + f_2\delta_2 + f_3\delta_3 = 0 \quad (2)$$

эканини биз 44- § даги (4) тенгликдан биламиз [(1) система-нинг чап томонини мос равишда f_1, f_2, f_3 билан белгиланган].

Агар (1) система x_0, y_0, z_0 ечимга эга бўлса x_0, y_0 ва z_0 қийматларда $f_1 \equiv d_1, f_2 \equiv d_2$ ва $f_3 \equiv d_3$ бўлиб, (2) тенглама

$$d_1\delta_1 + d_2\delta_2 + d_3\delta_3 = 0 \quad (3)$$

айниятга айланади, яъни (1) системанинг ўнг томонлари ҳам ўзаро чизиқли боғлиқ бўлади.

(2) тенгликдан (3) тенгликни ҳадлаб айирсак,

$$(f_1 - d_1)\delta_1 + (f_2 - d_2)\delta_2 + (f_3 - d_3)\delta_3 = 0 \quad (4)$$

ҳосил бўлади, бу тенгликдан биз $f_1 - d_1, f_2 - d_2, f_3 - d_3$ ифодаларнинг биттасини қолганлари орқали ифодалай оламиз, яъни (1) тенгламалар системасининг битта тенгламаси қолган иккитасининг натижаси бўлади. Амалда биз уч номаълумли иккита тенглама системасига эга бўламиз, битта номаълум озод номаълум бўлади. Демак, бу ҳолда (1) система чексиз кўп ечимларга эга бўлади.

Агар (1) система ечимга эга бўлмаса, (3) айният бузилади, яъни

$$\Delta' = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & d_1 \\ a_2 & b_2 & d_2 \\ a_3 & b_3 & d_3 \end{vmatrix} \neq 0.$$

Δ' детерминант

$$A = \begin{pmatrix} a_1 & b_1 & c_1 & d_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 & d_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 & d_3 \end{pmatrix}$$

матрицанинг учинчи тартибли минорларидан бири эканига ёътибор бериб, ушбу натижага келамиз:

агар (1) системанинг детерминанти $\Delta = 0$ бўлиб, бу детерминант минорларининг камида биттаси нолдан фарқли бўлганда:

1) А матрицанинг 3- тартибли детерминантларининг ҳаммаси нолга teng бўлса, (1) система чексиз кўп ечимга эга бўлади;

2) А матрицанинг 3- тартибли детерминантларидан камида биттаси нолдан фарқли бўлса, (1) тенгламалар

системаси биргаликда эмас (ечимлар системаси мавжуд эмас);

3) агар $\Delta = 0$ бўлиб, унинг ҳамма минорлари ҳам нолга тенг бўлса, (1) тенгламалар системасининг чап томонидаги ифодалар орасида иккита чизиқли

$$a_1f_2 - a_2f_1 = 0, \quad a_1f_3 - a_3f_1 = 0 \quad (5)$$

боғланиш мавжудигини ўтган параграфда кўрган эдик.

Агар берилган (1) система ечимга эга бўлса, (3) муноса-батдаги каби

$$a_1d_2 - a_2d_1 = 0, \quad a_1d_3 - a_3d_1 = 0 \quad (6)$$

чизиқли боғланиш ҳам ўринли бўлиши керак.

(5) дан (6) ни мос тартибда ҳадлаб айирсак,

$$\begin{aligned} a_1(f_2 - d_2) - a_2(f_1 - d_1) &= 0, \\ a_1(f_3 - d_3) - a_3(f_1 - d_1) &= 0 \end{aligned} \quad (7)$$

тенгликларни ҳосил қиласиз. Бу тенгликлардан $a_1 \neq 0$ деб фараз қилиб, $f_2 - d_2$ ва $f_3 - d_3$ ни $f_1 - d_1$ орқали ифодалай оламиз, булар эса (1) тенгламалар системасидаги озод ҳадлар d_1, d_2, d_3 ни тенгламаларнинг чап томонига ўтказганимизда ҳосил бўладиган ифодалардир. Шунинг учун, бу ҳолда (1) системанинг иккичи ва учинчи тенгламалари унинг биринчи тенгламасининг натижаси бўлиб, уларни ташлаб юбориш мумкин. Биз амалда уч номаълумли битта тенгламага эга бўламиз, $a_1 \neq 0$ бўлгани учун (1) системанинг биринчи тенгламасидан

$$x = \frac{d_1 - b_1y - c_1z}{a_1}$$

ни топамиз, y, z га ихтиёрий қийматлар бериб, бу тенгликтан x нинг мос қийматларини топамиз. Тенглама чексиз кўп ечимлар системасига эга бўлади.

Агар (1) система ечимга эга бўлса, (6) тенгликлар ўринли бўлади. Шунинг учун (6) тенгликлардан камида биттаси нолга тенг бўлмаса, (1) тенгламалар системаси биргаликда бўлмаган система бўлади. (6) тенгликларни

$$\left| \begin{array}{cc} a_1 & d_1 \\ a_2 & d_2 \end{array} \right| = 0 \text{ ва } \left| \begin{array}{cc} a_1 & d_1 \\ a_3 & d_3 \end{array} \right| = 0$$

шаклда ёзиш мумкин. Бу детерминантлар

$$A = \begin{pmatrix} a_1 & b_1 & c_1 & d_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 & d_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 & d_3 \end{pmatrix}$$

матрицанинг биринчи ва тўртинчи устунларидан туэйланган иккичи тартибли детерминантлардир. Шунинг учун, бу пунктда чиқарилган натижаларни A матрицанинг иккичи ва тўртинчи устунларидан ёки учинчи ва тўртинчи устунларидан туэйланган иккичи тартибли детерминантлар учун ҳам чиқариш мумкин.

Шундай қилиб, агар (1) системанинг детерминанти ва унинг ҳамма минорлари нолга тенг бўлганда:

1) А матрицанинг ҳамма иккинчи тартибли детерминантлари ҳам нолга тенг бўлса, (1) система уч номаълумли битта тенгламага келади ва чексиз кўп ечимлар системасига эга бўлади;

2) А матрицанинг иккинчи тартибли детерминантларидан камида биттаси нолдан фарқли бўлса, (1) система биргаликда эмас (ечимга эга эмас).

1- мисол.

$$\begin{aligned}x + 2y - z &= 1, \\ 2x - y + 2z &= 3, \\ x - 3y + 3z &= 2\end{aligned}$$

тенгламалар системаси ечилсин.

Е ч и ш. Тенгламалар системасининг детерминантини тузамиз:

1)

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 2 & -1 \\ 2 & -1 & 2 \\ 1 & -3 & 3 \end{vmatrix} = 0.$$

2) Бу детерминантнинг битта минори нолдан фарқли:

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 2 & -1 \end{vmatrix} \neq 0.$$

3)

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 2 & -1 & 1 \\ 2 & -1 & 2 & 3 \\ 1 & -3 & 3 & 2 \end{pmatrix}$$

матрицанинг ҳамма учинчи тартибли минорлари нолга тенг (чунки матрицанинг иккинчи йўл элементларидан биринчи йўл элементларини айирсак, унинг учинчи йўл элементлари ёсил бўлади. Демак, А матрицанинг учинчи тартибли ҳамма детерминантларининг учанчи йўл элементларини нолга айлантириш мумкин).

Шундай қилиб, берилган тенгламалар системасининг учинчи тенгламаси, унинг биринчи иккита тенгламасининг натижасидир. Биз амалда уч номаълумли иккита тенгламалар системасига эгамиз:

$$\begin{cases} x + 2y - z = 1, \\ 2x - y + 2z = 3. \end{cases}$$

Бу система чексиз күп ечимлар системасига эга. Бу ечимлар:

$$x = \frac{\begin{vmatrix} 1+z & 2 \\ 3-2z & -1 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 2 & -1 \end{vmatrix}}, y = \frac{\begin{vmatrix} 1 & 1+z \\ 2 & 3-2z \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 2 & -1 \end{vmatrix}}$$

(Крамер формулалариға күра) z га ихтиёрий қийматлар бериліп, x ва y топылады.

2- мисол.

$$\begin{aligned} x + 2y - z &= 1, \\ 2x - y + 2z &= 3, \\ x - 3y + 3z &= 9 \end{aligned}$$

тenglamalap системаси ечилсін.

Ечиш. Бу системаның детерминанты

$$\Delta = \begin{vmatrix} 1 & 2 & -1 \\ 2 & -1 & 2 \\ 1 & -3 & 3 \end{vmatrix} = 0.$$

Детерминанттың иккінчи тартибلى минорлардан бири нолға тең әмас:

$$\begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 2 & -1 \end{vmatrix} \neq 0.$$

A матрица түзамиш:

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 2 & -1 & 1 \\ 2 & -1 & 2 & 3 \\ 1 & -3 & 3 & 9 \end{pmatrix}$$

Бу матрицаның учинчи тартибلى детерминантлардаи биттасы нолға тең әмас, чунончы:

$$\Delta' = \begin{vmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 2 & -1 & 3 \\ 1 & -3 & 9 \end{vmatrix} \neq 0.$$

Демак, система биргаликда әмас (системаның ечими мавжуд әмас).

46- §. ДЕТЕРМИНАНТЛАР НАЗАРИЯСИНЫҢ АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ МАСАЛАЛАРИГА ТАТБИҚИ

Аналитик геометрия масалаларини ечиш учун чиқарылған күп формулалар детерминантлар билан ифодаланиши мүмкін. Формулалардың детерминантлар билан ифодаланиши уларни ёдда тутишга имкон беріш билан баробар компакт (ихчам) шаклда ифодалайды.

Биз бу параграфда ўтган боблардаги учраган баъзи формулаларни детерминантлар билан ифодалаймиз.

1. Икки нуқта орасидаги масофа. Икки $M_1(x_1, y_1)$, $M_2(x_2, y_2)$ нуқта орасидаги d масофа

$$d = \sqrt{\left| \begin{array}{ccc} x_2 - x_1 & - (y_2 - y_1) \\ y_2 - y_1 & x_2 - x_1 \end{array} \right|}$$

формула билан ифодаланади. Бунинг тўғрилигига радикал остидаги детерминантнинг ифодасини ёзиш билан ишонч ҳосил қилиш мумкин (I боб, 6- §, (4) формула).

2. Учбурчакнинг юзи. Учлари $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$, $C(x_3, y_3)$ нуқталарда бўлган учбурчакнинг S юзи

$$S = \pm \frac{1}{2} \left| \begin{array}{ccc} x_1 & x_2 & x_3 \\ y_1 & y_2 & y_3 \\ 1 & 1 & 1 \end{array} \right|$$

формула билан ифодаланади.

Ҳақиқатан, детерминантнинг учинчи устун элементларини — I га кўпайтириб, биринчи ва иккинчи устун элементларига қўшиб, ундан кейин учинчи йўл элементлари бўйича минорга ажратсак,

$$S = \pm \frac{1}{2} \left| \begin{array}{ccc} x_1 - x_3 & x_2 - x_3 \\ y_1 - y_3 & y_2 - y_3 \end{array} \right|$$

ҳосил бўлади. Бу учбурчакнинг юзи учун I боб, 8- § да чиқарилган (2) формуладир.

3. Берилган икки нуқтадан ўтган тўғри чизиқ тенгламаси. Текисликда иккита $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ нуқта берилган бўлсин. Бу нуқталардан ўтган тўғри чизиқнинг тенгламасини детерминантлар ёрдамида тузамиз.

Изланаётган тўғри чизиқ тенгламаси

$$Mx + Ny + L = 0 \quad (1)$$

бўлсин. Бу тўғри чизиқнинг $A(x_1, y_1)$ нуқтадан ўтиш шарти

$$Mx_1 + Ny_1 + L = 0. \quad (2)$$

$B(x_2, y_2)$ нуқтадан ўтиш шарти эса

$$Mx_2 + Ny_2 + L = 0. \quad (3)$$

(1), (2) ва (3) тенгламаларда M , N ва L лар номаълум. Шунинг учун бу тенгламалар уч номаълумли бир жинсли учта чизиқли тенгламалар системасидан иборат. M , N , L нинг ҳаммаси бир вақтда нолга тенг булмаслиги керак, акс ҳолда (1) тенглама мавжуд бўлмайди. Демак, (1), (2), (3) тенгламалар системаси нолдан фарқли ечимлар системасига эга бўлиши керак. Бунинг учун система детерминантнинг нолга тенг бу-

лиши зарур ва етарли эканини биламиз, яъни етарли ва зарурий шарт

$$\begin{vmatrix} x & y & 1 \\ x_1 & y_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & 1 \end{vmatrix} = 0 \quad (4)$$

дан иборат. Биз x , y га нисбатан биринчи даражали тенглама ҳосил қилдик. Бу тенглама $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ нуқталардан ўтувчи тўғри чизиқ тенгламаси эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Ҳақиқатан, (4) тенгламадаги ўзгарувчи x , y координаталар ўрнига олдин x_1 ва y_1 , кейин x_2 ва y_2 ни қўйсак, иккала ҳолда ҳам детерминантнинг икки йўлидаги элементлари мос тартибда бир-бирига тенг бўлади. Бундай детерминант айнан нолга тенг, яъни (4) тенгламани A ва B нуқталарнинг координаталари қаноатлантиради.

4. Уч нуқтанинг бир тўғри чизиқда ётиш шарти. $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$, $C(x_3, y_3)$ нуқталар берилган бўлсин. A ва B нуқталардан ўтган тўғри чизиқ тенгламаси (4) тенглама эканини биз учинчи пунктда кўрдик. Агар (4) тўғри чизиқ $C(x_3, y_3)$ нуқтадан ўтса, уни C нуқтанинг координаталари қаноатлантириши керак, яъни

$$\begin{vmatrix} x_3 & y_3 & 1 \\ x_1 & y_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & 1 \end{vmatrix} = 0 \quad (5)$$

бўлиши керак. Устунларни йўллар билан ва устунларни устунлар билан алмаштириб, бу тенгликни

$$\begin{vmatrix} x_1 & x_2 & x_3 \\ y_1 & y_2 & y_3 \\ 1 & 1 & 1 \end{vmatrix} = 0 \quad (6)$$

кўринишга келтира оламиз. Бу уч нуқтанинг бир тўғри чизиқда ётиш шартидир.

Машқлар

1. Қўйидаги детерминантларни ҳисобланг.

$$1) \begin{vmatrix} -2 & 3 \\ -4 & 5 \end{vmatrix}; \quad 2) \begin{vmatrix} 6 & -2 \\ 4 & 1 \end{vmatrix};$$

$$3) \begin{vmatrix} \frac{1}{2} & \frac{2}{5} \\ \frac{3}{2} & \frac{7}{5} \end{vmatrix}; \quad 4) \begin{vmatrix} x & 2 \\ x^2 & 3x \end{vmatrix};$$

$$5) \begin{vmatrix} x-a & 1 \\ x-a & x+1 \end{vmatrix}; \quad 6) \begin{vmatrix} \sin x & \cos x \\ \cos x & -\sin x \end{vmatrix}.$$

2. Құйидаги тенгламаларни ечинг.

$$1) \begin{vmatrix} x+4 & 2 \\ 4 & 1 \end{vmatrix} = 0;$$

$$2) \begin{vmatrix} x+2 & 0 \\ 3 & x-2 \end{vmatrix} = 0;$$

$$3) \begin{vmatrix} x+24 & 5x \\ 5 & 1 \end{vmatrix} = 0;$$

$$4) \begin{vmatrix} x-6 & 3x \\ -x & x+6 \end{vmatrix} = 0;$$

$$5) \begin{vmatrix} \sin 2x & \sin x \\ \cos 2x & \cos x \end{vmatrix} = 0;$$

$$6) \begin{vmatrix} \operatorname{tg} x & 1 \\ \operatorname{tg} x-1 & \operatorname{tg} x+3 \end{vmatrix} = 0.$$

3. Құйидаги тенгламалар системасининг ечимлар системасин топинг.

$$1) \begin{cases} 3x + 4y = 2, \\ 2x - 3y = 5. \end{cases}$$

$$2) \begin{cases} 3x - 4y = -7, \\ 6x + y = 22. \end{cases}$$

$$3) \begin{cases} ax + by = c, \\ bx + ay = c. \end{cases}$$

$$4) \begin{cases} x - 2y = 3, \\ 2x - 4y = 9. \end{cases}$$

$$5) \begin{cases} x\sqrt{7} - 7y = \sqrt{7}, \\ x - y\sqrt{7} = 7. \end{cases}$$

$$6) \begin{cases} x \cos z - y \sin z = 1, \\ x \sin z + y \cos z = 1. \end{cases}$$

4. Тенгламалар системасининг ечимлар системасин умумий күріпнішишті топинг.

$$1) \begin{cases} 12x + 4y + z = 0, \\ 15x + 2y + 5z = 0. \end{cases}$$

$$2) \begin{cases} x + 2y + z = 0, \\ -2x + 5y + 4z = 0. \end{cases}$$

$$3) \begin{cases} 2x + y + z = 0, \\ 2x + 4y + 3z = 0. \end{cases}$$

$$4) \begin{cases} x + y + z = 0, \\ 4x - 2y - 5z = 0. \end{cases}$$

5. Құйидаги детерминантларни ҳисобланғ.

$$1) \begin{vmatrix} 1 & 0 & 3 \\ 2 & 1 & 0 \\ 2 & 3 & 1 \end{vmatrix};$$

$$2) \begin{vmatrix} 2 & 4 & 6 \\ 3 & 2 & 1 \\ 0 & 1 & 3 \end{vmatrix};$$

$$3) \begin{vmatrix} 1 & -4 & 1 \\ 2 & -5 & 3 \\ -1 & -1 & 1 \end{vmatrix};$$

$$4) \begin{vmatrix} 1 & 2 & 3 \\ 2 & 2 & 1 \\ 3 & 1 & 2 \end{vmatrix};$$

$$5) \begin{vmatrix} 1 & 3 & 2 \\ 4 & -1 & 0 \\ 3 & 9 & 6 \end{vmatrix};$$

$$6) \begin{vmatrix} -a & a & a \\ a & 0 & a \\ 0 & a & 0 \end{vmatrix}.$$

6. Құйидаги тенгламаларнинг илдизларини топинг.

$$1) \begin{vmatrix} 1 & 3 & -2x \\ 2 & 4 & 1 \\ 5 & 7 & 2x \end{vmatrix} = 0;$$

$$2) \begin{vmatrix} x^2 & x^3 & 1 \\ 6 & 7 & 1 \\ x & x+1 & 0 \end{vmatrix} = 0.$$

7. Құйидаги тенгламалар системаларнинг ечимлар системасин топинг.

$$1) \begin{cases} x + y + z = 0, \\ 2x + 3y + 3z = 1, \\ -5x + 3y + 6z = 2. \end{cases} \quad 2) \begin{cases} 3x - y - 6z = 4, \\ 5x + 7y + 11z = -7, \\ 4x + 3y + 8z = 4. \end{cases} \quad 3) \begin{cases} x + y + z = 0, \\ -x + y + z = -2, \\ x - y + z = 6. \end{cases}$$

$$4) \begin{cases} ax + ay + z = a - 3, \\ 2ax + 2y + az = 3a - 4, \\ 4x + 3ay - 2az = 12. \end{cases} \quad 5) \begin{cases} 4x + y + z = 0, \\ 3x - 2y - 3z = 6, \\ 5x + 4y + 5z = -6. \end{cases}$$

$$6) \begin{cases} 4x + ay + 2z = 6, \\ 2ax - 5y + 2az = 2a, \\ 3x + 4ay + 6z = 0. \end{cases}$$

Еттінчи бөб

ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЧИЗИҚНИНГ УМУМИЙ ТЕҢГЛАМАСИНИ ТЕКШИРИШ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

47-§. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЧИЗИҚНИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСИ

Иккінчи тартибли чизиқ деб Декарт системасыда үзгарувчи x ва y координаталарга нисбатан иккінчи даражали алгебраик тенглама билан тасвирланған чизиққа айтилади.

Иккінчи тартибли чизиқнинг умумий тенгламасини

$$Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0 \quad (1)$$

күрнишда ёзиш мүмкін.

Тенгламадаги A, B, C, D, E, F коэффициентлар үзгармас бүлиб, уларнинг баъзилари нолга тенг булиши мүмкін, аммо A, B, C ларнинг бир вақтда нолга тенг бўлмаслиги шарт.

Агар (1) тенгламада $A = C$, $B = 0$ бўлса, бу тенглама айлананинг тенгламаси бўлишини биз биламиз.

Агар $A = \frac{1}{a^2}$, $B = 0$, $C = \frac{1}{b^2}$, $D = 0$, $E = 0$, $F = -1$ бўлса, (1) тенглама $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ күрнишни олиб, элліпс тенгламасига айланади.

Агар

$$A = \frac{1}{a^2}, \quad B = 0, \quad C = -\frac{1}{b^2}, \quad D = E = 0, \quad F = -1$$

бўлса, (1) тенглама $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$ күрнишни олиб, гипербола тенгламасига айланади. Шунга ўхшаш (1) тенглама коэффициентларининг қийматларига қараб, бу тенглама параболани тасвирлаши ёки ҳеч қандай геометрик образни тасвирламаслиги ҳам мүмкін.

Бу бобда биз (1) тенгламани соддалаштириш ва унинг қандай чизиқни ифодалashi масаласи ҳақида тушунча бериб ўтамиз.

48-§. ЭГРИ ЧИЗИҚНИНГ МАРКАЗИ

Агар M_0 нүкта MM' кесмани тенг иккига бўлса, яъни M_0 нүктанинг координаталари M ҳамда M' нүқталар координатариниң ярим йигинидисидан иборат бўлса, M билан M' нүқталар M_0 нүқтага нисбатан симметрик нүқталар дейилади.

Агар текисликнинг бирор M нүқтасига нисбатан L чизиқнинг барча нүқталари жуфт-жуфт бўлиб симметрик жойлашган бўлса, бундай M нүқта L чизиқнинг симметрия маркази ёки чизиқнинг маркази дейилади.

Каноник тенгламалари билан бериған эллипс ва гиперболанинг ҳар қандай ватари координата бошидан ўтганда тенг иккига бўлинади. Шунинг учун координаталар боши уларнинг марказидир.

Елгиз биргина марказга эга бўлган чизиқ марказий эгри чизиқ дейилади. Акс ҳолда марказсиз эгри чизиқ дейилади.

Теорема Координаталар боши иккинчи тартибли чизиқнинг маркази бўлиши учун бу чизиқ тенгламасида биринчи даражали x , у ўзгарувчилар қатнашмаслиги зарур ва етарли.

Исбот. Иккинчи тартибли чизиқнинг умумий тенгламасида биринчи даражали x ва у ўзгарувчилар қатнашмасин, бу ҳолда унинг тенгламаси

$$Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + F = 0 \quad (2)$$

куринишда бўлади. Агар $M(x, y)$ бу эгри чизиқнинг ихтиёрий нүқтаси бўлса, бу нүктанинг координаталари (2) тенгламани қаноатлантиради, бу ҳолда $M_1(-x, -y)$ нүктанинг координаталари ҳам (2) тенгламани қаноатлантиришини — x ва $-y$ ни тенгламага қўйиб бевосита кўриш мумкин, яъни $M_1(-x, -y)$ нүқта ҳам (2) чизиқда ётади. Бундан кўрамизки, M нүқта координаталар бошига нисбатан $M(x, y)$ нүқтанинг симметрик нүқтасидир. Демак, (2) чизиқнинг ихтиёрий MM , ватари координаталар бошида тенг иккига бўлинади, яъни координаталар боши чизиқнинг маркази.

Энди координаталар боши иккинчи тартибли (1) эгри чизиқнинг маркази деб фараз этайлик; у ҳолда (1) тенгламада $D=E=0$ эканини, яъни биринчи даражали x ва у ўзгарувчиларнинг бу тенгламада қатнашмаслигини кўрсатамиз.

Бунинг учун (1) эгри чизиқнинг координаталар бошидан ўтган ихтиёрий ватарининг

$$y = kx \quad (3)$$

тенгламасини оламиз ва бу ватар билан (1) чизиқнинг кесишиган нүқтасини топамиз. Ватар марказдан ўтгани учун унинг (1) чизиқ билан кесишиган нүқталари бир-бири билан координаталарни оламиз.

наталар бошига нисбатан симметрик булиши керак, яъни бу нуқталар координаталарининг ишораларигина қарама-қарши бўлади. (3) тенгламадаги у нинг қийматини (1) га қўйсак, квадрат тенглама ҳосил бўлади. Бунинг илдизлари (1) ва (3) чизиқларнинг кесишган нуқталари абсциссалари бўлгани учун фатт ишоралари билан фарқ қиласди, демак, бу илдизлар йиғинчидан томондан Виет теоремасига кўра, бу йигинди

$$-\frac{2(D+Ek)}{A+2Bk+Ck^2}$$

га тенг булиб, бу каср ҳам нолга тенг. $A+2Bk+Ck^2 \neq 0$ бўлганда¹ $D+Ek=0$ экани келиб чиқади. k нинг турли қийматларида бу тенгликнинг ўринли булиши учун $D=E=0$ бўлиши керак. Бу (1) тенгламада биринчи даражали x , у ўзгарувчилар қатнашмайди деган сўз.

49. §. КООРДИНАТАЛАР БОШИНИ МАРКАЗГА КЎЧИРИЛГАНДА ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИННИГ УЗГАРИШИ

Биз IV бобда координаталар системасини алмаштириш йули билан иккинчи тартибли чизиқлар тенгламасини соддалаштириш мумкинлигини мисолларда кўрган эдик. Энди координаталар системасини алмаштириш усули билан иккинчи тартибли чизиқ тенгламасини соддалаштиришнинг умумий ҳолини кўрамиз. Дастрраб, координата уқларини параллел қолдириб, координаталар бошини марказга кўчирилганда (1) тенглама қандай ўзгаришини кўздан кечирайлик. Координата боши $O_1(x_0, y_0)$ нуқтага кўчган бўлсин. Бу ҳолда ўтиш формуласи

$$\begin{aligned} x &= X + x_0 \\ y &= Y + y_0 \end{aligned} \tag{4}$$

бўлишини биламиз. x_0, y_0 — марказ координаталаридир. (4) формуладан x, y нинг қийматини (1) тенгламага қўямиз. Бу ҳолда янги координаталар системасининг боши марказ бўлгани учун юқоридаги теоремага мувофиқ ҳосил бўладиган тенгламада X, Y ли ҳад бўлмайди, тенглама эса

$$AX^2 + 2BXY + CY^2 + F_1 = 0$$

куринишни олиб соддалашади, бунда

$$F_1 = Ax_0^2 + 2Bx_0y_0 + Cy_0^2 + 2Dx_0 + 2Ey_0 + F.$$

Бу ерда (1) тенглама учун F_1 нинг умумий куринишини кўрсатиб ўтамиз. (1) тенгламанинг чап томонини қўйидагича

¹ A, B ва C ларнинг учаласи бирданнга нолга тенг эмас.

Ҙиши мүмкінлігін текширің куриб, ишонч ҳосил қилиш мүмкін:

$$Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = \\ = (Ax + By + D) + (Bx + Cy + E)y + (Dx + Ey + F),$$

Бу айннатдаги x, y ларнинг ўрнига x_0, y_0 ларни қўйсак, F_1 ҳосил бўлади. Демак,

$F_1 = (Ax_0 + By_0 + D)x_0 + (Bx_0 + Cy_0 + E)y_0 + (Dx_0 + Ey_0 + F)$ (5)
 (x_0, y_0) нүкта (1) өгри чизиқнинг маркази бўлгани учун:

$$\left. \begin{array}{l} Ax_0 + By_0 + D = 0, \\ Bx_0 + Cy_0 + E = 0. \end{array} \right\} \quad (6)$$

Демак, координата ўқлари эски координата ўқларига параллел қолиб, координаталар боши марказга күчирисе, янги системада (1) тенглама

$$AX^2 + 2RXY + CY^2 + F_1 = 0 \quad (7)$$

күриншигэ келиб соддалашади ба бундаги озод F_1 ҳад (5) ба (6) тенгликларга мувофиқ

$$F_1 = Dx_0 + Ey_0 + F \quad (8)$$

формула билан ҳисобланади.

(6) тенгламалар системасыда

$$AC - B^2 \neq 0 \quad (9)$$

бұлса, бу система *елгиз биргина* (x_0, y_0) ечимга әга бўлади (VI боб, 38- § га қаранг), яъни (1) чизиқ марказий чизиқ бўлади.

Агар

$$AC - B^3 = 0 \quad (10)$$

бұлса, (6) тенгламалар системаси ё чексиз күп ечимга эга, ёки унинг ечими мавжуд әмас (VI боб, 38- §); демек, бу ҳолда (1) тенглама марказий булмаган қисықни тасвирлайды.

(9) ва (10) мұносабатлар ёрдамида (1) чизікнің марказлық марказсız эканлигini билиш мүмкін.

50- §. КООРДИНАТА ҮҚЛАРИНИ БУРИШ БИЛАН ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИНІ СОДДАЛАШТИРИШ

Биз үтган параграфда координата үқларини параллел күчириб, координаталар боши сифатида марказни қабул қылганимизда, чизик тенгламасидаги x , у ни үз ичига олган биринчи даражали ҳадлар йүқолиб, бу тенглама соддароқ (7) күринишга келди. Энди биз (1) тенгламадан x , у күпайтма қатнашгай ҳадни йүқотиб, тенгламани соддалаштириш маса-

ласига ўтамиз. Бунинг учун координаталар бошини ўзгартмай қолдириб, қоордината уқларини бирор α бурчакка бурамиз, яъни

$$x = x_1 \cos \alpha - y_1 \sin \alpha, \quad y = x_1 \sin \alpha + y_1 \cos \alpha$$

деб олиб, x , y нинг бу қийматларини (1) тенгликка қўямиз ва чизик тенгламасини янги системада ёзамиз.

$$\begin{aligned} A(x_1 \cos \alpha - y_1 \sin \alpha)^2 + 2B(x_1 \cos \alpha - y_1 \sin \alpha)(x_1 \sin \alpha + y_1 \cos \alpha) + \\ + C(x_1 \sin \alpha + y_1 \cos \alpha)^2 + 2D(x_1 \cos \alpha - y_1 \sin \alpha) + 2E(x_1 \sin \alpha + y_1 \cos \alpha) + F = 0 \end{aligned}$$

ёки

$$A_1 x_1^2 + 2B_1 x_1 y_1 + C_1 y_1^2 + 2D_1 x_1 + 2E_1 y_1 + F = 0, \quad (11)$$

бунда A_1, B_1, C_1, D_1, E_1 ва F лар ўзгармас коэффициентлар бўлиб, $B_1 = (C - A) \sin \alpha \cos \alpha + B (\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha)$.

Янги системада xy кўпайтмали ҳадни йўқотиш учун (11) тенгламадаги B_1 , нинг нолга айланишини таъминлаш керак. Бунинг учун биз α бурчакни ихтиёрий ҳанидан фойдаланиб, уни шундай танлаб оламизки, (11) тенгламадаги B_1 коэффициент нолга тенг бўлсин, яъни

$$(C - A) \sin \alpha \cos \alpha + B (\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha) = 0$$

ёки

$$\frac{C-A}{2} \sin 2\alpha + B \cos 2\alpha = 0;$$

бу тенгликни $\sin 2\alpha$ га бўлиб,

$$C - A + 2B \operatorname{ctg} 2\alpha = 0$$

ни ҳосил қиласиз. Бу тенгликдан

$$\operatorname{ctg} 2\alpha = \frac{A-C}{2B} \quad (12)$$

ни топамиз. Бу ерда $B \neq 0$, чунки агар $B = 0$ бўлганда, дастлабки (1) тенгламада ёк xy ли ҳад йўқ бўлиб, бу ҳадни йўқотишга зарурият қолмас эди.

Демак, (12) формуладан α бурчакни аниқласак, янги система иккинчи тартибли чизикнинг тенгламаси содда

$$A_1 x_1^2 + C_1 y_1^2 + 2D_1 x_1 + 2E_1 y_1 + F_1 = 0 \quad (13)$$

куринишга келади. Шундай қилиб, иккинчи тартибли чизик тенгламасини бу усулда соддалаштиришда $\sin \alpha$, $\cos \alpha$ нинг қийматини билниш керак; биз α бурчакни топиш учун (12) формулатини келтириб чиқардик. Бу формула ёрдамида $\sin \alpha$ ва $\cos \alpha$ ни

$$\cos 2\alpha = \frac{\operatorname{ctg} 2\alpha}{\pm \sqrt{1 + \operatorname{ctg}^2 2\alpha}}$$

ва

$$\sin \alpha = \pm \sqrt{\frac{1 - \cos 2\alpha}{2}}, \quad \cos \alpha = \pm \sqrt{\frac{1 + \cos 2\alpha}{2}}$$

формулалардан топамиз.

Мисол.

$$5x^2 + 6xy + 5y^2 - 16x - 16y - 16 = 0$$

тenglама билан тасвиrlанган чизиқнинг энг содда tenglamаси тузилсин ва бу чизиқнинг графиги ясалсин.

Ечиш. Берилган tenglamада

$$AC - B^2 = 5 \cdot 5 - 3^2 = 16 \neq 0$$

булгани учун, бу чизиқ марказий эгри чизиқ. Марказнинг координаталарини топиш учун (6) tenglamалар системасига мувофиқ ушбу tenglamалар системасини тузамиз (марказ координаталари номаълум булгани учун x_0, y_0 ўрнига x, y ёзамиз);

$$5x + 3y - 8 = 0, \quad 3x + 5y - 8 = 0.$$

Бу системани ечиб, $x_0 = 1, y_0 = 1$ ни топамиз.

Марказнинг бу координаталарини (8) tenglamага қўйиб, энг содда tenglamанинг озод ҳадини аниқлаймиз:

$$F_1 = -8 \cdot 1 - 8 \cdot 1 - 16 = -32.$$

Энди янги ўқларни эски ўқларга параллел қолдириб, координаталар бошини марказга кўчирсак,

$$5x^2 + 6xy + 5y^2 - 32 = 0$$

кўринишни олади (49- § даги (7) tenglama).

Кейинги tenglamадан xy кўпайтмали ҳадни йўқотамиз. Бунинг учун координата ўқларини α бурчакка буришимиз кепак. (12) formulага мувофиқ

$$\operatorname{ctg} 2\alpha = \frac{A - C}{2B} = \frac{5 - 5}{6} = 0,$$

$$\cos 2\alpha = \frac{\operatorname{ctg}^2 \alpha}{\pm \sqrt{1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha}} = 0,$$

$$\sin \alpha = \pm \sqrt{\frac{1 - \cos 2\alpha}{2}} = \pm \frac{\sqrt{2}}{2},$$

$$\cos \alpha = \pm \sqrt{\frac{1 + \cos 2\alpha}{2}} = \pm \frac{\sqrt{2}}{2}.$$

Бу ерда плюс ишора оламиз.

Бу ҳолда $\alpha = 45^\circ$, яъни

$$X = \frac{\sqrt{2}}{2} (x_1 - y_1); \quad Y = \frac{\sqrt{2}}{2} (x_1 + y_1).$$

Буларни кейинги тенгламага құйсак,

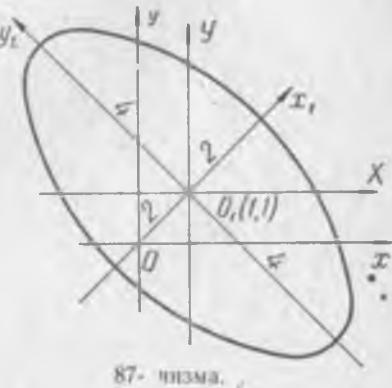
$$5 \cdot \frac{1}{2} (x_1 - y_1)^2 + 6 \cdot \frac{1}{2} (x_1 - y_1) (x_1 + y_1) + 5 \cdot \frac{1}{2} (x_1 + y_1)^2 - 32 = 0$$

әки қавсларни очиб соддалаштирасак,

$$8x_1^2 + 2y_1^2 - 32 = 0$$

хосил бұлади. Бу тенгламани $\frac{x_1^2}{4} + \frac{y_1^2}{16} = 1$ күринишида өзсак бұлади.

Энг содда тенгламага асо-сан берилған чизиқни ясаймиз. Бунинг учун координата бо-шини $O_1(1, 1)$ марказға күчи-рамиз) янги үқлар эски үқлар-га параллел (ва XO_1Y система-ни $\alpha = 45^\circ$ га буриб, $x_1O_1y_1$ системани ясаймиз, бу систе-мада берилған чизиқ тенгла-маси әнг содда күринишида ёзилған; шунинг учун хосил бұлған эллипсни унинг тенг-ламасига күра $x_1O_1y_1$ системада чизамиз (87- чизма). Эгри чизиқ чизилгандан кейин янги үқларни учирсак, берилған чизиқнинг дастлабки системага нисбатан жойланиши күрінади.

87- чизма.

51- §. МАРКАЗСИЗ ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИНЫ СОДДАЛАШТИРИШ

$$Ax^2 + 2Bxy + Cy^2 + 2Dx + 2Ey + F = 0 \quad (1)$$

тенглама марказсиз әгри чизиқни тасвирлайды деб фараз қи-лайлик. Бу ҳолда

$$\delta = AC - B^2 = 0.$$

Координата үқларини (12) формула билан аниқланадиган бурчакка буриб, (1) тенгламани янги $x_1O_1y_1$ системада

$$A_1x_1^2 + C_1y_1^2 + 2D_1x_1 + 2E_1y_1 + F = 0 \quad (14)$$

күринишга келтирамиз. Бу тенглама билан тасвирланған чи-зиқ (1) тенглама билан тасвирланған чизиқнинг узи бұлғани учун бу ҳам марказсиз әгри чизиқдир.

49- § даги баёнотта мувофиқ (14) тенглама учун 49- § да-ги (10) тенглик

$$A_1C_1 = 0$$

күриниши олади.

Бу тенгликтан ё $A_1 = 0$ ёки $C_1 = 0$. Дастан $A_1 \neq 0$, $C_1 = 0$ деб фараз қиламиз. Бу ҳолда (14) тенглама

$$A_1 x_1^2 + 2D_1 x_1 + 2E_1 y_1 + F = 0 \quad (15)$$

куринишни олади. Бу тенгламани y_1 га нисбатан ечамиз:

$$y_1 = -\frac{A_1}{2E_1} x_1^2 - \frac{D_1}{E_1} x_1 - \frac{F}{2E_1}$$

ёки

$$-\frac{A_1}{2E_1} = a; -\frac{D_1}{E_1} = b; -\frac{F}{2E_1} = c$$

деб белгиласак,

$$y_1 = ax_1^2 + bx_1 + c$$

жосил булади. Бу куринишдаги тенгламани биз IV боб, 29- § да күрган эдик. Бу тенглама симметрия ўки Oy ўққа параллел бўлган параболани тасвирлайди.

Агар (15) тенгламада $E_1 = 0$ бўлса, у

$$A_1 x_1^2 + 2D_1 x_1 + F = 0$$

куринишда бўлиб, буни x_1 га нисбатан ечсан,

$$x_1 = \frac{-D_1 \pm \sqrt{D_1^2 - A_1 F}}{A_1}$$

жосил булади. Агар $D_1^2 - A_1 F > 0$ бўлса, (16) нинг ўнг томони ҳақиқий сон бўлиб, у Oy_1 ўққа параллел бўлган иккита тўғри чизиқни тасвирлайди. Демак, (14) тенгламада $A_1 \neq 0$, $C_1 = 0$ ва $E_1 = 0$ бўлса, у тенглама Oy_1 ўққа параллел бўлган иккита тўғри чизиқни тасвирлайди.

Агар $D_1^2 - A_1 F < 0$ бўлса, (16) нинг ўнг томони комплекс сон бўлади ва ҳақиқий сонлар текислигига ҳеч қандай геометрик образни тасвирламайди.

Демак, $A_1 \neq 0$, $C_1 = 0$ бўлганда (14) тенглама симметрия ўки ординаталар ўқига параллел бўлган параболани ёки Oy_1 ўққа параллел бўлган иккита (хусусий ҳолда устма-уст тушадиган) тўғри чизиқни тасвирлайди, ёки ҳеч қандай геометрик образни тасвирламайди.

Шунга ўхшаш, (14) тенгламада $A_1 = 0$ ва $C_1 \neq 0$ деб фараз этилса, у тенглама ё симметрия ўки Ox_1 ўққа параллел бўлган параболани, ёки Ox_1 ўққа параллел бўлган иккита (хусусий ҳолда устма-уст тушадиган) тўғри чизиқни тасвирлайди ёки ҳеч қандай геометрик образни тасвирламайди.

Мисол.

$$2x^2 - 4xy + 2y^2 + 5x + 6y - 7 = 0$$

төңгілама билан тасвирланған чизік төңгіламасини каноник күрнештегі келтирилсін ва чизік ясалсın.

Ечиш. Берилған төңгіламада

$$AC - B^2 = 2 \cdot 2 - (-2)^2 = 0$$

бұлғани учун бу төңгілама марказсыз чизік төңгіламасидір. Шунинг учун дастлаб төңгіламадаги xy ли ҳадни йүқтамыз. (12) формулага мұвофиқ

$$\operatorname{ctg} 2\alpha = \frac{A - C}{2B} = \frac{2 - 2}{-4} = 0,$$

$$\cos 2\alpha = \frac{\operatorname{ctg} 2\alpha}{\pm \sqrt{1 + \operatorname{ctg}^2 2\alpha}} = 0.$$

Демек,

$$\cos \alpha = \pm \sqrt{\frac{1 + \cos 2\alpha}{2}} = \pm \frac{\sqrt{2}}{2},$$

$$\sin \alpha = \pm \sqrt{\frac{1 - \cos 2\alpha}{2}} = \pm \frac{\sqrt{2}}{2},$$

Агар $\sin \alpha$, $\cos \alpha$ учун плюс ишораны тәнлаб олсак,

$$\alpha = 45^\circ$$

бұлади.

Үтиш формуласында күра

$$x = X \cos \alpha - Y \sin \alpha = \frac{\sqrt{2}}{2} (X - Y),$$

$$y = X \sin \alpha + Y \cos \alpha = \frac{\sqrt{2}}{2} (X + Y),$$

x , y нинг қиymаттарынни берилған төңгіламада құямыз:

$$2 \cdot \frac{1}{2} (X - Y)^2 - 4 \cdot \frac{1}{2} (X^2 - Y^2) + 2 \cdot \frac{1}{2} (X + Y)^2 + \frac{5}{\sqrt{2}} \times \\ \times (X - Y) + \frac{6}{\sqrt{2}} (X + Y) - 7 = 0,$$

буни соддалаштырсак,

$$4Y^2 + \frac{11}{\sqrt{2}} X + \frac{1}{\sqrt{2}} Y - 7 = 0$$

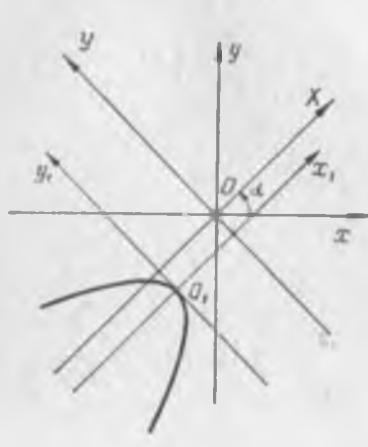
күрнештегі келади. Бу төңгіламадан X ни топамыз:

$$X = \frac{7 \cdot \sqrt{2}}{11} - \frac{4 \sqrt{2}}{11} \left(Y^2 + \frac{2}{4 \cdot \sqrt{2}} Y \right).$$

Бу тенгламада тұла квадрат ажратиб өсек:

$$X = \frac{225\sqrt{2}}{352} - \frac{4\sqrt{2}}{11} \left(Y + \frac{1}{8\sqrt{2}} \right).$$

Энди янги үқларни XOY система үқларига параллел ҳолда олиб, координаталар бошини

88- чизма.

$$O_1 \left(\frac{225\sqrt{2}}{352}, -\frac{1}{8\sqrt{2}} \right)$$

нүктага күчирәмиз; бу ҳолде үтиш формулалари:

$$x_1 = X - \frac{225\sqrt{2}}{352}, \quad y_1 = Y + \frac{1}{8\sqrt{2}}.$$

Бу системада кейинги тенглама

$$x_1 = \frac{4\sqrt{2}}{11} y_1^2$$

күриниши олади.

Бу тенгламага асосланиб, берилған тенглама билан тас- вирланған қизиқни ясаймиз (88- чизма).

Машқлар

1. Құйидаги әгри қизиқларының марказлари координаталарини топинг.

1) $2x^2 + 5xy + 2y^2 - 6x - 3y - 8 = 0;$	2) $5x^2 + 4xy + 2y^2 + 20x + 20y - 18 = 0;$
3) $2x^2 - 6xy + 5y^2 + 22x - 36y + 11 = 0;$	4) $2x^2 + 3y^2 - 4x + 6y - 7 = 0;$
5) $x^2 + y^2 - 2x + 3y - 1 = 0;$	6) $9x^2 - 30xy + 25y^2 + 8x - 12y = 0.$

2. Координата үқларини параллел күчириш билан құйидаги тенгламаларни соддалаштириңгіз.

1) $x^2 - y^2 + 2x - y = 0;$	2) $x^2 + 2y^2 - 4x - 8y + 8 = 0;$
3) $2x^2 - 3y^2 - 6x + 6y + 2,5 = 0;$	4) $5x^2 + 6y^2 + 20x + 24y + 40 = 0.$

3. Координата үқларини параллел күчириш билан құйидаги тенгламаларни соддалаштириңгіз.

1) $y^2 - 5x + 2y + 1 = 0;$	2) $x^2 - 4x - 3y + 4 = 0;$
3) $x^2 + 6x - 3y + 3 = 0;$	4) $y^2 - 3x - 8y + 1 = 0.$

4. Координаталар бошини марказга күчириш усулы билан құйидаги тенгламаларни соддалаштириңгіз.

1) $6x^2 + 4xy + y^2 + 4x - 2y + 2 = 0;$	2) $4x^2 + 6xy + y^2 - 10x - 10 = 0;$
3) $4x^2 + 2xy + 6y^2 + 6x - 10y + 9 = 0;$	4) $2x^2 - 6xy + 5y^2 + 22x - 36y + 11 = 0.$

5. Құйындағи тенгламалар билан тасвиirlанған әгри чизиқтарнннг әнг содда тенгламаларини түзинг ва чизиқтарни ясанг.

- 1) $3x^2 - 2xy + 3y^2 - 4x - 4y - 12 = 0$; 2) $5x^2 + 4xy + 8y^2 - 32x - 56y + 80 = 0$;
3) $5x^2 - 12xy - 22x - 12y - 19 = 0$; 4) $x^2 + 2xy + y^2 - 8x + 4 = 0$;
5) $4xy + 3y^2 + 16x + 12y - 36 = 0$; 6) $19x^2 + 6xy + 11y^2 + 38x + 6y + 29 = 0$;
7) $4x^2 + 24xy + 11y^2 + 64x + 42y + 51 = 0$;
8) $8x^2 + 4xy + 5y^2 + 16x + 4y - 28 = 0$;
9) $9x^2 - 24xy + 16y^2 - 20x + 110y - 50 = 0$;
10) $x^2 - 6xy - 7y^2 + 10x - 30y + 23 = 0$;
11) $9x^2 + 24xy + 16y^2 - 18x + 226y + 209 = 0$.
-

ИККИНЧИ ҚИСМ

ФАЗОДАГИ АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ

Саккизинчи бөб

ФАЗОДА КООРДИНАТАЛАР МЕТОДИ ВА ВЕКТОРЛАР АЛГЕБРАСИ

52-§. ФАЗОДАГИ ТҮГРИ БУРЧАКЛИ КООРДИНАТАЛАР СИСТЕМАСИ

Векторлар ҳақида сузлашдан олдин фазодаги Декарт системасини баён этамиз.

Фазодаги нүктанинг үрнини аниқлаш учун бир-бири билан түгри бурчак ҳосил қилиб кесишадиган уcta $ABCD$, $A_1B_1C_1D_1$ ва $A_2B_2C_2D_2$ текисликлар оламиз (89- чизма). Бу текисликларни *координата текисликлари* деб атайды. Координата текисликлари уcta Ox , Oy , Oz түгри чизиқлар бўйича кесишади, бу чизиқлар *координата ўқлари* дейилади ва Ox ўқ *абсциссалар ўқи*, Oy ўқ *ординаталар ўқи* ва Oz ўқ *аппликаталар ўқи* деб аталади. Бу уcta ўқнинг кесишган нүктаси O *координаталар боши* дейилади.

Координата текисликлари ўзаро кесишиб, фазони саккиз бўлакка бўлади. Фазонинг бу бўлаклари *октантлар* дейилади. Улар 89- чизмада рим рақамлари билан (I — VIII) кўрсатилган.

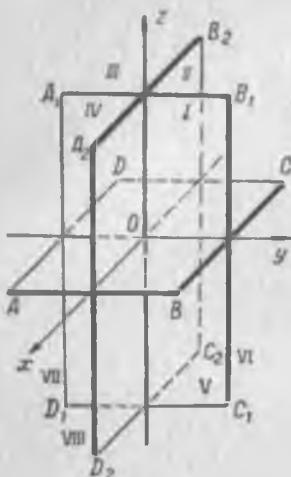
Координата ўқларида стрелка билан кўрсатилган йўналишлар мусбат йўналишлар сифатида қабул қилинган.

Биз тасвирлаган координаталар системаси *фазодаги түгри бурчакли Декарт системаси* деб аталади. Фазодаги ҳар қандай нүктанинг үрни бу системага нисбатан уcta сон билан аниқланади. Фазода бирор M нүкта ва маълум масштаб берилган бўлсин (90- чизма).

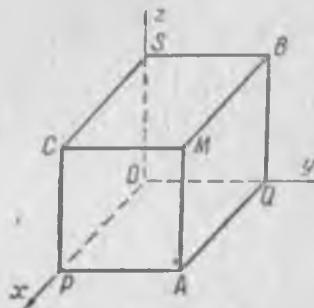
Бу нүктани координата ўқларига проекциялаймиз, яъни ундан координата текисликларига перпендикуляр текисликлар ўтказамиз. Уларнинг координата ўқлари билан кесишиби на-тижасида M нинг P , Q , S проекцияси ҳосил бўлади. M нүкта берилса, P , Q , S нүкталар дарҳол аниқланади ва, аксинча, P , Q , S нүкталар маълум бўлса (90- чизма), проекциялари шу уч нүкта-дан иборат нүктани топиш осон. Демак, M нүктанинг вазиятини аниқлаш масаласи унинг координата ўқларидаги P , Q , S проекцияларини аниқлаш масаласига келтирилади. Биз коор-дината ўқларида жойлашган P , Q , S нүкталарнинг вазиятини

сонлар билан аниқлашни биламиз. Ўқлар бўйлаб йўналган учта OP , OQ , OS кесманинг миқдорларнни $x = OP$, $y = OQ$, $z = OS$ деб оламиз, x сон, яъни M нинг Ox ўқдаги P проекциясининг координатасини M нинг Ox ўқтанинг биринчи координатаси сифатида қабул қилиниб, M нинг *абсциссанси* дейилади. Q

проекциянинг координатаси y сонни M нинг иккинчи координатаси ёки *ординатаси* дейилади. Шунингдек, z сон M нинг учинчи координатаси ёки *аппликатаси* дейилади.

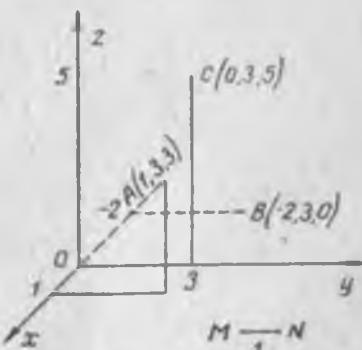

89- чизма.

90- чизма.

Шундай қилиб, фазодаги ҳар қандай M нүқтанинг ўрни учта x , y , z сон билан (нүқтанинг координаталари билан) аниқланади ва, аксинча, ҳар қандай учта сон билан фазода бирор нүқтанинг ўрни аниқланади. Ҳақиқатан ҳам бу сонларнинг бирини *абсцисса*, иккинчисини *ордината* ва учинчисини *аппликата* деб қабул қилсак, Декарт системасида бу нүқтани ясай оламиз. \overline{BM} , \overline{CM} ва \overline{AM} йўналган кесмаларни йўналишлари координата ўқларнинг йўналишлари билан бир хил бўлган OP , OQ ва OS кесмалар билан алмаштириш мумкин. Шунинг учун йўналган $OPAM$ синиқ чизик бугинларининг миқдорлари M нүқтанинг координаталарини ташкил этади. Демак, $M(x, y, z)$ нүқтани Декарт системасида ясаш учун маълум масштаб танлаб олиб, бу масштабда Ox ўқда $OP = x$ бирлик оламиз ($x < 0$ бўлса, P нүқта уз Oz текисликнинг орқасидаги Ox нинг давомида

91- чизма.

бұлади); P нүктаның учидан xOy текисликта Oy үкқа нараллел қизиқ үтказиб, унда $PA = y$ бирлік оламиз ($y < 0$ бұлса, PA кесма xOz текисликнинг чап томонида бұлади). Энди A нүктадан Oz үкқа параллел қизиқ үтказиб, унда $AM = z$ бирлік оламиз ($z < 0$ бұлса, AM кесма xOy текисликдан пастда бұлади, 90- чизма). AM кесманинг M учи изланадаған нүкта-дир.

Мисол. $A(1, 3, 3)$, $B(-2, 3, 0)$, $C(0, 3, 5)$ нүкталар ясалын, MN кесмани бирлік қилиб оламиз. Бу нүкталарнинг ясалиши 91- чизмадаги тасвиридан равшан күримоқда.

53- §. ВЕКТОРЛАР

Математика, физика, механика, электротехника, радиотехника ва шунга үхаш соҳаларда иккى хил миқдорлар учраб туради. Бу миқдорларнинг бир түри ўзиннинг сон қиймати билан тұла аниқланади. Масалан, шаклнинг юзи, жисмнинг ұжымы, температура, электр катталық, зичлик каби миқдорлар. Бундай миқдорлар *скаляр* миқдорлар дейилади. Иккінчи тур миқдорлар ўзиннинг сон қиймати билан тұла аниқланмайды, уларнинг тұла аниқланиши учун сон қийматлари билан бир қаторда йұналишлары ҳам берилған бўлиши керак. Масалан, куч, тезлик, тезланиш каби миқдорлар.

Ўзиннинг сон қиймати ва йұналиши билан аниқланадиган миқдорлар векторлар деб аталағы.

Бу таърифдан геометриядаги йўналған кесманинг ҳар бири вектор эканлыги кўринади. Векторлар a , b , c ёки A , B , C каби ҳарфлар билан (босмада шу ҳарфлар қуюқ қилиб (a), ёзмада эса устига чизиқча қўйиб (\bar{a}) ёзилади) белгиланади. Агар вектор йўналған кесма билан тасвириланган бўлиб, A унинг боши, B унинг кейинги учи бўлса, уни (92- чизма) \bar{AB} символ билан белгиланади; геометрияда вектор 92- чизмадаги каби йўналиши стрелка билан кўрсатилған кесма шаклида тасвириланади. Бунда \bar{AB} кесманинг узунлиги векторнинг сон қийматига teng бўлиб, кесманинг йўналиши эса векторнинг йўналиши билан бир хил бўлади. Векторнинг сон қиймати унинг модули ёки узунлиги дейилади ва a , \bar{AB} каби чизиксиз ёзилади ёки $|AB|$ символ билан кўрсатилади.

Векторлар бир-бирнiga параллел бўлса ёки бир түгри чизиқда ётса бундай векторлар *коллинеар* векторлар дейилади.

Агар иккита векторнинг: 1) модуллари teng, 2) коллинеар, 3) йўналишлари бир хил бўлса, бундай векторлар бир-бирнiga teng дейилади. Масалан, (93- чизмадаги) \bar{AB} вектор $\bar{A'B'}$ векторга teng, чунки бу иккি вектор учун векторлар tengлиги

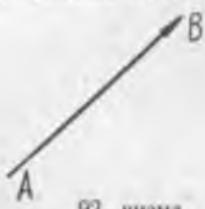
таърифидаги учала шарт ҳам бажарилади. Бу векторларнинг тенглиги

$$\vec{AB} = \vec{A'B'}$$

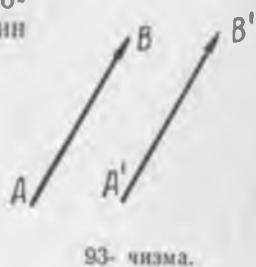
шаклда ёзилади.

Векторларнинг тенглиги ҳақидаги таърифдан параллел векторларнинг бошини бир нуқтадан бошқа нуқтага күчириш мумкинлиги келиб чиқади. Векторларни ўз-ўзинга параллел кўчирнаб, уларнинг ҳаммасини битта O бошланғич нуқтага келтириш мумкин (94- чизма).

Бошланғич нуқтаси текислик ёки фазонинг ҳар қандай нуқтасида ётиши мумкин

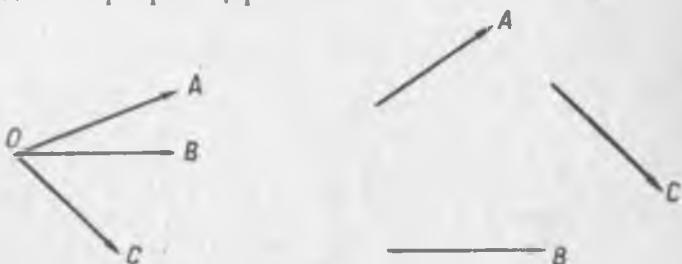

92- чизма.

93- чизма.

бўлган ва узунлиги ҳамда йўналиши билан аниқланадиган векторлар озод векторлар дейилади. Биз векторлар алгебрасида асосан озод векторларни қараймиз.

94- чизма.

Математика, физика ва техникада учрайдиган векторлар ва уларнинг турли комбинациялари билан ишлай олиш учун векторлар устидаги турли амалларни билиш керак. Биз келгуси параграфларда бу амаллар билан танишамиз.

51- §. ВЕКТОРЛАРНИ ҚУШИШ

A, B вектор берилган булсин. Бирор O бошланғич нуқта олиб бу векторларни O нуқтага күчирдик (95- чизма).

Таъриф. Иккى A, B вектор йигиндиси деб, A ва B қўшилувчи векторларга ясалган параллелограммнинг умумий

О учидан чиққан OC диагоналдан иборат C векторга айтилади ва

$$C = A + B \quad (1)$$

кўринишда ёзилади (параллелограмм қондаси).

Агар A ва B векторлар коллинеар бўлса, уларни умумий бошланғич нуқтага келтирилганда битта тўғри чизиқда ётади. Бу ҳолда (1) йигинди алгебраник йигинидига айланади ва C нинг йўналиши A ва B векторлардан қайси бирни катта бўлса, ўшанинг йўналиши билан бир хил бўлади (A ва B векторлар коллинеар бўлиб, узунликлари тенг, йўналишлари эса қарама-қарши бўлса, йигинди *ноль* вектор деб аталадиган алоҳида векторга тенг бўлади. Ноль векторнинг йўналиши аниқ эмас).

Параллелограммнинг қарама-қарши томони бўлгани учун (95- чизма).

95- чизма.

Эканни кўриш қийин эмас. Бунга қарандан A векторга B векторни қўшиш учун A векторнинг A учига B векторнинг бошланғич O нуқтасини келтирамиз, B векторнинг кейинги B уни C нуқтага тушади. O билан

C ни туташтириб, OC векторни ҳосил қиласиз.

Бу ҳолда

$$\vec{OA} + \vec{AC} = \vec{OC}.$$

Бу мулоҳаза векторларни қўшишда учбуручаклар қондасидан фойдаланиш мумкин эканлигини кўрсатади.

Учбуручаклар қондаси. Икки A , B векторларни қўшиши учун A векторнинг кейинги A учига B векторнинг бошланғич учини келтириб қўямиз. A векторнинг бошланғич O уни билан B векторнинг кейинги B учини туташтирамиз. Ҳосил бўлган OB вектор $A + B$ векторга тенг (96- чизма), яъни

$$A + B = C.$$

Векторларни қўшиш қўйидаги қонунларга бўйсунади.

1. Ўрин алмаштириш қонуни. Икки A ва B векторларни қўшишда уларнинг ўринларини алмаштириш мумкин:

$$A + B = B + A.$$

Бу қонуннинг ўринли экани параллелограмм қондасидан равшан кўринади (96- чизма):

$$\vec{OA} + \vec{AC} = \vec{OB} + \vec{BC}$$

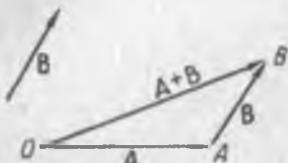
еки

$$A + B = B + A.$$

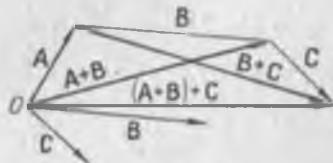
II. Группалаш қонуни. Бир неча векторларни құшишда уларни группалаб құшиш мүмкін:

$$(A + B) + C = A + (B + C) = A + B + C,$$

яғни йығындини құшиш учун құшилувчиларни кетма-кет құшиш керак. Ҳақиқатан, A , B ва C векторлар берилған бўлсин. Уларни битта O бошланғич нуқтага кўчирамиз (97- чизма).

96- чизма.

97- чизма.

Энди A векторнинг A учидан бошлаб B векторни қўямиз ва $\vec{OB} = A + B$ векторни топамиз; сунғра \vec{OB} векторнинг учиға C векторни қўйиб,

$$\vec{OC} = (\vec{OA} + \vec{AB}) + \vec{BC} = \vec{OA} + \vec{AC} = \vec{OA} + (\vec{AB} + \vec{BC}) = \vec{OA} + \vec{OB} + \vec{BC} = \vec{OC} \quad (2)$$

векторни топамиз.

Шаклдаги A векторнинг A учи билан C векторнинг C учи ни туташтирасак,

$$\vec{AC} = \vec{AB} + \vec{BC}.$$

Шунинг учун

$$\vec{OC} = \vec{OA} + \vec{AC} = \vec{OA} + (\vec{AB} + \vec{BC}).$$

(2) билан (3) тенгликларнинг чап томонлари битта \vec{OC} векторни билдиради.

Демак,

$$(A + B) + C = A + (B + C). \quad (4)$$

Бундан векторларни құшишда қавсларнинг аҳамияти йўқ экани келиб чиқади. Бу қонун векторларни құшишда қўйидағы кўпбурчаклар қоидаси ўринли эканини кўрсатади:

Бир неча векторни құшиш учун құшилувчи биринчи векторнинг охирги учиға құшилувчи иккинчи векторнинг бошланғич учини көлтирамиз, ясалган құшилувчи иккинчи векторнинг охирги учиға учинчи векторни қўямиз ва ҳ. к.

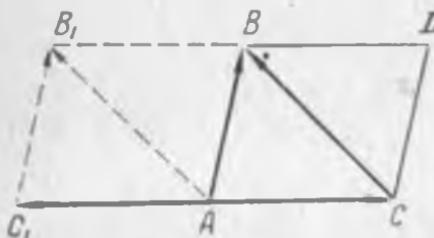
жосул бұлған синиқ қизиқнинг бошланғыч нүктаси билан охирги нүктасини тұташтирувчи вектор (ёпувчи вектор) берилған ҳамма векторларнинг йигиндиси бұлади.

Масалан, 97- чизмада

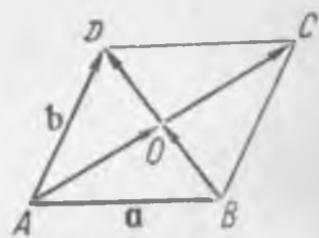
$$\mathbf{A} + \mathbf{B} + \mathbf{C} = \overrightarrow{OC}.$$

55- §. ВЕКТОРЛАРНИ АИРИШ

Векторлар алгебрасыда айирш амалини құшиш амалига тескари амал деб қаралади. A учдан чиққан иккى \vec{AB} , \vec{AC} вектор берилған бұлсın. Иккى \vec{AB} , \vec{AC} векторнинг айрмаси

98- чизма,

99- чизма.

деб, \vec{AC} вектор билан йигиндиси \vec{AB} векторға teng бўлған \vec{CB} векторға айтиласди (98- чизма) ва уни

$$\vec{AB} - \vec{AC}$$

шаклда ёзилади, бошқача айтганда, агар

$$\vec{AC} + \vec{CB} = \vec{AB}$$

бўлса, у ҳолда

$$\vec{CB} = \vec{AB} - \vec{AC}$$

булади.

98- чизмадаги ACB учбурчакдан \vec{AC} ва \vec{CB} векторларнинг йигиндиси (ёпувчи вектор) \vec{AB} вектор экани күринади. Демак, $ABCD$ параллелограммнинг \vec{CB} диагонали \vec{AB} вектор билан \vec{AC} векторнинг айрмасини тасвиirlайди ва айрмаса вектор айри-

лувчи \vec{AC} векторнинг C учидан камаювчи \vec{AB} векторнинг B учиға қараб йўналган бўлади.

$$\vec{AB} - \vec{AC} = \vec{AB} + (-\vec{AC})$$

булгани учун $\vec{AB} - \vec{AC}$ айирмани топиш учун \vec{AB} векторга $(-\vec{AC})$ векторни қўшиш керак, деган холоса чиқади. $(-\vec{AC})$ вектор \vec{AC} векторга қарама-қарши вектор деб айтилади.

Демак, \vec{CB} векторни топиш учун A нуқтадан \vec{AC} векторга қарама-қаршин йўналишда $\vec{AC}_1 = -\vec{AC}$ вектор олиб, $AB_1 C_1$ параллелограмм ясаймиз. Параллелограмминг \vec{AB}_1 диагонали \vec{CB} айирма вектор булиши равшан. Демак, \vec{AC} векторни айриш учун бу векторга тенг ва қарама-қарши йўналган \vec{AC} , векторни қўшиш керак (98- чизма).

1- мисол. Параллелограмминг \vec{AC} ва \vec{BD} диагоналлари билан тасвирланган \vec{AC} ва \vec{BD} векторларни унинг \vec{AB} ва \vec{AD} томонлари билан тасвирланган \vec{a} ва \vec{b} векторлар орқали ифодаланг (99- чизма).

Ечиш. 1- усул. Векторларни қўшиш ва айриш қоидасига мувофиқ:

$$\begin{aligned}\vec{a} + \vec{b} &= \vec{AC}, \\ \vec{b} - \vec{a} &= \vec{BD}.\end{aligned}$$

Аввал тенгликларни ҳадлаб қўшамиз, сўнгра биринчи тенгликдан иккинчи тенгликни ҳадлаб айрамиз:

$$\begin{aligned}2\vec{b} &= \vec{AC} + \vec{BD}, \\ 2\vec{a} &= \vec{AC} - \vec{BD}.\end{aligned}$$

Демак,

$$\begin{aligned}\vec{a} &= \frac{\vec{AC} - \vec{BD}}{2}, \\ \vec{b} &= \frac{\vec{AC} + \vec{BD}}{2}.\end{aligned}$$

2- усул. \vec{AC} , \vec{BD} векторлар параллелограмм диагоналлари кесишиган нуқтада тенг иккига бўлинади, шунинг учун

$$\vec{AO} = \frac{\vec{AC}}{2}; \quad \vec{BO} = \frac{\vec{BD}}{2}.$$

$\triangle AOB$ дан:

$$\vec{AO} - \vec{AB} = \vec{BO}$$

еки

$$\frac{\vec{AC}}{2} - \vec{a} = \frac{\vec{BD}}{2}$$

бу тенгликтан

$$\vec{a} = \frac{\vec{AC} - \vec{BD}}{2}.$$

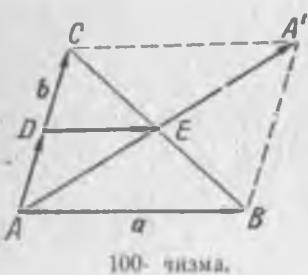
$\triangle AOD$ дан

$$\vec{AO} + \vec{OD} = \vec{AD}$$

еки

$$\vec{b} = \frac{\vec{AC} + \vec{BD}}{2}.$$

2- мисол. ABC учбурчак берилган. Ундағы DE ўрта чизиқ учбурчак асосиға параллел бўлиб, асоснинг ярмиға тенг экани исботлансан (100- чизма).

Е ч и ш. Берилган $\triangle ABC$ да $\vec{AB} = \vec{a}$, $\vec{AC} = \vec{b}$ деб қабул қиласиз. Ўрта чизиқ DE ни ўтказиб, \vec{AD} ва \vec{DE} векторлар ҳосил қиласиз ҳамда томонлари \vec{AC} ва \vec{AB} векторлардан иборат параллелограмм ясаймиз. Бу ҳолда

$$\vec{AE} = \frac{\vec{AA}_1}{2} = \frac{\vec{a} + \vec{b}}{2}.$$

$\triangle ADE$ дан

$$\vec{DE} = \vec{AE} - \vec{AD} = \frac{\vec{a} + \vec{b}}{2} - \frac{1}{2} \vec{b} = \frac{\vec{a}}{2}.$$

Бундан:

$$|\vec{DE}| = \frac{1}{2} |\vec{a}|.$$

Айтилганлар исбот бўлди.

56-§. ВЕКТОРНИ СОНГА КУПАЙТИРИШ ВА БУЛИШ

\vec{AB} вектор билан бутун мусбат t соннинг купайтмаси деб узунлиги $|\vec{AB}| \cdot t$ га тенг, йўналиши \vec{AB} векторнинг йўналиши билан бир хил C векторга айтилади ва

$$C = \vec{AB} \cdot t \quad (5)$$

шаклда ёзилади. Агар $t < 0$ бўлса, C векторнинг йўналиши \vec{AB} векторнинг йўналишига қарама-қарши бўлади; чунки агар $t = -n$ десак, (5) тенглик

$$\vec{AB} \cdot n + C = 0 \quad (6)$$

куринишни олади. Бу тенглик C векторнинг йўналиши $\vec{AB} \cdot n$ векторнинг йўналишига қарама-қарши эканини кўрсатади.
 $t = 0$ бўлганда

$$C = \vec{AB} \cdot m = 0$$

булади, чунки таърифга кўра

$$|C| = |\vec{AB}| \cdot m = |\vec{AB}| \cdot 0 = 0.$$

Векторнинг бирор $m \neq 0$ бутун сонга булиш амалини кўпайтиришга тескари амал деб қараймиз, яъни \vec{AB} векторнинг t сонга нисбати деб \vec{AB} вектор билан $\frac{1}{m}$ соннинг кўпайтмасига айтамиз:

$$\frac{\vec{AB}}{m} = \vec{AB} \cdot \frac{1}{m}.$$

Бу таърифдан $\frac{\vec{AB}}{m}$ нисбат вектор бўлиб, унинг узунлиги \vec{AB} векторнинг узунлигидан m марта қисқа, йўналиши эса $m > 0$ бўлганда \vec{AB} векторнинг йўналиши билан бир хил, $m < 0$ бўлганда эса \vec{AB} векторнинг йўналишига қарама-қарши экани келиб чиқади.

Векторни бутун мусбат сонга купайтириш ва булиш таърифидан унинг ҳар қандай рационал сонга кўпайтириш мумкин эканлигини кўриш қийин эмас.

Хақиқатан ҳам, $\frac{m}{n}$ бирор рацонал сон булсин. \vec{AB} векторни n сонга ($n \neq 0$) күпайтириш, яъни \vec{AB} векторнинг m га күпайтмасини n га бўлиш демакдир:

$$\vec{AB} \cdot \frac{m}{n} = \frac{\vec{AB} \cdot m}{n}.$$

\vec{AB} векторни ҳар қандай ҳақиқий сонга күпайтириш ҳам маънога эга; биз буни исбот этмаймиз.

Энди (6) тенгликда $n = \frac{1}{\beta}$ ($\beta \neq 0$) деб фараз қилсак, у ҳолда (6) тенглик

$$\vec{AB} \frac{a}{\beta} + \vec{C} = 0$$

ёки

$$\vec{AB} a + \vec{C} \cdot \beta = 0 \quad (7)$$

куришишни олади (a, β ҳақиқий сон).

Агар икки ёки бир неча вектор (7) куринишдаги тенглик билан боғланган бўлса, бундай векторларни *чизиқли боғлиқ векторлар* деб атаемиз. Чизиқли боғлиқ векторларнинг бирини қолгашлари орқали ифодалаш мумкин. Масалан, (7) тенгликдан

$$\vec{C} = \frac{\vec{AB} a}{\beta}, \quad (\beta \neq 0),$$

яъни \vec{C} вектор \vec{AB} вектор орқали ифодаланади. Иккита чизиқли боғлиқ векторлар бир-бири билан коллинеар векторлар булади ва аксинча.

Векторни сонга күпайтириш қўйидаги қонунларга бўйсунади:

1. Ўрин алмаштириш қонуни:

$$\vec{AB} \cdot n = n \cdot \vec{AB}.$$

2. Группалаш қонуни:

$$m(\vec{n} \cdot \vec{AB}) = (\vec{n}m) \cdot \vec{AB}.$$

3. Тақсимот қонуни:

$$(A + B)n = An + Bn,$$

$$(m + n)A = mA + nA.$$

Бу қонунларнинг ўринли эканини исбот қилиш китобхонга топширилади.

Векторлар йұналған кесмалар сифатида таърифланғани учун ҳар қандай вектор маълум масштаб бирлигінде үлчаниши мүмкін. \overrightarrow{A} векторнинг йұналиши билан бир хил йұналишда бұлған ва узунлиги бир бирликка тенг векторни \overrightarrow{A}° билан белгилаймыз. Узунлиги бир бирликка тенг бұлған вектор бирлик вектор дейилади. Демак, \overrightarrow{A}° векторни \overrightarrow{A} векторнинг бирлик вектори десек булади.

$|A| = \overrightarrow{A}$ бұлғані учун

$$\overrightarrow{A} = \overrightarrow{AA}^\circ$$

екани равshan.

Бу тенгликдан:

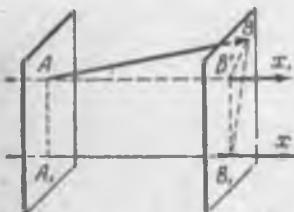
$$\overrightarrow{A}^\circ = \frac{\overrightarrow{A}}{|A|}.$$

Битта текисликда ётган ёки битта текисликка параллел бұлған векторлар компланар векторлар дейилади.

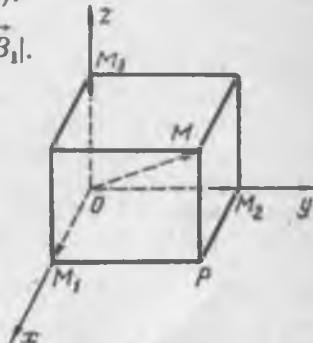
57 - §. ВЕКТОРНИНГ КОМПОНЕНТИ ВА ПРОЕКЦИЯСИ

\overrightarrow{AB} векторнинг ўқдаги проекцияси деб, уннинг боши A , учи бұлған B нүқталарнинг шу ўққа туширилған $\overrightarrow{A_1B_1}$ векторнинг $\overrightarrow{A_1B_1}$ проекцияларини туташтирувчи $\overrightarrow{A_1B_1}$ векторнинг $\overrightarrow{A_1B_1}$ миқдорига, яғни йұналған $\overrightarrow{A_1B_1}$ кесманинг плюс ёки минус ишора билан олинған узунлигига айтилади (101- чизма):

$$\text{пр } \overrightarrow{AB} = \pm |\overrightarrow{A_1B_1}|.$$

101- чизма.

102- чизма.

$\overrightarrow{A_1B_1}$ вектор билан ўқнинг йұналиши бир хил бўлса, (+) ишора олиниб, акс ҳолда (-) ишора олинади. Векторнинг (яғни йұналған кесманинг) проекцияси ҳақида исбот этилган (I боб, 9- §) теоремалар бу ерда ҳам үринли:

$$1) \text{ пр } \overrightarrow{AB} = AB \cos \varphi;$$

2) Векторлар йигиндисининг бирор уққа тушаришган проекцияси — бу векторларнинг шу уққа тушаришган проекциялири йигиндисига тенг:

$$\text{пр}(\mathbf{A} + \mathbf{B} + \mathbf{C}) = \text{пр} \mathbf{A} + \text{пр} \mathbf{B} + \text{пр} \mathbf{C}.$$

Тұгри бурчаклы бирор координаталар системасининг O бөшидан чиққан \vec{OM} вектор берилған бүлсін. Бу векторнинг Ox , Oy , Oz ўқладардаги проекцияларини топамиз (102- чизма).

Бунинг учун \vec{OM} векторнинг M учидан xOy текисликка MP перпендикуляр түширамыз ва P нүктадан Oy уққа параллел тұгри чизиқ ұтказамыз. Бу тұгри чизиқ билан Ox уқнинг кесишгансы нүктаси M_1 бүлсін. Натижада Ox үңда \vec{OM}_1 вектор ҳосніл болады. Бу вектор \vec{OM} векторнинг Ox үңдеги компоненттері дейилади. Шуннингдек, Oy үңда йұналған $\vec{OM}_2 = M_1P$ кесма олиб, \vec{OM}_2 векторни ясайды, Oz үңда $\vec{OM}_3 = PM$ кесма олиб, \vec{OM}_3 вектор ясайды. \vec{OM}_1 , \vec{OM}_2 , \vec{OM}_3 векторлар \vec{OM} векторнинг мос равишида Oy ва Oz ўқладардаги компонентлары болады. Йұналған $\vec{OM}_1\vec{PM}$ синиқ чизиқнинг ёпувчи чизиги \vec{OM} бүлгани учун

$$\vec{OM} = \vec{OM}_1 + \vec{M}_1P + \vec{PM} = \vec{OM}_1 + \vec{OM}_2 + \vec{OM}_3,$$

әки

$$M = M_1 + M_2 + M_3, \quad (8)$$

яъни фазодаги ҳар қандай M вектор координата ўқладардаги үзининг компонентлари йигиндисига тенг.

Векторни (8) күринишда тасвирлаш векторни компоненттарга әки ташкил этиувчиларга ажратыш дейилади.

Координата ўқларининг ҳар бирн учун бирлік вектор олиш векторлар алгебрасыда ва унинг татбиқларыда катта қуалайлнк туғдираади. Ox үңдеги бирлік векторни \mathbf{i} билан, Oy үңдеги бирлік векторни \mathbf{j} билан ва Oz үңдеги бирлік векторни \mathbf{k} билан белгилаш қабул қылғынан. $\mathbf{i}, \mathbf{j}, \mathbf{k}$ векторлар асосий бирлік векторлар әки ортлар дейилади. M_1 вектор Ox үңдеги вектор бўлиб, i вектор ҳам Ox үңда бўлгани учун

$$M_1 = IX$$

деб әзиш мумкин, бунда X нинг абсолют қиймати M_1 векторнинг үзунлиги (M вектор билан i векторнинг йұналиши бир хил әки турлича бўлишига қараб, X (+) әки (-) ишорали бўлади). Шунга үхшаш

$$M_2 = jY, M_3 = kZ$$

деб әзиш мумкин.

M_1, M_2, M_3 компонентларининг бу қийматларини (8) тенгликка қўйиб,

$$M = iX + jY + kZ \quad (9)$$

тенгликни ҳосил қиласиз. X, Y, Z сонлар M векторнинг учи бўлган M нуқтанинг координаталари булиб, M векторнинг координата ўқларидаги проекцияларидир. Координата бошн (O) билан M нуқтани туташтириб ҳосил қилинган OM вектор M нуқтанинг радиус-вектори дейилади ва M (r) шаклида ёзилади (бунда $r = OM$).

Радиус-вектор r берилган бўлса, унинг охирги учи M нуқтанинг фазодаги ўрни X, Y, Z координаталар аннчланишини ва булар M нуқтанинг координаталари экани (X, Y, Z) кўринишда ёзилишини биламиз. X, Y, Z сонлар M векторнинг проекциялари экани $M(X, Y, Z)$ кўринишда ёзилади. Бу ҳолда (9) тенглик

$$M(X, Y, Z) = iX + jY + kZ \quad (9)$$

кўринишда ёзилади. (9) тенглик M векторни асосий i, j, k бирлик векторларга ёки ортларга ажратиш дейилади.

Радиус-векторнинг узувлиги параллелепипед диагоналининг узунлигига тенг бўлгани учун (102- чизма):

$$r = |OM| = \sqrt{X^2 + Y^2 + Z^2}. \quad (10) \checkmark$$

Мисол. $M(2, 3, 1)$ нуқтанинг радиус-вектори ва унинг узунлиги топилсан.

Ечиш. M нуқтанинг радиус-векторини r билан белгилаймиз. Бу мисолда

$$X = 2, Y = 3, Z = 1.$$

(9) тенгликка мувофиқ

$$r = M[2, 3, 1] = 2i + 3j + k.$$

(10) тенгликка кўра

$$r = \sqrt{2^2 + 3^2 + 1^2} = \sqrt{14}.$$

58- §. ПРОЕКЦИЯЛАРИ БИЛАН БЕРИЛГАН ВЕКТОРЛАРНИ ҚУШИШ ВА АЙРИШ

A, B векторлар проекциялари билан берилган бўлсин ва проекциялари мос равишда X_1, Y_1, Z_1 ва X_2, Y_2, Z_2 бўлсин. Бу ҳолда (9) тенгликка мувофиқ:

$$\begin{aligned} A(X_1, Y_1, Z_1) &= iX_1 + jY_1 + kZ_1, \\ B(X_2, Y_2, Z_2) &= iX_2 + jY_2 + kZ_2. \end{aligned}$$

Векторлар йигиндисининг бирор ўққа нисбатан олинган проекцияси қўшилувчи векторларнинг шу ўқдаги проекциялари йигиндисига тенг экани бизга 58- § дан маълум. Бу теоремани берилган векторларга татбиқ қиласак,

$$A + B = l(X_1 + X_2) + j(Y_1 + Y_2) + k(Z_1 + Z_2)$$

булади. $A + B = C$ деб фараз қиласак, кейинги тенгликни $A\{X_1, Y_1, Z_1\} + B\{X_2, Y_2, Z_2\} = C\{X_1 + X_2, Y_1 + Y_2, Z_1 + Z_2\}$ шаклда ёзиш мумкин. Демак, проекциялари билан берилган векторларни қўшиш учун бир номли проекцияларни қўшиш керак.

Мисол. $A\{1, 3, -1\}$ ва $B\{2, 1, 4\}$ векторлар йигиндиси топилсин.

Ечиш.

$$A\{1, 3, -1\} = l + 3j - k,$$

$$B\{2, 1, 4\} = 2l + j + 4k,$$

$$C = A + B = 3l + 4j + 3k.$$

Эслатма. Проекциялари билан берилган векторларни қўшишда, айришда кўпҳадларни қўшиш қондаси ўринли.

Векторни сонга кўпайтириш қондасига ва кўпайтиришининг 56- § даги 1 – 4- қонунларига кўра $A\{X_1, Y_1, Z_1\}$ векторни n сонга кўпайтириш учун

$$A\{X_1, Y_1, Z_1\} = lX_1 + jY_1 + kZ_1$$

тенгликнинг иккала томонини n га кўпайтириш керак:

$$nA\{X_1, Y_1, Z_1\} = l(nX_1) + j(nY_1) + k(nZ_1)$$

ёки

$$nA\{X_1, Y_1, Z_1\} = A\{nX_1, nY_1, nZ_1\}.$$

Демак, проекциялари билан берилган векторни n га кўпайтириш учун ҳар бир проекцияни n га кўпайтириш керак.

Векторларни айриш масаласига ўтамиз:

$$\begin{aligned} A\{X_1, Y_1, Z_1\} - B\{X_2, Y_2, Z_2\} &= \\ = A\{X_1, Y_1, Z_1\} + B\{-X_2, -Y_2, -Z_2\} &= \\ = C\{X_1 - X_2, Y_1 - Y_2, Z_1 - Z_2\} \end{aligned}$$

ёки

$$A - B = l(X_1 - X_2) + j(Y_1 - Y_2) + k(Z_1 - Z_2),$$

яъни проекциялари билан берилган векторларни айриш учун мос равишда бир номли проекцияларни айриш керак.

Мисол. $A(r_1)$ ва $B(r_2)$ нуқталар берилган. Бу икки нуқта орасидаги кесмани λ нисбатда бўлувчи $C(r)$ нуқта топилсин (103- чизма).

Ечиш. Масаланинг шартига кўра

$$\frac{\vec{AC}}{\vec{CB}} = \lambda \text{ ёки } \vec{AC} = \lambda \vec{CB}.$$

103- чизмадан:

$$\vec{AC} = \vec{OC} - \vec{OA} = \vec{r} - \vec{r}_1$$

$$\vec{CB} = \vec{OB} - \vec{OC} = \vec{r}_2 - \vec{r}$$

эканини кўрамиз. Бу ифодаларни юқоридаги тенглика қўйсак,

$$\vec{r} - \vec{r}_1 = \lambda (\vec{r}_2 - \vec{r})$$

ҳосил бўлади. Бу тенгликтан \vec{r} ни топамиз:

$$\vec{r} = \frac{\vec{r}_1 + \lambda \vec{r}_2}{1 + \lambda}. \quad (11)$$

Изланаётган C нуқтанинг радиус-вектори топилди.

Энди (11) формулани $A(x_1, y_1, z_1)_1$, $B(x_2, y_2, z_2)$, $C(x, y, z)$ нуқталарнинг координаталарига нисбатан ёзамиш.

Бунинг учун \vec{r}_1 , \vec{r}_2 , \vec{r} векторларни проекциялари орқали ифодалаймиз:

$$\vec{r}_1 = i x_1 + j y_1 + k z_1, \vec{r}_2 = i x_2 + j y_2 + k z_2, \vec{r} = i x + j y + k z.$$

Буларни (11) тенгликка қўямиз:

$$i x + j y + k z = \frac{1}{1 + \lambda} [i x_1 + j y_1 + k z_1 + \lambda (i x_2 + j y_2 + k z_2)]$$

ёки

$$i x + j y + k z = \frac{1}{1 + \lambda} [i (x_1 + \lambda x_2) + j (y_1 + \lambda y_2) + k (z_1 + \lambda z_2)].$$

Тенг векторларнинг проекциялари ҳам тенг бўлади. Шунинг учун кейинги тенгликдан

$$x = \frac{x_1 + \lambda x_2}{1 + \lambda}, y = \frac{y_1 + \lambda y_2}{1 + \lambda}, z = \frac{z_1 + \lambda z_2}{1 + \lambda} \quad (12)$$

келиб чиқади.

Вектор шаклидаги битта (11) тенглик проекциялари (координаталари) билан ифодаланган учта тенгликка тенг кучли экани равшан.

1- мисол. $A(2, -3, 4)$ ва $B(1, 3, -5)$ нуқталар орасидаги кесмани $\frac{2}{3}$ нисбатда бўлувчи нуқтанинг координаталари топилсин.

103- чизма.

Ечиш. (12) формуладан фойдаланамиз: бу ерда

$$x_1 = 2, y_1 = -3, z_1 = 4, \quad x_2 = 1, y_2 = 3, z_2 = -5, \quad \lambda = \frac{2}{3}.$$

Демак,

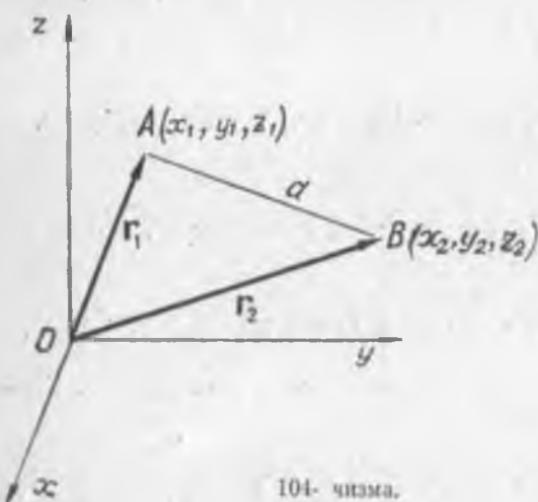
$$x = \frac{x_1 + \lambda x_2}{1 + \lambda} = \frac{2 + 1 \cdot \frac{2}{3}}{1 + \frac{2}{3}} = 1 \frac{3}{5};$$

$$y = \frac{y_1 + \lambda y_2}{1 + \lambda} = \frac{-3 + 3 \cdot \frac{2}{3}}{1 + \frac{2}{3}} = -\frac{3}{5};$$

$$z = \frac{z_1 + \lambda z_2}{1 + \lambda} = \frac{4 + \frac{2}{3} \cdot (-5)}{1 + \frac{2}{3}} = \frac{2}{5}.$$

2- мисол. $A(x_1, y_1, z_1)$, $B(x_2, y_2, z_2)$ нүқталар берилган. Бу нүқталар орасидаги масофа топилсин (104- чизма).

О нүкта билан A , B нүқталарни бирлаштириб, бу нүқталарнинг радиус-векторларини ясаймиз. Изданаётган AB масофаси d билан белгилаймиз:

104- чизма.

$$|\vec{AB}| = d.$$

Бу ҳолда

$$\vec{r}_1 + \vec{AB} = \vec{r}_2$$

еки

$$\vec{AB} = \vec{r}_2 - \vec{r}_1.$$

Аммо

$$\vec{r}_1 = i x_1 + j y_1 + k z_1,$$

$$\vec{r}_2 = i x_2 + j y_2 + k z_2.$$

Демак,

$$\vec{AB} = i(x_2 - x_1) + j(y_2 - y_1) + k(z_2 - z_1).$$

(10) формулага мувофиқ изданаётган d масофа (векторниң узунлиги)

$$|\vec{AB}| = d = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2}. \quad (13)$$

Масалан, $A(5, 4, 2)$ ва $B(1, -1, -1)$ нүкталар орасидаги масофа

$$d = \sqrt{(1-5)^2 + (-1-4)^2 + (-1-2)^2} = \sqrt{50} = 5\sqrt{2}$$

га тенг.

59- §. ИККИ ВЕКТОРНИНГ СКАЛЯР КУПАЙТМАСИ

Икки A, B векторнинг скаляр купайтмаси деб бу векторлар узунликлари купайтмаси билан улар орасидаги бурчак косинусининг купайтмасига айтилади ва AB шаклда ёзилади.

Агар A ва B вектор орасидаги бурчакни φ билан белгиласак, скаляр купайтма таърифинга кура

$$AB = AB \cos \varphi. \quad (14)$$

Векторнинг ўққа туширилган проекцияси таърифига асосан

$$A \cos \varphi = \text{пр}_B A; B \cos \varphi = \text{пр}_A B.$$

Демак, (14) тенглик

$$AB = A \text{ пр}_B B = B \text{ пр}_A A \quad (15)$$

кўринишда ёзилади. Бу тенгликка асосан икки векторнинг скаляр купайтмаси биринчи векторнинг модули билан иккинчи векторнинг биринчи вектор йўналиши бўйича олинган проекцияси купайтмасига тенг. Агар $A = A^\circ$ бўлса, (15) тенгликдан

$$A^\circ B = 1 \cdot \text{пр}_A B = \text{пр}_A B \quad (15)$$

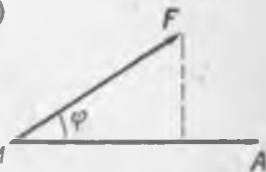
келиб чиқади. Яъни бирлик вектор билан ҳар қандай векторнинг скаляр купайтмаси векторнинг бирлик вектор йўналиши бўйича олинган проекцияси купайтмасига тенг.

(15) тенгликка асосан икки векторнинг скаляр купайтмаси физика ва меҳаника нүқтаи назаридан қандай маъно беришни курайлик.

M материал нүқтага F куч таъсир этиб, бу нүқтани $MA = A$ қадар силжитса (105- чизма), F кучининг бундай силжиш натижасида бажарган иши

$$U = A \text{ пр}_A F = AF.$$

Шундай қилиб, AF скаляр купатма физика ва меҳаника нүқтаи назаридан F куч таъсирни остида бирор M нүқтани MA векторга қадар силжитишда F кучининг бажарган ишини билдиради.

105- чизма.

Векторларнинг скаляр кўпайтмаси қўйидаги қонунларга бўйсунади:

1. Скаляр кўпайтма ўрин алмаштириш қонунига бўйсунади, яъни

$$AB = BA.$$

Ҳақиқатан, скаляр кўпайтма таърифига кўра:

$$AB = AB \cos(A, B),$$

$$BA = BA \cos(\hat{B}, A).$$

Демак,

$$AB = BA.$$

2. Скаляр кўпайтмани нисбатан скаляр кўпайтма группалаш қонунига бўйсунади:

$$(AB)\lambda = A(B\lambda) = (A\lambda)B,$$

яъни скаляр кўпайтмани бирор λ сонга кўпайтириш (ёки бўлиш) учун векторларнинг бирни λ га кўпайтириш (ёки бўлиш) етарли.

Ҳақиқатан,

$$(A\cdot\lambda)B = |B| \operatorname{pr}_B(A\lambda).$$

Аммо,

$$\operatorname{pr}_B(A\cdot\lambda) = \operatorname{pr}_B A \cdot \lambda.$$

Демак,

$$(A\lambda)B = |B| \operatorname{pr}_B A \cdot \lambda = (AB)\cdot\lambda.$$

$(AB)\lambda = A(B\lambda)$ тенглик ҳам шунга ўхшаш исбот этилади.

3. Скаляр кўпайтма тақсимот қонунига бўйсунади, яъни ҳар қандай учта A, B, C вектор учун

$$(A + B)C = AC + BC$$

аёният ўринли. Бу қонуннинг тўғри өканлигини исбот қилиш учун (15) тенгликтан фойдаланамиз:

$$(A + B)C = C \operatorname{pr}_C(A + B)$$

ёки

$$(A + B)C = C \operatorname{pr}_C A + C \operatorname{pr}_C B = AC + BC.$$

4. A, B векторлар бир-бираига перпендикуляр бўлса ёки уларнинг камидаги биттаси ноль вектор бўлса, уларнинг скаляр кўпайтмаси нолга teng ва, аксинча.

Хақиқатан, скаляр күпайтманинг таърифига мувофиқ:

$$AB = AB \cos \varphi.$$

Бу тенгликда A , B векторлар орасидаги φ бурчак $\frac{\pi}{2}$ га тенг бўлса,

$$\cos \varphi = \cos \frac{\pi}{2} = 0.$$

Шунинг учун $AB = 0$. Агар $A = 0$ ёки $B = 0$ бўлса, айтилган хосса ўз-ўзидан равшан.

Аксинча, агар

$$AB = AB \cos \varphi = 0$$

бўлса, бундан ё $A = 0$, ё $B = 0$ ёки

$$\cos \varphi = 0, \varphi = \frac{\pi}{2}$$

келиб чиқади.

Хусусий ҳол: агар $A = B$ бўлса, $AB = A \cdot A$.

Биз $AA = A^2$ деб ишоралаймиз ва A^2 ни A векторнинг скаляр квадрати деб атайдиз. Демак $A^2 = A^2$.

1- мисол. a , b ва c векторлар

$$a + b + c = 0$$

тенгликни қаноатлантирувчи учта бирлик вектор.

$$ab + bc + ac$$

скаляр күпайтмалар йигиндиси ҳисоблансин.

Ечиш. Скаляр күпайтманинг тақсимот қонунига асосан $a + b + c = 0$ тенгликнинг иккала томонини квадратга кутармиз:

$$a^2 + b^2 + c^2 + 2ab + 2ac + 2bc = 0.$$

Лекин,

$$a^2 = a \cdot a \cos 0^\circ = a^2 = 1, b^2 = b^2 = 1, c^2 = c^2 = 1,$$

$$a^2 + b^2 + c^2 = 3.$$

Шунинг учун

$$ab + ac + bc = -\frac{3}{2}.$$

2- мисол. a , b , c вектор битта бошланғич нуқтага келтирилгандан кейин a билан b векторнинг учлари орасидаги масофа a билан c вектор учлари орасидаги масофага тенг бўлса, $b + c - 2a$ вектор билан $b - c$ векторлар ўзаро перпендикуляр экани исботлансин.

Ечиш. Масаланинг шартига кура $BA = CA$ (106- чизма) йуналган BA ва CA кесмаларни векторлар деб қараймиз. Бу ҳолда

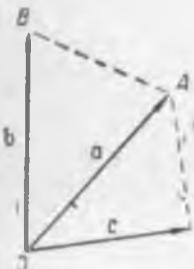
$$BA = a - b$$

$$CA = a - c.$$

Бу тенгликларнинг иккала томонини квадратга күтарамиз.

$$BA^2 = (a - b)^2, \quad CA^2 = (a - c)^2$$

чап томондаги BA^2, CA^2 векторларнинг скаляр квадратларини билдиргани учун уларни узунликларининг квадратлари билан алмаштириш мумкин ($A^2 = A^2$ ни эсланг).

106- чизма.

$$BA^2 = (a - b)^2; \quad CA^2 = (a - c)^2.$$

Масаланинг шартига қараганда

$$(a - b)^2 = (a - c)^2,$$

еки

$$(a - b)^2 - (a - c)^2 = 0.$$

чап томондаги квадратлар айрмасини күпайтувчиларга ажратамиз

$$(2a - b - c)(c - b) = 0$$

еки

$$(b + c - 2a)(b - c) = 0.$$

Демак $b + c - 2a$ вектор билан $b - c$ вектор үзаро перпендикуляр.

3- мисол. ABC учбуручак берилган: $\overrightarrow{AB} = c, \overrightarrow{CA} = b, \overrightarrow{CB} = a$.

$$c^2 = a^2 + b^2 - 2ab \cos C$$

экани күрсатилисін (107- чизма).

Ечиш. Учбуручак томонларини (шактда күрсатилғандек) векторлар деб қабул қыламиз. Бу ҳолда

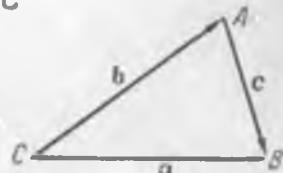
$$c = a - b$$

Иккала томонни квадратта күтарамиз:

$$c^2 = (a - b)^2 = a^2 + b^2 - 2ab \cos C$$

еки

$$c^2 = a^2 + b^2 - 2ab \cos C.$$

107- чизма.

4- мисол. Түгри бурчакли тенг ёнли учбурчакнинг ўткир бурчаклари учларидан ўтказилган медианалари орасидаги ўткир бурчак топилсин.

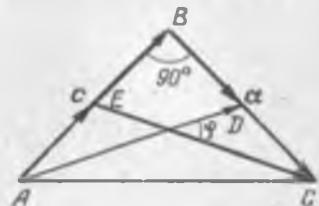
Е ч и ш. $\triangle ABC$ да: $\angle B = 90^\circ$, $AB = BC$ бўлсин. Учбурчак томонларида 108- чизмада кўрсатилгандек векторлар оламиз. Бу ҳолда шаклдан

$$\vec{AD} = c + \frac{a}{2}, \quad \vec{EC} = \frac{c}{2} + a.$$

Скаляр кўпайтма таърифига кўра

$$\vec{AD} \cdot \vec{EC} = AD \cdot EC \cos \varphi.$$

бунда φ медианалар орасидаги ўткир бурчак

108- чизма.

$$\cos \varphi = \frac{\vec{AD} \cdot \vec{EC}}{AD \cdot EC}.$$

Аммо

$$\begin{aligned} \vec{AD} \cdot \vec{EC} &= \left(c + \frac{a}{2}\right) \left(\frac{c}{2} + a\right) = \frac{c^2}{2} + ac + \frac{ac}{4} + \frac{a^2}{2} = \\ &= \frac{1}{4} [2c^2 + 5ac + 2a^2]. \end{aligned}$$

a, c вектор ўзаро перпендикуляр бўлгани учун $ac = 0$.
Бундан ташқари учбурчак тенг ёнли, демак,

$$c = a; \quad 2c^2 + 2a^2 = 4a^2.$$

Буларни юқоридаги тенгликка қўйиб,

$$\vec{AD} \cdot \vec{EC} = a^2$$

эканини топамиз. Демак, тенг ёнли учбурчакда ўткир бурчаклар учларидан ўтказилган медианалар бир-бирига тенг:

$$AD = EC.$$

Буидан,

$$\vec{AD} \cdot \vec{EC} = AD^2.$$

Лекин

$$AD^2 = \vec{AD}^2 = \left(c + \frac{a}{2}\right)^2 = c^2 + ac + \frac{a^2}{4} = a^2 + \frac{a^2}{4} = \frac{5}{4} a^2.$$

$\vec{AC} \cdot \vec{EC}$ ва $AD \cdot EC$ ларнинг қийматларини эътиборга олиб, $\cos \varphi$ ни ҳисоблаймиз:

$$\cos \varphi = \frac{\frac{a^2}{5}}{\frac{5}{4}a^2} = \frac{4}{5} = 0,8.$$

Демак,

$$\varphi = 36^\circ 52'.$$

60-§. ПРОЕКЦИЯЛАРИ БИЛАН БЕРИЛГАН ВЕКТОРЛАРНИНГ СКАЛЯР КУПАЙТМАСИ

Теорема. Проекциялари билан берилган

$$A = iX_1 + jY_1 + kZ_1, \quad B = iX_2 + jY_2 + kZ_2$$

векторларнинг скаляр күпайтмаси бу векторларнинг бир номли проекциялари күпайтмаларининг йигиндисига тенг, яъни

$$AB = X_1X_2 + Y_1Y_2 + Z_1Z_2$$

Исбот. A ва B векторларнинг скаляр күпайтмасини тузамиз:

$$AB = (iX_1 + jY_1 + kZ_1)(iX_2 + jY_2 + kZ_2).$$

Бу тенгликкінг ўнг томонидаги қавсларни скаляр күпайтманинг тақсимот қонунига мувофиқ очамиз:

$$AB = iiX_1X_2 + ijX_1Y_2 + ikX_1Z_2 + jiY_1X_2 + jjY_1Y_2 + jkY_1Z_2 + \\ + klZ_1X_2 + kjZ_1Y_2 + kkZ_1Z_2.$$

Аммо

$$ii = jj = kk = 1 \cdot 1 \cos 0^\circ = 1, \quad ij = jl = ik = kl = jk = 0,$$

чунки

$$ij = ij \cos \varphi = ij \cos \frac{\pi}{2} = 0.$$

Демак,

$$AB = X_1X_2 + Y_1Y_2 + Z_1Z_2. \quad (16)$$

Теорема исбот бўлди.

Агар $A = B$ бўлса, у ҳолда мос проекциялар ҳам тенг бўлади, яъни

$$X_1 = X_2, \quad Y_1 = Y_2, \quad Z_1 = Z_2.$$

Бу ҳолда (16) тенглик A векторининг узунлиги учун

$$A^2 = X_1^2 + Y_1^2 + Z_1^2 \quad (16')$$

ски

$$A = \sqrt{X_1^2 + Y_1^2 + Z_1^2}. \quad (16'')$$

жолга келади. Бу формулани биз юқорида 58- § да бошқа йүл билан ҳосил қылган әдик.

Агар бирлик вектор $A^\circ(X, Y, Z)$ нинг Ox , Oy ва Oz үкілар билан ҳосил қылган бурчакларини мөсравишида α , β , γ билан белгиласак (109- чизма), у ҳолда

$$X = l \cos \alpha, Y = m \cos \beta, Z = n \cos \gamma \text{ бўлади.}$$

(16) формулага асосан

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 1 \quad (17)$$

келиб чиқади. $A = AA^\circ$ бўлгани учун $\cos \alpha$, $\cos \beta$, $\cos \gamma$ лар A векторнинг фазодаги йўналишини белгилайди ва унинг йўналтирувчи косинуслари дейилади. A векторнинг йўналтирувчи косинуслари (17) муносабат билан боғланган.

A° бирлик векторни ортлар бўйича ёйсак, бу вектор

$$A^\circ = l \cos \alpha + m \cos \beta + n \cos \gamma$$

шаклда ёзилади.

Агар A вектор билан B вектор орасидаги бурчакни φ билан белгиласак, скаляр кўпайтманинг таърифига кўра,

$$AB = AB \cos \varphi$$

бу тенгликдан

$$\cos \varphi = \frac{AB}{AB}$$

(16') ва (16'') тенгликларга кўра

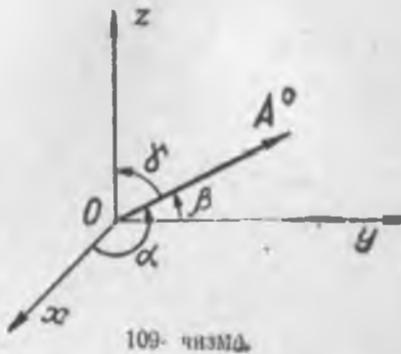
$$\cos \varphi = \frac{X_1 X_2 + Y_1 Y_2 + Z_1 Z_2}{\sqrt{X_1^2 + Y_1^2 + Z_1^2} \sqrt{X_2^2 + Y_2^2 + Z_2^2}} \quad (18)$$

Бу тенглик проекциялари билан берилган икки вектор орасидаги бурчакни аниқлаш формуласи дейилади.

Агар B векторнинг йўналиши абсциссалар ўқнининг мусбат йўналиши билан бир хил бўлса, $B = l$ деб фараз қилиш мумкин. Бу ҳолда $\varphi = \alpha$ (A вектор билан Ox ўқ орасидаги бурчак) ва B° векторнинг проекциялари $X_2 = 1$, $Y_2 = Z_2 = 0$ бўлади. Бунга кўра (18) формуладан $\cos \alpha$ ни топсак:

$$\cos \alpha = \frac{Al}{A} = \frac{X_1}{\sqrt{X_1^2 + Y_1^2 + Z_1^2}} \quad (19)$$

бўлади.

109- чизма.

Шунга ўхшаш $B = j$ ва $B = k$ деб фараз қилсак, $\cos \beta$ ва $\cos \gamma$ ни топамиз:

$$\cos \beta = \frac{A_j}{A} = \frac{Y_1}{\sqrt{X_1^2 + Y_1^2 + Z_1^2}} \quad (19')$$

$$\cos \gamma = \frac{A_k}{A} = \frac{Z_1}{\sqrt{X_1^2 + Y_1^2 + Z_1^2}}$$

Агар $A = A^\circ$ ва $B = B^\circ$ деб фараз қилсак, бу векторларниң проекциялари уларнинг йұналтирувчи косинусларнға тең болады:

$$X_1 = \cos \alpha_1, \quad Y_1 = \cos \beta_1, \quad Z_1 = \cos \gamma_1,$$

$$X_2 = \cos \alpha_2, \quad Y_2 = \cos \beta_2, \quad Z_2 = \cos \gamma_2.$$

(18) формуладан фойдаланиб A° ва B° векторлар орасидаги бурчакни йұналтирувчи косинуслар орқали ифодалаң оламиз:

$$\cos \varphi = A^\circ B^\circ = \cos \alpha_1 \cos \alpha_2 + \cos \beta_1 \cos \beta_2 + \cos \gamma_1 \cos \gamma_2. \quad (20)$$

Агар $A \perp B$ бўлса, $\cos \varphi = 0$. (18) ва (20) формулалар иккى векторнинг бир-бирига перпендикулярлик шартини беради. Ҳақиқатан ҳам бу ҳолда (18) формуладан:

$$X_1 X_2 + Y_1 Y_2 + Z_1 Z_2 = 0;$$

(20) формуладан:

$$\cos \alpha_1 \cos \alpha_2 + \cos \beta_1 \cos \beta_2 + \cos \gamma_1 \cos \gamma_2 = 0 \text{ бўлади.}$$

1- мисол. $A = 3l - j + 5k$ ва $B = l + 2j + 2k$ векторлар орасидаги бурчак топилсин.

Ечиш. Бу мисолда $X_1 = 3, Y_1 = -1, Z_1 = 5, X_2 = 1, Y_2 = 2, Z_2 = 2$. Векторлар орасидаги бурчакни φ деб белгилаймиз.

(18) формуладан фойдаланиб $\cos \varphi$ ни топамиз:

$$\cos \varphi = \frac{1 \cdot 3 + (-1) \cdot 2 + 5 \cdot 2}{\sqrt{3^2 + (-1)^2 + 5^2} \sqrt{1^2 + 2^2 + 2^2}} = \frac{11}{\sqrt{35 \cdot 3}}.$$

Демак,

$$\varphi = \arccos \left(\frac{11}{\sqrt{35 \cdot 3}} \right).$$

2- мисол. $B = l + 2j + 2k$ векторнинг бирлик вектори топилсин.

Ечиш. Бирлик вектор

$$B^\circ = l \cos \alpha + j \cos \beta + k \cos \gamma$$

шаклда ёзилишини биз юқорида күрдик. Масаланиң ечиш учун йұналтирувчи косинусларни топишмиз керак; (19) ва (19') формулалардан фойдаланиб уларни аниқтаймиз:

$$\cos \alpha = \frac{1}{\sqrt{1^2 + 2^2 + 2^2}} = \frac{1}{3}; \quad \cos \beta = \frac{2}{\sqrt{1^2 + 2^2 + 2^2}} = \frac{2}{3};$$

$$\cos \gamma = \frac{2}{\sqrt{1^2 + 2^2 + 2^2}} = \frac{2}{3};$$

демак, берилган B векторнинг бирлик вектори $B^\circ = \frac{1}{3} i + \frac{2}{3} j + \frac{2}{3} k$. Йуналтирувчи косинуслар (17) муносабатни қаноатлантиришини кўриш қийин эмас.

3- мисол. 1- мисолда берилган A векторнинг B вектор йуналишида олинган проекцияси топилсан.

Е чи ш. Скаляр кўпайтманинг проекциялар билан берилган таърифига кўра:

$$AB = B \operatorname{pr}_B A$$

бу тенгликдан

$$\operatorname{pr}_B A = \frac{AB}{B},$$

(16) ва (16'') формулаларга мувофиқ

$$\operatorname{pr}_B A = \frac{3 \cdot 1 + (-1) \cdot 2 + 5 \cdot 2}{\sqrt{1^2 + 2^2 + 2^2}} = \frac{11}{3} = 3 \frac{2}{3}.$$

61. §. ИККИ ВЕКТОРНИНГ ВЕКТОР КЎПАЙТМАСИ

Икки A, B векторни бир-бираига скаляр кўпайтириш натижасида сон (скаляр) ҳосил бўлишини биз кўрдик.

A, B векторни бир-бираига кўпайтириш натижасида вектор ҳосил бўлиши ҳам мумкин.

Икки A, B векторнинг вектор кўпайтмаси деб шундай C векторга айтиладики, бу вектор A, B векторларга перпендикуляр бўлиб, унинг модули A ва B векторлардан ясалган параллелограмм юзига teng, йуналиши эса C векторнинг C учидан қараганда C вектор атрофига A вектордан B векторга энг кичик бурчак билан айланиши соат стрелкасига тескари бўлиши керак (110- чизма).

110- чизма.

A вектор билан B векторнинг вектор кўпайтмаси $A \times B$ ёки $[AB]$ шаклда ёзилада ва A билан B векторнинг вектор кўпайтмаси деб ўқилади. Таърифга кура бу кўпайтма

$$C = [AB].$$

Бу векторнинг узунлиги A ва B векторлардан ясалган параллелограммнинг юзига teng, яъни

$$C = \|AB\| = AB \sin (A, B),$$

бундан

$$\triangle AB < \pi.$$

Бу тенгликдан A вектор билан B вектор коллинеар бўлганида ёки бу векторларнинг камидаги биттаси ноль вектор бўлган ҳолдагина A, B нинг вектор кўпайтмаси нолга тенг булиши равшан кўринмоқда. Ҳақиқатан, агар $A \parallel B$ бўлса $A, B = 0$ ва $\sin(\triangle AB) = 0$, бу ҳолда

$$C = AB \sin 0^\circ = A \cdot B \cdot 0 = 0.$$

Агар $A = 0$ ёки $B = 0$ бўлса, айтилган хосса равшан. Аксинча, агар

$$C = AB \sin(\triangle A, B) = 0$$

бўлса, бундан, ё

$$\sin(\triangle A, B) = 0; A \parallel B,$$

ё

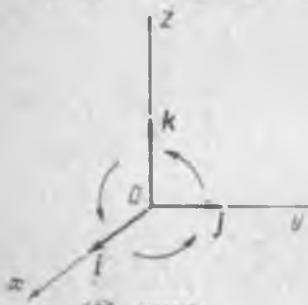
$$A = 0 \text{ ёки } B = 0$$

бўлиши келиб чиқади.

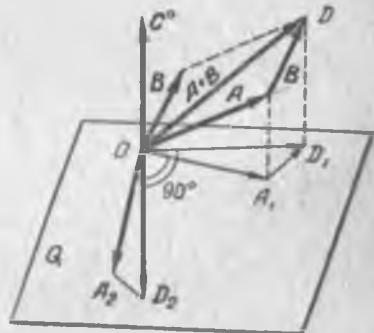
Агар A вектор билан B вектор ўзаро перпендикуляр бўлса, у ҳолда улар вектор кўпайтмасининг сон қийматлари кўпайтмасига тенг, чунки бу ҳолда $\sin(A, B) = 1$ бўлади.

Хусусий ҳолда (111-чизма)

$$[i \cdot j] = k; [j \cdot k] = i; [k \cdot i] = j.$$

111 -чизма.

112 -чизма.

Вектор кўпайтма қўйидаги қонунларга бўйсунади:

1. Вектор кўпайтмадаги купайтувчилар ўрнини алмаштираса, вектор кўпайтма (-1) га кўпайди

$$[AB] = -[BA].$$

Хақиқатан, агар A, B вектор бир-бирига коллинеар бұлса, $|AB| = 0$, $|BA| = 0$, бу ҳолда $|AB| = -|BA|$.

Әнди A, B вектор бир бирига коллинеар әмас деб фараз қилайлык. Бу ҳолда иккі векторнинг вектор күпайтмасы таърифига күра $|AB|$ ҳамда $|BA|$ векторларнинг сон қиймати A ва B векторлардан ясалған параллелограммнинг юзига тенг бүлгани учун бир хил; иккі векторнинг вектор күпайтмасини тасвирловчи вектор йұналишини аниқлаш шартында күра (209-бетдеги таърифга қаранг) $|AB|$ ва $|BA|$ векторлар бир-бирига қарама-қарши йұналған. Демак,

$$|AB| = -|BA|$$

2. Скаляр күпайтывчига нисбатан вектор күпайтма груп-палаш қонуниңа бүйсунади, яғни

$$[A\lambda, B] = [A, \lambda B] = \lambda|AB|.$$

Хақиқатан, A әки B векторни λ га күпайтириш, A ва B векторлардан ясалған параллелограммнинг A әки B томонини λ мартта „чүзіш“ демекдір. Бу әса параллелограмм юзининг λ марта „кетталашганини“ билдиради.

3. A, B векторларайындысі билан C векторнинг вектор күпайтмасы тақсимот қонуниңа бүйсунади, яғни

$$|(A + B)C| = |AC| + |BC|.$$

Хақиқатан ҳам C ноль вектор бұлса, бу тенгликкіннің бажарилиши равлан. Шуннинг учун $C \neq 0$ деб фараз қиласыз. Бу ҳолда $C = C \cdot C^\circ$ деб өзіш мүмкін.

A, B ва C° векторларни умумий O нүктеге келтирімиз (112- чизма) ҳамда C° векторға перпендикуляр Q текислик үтказамыз. A, B векторлардан параллелограмм чизиб, $A + B$ йигінді векторни топамыз.

Әнди A ҳамда $A + B = \overrightarrow{OD}$ векторларнинг Q текисликка проекцияларини оламыз:

$$\text{пр}_Q A = OA_1, \quad \text{пр}_Q (A + B) = OD_1$$

OA_1 ва OD_1 векторларни O нүкте атрофида соат стрелкаси йұналиши бүйіча 90° бурамыз. Натижада OA_1 вектор Q текисликдеги OA_2 векторнинг, OD_1 вектор әса OD_2 векторнинг вазиятінні олиб (112- чизма) уларнинг узунлайлары үзаро тенг бўлади.

$$OA_2 = OA_1, \quad OD_2 = OD_1.$$

Лагар OA билан C° орасидаги бурчакни φ билан белгиласақ,

$$OA_2 = OA_1 = OA \cos (90^\circ - \varphi) = OA \sin \varphi = |AC^\circ|,$$

чунки $\overrightarrow{OA_2}$ вектор $[AC^\circ]$ вектор күпайтма таърифининг шартларини қаноатлантиради; уч перпендикуляр ҳақидаги теоремага асосан:

$$\angle A_2CC^\circ = \angle A_2OA = \frac{\pi}{2}.$$

Шунинг учун, $\overrightarrow{OA_2}$ вектор, $\overrightarrow{OA}, \overrightarrow{OC}^\circ$ векторлар текислигига перпендикуляр ва A_2 дан қарaganда A дан C° га энгичик бурчак билан бурилиши соат стрелкасига тескары йўналишда бўлади. Шундай қилиб,

$$\overrightarrow{OA_2} = [AC^\circ].$$

Шунга ухшаш

$$\overrightarrow{OD_2} = [DC^\circ] = [(A + B)C^\circ].$$

$$\overrightarrow{A_2D_2} = [\overrightarrow{ADC}^\circ] = [BC^\circ].$$

Аммо шаклдан

$$\overrightarrow{OD_2} = \overrightarrow{OA_2} + \overrightarrow{A_2D_2}$$

эканини кўрамиз, яъни

$$[(A + B)C^\circ] = [AC^\circ] + [BC^\circ].$$

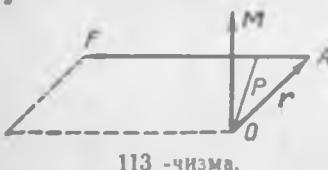
Бу тенгликнинг иккала томонини C скалярга кўпайтирамиз:

$$[(A + B)CC^\circ] = [AC^\circ C] + [BC^\circ C]$$

еки

$$[(A + B)C] = [AC] + [BC].$$

Тақсимот қонунининг тўғри экани исбот бўлди. Шунга ухшаш

113 -чизма.

$$[C(A + B)] = [CA] + [CB]$$

еканини исбот қилиш қийин эмас.
1- мисол. $A(r)$ нуқтага F куч таъсири этади. Агар $r = 4a - b$, $F = a + 3b$ бўлса, F кучнинг O нуқтага нисбатан моменти ҳисоблансан.

Ечиш. O нуқта билан F кучни ўз ичига оладиган текисликка перпендикуляр йўналган вектор F кучнинг O нуқтага нисбатан моменти дейилади, бу вектор учидан текисликка қарaganда F куч таъсирида айланиш соат стрелкасига тескари йўналишда бўлади (113- чизма). Куч моментини $M = Fr$ тенглик билан аниқланади, бу ерда O нуқтадан F гача бўлган масофа r дир.

Энди r ва F векторлардан параллелограмм ясасак, унинг баландлиги p бўлади; шунинг учун $F \cdot p$ купайтма параллелограмм юзини ифодалайди. Демак,

$$M = |rF|.$$

Шундай қилиб, F куч таъсир этган нуқтанинг радиус-вектори билан F куннинг вектор кўпайтмаси куннинг нуқтага нисбатан моментига тенг.

Масалада талаб қилинган моментни ҳисоблаш учун r ва F векторлар ўрнига, уларнинг a , b орқали ифодаларини қўйиб, тақсимот қонунидан фойдаланамиз:

$$M = |rF| = [(4a - b)(a + 3b)] = 4[aa] - [ba] + 12[ab] - 3[bb] = 13[ab],$$

чунки

$$[aa] = [bb] = 0, [ba] = -[ab].$$

2- мисол. Учбурчакнинг икки томони

берилган: $\vec{BC} = 2\vec{p} + 5\vec{q}$, $\vec{AB} = 5\vec{p} - 4\vec{q}$,
бу ерда \vec{p} , \vec{q} ўзаро перпендикуляр ортлар. Бу учбурчакнинг CD баландлигия топилсан (114- чизма).

Е чиши. Вектор кўпайтманинг тақсимот қонунига мувофиқ:

$$\begin{aligned} [\vec{AB} \cdot \vec{BC}] &= [(5\vec{p} - 4\vec{q})(2\vec{p} + 5\vec{q})] = \\ &= 10[\vec{pp}] + 25[\vec{pq}] - \\ &\quad - 8[\vec{qp}] - 20[\vec{qq}]; \end{aligned}$$

аммо

$$[\vec{pp}] = [\vec{qq}] = 0; [\vec{qp}] = -[\vec{pq}]$$

бўлгани учун

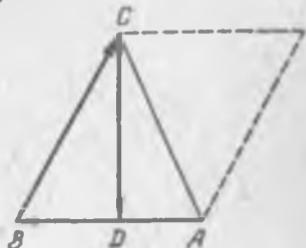
$$[\vec{AB} \cdot \vec{BC}] = 33[\vec{pq}].$$

$[\vec{AB} \cdot \vec{BC}]$ вектор кўпайтманинг сон қиймати \vec{AB} ва \vec{BC} векторлардан ясалган параллелограммнинг юзига тенг. Бундан берилган учбурчакнинг S юзи вектор кўпайтма сон қийматининг ярмига тенг:

$$S = \frac{1}{2} |[\vec{AB} \cdot \vec{BC}]| = \frac{33}{2} |[\vec{pq}]| = \frac{33}{2} \vec{pq} \sin(\hat{pq})$$

ёки $\vec{p} = 1$, $\vec{q} = 1$, $\sin(\hat{pq}) = \sin 90^\circ = 1$, чунки $\vec{p} \perp \vec{q}$ бўлгани учун

$$S = \frac{33}{2} \cdot 1 \cdot 1 \cdot 1 = 16 \frac{1}{2} \text{ кв. бирлик.}$$

114- чизма.

Энди AB томон узуилигини аниқлаймиз:

$$|\vec{AB}| = \sqrt{(5p)^2 + (-4q)^2} = \sqrt{25p^2 + 16q^2} = \sqrt{41}.$$

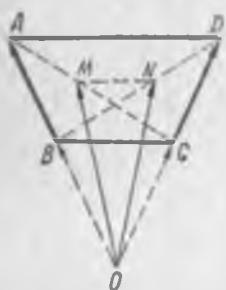
Учурчак юзини бошқача оламиз:

$$\frac{1}{2} |\vec{AB}| \cdot |\vec{CD}| = \frac{33}{2};$$

Бу тенгликдан

$$|\vec{CD}| = \frac{33}{|\vec{AB}|} = \frac{33}{\sqrt{41}}.$$

3- мисол. $ABCD$ түртбұрчакнинг AB ва DC томонлари O нүктәда кесишгүнча давом эттирилған. Агар AC ва BD диагоналларнинг ўрталарини мос тартыбда M ва N нүкталар билан белгиласак, OMN учурчакнинг юзи $ABCD$ түртбұрчак юзининг түртдән бирини ташкыл қилиши исботлансын (115- чизма).

115- чизма.

Исбот. O нүктаны қутб деб олиб A, B, C, D, M, N нүкталарнинг бу қутбга нисбатан радиус-векторларини мос тартыбда r_A, r_B, r_C, r_D, r_M ва r_N билан белгилаймиз. $ABCD$ түртбұрчак юзи OAD ва OBC учурчак юзларининг айрmasына тенг:

$$S_{ABCD} = S_{OAD} - S_{OBC}.$$

Бу ҳолда 2- мисолдаги каби

$$S_{OAD} = \frac{1}{2} |[r_A r_D]|; \quad S_{OBC} = \frac{1}{2} |[r_B r_C]|;$$

$$S_{NOM} = \frac{1}{2} |[r_M r_N]|;$$

демек,

$$S_{ABCD} = \frac{1}{2} (|[r_A r_D]| - |[r_B r_C]|). \quad (*)$$

Энди r_N ва r_M векторларни r_A, r_B, r_C ва r_D вектор орқади ифодалаймиз. M нүкта AC нинг ўртаси, N нүкта BD нинг ўртаси бўлгани учун

$$r_M = \frac{r_A + r_C}{2}, \quad r_N = \frac{r_B + r_D}{2}.$$

Демак,

$$S_{NOM} = \frac{1}{2} \left| \left[\frac{r_A + r_C}{2} \cdot \frac{r_B + r_D}{2} \right] \right| = \frac{1}{8} [r_A r_B] + [r_A r_D] + [r_C r_B] + [r_C r_D]. \quad \text{Бунда } [r_A r_B] = [r_C r_D] = 0 \text{ ни назарга олсак}$$

$$S_{NOM} = \frac{1}{8} |[r_A r_D] + [r_C r_B]| = \frac{1}{8} |[r_A r_D] - [r_B r_C]|.$$

Бу тенглик билан (*) тенгликни таққосласак

$$S_{ABCD} = 4S_{NOM}$$

Экани күринади.

62-§. ПРОЕКЦИЯЛАРИ БИЛАН БЕРИЛГАН ВЕКТОРЛАРНИНГ ВЕКТОР КҮПАЙТМАСЫ

A $[X_1, Y_1, Z_1]$ ва **B** $[X_2, Y_2, Z_2]$ векторлар берилган бўлсин.
Бу векторларнинг вектор кўпайтмасини топамиз:

$$[AB] = [iX_1 + jY_1 + kZ_1] [iX_2 + jY_2 + kZ_2].$$

Вектор кўпайтманинг тақсимот қонунига кўра ўнг томондаги қавсларни очамиз: $[AB] = [ii] X_1 X_2 + [ij] X_1 Y_2 + [ik] X_1 Z_2 + [ji] Y_1 X_2 + [jj] Y_1 Y_2 + [jk] Y_1 Z_2 + [ki] Z_1 X_2 + [kj] Z_1 Y_2 + [kk] Z_1 Z_2$. (21)

Аммо

$$[ii] = [jj] = [kk] = 0; [ij] = k, [ji] = -k,$$

Шунга ўхшаш

$$[jk] = -[kj] = i; [ki] = -[ik] = j.$$

Буни эътиборга олиб, (21) ифодани i, j, k лар бўйича ёйнб чиқамиз:

$$[AB] = i(Y_1 Z_2 - Z_1 Y_2) + j(Z_1 X_2 - X_1 Z_2) + k(X_1 Y_2 - Y_1 X_2). \quad (22)$$

Бу тенгликнинг ўнг томонидаги қавслар ичидаги ифодаларни иккинчи тартибли детерминантлар деб қарасак, у ҳолда ўнг томон учунчи тартибли детерминантни беради, яъни

$$[AB] = \begin{vmatrix} i & j & k \\ X_1 & Y_1 & Z_1 \\ X_2 & Y_2 & Z_2 \end{vmatrix}. \quad (22')$$

(22) тенгликдаи (AB) вектор кўпайтмани тасвирловчи векторнинг координата ўқларидағи проекциялари

$$Y_1 Z_2 - Z_1 Y_2; \quad Z_1 X_2 - X_1 Z_2 \text{ ва } X_1 Y_2 - Y_1 X_2$$

бўлишини кўрамиз.

Агар $[AB] = 0$ бўлса, ноль векторнинг проекциялари ҳам ноль бўлгани учун

$$Y_1 Z_2 - Z_1 Y_2 = 0, \quad Z_1 X_2 - X_1 Z_2 = 0 \text{ ва}$$

$$X_1 Y_2 - Y_1 X_2 = 0,$$

$$\frac{X_1}{X_2} = \frac{Y_1}{Y_2} = \frac{Z_1}{Z_2} \text{ бўлади.}$$

Аксинча агар (23) муносабат ўринли бўлса, у ҳолда

$$A(X_1, Y_1, Z_1), B(X_2, Y_2, Z_2)$$

векторларнинг вектор кўпайтмаси ҳам нолга тенг бўлади.

Шундай қилиб, агар A, B векторлар коллинеар (бир-бирiga параллел) бўлса, уларнинг мос проекциялари пропорционал ва, аксинча.

1- мисол. Томонлари $A = i + 5j - 2k$ ва $B = 2i - 3j + 5k$ векторлар бўлган параллелограммнинг юзи топилсин.

Ечиш. Йкки векторнинг вектор кўпайтмасининг таърифига кура $[AB]$ нинг сон қиймати томонлари A ва B векторлар бўлган параллелограммнинг юзига тенг. Демак, изланадиган параллелограмм юзини S билан белгиласак,

$$S = ||[AB]||.$$

Аммо (22') га кўра

$$[AB] = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 1 & 5 & -2 \\ 2 & -3 & 5 \end{vmatrix} = 19i - 9j - 13k.$$

Демак,

$$\begin{aligned} S = ||[AB]|| &= \sqrt{19^2 + (-9)^2 + (-13)^2} = \\ &= \sqrt{611} \approx 24,7 \text{ кв. бирлик.} \end{aligned}$$

2- мисол. Учлари мос равишда $A(3, 2, 4)$, $B(1, -4, 2)$ ва $C(4, 1, -3)$ нуқталар бўлган фазовий учбурчакнинг юзи топилсин.

Ечиш. \vec{AB} ва \vec{AC} векторларнинг вектор кўпайтмасининг сон қиймати бу векторлардан ясалган параллелограмм юзига тенг, шунинг учун учбурчак юзи бу вектор кўпайтма модулининг ярмига тенг бўлади, яъни

$$S_1 = \frac{1}{2} ||[\vec{AB} \quad \vec{AC}]||.$$

Бизнинг мисолимизда.

$$\vec{AB} = -2i - 6j - 2k, \vec{AC} = i - j - 7k.$$

Демак,

$$[\vec{AB} \quad \vec{AC}] = \begin{vmatrix} i & j & k \\ -2 & -6 & -2 \\ 1 & -1 & -7 \end{vmatrix} = 40i + 16j + 8k;$$

$$S_1 = \frac{1}{2} \sqrt{40^2 + 16^2 + 8^2} = \frac{1}{2} \cdot \sqrt{1920}$$

ёки

$$S_1 = 4\sqrt{30} \text{ кв. бирлик.}$$

- 3- мисол. $A[3, 4, -3]$ ва $B[1, 2, 3]$ векторлар берилган, $[AB] = C$ векторнинг координатаги ўқларидағи проекциялари топилсін.

Ечиш. Вектор күпайтма тузамыз:

$$C = [AB] = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 3 & 4 & -3 \\ 1 & 2 & 3 \end{vmatrix}$$

ёки

$$C = 18i - 12j + 2k.$$

Демак,

$$C[18, -12, 2].$$

63- §. УЧ ВЕКТОРНИНГ АРАЛАШ КҮПАЙТМАСИ

Учта A, B, C вектор берилған бұлған. $[AB]$ вектор күпайтма билан C векторни скаляр күпайтириш ёки вектор күпайтириши мүмкін. Биринчи ҳолда күпайтма аралаш күпайтма дейилади ва

$$[AB]C \text{ ёки } (ABC) \text{ ёки } ABC$$

куринишда ёзилади.

$[AB]$ векторни C вектор билан вектор күпайтмасың құыш вектор күпайтма дейилади ва

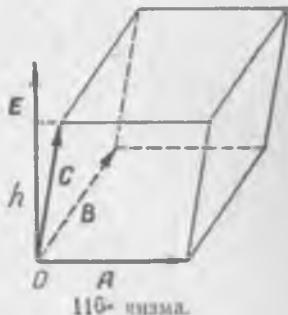
$$\begin{aligned} & [AB] \times C \\ & (A \times B) \times C \end{aligned}$$

куринишда ёзилади.

Бу параграфда аралаш күпайтма билан танишамыз. (AB) вектор күпайтма вектор бұлади, бу вектор билан C векторнинг скаляр күпайтмасы скаляр бұлади. Шундай қилиб, $[AB]C$ скаляр миқдордир. Бу скаляр миқдорнинг қийматини билиш учун $[AB]C$ аралаш күпайтмасың геометрик томондан текширамиз. A, B, C векторлар компланармас векторлар бұлған.

$[AB] = E$ деб фараз қылсак, E вектор A ва B векторлардан ясалған параллелограмм текислигига перпендикуляр вектор булиб, унинг сон қиймати бу параллелограмм юзига тәнг (116- чизма). $[AB]C = EC$ бұлғаны учун скаляр күпайтма таърифига күра

$$EC = \text{Епр}_E C$$

$$\text{пр}_E C = h$$

A, B, C векторлардан ясалган параллелепипеддинг баландлигини тасвирлайды; уни h билан белгилаймиз (**C** билан **E** орасидаги бурчак ўткир бурчак бўлса h баландлик плюс ишора билан, ўтмас бурчак бўлса минус ишора билан олинади).

Шунинг учун

$$EC = \text{пр}_E C = \pm Eh$$

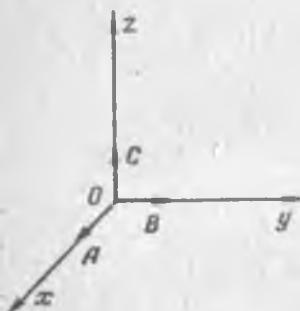
купайтма абсолют қийматига кўра параллелепипед асосининг юзи билан баландлигининг купайтмасини, яъни параллелепипеддинг ҳажмини билдиради.

Бу ҳажм векторларнинг аралаш купайтмасини ҳисоблаганда плюс ёки минус ишорали бўлади. Агар **E** вектор билан **C** вектор **A** ва **B** векторлар текислигининг бир томонига жойлашган бўлса, **E** билан **C** орасидаги бурчак ўткир бурчак бўлиб, параллелепипед ҳажми плюс ишорали бўлади. Бу ҳолда **E** ёки **C** векторнинг учидан **A, B** векторлар текислигига қараганда **A** дан **B** га энг кичик бурчак билан бурилиш соат стрелкасининг ҳаракатига тескари йўналишда бўлади: бошқача айтганда, **A, B, C** векторлар *Oxyz* "унг" Декарт системаси билан бир номли система ҳосил қиласди.

Агар **E** вектор билан **C** вектор **A, B** векторлар текислигининг турили томонларида ётса, **E** билан **C** орасидаги бурчак ўтмас бўлиб, ҳажм минус ишорали бўлади. Бу ҳолда **A, B, C** тартибида олинган векторлар асосий *Oxyz* система билан турили номли система ҳосил қиласди.

Энди аралаш купайтманинг асосий хоссалари билан танишамиз:

1. Купайтмада икки қушни вектор ўрни алмаштирилса, аралаш купайтма ишорасини тескарисига алмаштиради.

$$\begin{aligned} |AB|C &= -|BA|C; \\ |AB|C &= -|AC|B; \\ |AB|C &= -|CB|A \end{aligned} \quad \text{ва ҳ. к.}$$

117 -чизма.

Ҳақиқатан ҳам **A, B, C** векторлар *Ox, Oy, Oz* ўқларининг жойланиш тартибида олинган бўлсин (117- чизма).

Бу ҳолда **A** вектордан **B** вектор йўналишига ўтиш, **B** дан **C** га, **C** дан **A** вектор йўналишига ўтиш *Ox* дан *Oy* ўққа, *Oy* дан *Oz* га, *Oz* ўқдан *Ox* ўққа ўтиш каби бажарилади, яъни **A, B, C** векторлар асосий система билан бир номли системани

ташкыл қиласы. $B, A, C; A, C, B; C, B, A$ тартибда олинган векторлардан бундай бурилишлар асосий системадаги соат стрелкасы йұналишда бұлады ва асосий система билан турлы номли система ҳосил қиласы, демек, бу тартибда тузилған аралаш күпайтма $|AB|C$ аралаш күпайтма ишорасында тескари булады.

2. A, B, C векторларнинг үрінлари доиравий циклда алмаштырылса, аралаш күпайтма ишорасини үзгартмайды (118- чизма), яғни

$$[AB]C = [BC]A = [CA]B.$$

Хақиқатан ҳам бу ҳолда ҳосил бұладиган векторлар асосий система векторлари билан ҳамма вақт бир номли бўлиши 117 ва 118- чизмалардан яққол кўринади.

3. Агар A, B, C векторлардан исталған иккитаси бир-бирига тенг ёки параллел (коллинеар) бўлса, уларнинг аралаш күпайтмаси нолга тенг, хусусий ҳолда

$$[AA]B = [AB]A = [BA]A = 0.$$

Хақиқатан, A вектор билан B вектор параллел бўлса, уларнинг вектор күпайтмаси нолга тенг, яғни

$$[AB]C = [AA]C = 0.$$

Бу тенгликдаги $[AB]C$ аралаш күпайтмада A, B, C векторларнинг үрінларини ҳар қандай алмаштирганимизда ҳам күпайтма ишорасини ё үзгартыради ёки үзгартирмайды, аммо унинг сонқиимати бир хиллнгича (ноллигича) қолади.

4. Агар A, B ва C векторлар компланар векторлар бўлса, уларнинг аралаш күпайтмаси нолга тенг.

Хақиқатан, бу ҳолда A, B, C векторлар бир текисликда ётады дейиши мумкин, шунинг учун $[AB]$ вектор күпайтма A вектор B векторлар ётган текисликка перпендикуляр, бу демак C векторга перпендикуляр. Векторлар перпендикуляр бўлгандыча уларнинг скаляр күпайтмаси нолга тенг бўлишини биламиш. Бундан

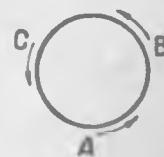
$$[AB]C = 0$$

әканы келиб чиқади.

Акシンча, яғар

$$[AB]C = 0$$

булса, $[AB]$ вектор билан C вектор бир-бирига перпендикуляр бўлади, аммо $[AB]$ вектор күпайтма A векторга ҳам B векторга ҳам перпендикуляр бўлгани учун A, B, C векторлар компланар векторлардир.

118 -чизма.

Шундай қилиб, A, B, C векторларнинг компланар булиши учун

$$|AB|C = 0 \quad (24)$$

бўлиши зарур ва етарлидир.

1- мисол. Агар a, b, c векторлар компланармас векторлар бўлса,

$$\left[\frac{a+b}{2} \cdot \frac{b+c}{2} \right] \frac{c+a}{2} = \frac{1}{4} abc$$

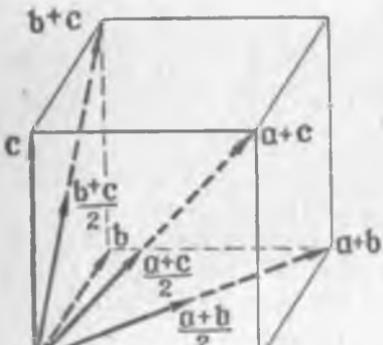
экани исботлансин ва бу тенгликнинг геометрик маъноси тушунтирилсин.

Ечиш. Дастрраб тенгликнинг чап томонидаги вектор кўпайтмага тақсимот қонунини қўллаймиз:

$$\begin{aligned} \left[\frac{a+b}{2} \cdot \frac{b+c}{2} \right] \frac{c+a}{2} &= \frac{1}{4} ([ab] + [ac] + [bb] + [bc]) \frac{c+a}{2} = \\ &= \frac{1}{8} ([ab] + [ac] + [bc])(c+a). \end{aligned}$$

Энди чап томонга яна тақсимот қонунини қўллаймиз:

$$\begin{aligned} \left[\frac{a+b}{2} \cdot \frac{b+c}{2} \right] \frac{c+a}{2} &= \frac{1}{8} ([ab]c + [ab]a + [ac]c + [ac]a + \\ &+ [bc]c + [bc]a) = \frac{1}{8} \cdot 2 |ab|c = \frac{1}{4} abc; \end{aligned}$$

119-иззма.

Бу тенглик геометрик нуқтаи назардан қирралари a, b, c векторлар бўлган параллелепипеднинг O нуқтасидан чиқсан, ёқлари диагоналларнинг ярмидан иборат векторлардан тузилган параллелепипеднинг ҳажми a, b, c векторлардан ясалган параллелепипед ҳажмининг тўртдан бирига тенглигини билдиради.

чунки аралаш кўпайтманнинг 3-хоссасига мувофиқ $|ab|a = [ac]c = [ac]a = [bc]c = 0$.

Масаланинг маъносини геометрик нуқтаи назардан билиш учун a, b, c векторларни қирралар деб қараб, параллелепипед ясаймиз (119-чиизма), бу ҳолда $\frac{a+b}{2}, \frac{b+c}{2}$ ва $\frac{c+a}{2}$ векторлар параллелепипед ёқларининг диагоналлари бўйича йўналган векторлар бўлиб, уларнинг узунликлари мос диагоналларнинг ярмига тенг.

2- мисол. $ABCD$ түртбұрчак томонларидан учаси

$$\vec{AB} = \vec{a} - 2\vec{c}, \vec{BC} = 3\vec{b} + \vec{c},$$

$\vec{CD} = 5\vec{a} + 6\vec{b} - 8\vec{c}$ векторлар булып, $\vec{a}, \vec{b}, \vec{c}$ векторлар коллинеармас векторлардир; $ABCD$ түртбұрчакнинг ясси түртбұрчак экани ишботлансын.

Ечиш. Түртбұрчак ясси булып, $\vec{AB}, \vec{BC}, \vec{CD}$ векторлар унинг томонларини ташкил этса, бу векторлар компланар вектор булади. Араш күпайтманинг 4- хоссасига күра

$$[\vec{AB} \ \vec{BC}] \ \vec{CD} = 0.$$

Демак, мисолда берилған векторлар учун бу тенгликкіннің үрінли эканини күрсатсак, масала ечиштегінде оның компланарлықтызасын атап жөндеңіз:

$$\begin{aligned} [\vec{AB} \cdot \vec{BC}] \vec{CD} &= [(a - 2c)(3b + c)](5a + 6b - 8c) = [3[ab] + \\ &\quad + [ac] - 6[cb] - 2[cc]](5a + 6b - 8c) = \\ &= [3[ab] + [ac] - 6[cb]](5a + 6b - 8c) = \\ &= 15[ab]a + 5[ac]a - 30[cb]a + 18[ab]b + \\ &+ 6[ac]b - 36[cb]b - 24[ab]c - 8[ac]c + 48[cb]c = \\ &= -30[cb]a + 6[ac]b - 24[ab]c. \end{aligned}$$

Бу тенгликкіннің үнг томонига араш күпайтманинг 1- хоссасини құллаймиз:

$$[\vec{AB} \ \vec{BC}] \vec{CD} = 30[ab]c - 6[ab]c - 24[ab]c = 0.$$

Бу тенгликдан $\vec{AB}, \vec{BC}, \vec{CD}$ векторларнинг компланар векторлар эканлығы келип чиқады. Аммо ұар бир олднінгі векторнинг охирги учи кейинги векторнинг бошланғыч учи билан устма-уст түшгани учун бу түртбұрчак ясси (битта текисликда ётган түртбұрчак) булади.

64- §. ПРОЕКЦИЯЛАРИ БИЛАН БЕРИЛГАН ВЕКТОРЛАРНИНГ АРАЛАШ КҮПАЙТМАСЫ

$$A[X_1, Y_1, Z_1], B[X_2, Y_2, Z_2], C[X_3, Y_3, Z_3]$$

векторлар үзларниннің координаталари билан берилған болын. Бу векторларниннің араш күпайтмасыннің топайлық 62- § дагы (22) формулага мувофиқ, $[AB]$ вектор күпайтманинг проекциялары

$$\begin{vmatrix} Y_1 & Y_2 \\ Z_1 & Z_2 \end{vmatrix},$$

$$\begin{vmatrix} Z_1 & Z_2 \\ X_1 & X_2 \end{vmatrix},$$

$$\begin{vmatrix} X_1 & X_2 \\ Y_1 & Y_2 \end{vmatrix}$$

дeterminantлардан иборат. $[AB]$ вектор билан C векторнинг скаляр купайтмаси бу векторлар мос проекциялари кўпайтмаларининг йигинди спга тенг эканини биламиш. Шунинг учун

$$[AB]C = X_3 \begin{vmatrix} Y_1 & Y_2 \\ Z_1 & Z_2 \end{vmatrix} + Y_3 \begin{vmatrix} Z_1 & Z_2 \\ X_1 & X_2 \end{vmatrix} + Z_3 \begin{vmatrix} X_1 & X_2 \\ Y_1 & Y_2 \end{vmatrix}$$

санни

$$[AB]C = \begin{vmatrix} X_1 & X_2 & X_3 \\ Y_1 & Y_2 & Y_3 \\ Z_1 & Z_2 & Z_3 \end{vmatrix}. \quad (25)$$

Демак, проекциялари билан берилган учта векторнинг аралаш кўпайтмаси бу векторлар проекцияларидан тузилган учинчи тартибли determinантга тенг. Бу determinантнинг устун (йул) элементлари берилган векторлар проекцияларидан векторларнинг олинган тартибида тузилади.

(24) билан (25) тенгликларни таққослаб, A, B, C векторларнинг компланар бўлишининг зарурий ва етарлик шарти

$$\begin{vmatrix} X_1 & X_2 & X_3 \\ Y_1 & Y_2 & Y_3 \\ Z_1 & Z_2 & Z_3 \end{vmatrix} = 0$$

тенгликтининг бажарилиши билан ифодаланишини кўрамиз.

1- мисол. $A \{-1, 3, 2\}, B \{4, -6, 2\}, C \{-3, 12, 11\}$ векторлар компланар вектордир. Ҳақиқатан:

$$\begin{vmatrix} -1 & 4 & -3 \\ 3 & -6 & 12 \\ 2 & 2 & 11 \end{vmatrix} = 2 \cdot 3 \begin{vmatrix} -1 & 2 & -3 \\ 1 & -1 & 4 \\ 2 & 1 & 11 \end{vmatrix} = 6 \begin{vmatrix} -1 & 2 & -3 \\ 0 & 1 & 1 \\ 0 & 5 & 5 \end{vmatrix} = 6 \cdot 0 = 0.$$

2- мисол. $A \{2, 3, 4\}, B \{1, -2, 2\}, C \{3, -2, -5\}$ векторларнинг аралаш кўпайтмаси топилсин.

$$[AB]C = \begin{vmatrix} 2 & 1 & 3 \\ 3 & -2 & -2 \\ 4 & 2 & -5 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 2 & 1 & 3 \\ 7 & 0 & 4 \\ 0 & 0 & -11 \end{vmatrix} = -1 \begin{vmatrix} 7 & 4 \\ 0 & -11 \end{vmatrix} = 77.$$

3- мисол. Учлари $A(x_1, y_1, z_1), B(x_2, y_2, z_2), C(x_3, y_3, z_3)$ ва $D(x_4, y_4, z_4)$ нуқталар бўлган учбурчакли пирамиданинг ҳажми топилсин.

Ечиш. $[AB \cdot AC] AD$ аралаш кўпайтма битта A нуқтадан чиққан учта қирраси мос тартибда AB, AC, AD векторлар бўлғаи параллелепипеднинг ҳажмига тенглигини биламиш. Уч

бүрчакли $ABCD$ пирамиданинг ҳажми шу параллелепипед ҳажмини $\frac{1}{6}$ булагига тенгдир. \overrightarrow{AB} векторнинг проекциялари $x_2 - x_1, y_2 - y_1$ ва $z_2 - z_1$; шунга үхшаш $\overrightarrow{AC} \{x_3 - x_1, y_3 - y_1, z_3 - z_1\}$ ва $\overrightarrow{AD} \{x_4 - x_1, y_4 - y_1, z_4 - z_1\}$. Демак,

$$V_{ABCD} = \frac{1}{6} V_s = \pm \frac{1}{6} \begin{vmatrix} x_2 - x_1 & x_3 - x_1 & x_4 - x_1 \\ y_2 - y_1 & y_3 - y_1 & y_4 - y_1 \\ z_2 - z_1 & z_3 - z_1 & z_4 - z_1 \end{vmatrix}$$

Ҳажмнинг мусбат сон билан ифодаланиши учун \pm ишорадан бирини детерминант ишораси билан бир хил қилиб танланади.

65- §. ҚУШ ВЕКТОР КУПАЙТМА

Икки A, B векторнинг $[AB]$ вектор күпайтмасини учинчи C векторга вектор күпайтириш масаласини курайлик. Бу күпайтма $[AB] \times C$ күрнишида ёзилади.

Вектор күпайтманинг таърифига кўра $[AB]$ вектор күпайтма A, B векторлар ётган текисликка перпендикуляр вектордир. Шунга үхшаш $[AB] \times C$ вектор күпайтма $[AB]$ вектор билан C вектор текислигига перпендикуляр векторни билдиради ва, демак, $[AB] \times C$ вектор A ва B векторлар текислигига ётади.

$[AB] \times C$ вектор күпайтма қўш вектор купайтма деб атлади.

Қўш вектор күпайтмани ҳисоблашда қулай форма топиш мақсадида $[AB] \times C$ ни D билан белгилаймиз:

$$D = [AB] \times C.$$

D нинг координата үқларидаги проекцияларини D_x, D_y ва D_z билан, A, B, C векторлар проекцияларини ҳам шунга үхшаш белгилар билан белгилаймиз; масалан, A векторнинг координата үқларидаги проекциялари A_x, A_y, A_z бўлсин, 62- § даги (22) формуласига мувофиқ $[AB]$ вектор күпайтманинг проекциялари қўйидагича бўлади:

$$[AB]_x = \begin{vmatrix} A_x & A_z \\ B_y & B_z \end{vmatrix}; [AB]_y = \begin{vmatrix} A_z & A_x \\ B_z & B_x \end{vmatrix}; [AB]_z = \begin{vmatrix} A_x & A_y \\ B_x & B_y \end{vmatrix}.$$

(22) формулани D_x учун яна бир марта қўллаймиз:

$$D_x = \begin{vmatrix} [AB]_y & [AB]_z \\ C_y & C_z \end{vmatrix} = [AB]_y C_z - [AB]_z C_y.$$

Үнг томондаги $[AB]_v$, ва $[AB]_z$ проекцияларнинг ўрнига уларнинг қийматларини қўймиз:

$$\begin{aligned} D_x &= (A_z B_x - A_x B_z) C_z - (A_x B_y - A_y B_x) C_y = \\ &= B_x (A_z C_z + A_y C_y) - A_x (B_y C_y + B_z C_z). \end{aligned}$$

Бу тенгликнинг ўнг томонига $A_x B_x C_x$ ни қўшамиз ва айирамиз:

$$D_x = B_x (A_x C_x + A_y C_y + A_z C_z) - A_x (B_x C_x + B_y C_y + B_z C_z).$$

Проекциялари билан берилган векторларнинг скаляр кўпайтмасини эътиборга олсак, D_x ни бундай ёзиш мумкин:

$$D_x = B_x (AC) - A_x (BC).$$

Шунга ўхшаш

$$D_y = B_y (AC) - A_y (BC), \quad D_z = B_z (AC) - A_z (BC).$$

Энди қўш вектор кўпайтмани тасвирловчи D векторни унинг проекциялари билан ифодалаймиз:

$$D = iD_x + jD_y + kD_z.$$

D_x , D_y ва D_z ўрнига уларнинг ифодаларини қўйиб, уни

$$D = (iB_x + jB_y + kB_z)(AC) - (iA_x + jA_y + kA_z)(BC)$$

шаклида ёзиш мумкин. Бу тенгликдан D вектор ўрнига қўш вектор кўпайтмани олиб

$$[AB]_x \times C = B(AC) - A(BC) \tag{26}$$

эканини топамиз. Бу формуладан қўш вектор кўпайтма иккита вектор айримасига тенг эканини кўрамиз: *камаючи вектор ўртадаги B векторни қолган икки A , C векторнинг скаляр кўпайтмасига кўпайтиришдан ҳосил бўлади; айрилувчи вектор эса A векторни қолган икки B , C векторнинг скаляр кўпайтмасига кўпайтиришдан ҳосил бўлади.*

Бу қондани A , B , C векторларнинг бошқа тартибда олинган қўш вектор кўпайтмасига татбиқ қиласми:

$$\begin{aligned} [BC] \times A &= C[BA] - B[CA], \\ [CA] \times B &= A[CB] - C[AB]. \end{aligned} \tag{27}$$

(26) ва (27) формулалар қўш вектор кўпайтмани ҳисоблашда катта қулайлик беради (26) ва (27) формулалардан A , B , C векторларнинг қўш вектор кўпайтмасида бу векторларни доиравай алмаштириш усули билан тузилган қўш векторлар кўпайтмалари бир-бирига тенг эмаслиги куринади. Бундан ташқари (26) ва (27) тенгликларни ҳадлаб қўшишсак,

$$[AB] \times C + [BC] \times A + [CA] \times B = 0$$

Эканини күрамиз, яъни A, B, C векторларнинг доиравий алмаштириш усулда тузилган қуш вектор кўпайтмаларининг йигиндиси нолга teng.

Кейинги тенгликтан

$$[AB] \times C = A \times [BC] + B \times [CA]$$

ни ҳосил қиласмиш.

A, B, C векторларнинг қуш вектор кўпайтмасида $A = C$ булган ҳол алоҳида аҳамиятга эга. Бу ҳолда (26) формула

$$[AB] \times A = B[AA] - A[BA]$$

кўриннишни олади. Бундан B векторни топсак,

$$B = \frac{A(AB)}{A^2} + \frac{[AB] \times A}{A^2}. \quad (28)$$

Бу тенгликда $A(AB)$ купайтма A вектор йўналишидаги вектор бўлиб, $(AB) \times A$ вектор кўпайтма эса A векторга перпендикуляр йўналишдаги вектордир.

Мисол. $A \{3, 0, -1\}$, $B \{2, 4, 3\}$, $C \{-1, 3, 2\}$ ва $D \{2, 0, 1\}$ векторлар берилган.

$[AB] \times C$ ва $(A \times C)(B \times D)$ лар ҳисоблансин.

Ечиш. (26) формулага мувофиқ:

$$[AB] \times C = B(AC) - A(BC).$$

Проекциялари билан берилган векторларнинг скаляр кўпайтмаси учун чиқарилган формулага кўра (AC) ва (BC) ларни ҳисоблаймиз:

$$(AC) = 3 \cdot (-1) + 0 \cdot 3 - 1 \cdot 2 = -5;$$

$$(BC) = 2 \cdot (-1) + 4 \cdot 3 + 3 \cdot 2 = 16;$$

демак,

$$[AB] \times C = -5B - 16A = -5(2i + 4j + 3k) - 16(3i - k)$$

ёки

$$[AB]C = -58i - 20j + k.$$

Энди $[A \times C]$ $[B \times D]$ кўпайтмани ҳисоблаймиз. $B \times D$ ни E билан белгилаймиз.

Бу ҳолда доиравий алмаштиришни қўллаб,

$$(A \times C)E = C(E \times A)$$

эканини топамиш. E векторни эътиборга олсак,

$$(A \times C)(B \times D) = C([BD] \times A) = C[D(BA) - B(DA)].$$

Қавсларни очиб, скаляр кўпайтмага ўрин алмаштириш қонунини қўллаймиз, бу ҳолда

$$(A \times C)(B \times D) = (AB)(CD) - (AD)(CB).$$

еки

$$(A \times C)(B \times D) = \begin{vmatrix} (AB) & (AD) \\ (CB) & (CD) \end{vmatrix}.$$

Бу мисолда

$$(AB) = 3 \cdot 2 + 0 \cdot 4 - 1 \cdot 3 = 3; \quad (AD) = 3 \cdot 2 + 0 \cdot 0 - 1 \cdot 1 = 5;$$
$$(CB) = -1 \cdot 2 + 3 \cdot 4 + 2 \cdot 3 = 16; \quad (CD) = -1 \cdot 2 + 3 \cdot 0 + 2 \cdot 1 = 0.$$

Буларни эътиборга олиб, детерминантни ҳисоблаймиз:

$$(A \times C)(B \times D) = \begin{vmatrix} 3 & 5 \\ 16 & 0 \end{vmatrix} = -80.$$

Машқлар

1. Қуйидаги нүқталарни ясанг.

$$1) (3, 4, 5); 2) (2, -3, 1); 3) (3, 3, 3); 4) (-3, -4, -5).$$

2. Қуйидаги нүқталарни ясанг ва координатада ўқларида жойлашувини сўзлаб беринг.

$$A_1 (5, 0, 0); B_1 (a, 0, 0) (a > 0); A_2 (0, 8, 0); B_2 (0, b, 0) (b > 0);$$

$$A_3 (0, 0, 4); B_3 (0, 0, c) (c > 0); A_4 (-3, 0, 0); B_4 (-a, 0, 0) (a > 0);$$

$$A_5 (0, -5, 0); B_5 (0, -b, 0) (b > 0); A_6 (0, 0, -6); B_6 (0, 0, -c) (c > 0).$$

3. Қуйидаги нүқталарни ясанг ва координаталар системасида жойлашувини сўзлаб беринг.

$$M (3, 4, 0), N (3, 0, 5), P (0, 5, -1), O (0, 0, 0)$$

4. $ABCD$ тўртбурчак — квадрат. \vec{AB} ҳамда \vec{DC} векторлар; \vec{AD} ҳамда \vec{BC} векторлар; \vec{AD} ҳамда \vec{BC} векторлар тенг бўла оладими?

5. $ABCD$ тўртбурчак — ромб. \vec{AB} ҳамда \vec{BC} ; \vec{AB} ҳамда \vec{DC} векторлар; \vec{AD} ҳамда \vec{BC} векторлар тенг бўла оладими?

6. $ABCD$ тўртбурчак — параллелограмм; O — унинг диагоналлари кесишган нуқта. $\vec{AB} = p$, $\vec{AD} = q$.

$$\vec{BC}, \vec{DC}, \vec{AC}, \vec{BD}, \vec{OC}, \vec{AO}, \vec{BO}, \vec{OB}, \vec{DO}$$

векторлар ҳамда $\vec{CB}, \vec{CD}, \vec{CA}, \vec{DB}, \vec{CO}, \vec{DA}, \vec{OB}, \vec{DO}$ векторларни p ва q векторлар орқали ифодаланг.

7. A, B, C нүқталар қандай жойлашмасин

$$\vec{AB} + \vec{BC} + \vec{CA} = 0$$

Эканини кўрсатинг.

8. Ихтиёрий $ABCD$ тўртбурчак берилган. Унинг диагоналлари ўрталарини туташтирувчи вектор, тўрт бурчак қарама-қарши томонларини ташкил қилиувчи иккита векторнинг ярим йигиндисига тенг эканини исбот қилинг.

9. Учбурчакнинг томонлари $\vec{AB} = c$, $\vec{BC} = a$, $\vec{CA} = b$, векторлардан иборат. Учбурчак бурчакларининг биссектрисаларига коллинеар векторларни топинг.

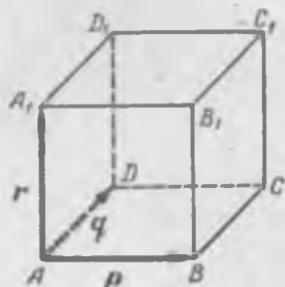
10. Иктиерий түртбұрчак қарама-қарши томонларининг ўрталари ҳамда иккита диагоналларининг ўрталари кесмалар билан туаштырилған. Бу учи қесма бир нүктада кесишишини ва бу нүкта уларнинг умумий ўрта нүктасын эканини исботланг.

11. $ABCD$ тетраэдрда A үчдан чиққан қирралар $\overrightarrow{AB} = \mathbf{b}$, $\overrightarrow{AC} = \mathbf{c}$ әдә $\overrightarrow{AD} = \mathbf{d}$ векторлардан иборат. Тетраэдрдинг қолган қирраларини, BCD өкіннег DM медианасини ва A үчдан BCD өкіннег оғирилкі марказы Q нүктасында үтказылған \overrightarrow{AQ} векторларни бу векторлар орқали ифодаланг (120-чизма).

12. $a = 4\mathbf{b} - \mathbf{c}$, $b = 1$, $c = 2$, $\mathbf{b}, \mathbf{c} = 120^\circ$ берилған.

120 -чизма.

121 -чизма.

$$2a^2 - 5ab + ac - 12$$

Ифодани ҳисобланг.

13. Агар түртбұрчакнинг диагоналлары үзаро перпендикуляр бўлса, унинг иккита қарама-қарши томонлари квадратларининг йигиндиси бошқа икки қарама-қарши томонлари квадратлари йигиндисига тенг эканини исбот қилинг.

14. $ABCDA_1B_1C_1D_1$ параллелепипедининг A үчидан чиққан учта вектор берилған (121-чизма): $\overrightarrow{AB} = \mathbf{p}$, $\overrightarrow{AD} = \mathbf{q}$, $\overrightarrow{AA_1} = \mathbf{r}$. Қуйидаги векторларни ясанг:

- 1) $\mathbf{p} + \mathbf{b} + \mathbf{r}$; 2) $\mathbf{p} + \mathbf{q} + \frac{1}{2}\mathbf{r}$; 3) $\mathbf{p} + \mathbf{q} - \mathbf{r}$; 4) $\frac{1}{2}\mathbf{p} + \frac{1}{2}\mathbf{q} + \mathbf{r}$
- 5) $-\mathbf{p} - \mathbf{q} + \frac{1}{2}\mathbf{r}$.

15. О нүктага үзаро перпендикуляр йўналишда учта P , Q , R куч таъсир этади. $|P| = 4$ кг; $|Q| = 3$ кг; $|R| = 12$ кг. Уларнинг тенг таъсир этувчи кучининг қийматини топинг.

16. Иккита вектор берилған $\mathbf{a} (3, -2, 6)$, $\mathbf{b} (-2, 1, 0)$. 1) $\mathbf{a} + \mathbf{b}$; 2) $\mathbf{a} - \mathbf{b}$; 3) $2\mathbf{a}$; 4) $-\frac{1}{2}\mathbf{b}$; 5) $2\mathbf{a} + 3\mathbf{b}$; 6) $\frac{1}{3}\mathbf{a} - \mathbf{b}$ векторларнинг координата ўқларидаги проекцияларини топинг.

17. $\mathbf{a} (2, -6, 3)$ векторнинг модули ҳисоблансун.

18. Иккита $A (4, 3, -1)$ ва $B (-2, 1, 3)$ нүкта берилған. \overrightarrow{AB} ҳамда \overrightarrow{BA} векторларнинг координаталарини топинг.

19. \mathbf{a} векторнинг модули 4 га тенг бўлиб, вектор билан Ox , Oy , Oz ўқлар мос тартиби 45° , 60° ва 120° бурчак ҳосил қиласди. \mathbf{a} векторнинг координата ўқларидаги проекцияларини аниқланг.

Биз (1) тенгламани умуман *сирт тенгламаси* деб атайдыз. (1) тенглама x, y, z ўзгарувчи координаталарининг бирига нисбатан ечилади деб фараз қиласыз. Масалан, (1) тенглама z га нисбатан ечилиши мүмкін бўлсин, бу ҳолда

$$z = \varphi(x, y)$$

деб ёзиш мүмкін, бунда $\varphi(x, y)$ функция x, y ўзгарувчининг бир қийматли ёки кўп қийматли функциясиadir.

Сиртга берилган юқоридаги таърифга қараб, қуйидаги ху-
лосани чиқариш мүмкін. Сирт ихтиёрий нуқтасининг коор-
динатлари $f(x, y, z) = 0$ ёки $z = \varphi(x, y)$ тенгламани
қаноатлантируса ва сиртдан ташқаридаги нуқтанинг коор-
динатлари қаноатлантирумаса, у ҳолда уч номаълумли бу
тенглама сирт тенгламаси дейилади (хусусий ҳолда ўзга-
рувчиларнинг баъзи бирин тенгламага кирмаслиги ҳам мүмкін).

Шундай қилиб, фазодаги нуқталарнинг геометрик ўрни деб
қаралган ҳар қандай сирт бу нуқталар координаталарини ўз-
про боғловчи тенглама билан тасвирланади.

Аксинча, x, y, z ўзгарувчиларни боғловчи ҳар қандай

$$\Phi(x, y, z) = 0$$

тенглама координаталари бу тенгламани қаноатлантирадиган
фазодаги нуқталарнинг геометрик ўрнини, яъни сиртни аниқ-
лайди.

Фазодаги сирт тенгламаси тузилган бўлса ёки сирт тенгла-
маси берилган бўлса, сирт берилган деб ҳисобланади.

Юқорида айтнлган мулоҳазалардан фазодаги сиртни тек-
шириш иккита асосий масалани текширишга олиб келади:

I. Фазодаги бирор сирт ўзининг умумий хоссаси білан нуқ-
таларнинг геометрик ўрни деб берилган. Унинг тенгламасини
тузиш керак.

II. Фазодаги бирор сиртнинг тенгламаси берилган. Бу тенг-
лама ёрдамида унинг хоссаларини ва шаклини текшириш ке-
рак. Биз шу масалалар билан шуғулланамиз:

1- мисол. Координатлари берилган бир нуқтадан тенг узоқ-
ликда ётган фазовий нуқталарнинг геометрик ўрни тенглама-
сини тузинг.

Ечиш. Масалани ечиш учун фазода $Oxyz$ дан иборат түғ-
ри бурчакли Декарт координаталар системаси олиб, бу системе-
мага нисбатан берилган нуқтани $C(a, b, c)$ билан белги-
лаймиз. Изланаётган геометрик ўриннинг ихтиёрий нуқтаси
 $M(x, y, z)$ бўлсин.

Мисолда таърифланган сиртнинг умумий хоссаси

$$CM = R$$

төңглик билан ифодаланган, бунда R — ўзгармас сон. Икки нүқта орасидаги масофани топиш формуласидан фойдаланиб, CM масофани аниқлаймиз.

$$CM = \sqrt{(x-a)^2 + (y-b)^2 + (z-c)^2}.$$

CM нинг бу ифодасини юқоридаги төңглика қўямиз, сўнгра иккала томонини квадратга кутарамиз. Бу ҳолда

$$(x-a)^2 + (y-b)^2 + (z-c)^2 = R^2$$

төңглама ҳосил булади. Бу төңглама берилган геометрик ўрин — сферанинг төңгламаси. $C(a, b, c)$ нүқта эса сферанинг маркази, R — унинг радиуси дейилади. Кейинги икки төңгламанинг бир-бирига эквивалент эканини кўриш қийин эмас.

Сферанинг маркази координаталар бошида бўлса, $a = b = c = 0$ булади ва сферанинг төңгламаси

$$x^2 + y^2 + z^2 = R^2$$

кўринишни олади.

2- мисол. $A(4, 0, -3)$ ва $B(1, -5, 2)$ нүқталардан баравар узоқликда жойлашган нүқталарнинг геометрик ўрни төңгламасини тузинг.

Ечиш. Берилган икки A, B нүқтадан баравар узоқликда жойлашган нүқта ярнинг геометрик ўрни уларни туташтирувчи кесмага тик бўлган текисликдир. Бу факт бизга элементар геометриядан маълум.

$M(x, y, z)$ изланаетган геометрик ўриннинг ихтиёрий нүқтаси бўлсин. Бу ҳолда таърифга кўра

$$AM = BM$$

ёки

$$\begin{aligned} & \sqrt{(x-4)^2 + (y-0)^2 + (z+3)^2} = \\ & = \sqrt{(x-1)^2 + (y+5)^2 + (z-2)^2}. \end{aligned}$$

Бу төңгликтан (иррационалликни йўқотиб соддалаштиурсак)

$$6x + 10y - 10z + 5 = 0$$

төңглама ҳосил бўлади.

3- мисол. Сферанинг умумий төңгламаси қандай куринишда бўлишинн текширамиз.

1- мисолда радиуси R , маркази $C(a, b, c)$ нүқтада бўлган сферанинг төңгламаси

$$(x-a)^2 + (y-b)^2 + (z-c)^2 = R^2 \quad (2)$$

эканини кўрдик. Қўйилган саволга жавоб бериш учун бу төңгламанинг чап томонидаги қавсларни очиб, ҳадларни тартиб билан ёзамиз:

$$x^2 + y^2 + z^2 - 2ax - 2by - 2cz + (a^2 + b^2 + c^2 - R^2) = 0. \quad (3)$$

20. $a \{3, 12, 4\}$ векторнинг йўналтирувчи косинусларини ҳисобланг.

21. a векторнинг модули 2 га teng бўлиб, Ox ва Oy ўқлар билан ҳосил қиласган бурчаги мос тартибида 60° ва 120° . a векторнинг Oz ўқ билан ташкил қиласган бурчаги ҳамда унинг координаталарини топинг.

22. a ва b векторлар узунилиги $|a| = 4$, $|b| = 5$ бўлиб, улар орасидаги бурчак $\varphi = \frac{\pi}{3}$. Қўйидаги скаляр кўпайтмаларни топинг:

$$1) a \cdot b; 2) a^2; 3) b^2; 4) (a + b)^2; 5) (a - b)^2; 6) (4a + 3b)^2;$$

$$7) (3a - 2b)(a + b); 8) (2a - b)(3a - 2b).$$

23. Ушбу айниятни исбот қилинг.

$$(a + b)^2 + (a - b)^2 = 2(a^2 + b^2)$$

ҳамда унинг геометрик маъносини текширинг.

24. $p = b(a c) - c(ab)$ векторнинг a векторга перпендикуляр эканини кўрсатинг.

25. a ҳамда b вектор орасидаги бурчак $\frac{\pi}{3}$ бўлиб, $|a| = 4$, $|b| = 3$, $a + b$ билан $a - b$ векторлар орасидаги бурчакни ҳисобланг.

26. Учлари $A(-1, -2, 4)$; $B(-4, -2, 0)$; $C(3, -2, 1)$ нуқталар бўлган учбуручак берилган. Унинг B учидағи ички бурчагини ҳисобланг.

27. $F\{2, -3, 5\}$ куч таъсирида материал нуқта $S\{5, -3, 8\}$ векторнинг бошлангич учидан кейинги учига кўчган. F кучнинг бажарган ишини ҳисобланг.

28. $F\{3, -2, -5\}$ куч таъсири остида материал нуқта тўғри чизик бўйинча ҳаракат қилиб $M\{2, -3, 5\}$ нуқтадан $N\{3, -2, -1\}$ нуқтага кўчган. F кучнинг бажарган ишини ҳисобланг.

29. $M\{5, 3, -7\}$ нуқтага таъсир этувчи учта куч берилган: $R_1\{3, -4, 2\}$, $R_2\{2, 3, -5\}$ ва $R_3\{-3, -2, -4\}$ Бу кучлар таъсирида M нуқта тўғри чизик бўйинча ҳаракат қилиб $N\{4, -1, -4\}$ нуқтага кўчган. M нуқта N нуқтага кўчган пайтдаги тенг таъсир этувчи кучнинг бажарган ишини ҳисобланг.

30. Тўртбуручакнинг учлари берилган: $A(1, -2, 2)$; $B(1, 4, 0)$; $C(-4, 1, 1)$ ва $D(-5, -5, 3)$. Бу тўртбуручакнинг AC ҳамда BD диагоналлари ўзаро перпендикуляр эканини исбот қилинг.

31. Учбуручакнинг учлари берилган:

$$A(1, 2, 1); B(3, -1, 7); C(7, 4, -2).$$

Унинг ички бурчакларини ҳисобланг.

32. Учларининг координаталари $A(-9, 5, -2, 0)$, $B(-1, 2, 5, 1)$ ва $C(-2, 9, -1)$ нуқталарда бўлган учбуручакнинг 1) томонлари узунилиги, 2) бурчаклари, 3) AD медианаси билан BC томони орасидаги ўтқир бурчаги, 4) AD , BE медианалар орасидаги ўтмас бурчаги ва 5) AB томонининг AC томонига проекциясини топинг.

33. Учбуручакнинг иккى томонини $a\{6, 3, -2\}$ ва $b\{3, 5, -8\}$ векторлар ташкил қиласди. Бу учбуручакнинг юзини топинг.

34. ABC учбуручакнинг A учидаи AD медиана ҳамда BC томонни B дан ҳисоблаганда E нуқтада $2:1$ нисбатда бўлувчи AE тўғри чизик ўтказилган $AB = 4$, $AC = 3$, $\angle A = 120^\circ$. DAE учбуручакнинг юзини ҳамда DAE бурчакнинг синусини ҳисобланг.

35. $ABCD$ пирамиданнинг учта қирраси $AB\{-2, 3, 0\}$, $AC\{-2, 0, 6\}$ ва $AD\{0, 3, 8\}$ векторлардан ташкил топган. Пирамиданинг ҳажми ва D учидан туширилган баландлиги топилсин.

Түккизинчи боб
ФАЗОДАГИ СИРТЛАР ВА ЧИЗИҚЛАР
66- §. СИРТ ВА УНИНГ ТЕНГЛАМАСИ

Берилган Декарт системасида координаталари

$$f(x, y, z) = 0 \quad (1)$$

кўринишдаги тенгламани қаноатлантирувчи нуқталарнинг геометрик ўрни *сирт* деб аталади.

Сиртга берилган бу таъриф жуда умумий бўлиб, (1) тенглама билан тасвиранган геометрик ўрин бир ёки бир неча нуқтадан ёки бир-бирига жуда яқин чексиз кўп нуқталар тупламидан иборат булиши ёки ҳеч қандай геометрик образни тасвирамаслиги мумкин. Масалан,

$$x^2 + y^2 + z^2 = 0$$

тенглама фазода фақат биргина нуқтани, координаталар бошини тасвирайди.

$$\frac{|x|}{x} + \frac{|y|}{y} + \frac{|z|}{z} = 3$$

тенглама фазода ҳеч қандай чизиқни ташкил этмайдиган чексиз кўп алоҳида нуқталарнинг геометрик ўрнини тасвирайди (улар I квадрантни тўлдиради).

$$x^2 + y^2 + z^2 = -1$$

тенглама ҳеч қандай геометрик образни тасвир этмайди, тенгламанинг ўзи маънога эга эмас.

Шунинг учун (1) тенгламанинг чап томонидаги $f(x, y, z)$ функция маълум шартлар (узлуксизлик, дифференциалланувчи ва x , y , z шартлар) ни қаноатлантиргандагина сиртни тасвирайди¹.

¹ Бундай шартлар дифференциал геометрия ва математик анализ курсларида қаралади. Бу масалалар билан қизиқсанларга ўзбек тилида М. А. Собиров ва А. Я. Юсуповнинг „Дифференциал геометрия курси“ ни тавсия қиласиз.

Бу тенглама ҳам сферанинг тенгламасидир. (3) тенглама x , y , z ўзгарувчи координаталарга нисбатан иккинчи даражали алгебраик тенглама бўлиб, бунда x^2 , y^2 , z^2 нинг коэффициентлари бир хил (1 га тенг) xy , xz , yz кўпайтмаларни ўз ичига олган ҳадлар тенгламада қатнашмайди.

Аксинча, агар x , y , z ўзгарувчи координаталарга нисбатан иккинчи даражали бирор алгебраик тенгламада x^2 , y^2 , z^2 нинг коэффициент ари бир хил бўлиб, тенгламада xy , xz , yz кўпайтмали ҳадлар қатнашмаса, бундай тенглама сферани тасвирлайди. Ҳақиқатан ҳам, бундай тенгламанинг иккала томонини x^2 нинг коэффициентига бўлсак, у (3) кўринишга келади.

Шундай қилиб, берилган иккинчи даражали тенглама сферани тасвирлаши ёки тасвирламаслигини унинг кўринишидан билиш мумкин. Масалан,

$$x^2 + 2y^2 + 3z^2 - x + 4y - 5z + 6 = 0$$

тенглама сферанинг тенгламаси бўла олмайди, чунки x^2 , y^2 ва z^2 ларнинг коэффициентлари турлича.

$$x^2 + y^2 + z^2 - 2x + 4y + 8z + 6 = 0.$$

Бу сферадир; унинг катталигини ва фазодаги ўрнини билиш учун радиусини ва марказининг координаталарини аниқлашимиз керак. Бунинг учун берилган тенгламани (2) кўринишга келтирамиз. x ли ҳадларни олиб, уларни тўла квадратга келтирамиз:

$$x^2 - 2x = (x^2 - 2x + 1) - 1 = (x - 1)^2 - 1;$$

у ва z ли ҳадларни ҳам шундай қиласмиз:

$$y^2 + 4y = (y^2 + 4y + 4) - 4 = (y + 2)^2 - 4;$$

$$z^2 + 8z = (z^2 + 8z + 16) - 16 = (z + 4)^2 - 16.$$

Буларни берилган тенгламага қўямиз, у ҳолда

$$(x - 1)^2 + (y + 2)^2 + (z + 4)^2 = 15$$

ҳосил булади. Бу тенгламадан кўрамизки, сферанинг маркази $C(1, -2, -4)$ нуқтада бўлиб, унинг радиуси $R = \sqrt{15}$ ра тенг.

67- §. ЯСОВЧИЛАРИ КООРДИНАТА ҮҚЛАРИГА ПАРАЛЛЕЛ ЦИЛИНДРИК СИРТЛАР

Сиртning тенгламасида z ўзгарувчи қатнашмаса, унинг тенгламаси

$$f(x, y) = 0 \quad (4)$$

кўринишда бўлади. Бу тенглама қандай сиртни тасвирлашини текширамиз. xOy текисликда (4) тенглама бирор L чизиқни

тасвирлайди (122- чизма) ва бу текисликда ҳамма вақт $z = 0$ бўлади.

Фазода эса, бу тенглама xOy текисликдаги проекциялари йишик нуқталари бўлган фазовий нуқталарнинг геометрик ўрнини тасвирлайди (бунда $z \neq 0$). Бундай геометрик ўрин Oz ўққа параллел бўлиб, L чизиқни кесиб ўтувчи тўғри чизиқнинг ҳаракатланишидан ҳосил бўлган сиртни тасвирлайди. Бирор ўққа параллел ҳолда қолиб бирор L чизиқни кесиб ўтувчи тўғри чизиқнинг ҳаракатланишидан ҳосил бўлган сирт цилиндрик сирт деб аталади. Тўғри чизиқ цилиндрик сиртнинг ясовчиси L чизиқ эса унинг йўналтирувчиси дейилади.

Демак, (4) тенглама ясовчиси Oz ўққа параллел бўлган, йўналтирувчиси xOy текисликда (4) ва $z = 0$ тенгламалар билан ифодаланган чизиқдан иборат цилиндрик сиртни тасвирлайди.

Аксинча, ясовчиси Oz ўққа параллел бўлган ҳар қандай цилиндрик сиртни $F(x, y) = 0$ тенглама билан ифодалаш мумкин. Ҳақиқатан, $F(x, y) = 0$ ва $z = 0$ тенгламалар xOy текисликда бирор чизиқни тасвирлайди. Бу чизиқни йўналтирувчи деб олсак $F(x, y) = 0$ тенглама фазода ясовчиси Oz ўққа параллел бўлган цилиндрик сиртни тасвирлайди.

Шундай қилиб, фазодаги сиртнинг тенгламасида z қатнашмаса, у тенглама ясовчиси Oz ўққа параллел бўлган цилиндрик сиртни тасвирлайди.

Шунга ухшаш, агар тенгламада x (ёки y) қатнашмаса, бундай тенглама геометрик нуқтаи назардан ясовчиси Ox (ёки Oy) ўққа параллел бўлган цилиндрик сиртни тасвирлайди.

1- мисол. $x^2 + y^2 = r^2$ тенгламада z қатнашмаган. Демак, бу тенглама фазода ясовчиси Oz ўққа параллел цилиндрик сиртни тасвирлайди. Унинг йўналтирувчиси xOy текисликда

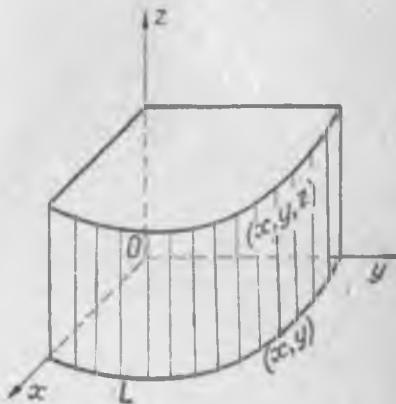
$$x^2 + y^2 = r^2 \text{ ва } z = 0$$

тенгламалар билан тасвирланган айланадан иборат.

Бу цилиндр доиравий цилиндр дейилади.

2- мисол.

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

122 -чизма.

тenglamada z қатнашмаган, демек бу tenglama фазода ясовчиси Oy ўққа параллел цилиндрик сиртни тасвиrlайди. Бу цилиндрик сиртнинг йўналтирувчиси xOz текисликдаги

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{z^2}{b^2} = 1 \text{ ва } y = 0$$

tenglamalар билан тасвиrlangan эллипсdir. Бу цилиндрик сирт эллиптик цилиндр дейилади.

3- мисол.

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

тenglamada z қатнашмаган, демек, бу tenglama фазода ясовчиси Oz ўққа параллел цилиндрик сирт (гиперболик цилиндр) ни тасвиrlайди. Унинг йўналтирувчиси xOy текисликдаги

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1 \text{ ва } z = 0$$

tenglamalар билан тасвиrlangan гиперболадан иборат.

4- мисол.

$$z^2 = 2py$$

тenglamada x қатнашмаган, демек, бу tenglama фазода ясовчиси Ox ўққа параллел бўлган цилиндрик сирт (параболик цилиндр) ни тасвиrlайди. Унинг йўналтирувчиси yOz текисликдаги

$$z^2 = 2py \text{ ва } x = 0$$

tenglamalар билан тасвиrlangan параболадан иборат.

68- §. ЧИЗИҚ ВА УНИНГ ТЕНГЛАМАСИ

Аналитик геометрияда ҳар бир чизиқни иккита сиртнинг кесишидан ҳосил булади деб қаралади. Шунинг учун фазодаги ҳар қандай чизиқ x, y, z ўзгарувчиларни боғловчи иккита tenglama билан берилади. Ҳақиқатан,

$$F(x, y, z) = 0, \Phi(x, y, z) = 0 \quad (5)$$

tenglamalар билан берилган икки сиртнинг кесишидан бирор L чизиқ ҳосил бўлсин, деб фараз қиласлил. Бу ҳолда L чизиқнинг ҳар бир нуқтаси (5) сиртларнинг умумий нуқтасидир, яъни L чизиқдаги ҳар қандай $M(x, y, z)$ нуқтанинг координаталари бир вақтда (5) системанинг иккала tenglamасини ҳам қаноатлантиради.

Аксинча, (5) системанинг ҳар бир (x, y, z) ечимлари системаси L чизиқнинг бирор нуқтасининг координаталари будади.

Шундай қилиб, (5) тенгламалар системаси биргаликда L чизиқни анықтайди.

Агар (5) тенгламалар системасидан z ни чиқарсак,

$$\varphi(x, y) = 0, \quad (6)$$

хосил бұлади. Бу тенглама ясовчиси Oz ўққа параллел цилиндрик сиртни ифодалайди. Шунга үхашаш (5) системадан y ни чиқарсак,

$$\psi(x, z) = 0, \quad (7)$$

хосил бұлади. Бу тенглама ясовчиси Oy ўққа параллел цилиндрик сиртни ифодалайди.

(6) ва (7) тенгламалар системаси (5) тенгламалар системасидан хосил бўлади.

Шунинг учун (6) ва (7) тенгламалар системаси ҳам L чизиқни анықтайди. Демак, L чизиқ цилиндрик сиртларнинг кесишидан хосил бўлган чизиқ, яъни уларнинг умумий йўналтирувчисидир. (6) ва (7) тенгламаларнинг ҳар бири L чизиқнинг xOy ва xOz координаталар текислигидаги проекцияларини ифодалайди. (6) тенглама билан $z = 0$ тенглама биргаликда L чизиқнинг xOy текислигидаги проекцияси эканлигини кўриш қийин эмас.

Шунга үхашаш (7) тенглама билан $y = 0$ тенглама биргаликда L чизиқнинг xOz текислигидаги проекцияси ни тасвирлайди. (6) ва (7) цилиндрларнинг ҳар бири L чизиқни мос тартибда xOy , xOz текисликларга проекцияловчи цилиндрик сиртлар деб аталади.

Шу каби (5) тенгламалар системасидан x ни чиқарсак, L чизиқни yOz текисликка проекцияловчи цилиндрик сиртни топамиз.

1- мисол.

$$(x - 1)^2 + (y + 2)^2 + (z - 4)^2 = 15, z = \frac{1}{2}$$

тенгламалар биргаликда чизиқни тасвирлайди. Бу чизиқ $z = \frac{1}{2}$ текислик билан

$$(x - 1)^2 + (y + 2)^2 + (z - 4)^2 = 15$$

сферанинг кесишган ҷизиги — айланани тасвирлайди. Иккинчи тенгламага $z = \frac{1}{2}$ ни қойсак, бу айлана

$$\begin{cases} (x - 1)^2 + (y + 2)^2 = \frac{11}{4}, \\ z = \frac{1}{2} \end{cases}$$

тенгламалар системаси билан тасвирланади.

2- мисол.

$$\begin{aligned}x^2 + y^2 - z &= 0, \\z - x - 1 &= 0\end{aligned}$$

сиртларнинг кесишишидан ҳосил бўлган чизиқнинг xOy текисликдаги проекцияси топилсин.

Ечиш. Берилган тенгламалар системасидан z ни чиқарамиз. Бунинг учун иккинчи тенгламадан z ни аниқлаб, биринчи тенгламага қўямиз.

$$x^2 + y^2 - (x + 1) = 0$$

ёки

$$\left(x - \frac{1}{2}\right)^2 + y^2 = \frac{5}{4}.$$

Бу тенглама xOy текисликда айланани тасвирлайди. Демак, берилган сиртлар кесишган чизигининг xOy текисликдаги проекцияси

$$\begin{cases} \left(x - \frac{1}{2}\right)^2 + y^2 = \frac{5}{4}, \\ z = 0 \end{cases}$$

тенгламалар билан тасвирланади.

69-§. УЧТА СИРТНИНГ КЕСИШГАН НУҚТАЛАРИ

Агар

$$\begin{aligned}\Phi(x, y, z) &= 0, \quad \Phi_1(x, y, z) = 0, \\ \Phi_2(x, y, z) &= 0\end{aligned}\tag{8}$$

тенгламалар билан учта сирт берилган бўлса, бу тенгламаларни система деб қараб, уларни биргаликда ечиш мумкин. (8) тенгламалар системасининг ечимлари системаси (агар у мавжуд бўлса) (8) нинг ҳар бир тенгламасини қаноатлантиради. Шунинг учун координаталари бу ечимлар системаси бўлган нуқта учала сиртнинг умумий нуқтаси бўлади (бундай нуқталар кўп бўлиши ҳам мумкин).

Аксинча, бирор $M(x, y, z)$ нуқтанинг x, y, z координаталари (8) системанинг ҳар бир тенгламасини қаноатлантирса, бу нуқта берилган сирт юрнинг умумий нуқтаси бўлади.

Демак, (8) тенгламалар билан берилган учта сиртнинг умумий нуқтасининг координаталарини топиш учун уларни биргаликда ечиш керак.

Агар (8) тенгламалар системасининг ечимлари системаси ҳақиқий сонлар бўлмаса ёки бу система биргаликдаги система

бўлмаса, у ҳолда қаралаётган сиртларнинг умумий нуқтаси бўлмайди.

Мисол.

$$\begin{aligned} (x-1)^2 + (y-1)^2 + (z-1)^2 &= 1, \\ x^2 + y^2 + z^2 &= 2, \\ z &= 1 \end{aligned}$$

тенгламалар билан берилган сиртларнинг кесишган нуқтаси топилсин.

Е ч и ш. Берилган тенгламаларни система деб қараб, уларни биргаликда ечамиш. $z = 1$ бўлгани учун системанинг биринчи иккита тенгламаси

$$\begin{cases} (x-1)^2 + (y-1)^2 = 1, \\ x^2 + y^2 = 1 \end{cases}$$

куринишни олади.

Бу системани ечиб, берилган сиртларнинг кесишган нуқта лари $(0, 1, 1)$ ва $(1, 0, 1)$ эканини топамиш.

Машқлар

1. $x^2 + y^2 + z^2 = 25$ тенглама билан фазода сирт берилган.

1) $M_1(4, 0, 3)$, $M_2(3, 4, 0)$, $M_3(1, 2, 4)$, $M_4(2, 3, 6)$, $M_5(1, 2, 2\sqrt{5})$,
 $M_6(2, 3; 2\sqrt{3})$, $M_7(2, -3, -2\sqrt{3})$, $M_8(-2, -3, -\sqrt{3})$, $M_9(-3, 0, -4)$

нуқталар бу сиртда ётадими? 2) берилган тенглама билан қандай сирт аниқланади?

2. $x^2 + y^2 + z^2 = 64$ тенглама билан берилган сиртда

1) абсциссаси 4, ординатаси 4; 2) абсциссаси $\sqrt{3}$, ординатаси 5; 3) ординатаси $\sqrt{6}$, аппликатаси 3 бўлган нуқтани топинг.

3. Қуйидаги тенгламалар билан қандай геометрик образлар берилган:

1) $x = 0$; 2) $y = 0$; 3) $z = 0$; 4) $x - 2 = 0$;

5) $y + 4 = 0$; 6) $z - 5 = 0$; 7) $x^2 + y^2 + z^2 = 1$;

8) $x^2 + y^2 = 1$; 9) $x^2 + z^2 = 9$; 10) $y^2 + z^2 = 16$;

11) $x^2 - y^2 = 0$; 12) $x^2 + y^2 + z^2 = 0$;

13) $x^2 + y^2 = 0$; 14) $x^2 + 2y^2 + 5z^2 + 8 = 0$;

15) $xy = 0$; 16) $xz = 0$; 17) $yz = 0$; 18) $xyz = 0$;

19) $y^2 - 9y = 0$; 20) $xy - y^2 = 0$.

4. Қуйидаги тенгламалар системаси қандай геометрик образни тасвир этади:

1) $\begin{cases} x^2 + y^2 + z^2 = 25, \\ z - 3 = 0. \end{cases}$ 2) $\begin{cases} \frac{y^2}{9} + \frac{z^2}{4} = 1, \\ x = 0. \end{cases}$ 3) $\begin{cases} \frac{x^2}{16} - \frac{y^2}{9} = 1, \\ z = 3. \end{cases}$

4) $\begin{cases} y = \frac{x^2}{3} + \frac{z^2}{3}, \\ z - x = 0? \end{cases}$

5. Маркази $(2, -3, 5)$ нүктада булиб, радиуси 6 га тенг бўлган сфера тенгламасини ёзинг.

6. Ҳар бир нүктасидан $M(1, -4, -3)$ нүктағача 5 бирлик узоқда булиб, xOy тексисликдан эса 3 бирлик узоқда жойлашган нүқталарнинг геометрик ўринини топинг.

7. Ҳар бир нүктасидан берилган иккита $F_1(-C, 0, 0)$ ва $F_2(C, 0, 0)$ ($C > 0$) нүктағача бўлган масофаларнинг йигинидиси узгармас сон 2 а га ($a > 0, a > C$) тенг бўлган фазо нүқталарнинг геометрик ўринини топинг.

8. Ҳар бир нүктасидан берилган иккни $P(3, -2, 0)$ ва $Q(-1, 3, -4)$ нүктағача бўлган масофалари ўзаро тенг бўлган фазо нүқталари геометрик ўринини тенгламасини тузинг.

9. yOz координаталар тексислигига ҳаракат қилувчи M нүқтанинг радиус-вектори ҳамма вақт бу нүктадан $N(2, 5, 3)$ нүктағача бўлган масофа билан бир хил бўлиб қолади. M нүқта ҳаракат траекториясининг тенгламасини тузинг.

10. xOz координаталар тексислигига ҳаракат қилувчи M нүқтанинг радиус-вектори ҳамма вақт бу нүктадан $P(-1, -4, 2)$ нүктағача бўлган масофа билан бир хил бўлиб қолади. M нүқта ҳаракат траекториясининг тенгламасини тузинг.

11. xOy координаталар тексислигига ҳаракат қилувчи M нүқтанинг радиус-вектори ҳамма вақт бу нүктадан $Q(1, -2, -3)$ нүктағача бўлган масофа билан бир хил бўлиб қолади. M нүқта ҳаракат траекториясининг тенгламасини тузинг.

12. Қўйидаги тенгламалар билан қандай геометрик образлар берилган?

1) $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$; 2) $\frac{x^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$; 3) $\frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$;

4) $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$; 5) $\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1$; 6) $\frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1$;

7) $y^2 = 2px$; 8) $y^2 = 2pz$; 9) $z^2 = 2px$;

10) $x^2 + y^2 = z^2$; 11) $y + z = 1$; 12) $x^2 - xy = 0$.

13. Қўйидаги тенгламалар билан қандай образлар аниқланишини айтиб беринг.

1) $\begin{cases} x = 0, \\ y = 0. \end{cases}$ 2) $\begin{cases} x - 5 = 0, \\ y = 0. \end{cases}$ 3) $\begin{cases} x - 2 = 0, \\ y + 3 = 0. \end{cases}$ 4) $\begin{cases} x - 2 = 0, \\ x^2 + y^2 + z^2 = 29. \end{cases}$

14. Қўйидаги учта сиртнинг кесишган нүқтасини топинг.

$$\frac{x^2}{16} + \frac{y^2}{9} + \frac{z^2}{4} = 1, y - 2 = 0, z - 1 = 0.$$

15. Маркази координаталар бошида бўлиб, радиуси 4 га тенг бўлган сфера билан xOy тексислик кесишган чизигининг тенгламасини тузинг.

16. Маркази $C(1, 2, 3)$ нүктада бўлиб, радиуси 5 га тенг бўлган сфера билан маркази $P(3, -2, 2)$ нүкта бўлиб, радиуси 6 га тенг бўлган сферанинг кесишган чизигининг тенгламасини тузинг.

Үнинчи боб ТЕКИСЛИК

70-§. ТЕКИСЛИКНИНГ НОРМАЛ ТЕНГЛАМАСИ

Текисликнинг фазодаги ўрнини унинг координаталар бошигача булган масофаси p , яъни O нуқтадан унга утказилган OP перпендикулярнинг узунлиги билан, ҳамда O дан текислик тоном йўналган бирлик n° вектор билан аниқлаш мумкин (123-чизма.)

Текислик тенгламасини тузамиз.

$M(r)$ нуқта Q текисликнинг ихтиёрий нуқтаси бўлсин. $OM = r$ векторнинг n° вектор йўналишига проекциясини олсак,

$$\text{пр}_{n^\circ} \vec{OM} = p \quad (1)$$

ҳосил бўлади, чунки шартга кўра $(OP) = p$. Векторлар алгебрасидан маълумки,

$$AB = A \text{ пр}_A B.$$

Шунинг учун,

$$\text{пр}_{n^\circ} \vec{OM} = \vec{OM} n^\circ$$

еки

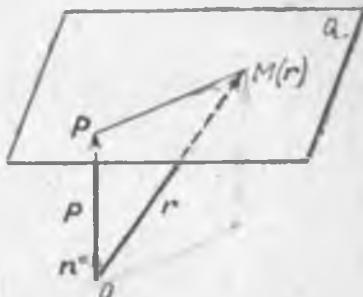
$$\text{пр}_{n^\circ} \vec{OM} = rn^\circ. \quad (2)$$

Буни (1) тенглигика қўямиз:

$$rn^\circ - p = 0. \quad (3)$$

123- чизма.

Бу тенглама текисликнинг **вектор шаклидаги нормал тенгламаси** дейилади. r вектор текисликдаги ихтиёрий M нуқтанинг радиус-вектори — ўзгарувчи радиус-вектор, n° вектор эса бирлик **нормал вектор** дейилади.

(3) тенгламани проекциялар билан ёзамиз. n° вектор билан Ox, Oy, Oz координата ўқлари орасидаги бурчакларни мос тартибда α, β, γ билан, M нүктанинг координаталарини x, y, z билан белгилаймиз, яъни

$$n^\circ [\cos\alpha, \cos\beta, \cos\gamma], r [x, y, z],$$

бу ҳолда

$$rn^\circ = x\cos\alpha + y\cos\beta + z\cos\gamma. \quad (4)$$

Буларни (3) тенгламага қўймиз:

$$x\cos\alpha + y\cos\beta + z\cos\gamma - p = 0. \quad (5)$$

Бу тенглама текисликнинг координатга шаклдаги нормал тенгламаси деб аталади.

(5) тенглама x, y, z га нисбатан биринчи даражали алгебранк тенгламадир. Демак, ҳар қандай текислик x, y, z ўзгарувчи координаталарга нисбатан биринчи даражали алгебраик тенглама билан тасвирланади.

Агар (3) ёки (5) тенгламада $p = 0$ бўлса, текислик координаталар бошидан ўтади. Бу ҳолда n° вектор сифатида текисликка перпендикуляр ўтказилган қарама-қарши йўналиши иккита бирлик вектордан исталганини олишимиз мумкин.

71- §. ТЕКИСЛИКНИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСИ

Ҳар қандай текисликнинг x, y, z ўзгарувчи координаталарга нисбатан биринчи даражали алгебранк тенглама билан тасвирланишини олдинги параграфда кўрсатдик. Энди тескари теореманинг туғри эканлигини кўрсатамиз, яъни x, y, z ўзгарувчиларга нисбатан биринчи даражали ҳар қандай алгебраик тенглама фазода текисликни тасвирлайди.

x, y, z ўзгарувчиларга нисбатан биринчи даражали алгебранк тенгламанинг умумий кўриниши

$$Ax + By + Cz + D = 0 \quad (6)$$

булиб, бунда A, B, C, D — ўзгармас сонлар. Бу тенгламанинг текислик тенгламаси эканлигини кўрсатиш учун уни ўтган параграфдаги (3) ёки (5) тенгламага келтириш мумкинлигини кўрсатамиз.

A, B, C ўзгармас сонларни бирор ўзгармас n векторнинг координаталари деб олиб, x, y, z ни эса ихтиёрий $M(r)$ нүктанинг координаталари деб қабул қиласиз, яъни:

$$n = Ai + Bj + Ck,$$

$$r = xi + yj + zk.$$

Бу векторларнинг скаляр купайтмасини тузамиз:

$$rn = Ax + By + Cz.$$

Бу тенгликни эътиборга олсак (6) тенглама

$$rn + D = 0 \quad (6')$$

кўринишга келади. Энди бу тенгликнинг иккала томонини $\pm n$ га бўламиз, бу ҳолда $n = n^{\circ}n$ бўлгани учун

$$r(\pm n^{\circ}) + \frac{D}{\pm n} = 0 \quad (7)$$

тенглама ҳосил бўлади. Бунда n билан n векторнинг узунлиги, n° билан n нинг бирлик вектори белгиланган. (7) тенгликда n ёнидаги \pm ишоралардан биттасини D нинг ишорасига қарама-қарши қилиб танлаб оламиз ва $D > 0$ бўлганда

$$\frac{D}{-n} = -p \quad (p > 0),$$

$D < 0$ бўлганда эса

$$\frac{D}{+n} = -p \quad (p > 0)$$

деб фараз қиласиз. Бу ҳолда (7) тенглама

$$r(\pm n^{\circ}) - p = 0 \quad (7')$$

кўринишни олади ва (3) кўринишдаги тенглама ҳолига келади, яъни текисликнинг нормал тенгламасига айланади. Агар $D = 0$ бўлса, (7) тенглама

$$rn^{\circ} = 0 \quad (7'')$$

кўринишга келиб, координаталар бошидан ўтган текислик тенгламасини тасвирлайди. Шундай қилиб, (6) тенглама фазода текисликни тасвирлашини исбот қилдик. (6) тенглама *текисликнинг умумий тенгламаси* дейилади. (7), (7') ва (7'') тенгликлардан n нинг нормал вектор вазифасини бажараётганинни кўрамиз ва бу векторнинг координата ўқларидаги проекциялари умумий тенгламанинг A, B, C коэффициентларидан иборат бўлгани учун:

$$n = \sqrt{A^2 + B^2 + C^2}$$

бўлади. (6) тенгламани текисликнинг нормал тенгламасига келтириш учун биз уни $\pm n$ га бўлдик ($\frac{1}{\pm n}$ га кўпайтирдик), бундан текисликнинг умумий тенгламасини нормал шаклга келтириш учун уни

$$M = \frac{1}{\pm \sqrt{A^2 + B^2 + C^2}} \quad (8)$$

га кўпайтириши керак, деган хulosha келиб чиқади. Шу билан баробар маҳраждаги \pm ишоралардан бирини D озод ҳад ишо-

расига тескари қилиб олинади. (6) тенгламанинг иккала томонини M га кўпайтирасак, унинг нормал шакли

$$MAx + MBy + MCz + MD = 0 \quad (9)$$

кўринишни олади. Бу тенгламани координата шаклидаги (5) нормал тенглама билан таққосласак, (5) билган (9) тенгламалар битта текисликнинг нормал тенгламаси бўлиши учун

$$MA = \cos\alpha, \quad MB = \cos\beta, \quad MC = \cos\gamma \quad MD = -p$$

бўлиши кераклигини кўрамиз. (8) га мувофиқ, бу тенгламалардан нормал тенглама коэффициентларини аниқлаймиз:

$$\begin{aligned} \cos\alpha &= \frac{A}{\pm\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}}, & \cos\beta &= \frac{B}{\pm\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}}, \\ \cos\gamma &= \frac{C}{\pm\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}}, & p &= \frac{D}{\pm\sqrt{A^2 + B^2 + C^2}}. \end{aligned} \quad (9')$$

$\cos\alpha, \cos\beta, \cos\gamma$ дан иборат сонлар текисликка ўтказилган нормал векторнинг йўналтирувчи косинуслари дейилади.

Мисол.

$$12x + 16y - 21z - 336 = 0$$

текислик тенгламаси берилган. Бу текисликнинг нормал тенгламаси тузилсан, нормал векторнинг координата ўқлари билан ташкил қилган бурчаклари ва координаталар бошида текисликкача бўлган масофа топилсан.

Е чиш. Берилган мисолда $A = 12, B = 16, C = -21, D = -336$.

Демак,

$$M = \frac{1}{\sqrt{12^2 + 16^2 + (-21)^2}} = \frac{1}{29}.$$

Умумий тенгламанинг иккала томонини $\frac{1}{29}$ га кўпайтирамиз.

$$\frac{12}{29}x + \frac{16}{29}y - \frac{21}{29}z - \frac{336}{29} = 0.$$

Бу берилган текислик тенгламасининг нормал шакли. Нормалнинг йўналтирувчи косинусларини ва координаталар бошидан текисликкача бўлган масофани тенглама коэффициентларидан топамиз:

$$\cos\alpha = \frac{12}{29}, \quad \cos\beta = \frac{16}{29}, \quad \cos\gamma = -\frac{21}{29}, \quad p = 11 \frac{17}{29}.$$

Одатда α, β, γ бурчаклар $(0, \pi)$ оралиқда олинади. Бу шартни эътиборга олсак,

$$\alpha = 65^\circ 33', \quad \beta = 56^\circ 31', \quad \gamma = 136^\circ 24'.$$

72- §. ТЕКИСЛИКНИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСИННИ ТЕКШИРИШ

Еу параграфда текисликнинг умумий тенгламасидаги баъзи коэффициентлар нолга тенг бўлган ҳолда текисликнинг фазода қандай жойланишини текширамиз.

Бунинг учун текисликнинг

$$Ax + By + Cz + D = 0 \quad (6)$$

умумий тенгламасини олиб, бундаги бир ёки бир неча коэффициентни нолга тенг деб фараз қиласиз.

1. $D = 0$ бўлсин, бу ҳолда (6) тенглама

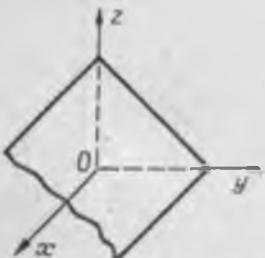
$$Ax + By + Cz = 0 \quad (10)$$

кўринишни олади. (9') формулаларнинг тўртинчисидан $D=0$ бўлганда $p=0$ экани келиб чиқади, демак, (10) тенглама координаталар бошидан ўтган текисликни тасвирлайди (бу (6) тенгламадан ҳам бевосита кўринади).

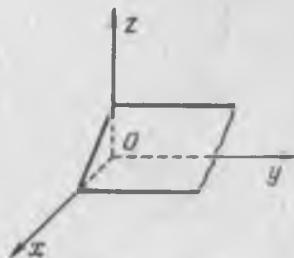
2. $A = 0$ бўлсин, бу ҳолда (6) тенглама

$$By + Cz + D = 0$$

кўринишни олади. (9') формулалардан $A = 0$ бўлганда $\cos\alpha = 0$ ёки $\alpha = \frac{\pi}{2}$, яъни координаталар бошидан текисликка ўтказилган перпендикуляр билан абсциссалар ўқи орасидаги бурчак 90° га тенглиги келиб чиқади (124- чизма). Демак, бу текислик Ох ўққа параллел.

124- чизма.

125- чизма.

Шундай қилиб, текисликнинг умумий тенгламасида x ли ҳад қатнашмаса, бундай текислик Ох ўққа параллел бўлади.

3. $B = 0$ бўлсин. Бу ҳолда (6) тенглама

$$Ax + Cz + D = 0$$

кўринишни олади. Бу тенглама билан тасвирланган текислик Оу ўққа параллел бўлади (125- чизма).

4. $C = 0$ бұлсин. Бу ҳолда (6) тенглама

$$Ax + By + D = 0$$

күренишни олади. Бу тенгламада z қатнашмаётір. Демак, тенглама $C = 0$ бўлган ҳолда Oz ўққа параллел текисликни тасвирлайди (126- чизма).

5. $A = 0$ ва $D = 0$ бўлсин. Бу ҳолда (6) тенглама

$$By + Cz = 0$$

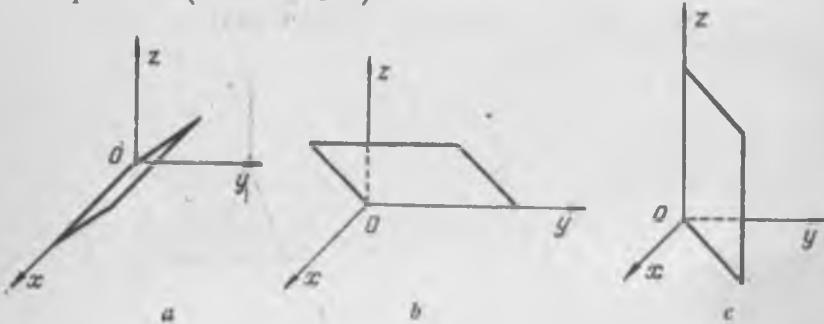
күренишни олади. $D = 0$ бўлганда текислик координаталар бошидан утади. $A = 0$ шартда Ox ўққа параллел бўлади; демак, кейинги тенглама Ox ўқдан утган текисликни тасвирлайди (127- а чизма).

Шундай қилиб, текисликнинг умумий тенгламасида x ли ҳад билан озод ҳад қатнашмаса, ундаи тенглама Ox ўқдан утган текисликни тасвирлайди.

6. $B = 0$ ва $D = 0$ бўлсин. Бу ҳолда (6) тенглама

$$Ax + Cz = 0$$

күренишни олади. Бу тенглама Oy ўқдан утган текисликни тасвирлайди (127- b чизма).

127 -чизма.

7. $C = 0$ ва $D = 0$ бўлсин. Бу ҳолда (6) тенглама

$$Ax + By = 0$$

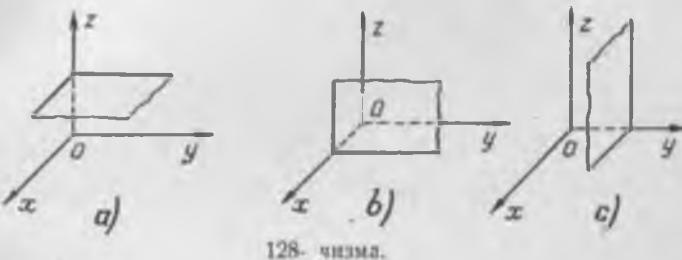
күренишни олади. Бу тенглама Oz ўқдан утган текисликни тасвирлайди (127- с чизма).

8. $A = 0$, $B = 0$ бўлсин. Бу ҳолда (6) тенглама

$$Cz + D = 0 \text{ ёки } z = -\frac{D}{C} (C \neq 0)$$

күрниниши олади. Бу тенгламада x , y ли ҳадлар қатнашмagan, шунинг учун бу тенглама Ox ўқ билан Oy ўқка параллел текисликни ёки, бошқача айтганда, xOy текисликка параллел текисликни тасвирлайди. Бу текислик xOy текисликдан $h = -\frac{D}{C}$ масофа узоқликдан утнини англаш қийин эмас (128-*a* чизма).

Шундай қилиб, (6) тенгламада x , y ли ҳад қатнашмаса, бундай тенглама xOy текисликка параллел текисликни тасвирлайди.

128- чизма.

9. $B = 0$, $C = 0$ бұлсın. Бу ҳолда (6) тенглама

$$Ax + D = 0 \text{ ёки } x = -\frac{D}{A} (A \neq 0)$$

күрниниши олади. Бу тенглама yOz текисликка параллел булиб, ундан $k = -\frac{D}{A}$ масофа узоқликда ётган текисликни тасвирлайди (128-*b* чизма).

10. $A = 0$ ва $C = 0$ бұлсın. Бу ҳолда (6) тенглама

$$By + D = 0 \text{ ёки } y = -\frac{D}{B} (B \neq 0)$$

күрниниши олади ва бу тенглама xOz текисликка параллел булиб, ундан $l = -\frac{D}{B}$ масофа узоқликда ётган текисликни тасвирлайди (128-*c* чизма).

11. $A = 0$, $B = 0$, $D = 0$ бұлсın. Бу ҳолда (6) тенглама

$$Cz = 0 \text{ ёки } z = 0 (C \neq 0)$$

күрниниши олади. 1 ва 8- ҳоллардаги натижаларга асосан бу тенглама xOy текисликни тасвирлайди.

12. $A = 0$, $C = 0$, $D = 0$ булиб, $B \neq 0$ бұлса, (6) тенглама

$$By = 0 \text{ ёки } y = 0$$

тенгламага айланади ва xOz текисликни тасвирлайди.

13. $B = 0, C = 0, D = 0$ бўлиб, $A \neq 0$ бўлса, (6) тенглама
 $Ax = 0$ ёки $x = 0$

кўринишни олади ва yOz текисликни тасвирлайди.

14. $A = 0, B = 0, C = 0$ бўлса, (6) тенгламадан

$$D = 0$$

келиб чиқади ва бу ҳолда x, y, z ўзгарувчилар орасида ҳеч қандай муносабат (богланиш) бўлмайди.

Мисоллар. 1. $3x + 4y = 0$ тенглама Oz ўқдан ўтган текислик тенгламаси.

2. $x + y - z = 0$ тенглама координаталар бошидан ўтган текислик тенгламаси.

3. $x + y - 5 = 0$ тенглама Oz ўқга параллел текисликни тасвирлайди.

4. $5z - 3 = 0$ тенглама xOy текисликка параллел бўлиб, ундан $\frac{3}{5}$ бирлик узоқликда ётган текислик тенгламасидир.

73- §. ТЕКИСЛИКНИНГ КЕСМАЛАРГА НИСБАТАН ТЕНГЛАМАСИ

Фазода текисликнинг ўрнини бир тўғри чизиқда ётмаган учта нуқта билан аниқлаш мумкнлиги элементар геометриядан маълум. Бундай нуқталар деб координата ўқларидағи учта нуқтани олишимиз мумкин. (Текислик координата бошидан ўтмайдиган бўлсин.)

Текисликнинг

$$Ax + By + Cz + D = 0 \quad (11)$$

129-чизма.

$A(a, 0, 0)$ нуқтанинг координаталарини (11) тенгламага қўямиз,

$$Aa + D = 0$$

ёки

$$A = -\frac{D}{a},$$

Шунга ўхшаш $B(0, b, 0)$ ва $C(0, 0, c)$ нинг координаталарини ҳам (11) тенгламага қўйиб

$$B = -\frac{D}{b}, \quad C = -\frac{D}{c}$$

иши топамиз. Топилган A, B, C коэффициентларнинг қийматларини (11) тенгламага қўйиб, ҳаммасини D га қисқартиксак,

$$\frac{x}{a} + \frac{y}{b} + \frac{z}{c} = 1 \quad (12)$$

тенглама ҳосил бўлади. Бу тенглама текисликнинг **кесмаларга нисбатан тенгламаси** дейилади. (12) тенгламадаги a, b, c сонлар текисликнинг координата ўқларини **кессан кесмалардир**.

Мисол. $2x + y - 3z - 6 = 0$ текисликнинг умумий тенгламасини кесмаларга нисбатан ёзамиз. Берилган тенгламадаги озод ҳадни ўнг томонга ўтказамиш ва тенгламанинг иккала томонини унга бўламиш, натижада

$$\frac{x}{3} + \frac{y}{6} - \frac{z}{2} = 1$$

ҳосил бўлади. Бундан координата ўқларидан ажратган кесмаларни топамиш:

$$a = 3, \quad b = 6, \quad c = -2.$$

74- §. ИККИ ТЕКИСЛИК ОРАСИДАГИ БУРЧАК

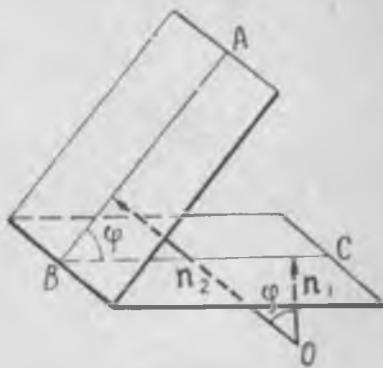
Икки текислик ўзининг вектор шаклидаги тенгламаси билан берилган бўлсин:

$$r n_1 + D_1 = 0, \quad r n_2 + D_2 = 0,$$

бунда n_1, n_2 — биринчи ва иккинчи текисликларнинг нормал векторларни. Икки текислик орасидаги бурчак деб бу текисликлар орасидаги икки ёқли бурчакка айтамиш. Бу икки ёқли бурчак ўзининг чизиқли бурчаги $\angle ABC = \varphi$ билан ўлчаниди (130- чизма). φ бурчакни О дан π гача ўзгаради деб фарз қиласиз ва уни топамиш.

n_1, n_2 нормал векторлар орасидаги бурчак берилган текисликлар орасидаги бурчакка тенг ёки уни π гача тўлдиради.

Шунга мувофиқ текисликлар орасидаги бурчак деб, улар орасидаги қўшни бурчакларнинг ҳар бирини тушуна-

130- чизма.

миз, деган шартни қабул қилиб, икки вектор орасидаги бурчакни аниқлаш формуласидан $\cos \varphi$ ни топамиз:

$$\cos \varphi = \frac{(\mathbf{n}_1 \mathbf{n}_2)}{\mathbf{n}_1 \mathbf{n}_2}. \quad (12)$$

Бу формуладаи берилган текисликлар орасидаги бурчак топилади. Агар текисликлар бир-бирига параллел бўлса, \mathbf{n}_1 ва \mathbf{n}_2 векторлар коллинеар бўлади ва, аксинча.

Шунгундай учун берилган текисликларнинг бир-бирига параллел бўлишнинг зарур ва етарли шарти

$$\mathbf{n}_1 = \lambda \mathbf{n}_2 \quad (13)$$

тengлик билан ифодаланади.

Шунга ўхшаш берилган текисликлар бир-бирига перпендикуляр бўлса, уларнинг нормал векторлари ҳам бир-бирига перпендикуляр бўлади ва, аксинча. Демак, берилган текисликларнинг бир-бирига перпендикуляр бўлишнинг зарур ва етарли

$$\mathbf{n}_1 \mathbf{n}_2 = 0 \quad (14)$$

шарти tengлик билан ифодаланади.

Вектор шаклидаги формулалардан координаталар шаклида ги формулаларга ўтиш осон.

Текисликлар координаталар шаклда

$$A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 0, \quad A_2x + B_2y + C_2z + D_2 = 0$$

тенгламалар билан берилган бўлсин. Бу ҳолда

$$\mathbf{n}_1 = A_1\mathbf{i} + B_1\mathbf{j} + C_1\mathbf{k}, \quad \mathbf{n}_2 = A_2\mathbf{i} + B_2\mathbf{j} + C_2\mathbf{k}$$

лар текисликларнинг нормал векторлари бўлишни биламиз (72-§).

Векторларнинг скаляр кўпайтмасини ва узунликларини топиш формулаларига асосан:

$$\cos \varphi = \frac{A_1 A_2 + B_1 B_2 + C_1 C_2}{\sqrt{A_1^2 + B_1^2 + C_1^2} \sqrt{A_2^2 + B_2^2 + C_2^2}} \quad (12')$$

Шунга ўхшаш (13) ва (14) шартлар координата шаклида

$$\frac{A_1}{A_2} = \frac{B_1}{B_2} = \frac{C_1}{C_2} \quad (\text{параллелик шарти}) \quad (13')$$

ва

$A_1 A_2 + B_1 B_2 + C_1 C_2 = 0$ (перпендикулярлик шарти) $(14')$
куринишни олади.

I- мисол.

$$x + y - 4z + 5 = 0,$$

$$x - 2y + 2z - 7 = 0$$

текисликлар орасидаги бурчак топилсин.

Е ч и ш. Берилган тенгламалардан

$$\begin{aligned} A_1 = B_1 &= 1, & C_1 &= -4, \\ A_2 &= 1, & B_2 &= -2, & C_2 &= 2 \end{aligned}$$

эканини күрамиз. Буларни (12) формулага құяды.

$$\cos \varphi = \frac{1 \cdot 1 + 1 \cdot (-2) + (-4) \cdot 2}{\sqrt{1^2 + 1^2 + (-4)^2} \sqrt{1^2 + (-2)^2 + 2^2}} = \frac{-9}{9\sqrt{2}} = -\frac{\sqrt{2}}{2}.$$

Демак,

$$\varphi = 135^\circ.$$

2- мисол.

$$\begin{aligned} 2x + 3y - 5z + 7 &= 0, \\ 6x + 9y - 15z - 3 &= 0 \end{aligned}$$

тенгламалар билан берилған текисликларнинг бир-бираға параллел экани күрсатылған.

Е ч и ш. (13') параллеллік шарты бажарылады:

$$\frac{2}{6} = \frac{3}{9} = \frac{-5}{-15}.$$

3- мисол.

$$x + y + z = 0, \quad x + y - 2z + 5 = 0$$

текисликларнинг бир-бираға перпендикуляр экани күрсатылған.

Е ч и ш. (14') перпендикулярлық шарты бажарылады:

$$1 \cdot 1 + 1 \cdot 1 + 1(-2) = 0.$$

75- §. ТЕКИСЛИКЛАР ДАСТАСИННИГ ТЕНГЛАМАСИ

Фазода бирор $M_1(r_1)$ нүкта берилған бўлсн. Бу нүктадан чексиз кўп P, Q, R, \dots текисликлар ўтади (131- чизма).

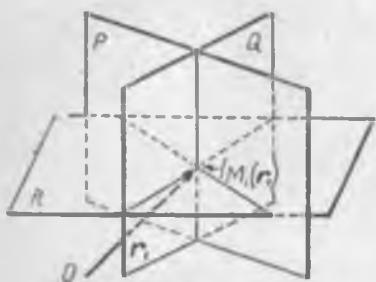
Бу текисликлар тўпламн $M_1(r_1)$ нүктадан ўтган текисликлар дастаси дейилади. $M_1(r_1)$ нүкта дастасининг маркази дейилади. Биз маркази $M_1(r_1)$ нүктада бўлган текисликлар дастасининг тенгламасини тузамиз. Бунинг учун дастадан бирор P текислик олиб, унинг нормал векторнин n билан ва ундаги ихтиёрий нүктани $M(r)$ билан белгилаймиз (132- чизма). Бу ҳолда

$$\overrightarrow{M_1 M} = r - r_1.$$

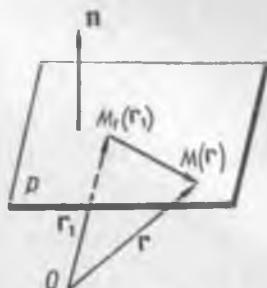
$\overrightarrow{M_1 M}$ вектор P текислиқда ётгани учун у нормал вектор билан перпендикуляр бўлади. Шунинг учун уларнинг скаляр кўпайтмаси нолга тенг, яъни

$$n(r - r_1) = 0. \tag{15}$$

Бу тенглама $M_1(r_1)$ нүктадан ўтган текислик тенгламаси. n нормал вектор P, Q, R, \dots текисликлар учун ўз йұналишини ўзgartыради. Шунинг учун n нормал вектор ўзгарғанда, (15) тенглама P, Q, R текисликларни тасвирлайди. (15) тенглама текисликлар дастасининг вектор шаклдаги тенгламаси деңгелади.

131- чизма.

132- чизма.

Текисликлар дастасининг координатта шаклидаги тенгламаси түзиш учун (15) тенгламадаги векторларнинг проекцияларын оламиз

$$n = Ai + Bj + Ck,$$

$$r_1 = ix_1 + jy_1 + kz_1, \quad r = ix + jy + kz$$

Бұлсın. Бу ҳолда (15) тенглама координатта шаклида қўйнадигча ёзилади:

$$A(x - x_1) + B(y - y_1) + C(z - z_1) = 0. \quad (16)$$

Бу тенгламада A, B, C коэффициентлар турли текисликлар учун турли қийматлар олади.

1- масала. $M(1, -2, -3)$ нүктадан ўтган текисликлар дастасининг тенгламаси тузилсін.

Бу мисолда: $x_1 = 1, y_1 = -2, z_1 = -3$.

Буларнн (16) тенгламага қўямиз:

$$A(x - 1) + B(y + 2) + C(z + 3) = 0.$$

2- масала. $M(x, y, z)$ нүктадан ўтиб, $A_1x + B_1y + C_1z + D = 0$ текисликка параллел текислик тенгламаси тузилсін.

Ечиш. $M(x_1, y_1, z_1)$ нүктадан ўтган текислик тенгламаси

$$A(x - x_1) + B(y - y_1) + C(z - z_1) = 0 \quad (*)$$

кўрининшда бўлишинн биламиз. Берилган текислик билан бу текислик бир-бирига параллел бўлса,

$$\frac{A}{A_1} = \frac{B}{B_1} = \frac{C}{C_1} = \lambda$$

(1). билан пропорциянинг умумий коэффициентини белгиладик).
Бу мунсабатлардан

$$A = \lambda A_1, \quad B = \lambda B_1, \quad C = \lambda C_1.$$

A, B, C ларнинг бу қийматларини (*) тенгламага қўйсак,

$$A_1(x - x_1) + B_1(y - y_1) + C_1(z - z_1) = 0$$

ҳосил бўлади. Бу тенглама изланаётган текислик тенгламасидир.

3- масала. $M_1(x_1, y_1, z_1)$, $M_2(x_2, y_2, z_2)$ нуқталардан ўтиб, $A_1x + B_1y + C_1z + D = 0$ текисликка перпендикуляр бўлган текислик тенгламаси тузилсин.

Ечиш. $M_1(x_1, y_1, z_1)$ нуқтадан ўтган текислик тенгламаси:

$$A(x - x_1) + B(y - y_1) + C(z - z_1) = 0. \quad (\alpha)$$

Агар бу текислик $M_2(x_2, y_2, z_2)$ нуқтадан ўтса, $M_2(x_2, y_2, z_2)$ нуқтанинг координаталари (α) текислик тенгламасини қаноатлантиради, яъни

$$A(x_2 - x_1) + B(y_2 - y_1) + C(z_2 - z_1) = 0. \quad (\beta)$$

Берилган текислик билан (α) текисликкнинг бир-биринга перпендикулярлик шарти:

$$AA_1 + BB_1 + CC_1 = 0. \quad (\gamma)$$

(3), (γ) тенгликлардан иккита коэффициентни учинчи коэффициент орқали ифодалаб, натижани (α) тенглишка қўйсак, изланаётган тенглама ҳосил бўлади.

Изланаётган текисликни (α), (β), (γ) тенгламалардан фойдаланиб бошқа усул билан топиш ҳам мумкин. Ҳақиқатан (α), (β), (γ) тенгламалар A, B, C номаълум коэффициентларга нисбатан чизиқли бир жинсли тенгламалар системасини ташкил қиласди. A, B, C коэффициентлар бу системанинг нолдан фарқли ечимлари системаси бўлиши учун унинг детерминантини нолга тенг бўлиши зарур ва етарли, яъни

$$\begin{vmatrix} x - x_1 & y - y_1 & z - z_1 \\ x_2 - x_1 & y_2 - y_1 & z_2 - z_1 \\ A_1 & B_1 & C_1 \end{vmatrix} = 0. \quad (17)$$

Бу тенглама x, y, z га нисбатан биринчи даражали тенглама бўлиб масала шартларини қаноатлантиради. Демак, бу изланаётган текислик тенгламасидир.

4- масала. $M_1(-1, 2, -3)$ ва $N_2(2, -3, 5)$ нуқталардан ўтиб, $x - y + z + 5 = 0$ текисликка перпендикуляр текислик тенгламасини тузайлик. Биз бу масалани юқорида кўрсатилган иккала усулда ечамиз.

1-усул. $M_1(-1, 2, -3)$ нуқтадан ўтган текисликлар дастаси

$$A(x + 1) + B(y - 2) + C(z + 3) = 0. \quad (a)$$

Бу дастадаги текисликлар орасидан $M_2(2, -3, 5)$ нүктадан ўтадиган текисликтин ажратиб оламиз. Бизнинг мисолимизда текисликтининг M_2 нүктадан ўтиш шарти

$$A(2+1) + B(-3-2) + C(5+3) = 0$$

ёки

$$3A - 5B + 8C = 0 \text{ ёки } 3\frac{A}{C} - 5\frac{B}{C} + 8 = 0. \quad (b)$$

Дастадаги текисликлардан масала шартида берилган текислика перпендикуляр текисликтин ажратиб оламиз. Бу текисликларниң перпендикулярлык шарти

$$A \cdot 1 + B(-1) + C \cdot 1 = 0$$

ёки

$$-\frac{A}{C} + \frac{B}{C} = 1. \quad (c)$$

(b) ва (c) тенгламалардан $\frac{A}{C}$ ва $\frac{B}{C}$ ларни анықтаймиз:

$$\frac{A}{C} = \frac{3}{2}; \quad \frac{B}{C} = \frac{5}{2}.$$

(a) тенгламанинг иккала томонини C га булиб $\frac{A}{C}$ ва $\frac{B}{C}$ ўрнига уларниң қийматларини қўйиб соддалаштирасак, изланадиган текислик

$$3x + 5y + 2z - 1 = 0$$

тенглама билан тасвирланади.

2- усул. Изланадиган текислик тенгламасини топиш учун (17) тенгламани олиб, ундаги $x_1, y_1, z_1, x_2, y_2, z_2$ ва A_1, B_1, C_1 ўрнига мисолда берилган қийматларни қўямиз:

$$\begin{vmatrix} x+1 & y-2 & z+3 \\ 2+1 & -3-2 & 5+3 \\ 1 & -1 & 1 \end{vmatrix} = 0$$

ёки

$$\begin{vmatrix} x+1 & y-2 & z+3 \\ 3 & -5 & 8 \\ 1 & -1 & 1 \end{vmatrix} = 0.$$

Детерминант қийматини ҳисобласак,

$$3x + 5y + 2z - 1 = 0$$

ҳосил бўлади. Бу биринчи усулда ҳосил қилинган тенглама билан бир хил, яъни изланадиган текислик тенгламаси.

5- масала. $M(-1, 0, 0)$ ва $M_1(0, -1, 0)$ нүкталардан ўтиб,

$$x + 2y - z + 4 = 0$$

текислик билан 60° бурчак ташкил қиладиган текислик тенгламаси тузилсін.

Ечиш. $M(-1, 0, 0)$ нүктадан үтүвчи текислик тенгламаси тузамиз:

$$A(x+1) + By + Cz = 0. \quad (\alpha)$$

Бу текислик $M_1(0, -1, 0)$ нүктадан үтсі, уннинг координаталари текислик тенгламасини қаноатлантириши керак, яғни

$$A(0+1) + B(-1) + C \cdot 0 = 0$$

екі

$$A - B = 0$$

екі

$$A = B. \quad (\beta)$$

Берилған текислик билан изланаётган текислик орасидаги бурчак 60° бұлғани учун

$$\cos \varphi = \cos 60^\circ = \frac{1}{2}.$$

Иккі текислик орасидаги бурчакни топиш формуласында күра:

$$\cos \varphi = \frac{A \cdot 1 + B \cdot 2 + C \cdot (-1)}{\sqrt{A^2 + B^2 + C^2} \sqrt{1^2 + 2^2 + (-1)^2}} = \frac{1}{2}.$$

Бу тенглика B нинең үрнігі A ни құйиб, сүнгра соддалаштырсақ,

$$C^2 + 12AC - 12A^2 = 0$$

жосыл бұлади. Бу тенгламаны C га нисбатан ечамиз; бу ҳолда

$$C = -2A(3 \pm 2\sqrt{3}) \quad (\gamma)$$

әкани келиб чиқади.

(α) тенгламада B ва C ларнинг үрнігінде $\sqrt{3}$ жөнде $\sqrt{3}$ болады, A га қисқартырсақ,

$$(x+1) + y - 2(3 \pm 2\sqrt{3})z = 0$$

екі

$$x + y - 2(3 \pm 2\sqrt{3})z + 1 = 0$$

жосыл бұлади. Демек, масала шартини қаноатлантирувчи текислик иккита әкан.

76-§. УЧ НҮҚТАДАН ҮТГАН ТЕКИСЛИК ТЕНГЛАМАСЫ

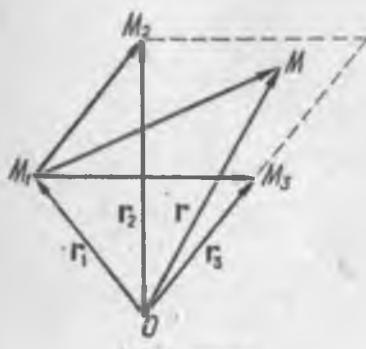
Бир түгри чиэзиңде әтмаган уч нүктадан битта текислик үтишини биламыз. Бу уч нүкта $M_1(r_1)$, $M_2(r_2)$, $M_3(r_3)$ бұлсın. Бу нүкталардан үтгандай текислик тенгламасини тузамиз

(133- чизма). $M(r)$ текисликдаги ихтиёрий нүқта бўлсин. Бу ҳолда

$$\vec{M_1M} = \vec{r} - \vec{r}_1, \quad \vec{M_1M_2} = \vec{r}_2 - \vec{r}_1,$$

$$\vec{M_1M_3} = \vec{r}_3 - \vec{r}_1$$

векторлар компланар векторлар (бир текисликда ётувчи векторлар) бўлади, шунинг учун уларнинг аралаш кўпайтмаси нолга тенг, яъни

133- чизма.

$$(\vec{r} - \vec{r}_1) \cdot (\vec{r}_2 - \vec{r}_1) \cdot (\vec{r}_3 - \vec{r}_1) = 0. \quad (18)$$

Бу тенглама берилган уч нүқтадан ўтган текисликнинг вектор шаклидаги тенгламасидир.

(18) тенгламани координата шаклда ёзиш учун M, M_1, M_2, M_3 нүқталарнинг координаталари берилиши керак.

$$\vec{r} = ix + jy + kz,$$

$$\vec{r}_1 = ix_1 + jy_1 + kz_1,$$

$$\vec{r}_2 = ix_2 + jy_2 + kz_2,$$

$$\vec{r}_3 = ix_3 + jy_3 + kz_3,$$

бўлсин. Векторлар аралаш кўпайтмасин проекциялар билан ёзиш формуласига мувофиқ, (18) тенгламани

$$\begin{vmatrix} x - x_1 & y - y_1 & z - z_1 \\ x_2 - x_1 & y_2 - y_1 & z_2 - z_1 \\ x_3 - x_1 & y_3 - y_1 & z_3 - z_1 \end{vmatrix} = 0 \quad (18')$$

куринишда ёзиш мумкин. Бу тенглама берилган уч нүқтадан ўтган текисликнинг координата шаклидаги тенгламасидир.

Мисол. $A(2, -1, 2), B(1, 2, 1)$ ва $C(3, 1, 0)$ нүқталардан ўтган текислик тенгламасини ёзайлик. Берилган нүқталарнинг координаталарини (18) тенгламага қўямиз:

$$\begin{vmatrix} x - 2 & y + 1 & z - 2 \\ 1 - 2 & 2 + 1 & 1 - 2 \\ 3 - 2 & 1 + 1 & 0 - 2 \end{vmatrix} = 0$$

ёки детерминантни ёйиб соддалаштирасак,

$$4x + 3y + 5z - 15 = 0$$

ҳосил бўлади. Бу изланадетган текислик тенгламасидир.

77- § УЧ ТЕКИСЛИКНИНГ БИР НУҚТАДА КЕСИШИШИ

$$\begin{aligned} A_1x + B_1y + C_1z + D_1 &= 0, \\ A_2x + B_2y + C_2z + D_2 &= 0, \\ A_3x + B_3y + C_3z + D_3 &= 0 \end{aligned} \quad (19)$$

тenglamalap bilan ucta tekislik berilgan bulsin. Bu tekisliklар bir nuqtada eki bir necha nuqtada kesiishishi eki kesishmasligi mumkin.

Agar (19) tekisliklар bir nuqtada kesiishsa, u nuqta bu tekisliklarning umumiy nuqtasi buladi va uning koordinatalarn (19) ning char bir tenglamasincini qanoatlanтиradи. Demak, ucta tekisliknинг kesiishgan nuqtasini topish учун ularning teiglamalari birliginde echiш kerak.

(19) tenglamalarning echimlarini tekshiриш natijasinda berilgan ucta tekisliknинг kesiishiши ҳақидаги масалани тула ойдинластира olamiz. Bu ҳақдаги маъlумот determinantlar назариясида umumiy ҳолда berilgan (VI bobga қаранг).

Мисол.

$$\begin{aligned} x + 2y - z &= 2, \quad 2x - 3y + z = 1, \\ 3x + 5y - 6z &= 9 \end{aligned}$$

tekisliklarning kesiishgan nuqtasini toping.

Ечиш. Berilgan tenglamalarni sistema deb қaраб, ularni birliginde echamiz.

Natijada ushbu

$$x = 1, \quad y = 0, \quad z = -1$$

ni topamiz. Demak, berilgan tekisliklар $(1, 0, -1)$ nuqtada kesiishadi.

78- §. НУҚТАДАН ТЕКИСЛИККАЧА БҮЛГАН МАСОФА

$M_1(r_1)$ nuqta va

$$rn^{\circ} - p = 0 \quad (20)$$

tekislik berilgan bulsin. $M_1(r_1)$ nuqtadan tekislikkacha bulgan masofa deb M_1 nuqtadan tekislikka tushirilgan $M_1Q = d$ perpendikulyarning uzuunligiga aytildi (134- чизма). $\sigma = \pm d$ ni M nuqtanining қаралаётган tekislikdan cheklaniши deb ataymiz. Agar koordinatalar boishi O bilan M_1 nuqta tekisliknинг turli tomoniga жойлашган bulsa, δ четланиши plus iшора bilan, teksari ҳолда эса minus iшора bilan olishni қабул қиласiz. Bизning vazifamiz berilgan (20) tenglamaga va berilgan M_1 nuqtanining radius vektori r_1 ga asoslanib M_1 nuqtadan (20) tekislikkacha bulgan masofani topishdir. Buning учун OM_1Q учбурсакдан

$$\vec{OQ} = \vec{OM}_1 + \vec{M}_1\vec{Q}$$

еки

$$\vec{r}_Q = \vec{r}_1 - n^\circ \hat{\delta}$$

әкапини топамиз (M_1Q билан n° коллинеар векторлар булиб, улар қарама-қарши йұналған, шунинг учун $\vec{M}_1\vec{Q} = -n^\circ \hat{\delta}$). Q текислик нүктаси бўлгани учун унинг \vec{r}_Q радиус-вектори (20) текислик тенгламасини қаноатлантириши керак. \vec{r}_Q нинг қийматини (20) тенгламага қўямиз:

$$(\vec{r}_1 - n^\circ \hat{\delta}) n^\circ - p = 0$$

еки

$$\vec{r}_1 n^\circ - \hat{\delta} - p = 0, \quad \hat{\delta} = \vec{r}_1 n^\circ - p.$$

Бу тенгликка асосланып d ни топамиз. Четланиш учун берилган таърифга кўра

$$d = |\vec{r}_1 n^\circ - p|. \quad (21)$$

134 -чизма.

Демак, берилган $M_1(r_1)$ нүктадан берилган (20) текислиқкача бўлган масофани топиш учун текисликнинг нормал тенгламасидаги ўзгарувчи радиус-векторни M_1 нүктанинг \vec{r}_1 радиус-вектори билан алмаштириш ва ҳосил бўлган соннинг абсолют қийматини олиш керак. (21) формулани координата шаклида ёзамиз:

$$\begin{aligned} \vec{r}_1 &= ix_1 + jy_1 + kz_1; \\ n^\circ &= i \cos \alpha + j \cos \beta + k \cos \gamma \end{aligned}$$

бўлсин. $\vec{r}_1 n^\circ$ скаляр кўпайтмани проекциялар билан ифодалаб, (21) формулага қўямиз. Бу ҳолда

$$d = |x_1 \cos \alpha + y_1 \cos \beta + z_1 \cos \gamma - p| \quad (22)$$

ҳосил булади. Бундан кўринадики, M_1 нүктадан текислиқкача бўлган масофани топиш учун текисликнинг нормал тенгламасидаги ўзгарувчи x , y , z координаталар ўрнига M_1 нүктанинг x_1 , y_1 , z_1 координаталарини қўйиш ва чиққан натижанинг абсолют қийматини олиш керак.

Мисол. $M(1 - 2, 3)$ нүктадан $3x + 5y - 6z - 2 = 0$ текислиқкача бўлган масофани топинг.

Ечиш. Берилган текисликнинг нормал кўринишга келтирамиз. Бунинг учун текислик тенгламасини

$$M = + \frac{1}{\sqrt{9 + 25 + 36}} = \frac{1}{\sqrt{70}}$$

га күпайтирамиз. Текисликнинг нормал тенгламаси

$$\frac{3x + 5y - 6z - 2}{\sqrt{70}} = 0.$$

x, y, z ўрнига M_1 нуқтанинг мос координаталарини қўямиз:

$$d = \frac{3 \cdot 1 + 5 \cdot (-2) - 6 \cdot 3 - 2}{\sqrt{70}} = -\frac{27}{\sqrt{70}}.$$

Демак, изланаётган масофа

$$d = -\frac{27}{\sqrt{70}}.$$

δ нинг минус ишорали бўлиши $M(1, -2, 3)$ нуқта билан координаталар боши текисликнинг бир томонига жойлашганлигини билдиради.

Машқлар

1. Қўйнадаги текислик тенгламаларидан қайси бирининг нормал тенгламаси эканлигини аниқланг:

1) $\frac{2}{11}x + \frac{9}{11}y - \frac{6}{11}z - 2 = 0;$	2) $\frac{2}{3}x + \frac{2}{15}y - \frac{11}{15}z - 4 = 0;$
3) $\frac{2}{3}x - \frac{1}{3}y + \frac{2}{3}z + 3 = 0;$	4) $\frac{1}{3}x - \frac{2}{3}y - \frac{2}{3}z - 7 = 0;$
5) $\frac{3}{5}x + \frac{4}{5}y - 8 = 0;$	6) $\frac{5}{13}y - \frac{12}{13}z + 1 = 0;$
7) $\frac{4}{5}x - \frac{3}{5}z - 5 = 0;$	8) $x - 3 = 0;$
9) $y + 5 = 0;$	10) $z - 9 = 0.$

2. Қўйнадаги текисликларининг умумий тенгламаларини нормал шаклдаги тенгламалар кўриннишига келтиринг.

1) $x - 2y - 2z + 27 = 0;$	2) $2x + 10y - 11z - 30 = 0;$
3) $6x - 6y - 7z + 33 = 0;$	4) $5x - 6y - 22 = 0;$
5) $3y - 4z - 50 = 0;$	6) $x - 5 = 0;$
7) $3z - 2 = 0;$	8) $-z + 3 = 0.$

3. Текисликнинг умумий тенгламаси берилган:

$$2x - 3y + 5z - 7 = 0.$$

Бу текисликнинг

$A_1(0, 1, 2), A_2(3, 1, 3), A_3(2, 4, 3), A_4(-3, 4, 5), A_5(1, 5, 4), A_6(2, -6, -1)$

нуқтадардан ўтишини текширинг.

4. $M(3, -2, 6)$ нуқта Oz ўқига параллел тўғри чизик бўйича ҳаракат қиласади. Бу нуқтанинг $2x - 3y + 5z - 32 = 0$ текислик билан учрашган нуқтасини топинг.

5. Құйидаги текисликлар фазода қандай жойлашған?

1) $x + 5y - z = 0$;	2) $3y - 8z + 7 = 0$;	3) $2x + 3z - 3 = 0$;
4) $6x - 7y - 1 = 0$;	5) $5x - 3y = 0$;	6) $x + 2z = 0$;
7) $2y - 9z = 0$;	8) $x - 3 = 0$;	9) $6y - 1 = 0$;
10) $3z - 2 = 0$;	11) $x = 0$;	
12) $z = 0$;	13) $y = 0$.	

6. $M(1, -2, 3)$ нүктадан ўтиб xOz текислигінга параллел бұлған текислик тенгламасын әзілсін.

7. $N(-2, 3, 4)$ нүктадан ўтиб yOz текислигінга параллел бұлған текислик тенгламасини әзінгі.

8. $P(2, 5, 3)$ нүктадан ўтиб xOy текислигінеге параллел бұлған текислик тенгламасини әзінгі.

9. Ox ўқидан ҳамда $(3, -2, +3)$ нүктадан ўтувчи текислик тенгламасини әзінгі.

10. $(3, 0, -4)$ ҳамда $(5, -2, 3)$ нүктаардан ўтиб, Oy ўққа параллел бұлған текислик тенгламасини әзінгі.

11. $P(2, 4, 8), Q(-3, 1, 5), K(6, -2, 7)$ нүктаардан ўтувчи текислик тенгламасини түзингі.

12. Құйидаги текисликларнинг координатасынан кесінген кесмаларнің топингі.

1) $20x + 15y + 12z - 60 = 0$;	2) $6x - 2y + 3z = 6$;	3) $x + y - z = 1$;
4) $x - 2z + 3 = 0$;	5) $3x - y + 2z = 0$;	6) $y - 5 = 0$;

13. Координатасынан $x = 2, y = -4, z = 6$ бирлік кесмалар кесіб ўтувчи текислик тенгламасини түзингі.

14. Координатасынан бир хил мусбат кесмалар кесіб фазонинг $(3, -8, 11)$ нүктаидан ўтувчи текислик тенгламасини түзингі.

15. Құйидаги текисликлар орасындағы бурчактың топингі.

1) $x - 2y + 2z + 5 = 0$	ҳамда	$x + z - 3 = 0$;
2) $2x - 3y + 6z - 3 = 0$	ҳамда	$x + 2y + 2z - 9 = 0$;
3) $3y - z = 0$	ҳамда	$2y + z = 0$;
4) $3x - y + 2z + 12 = 0$	ҳамда	$5x + 9y - 2z - 1 = 0$.

16. $(2, -3, 4)$ нүктадан ўтиб $5x - 6y + z - 3 = 0$ текислика параллел бұлған текислик тенгламасини түзингі.

17. $(1, 2, -5)$ нүктадан ўтиб $3x + y - 8z - 15 = 0$ текислика параллел бұлған текислик тенгламасини түзингі.

18. $(5, -4, 3)$ ва $(-2, 1, 8)$ нүктаардан ўтиб 1) xOy текислика, 2) yOz текислика, 3) xOz текислика перпендикуляр бұлған текислик тенгламасини түзингі.

19. $(3, 8, 5)$ ҳамда $(-2, -4, 1)$ нүктаардан ўтиб $2x - 3y + z - 2 = 0$ текислика перпендикуляр бұлған текислик тенгламасини түзингі.

20. $2x - 5y + 3z - 6 = 0$ ҳамда $3x + 2y - z + 3 = 0$ текисликларнинг кесіншігінан ҳамда $(1, -2, 4)$ нүктадан ўтувчи текислик тенгламасини әзінгі.

21. $x - y + 6z - 4 = 0$ ҳамда $2x + y - z - 3 = 0$ текисликларнинг кесіншігінан ҳамда $(-2, 3, -1)$ нүктадан ўтувчи текислик тенгламасини әзінгі.

22. $(1, -1, 2), (2, 3, -1)$ ва $(3, 4, 1)$ нүктаардан ўтувчи текислик тенгламасини түзингі.

23. Құйнадаги текисликтарнинг кесишган нүктасини топинг.

$$1) \begin{cases} 6x - 2y + z - 5 = 0, \\ x + y + 4z - 6 = 0, \\ 3x + y - 2z - 2 = 0. \end{cases} \quad 2) \begin{cases} 2x - y - z = 0, \\ x + 5y - 3z - 6 = 0, \\ 4x - y + z - 8 = 0. \end{cases}$$

$$3) \begin{cases} x + y + z - 2 = 0, \\ 2x - 3y + 4z - 3 = 0, \\ 4x - 11y + 10z - 5 = 0. \end{cases}$$

24. (1, -2, 3) нүктадан $2x + 3y - 6z - 6 = 0$ текислиkkача бүлгап масофани топинг.

25. Oz үқидан чиқмай $x - 2y + 2z - 5 = 0$ ҳамда $8x + 12y - 9z - 8 = 0$ текисликтардан тенг узоқликда ётуvчи нүктаны топинг.

26. Oy үқидан ўтиб (5, -2, 3) нүктадан 3 бирлік узоқда бүлгап текислип тенглемасини тузинг.

27. $2x - 3y + 6z - 8 = 0$ ҳамда $2x - 3y + 6z + 6 = 0$ параллеl текисликтар орасындағы масофани топинг.

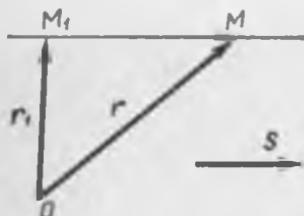
28. $7x - 24y - 15 = 0$ ҳамда $x + 2y - 2z + 7 = 0$ текисликтар орасындағы иккى ёқли бурчактар тенг иккиге бўлувчи текисликтар тенглемасини тузинг.

Үн биринчи боб ТҮГРИ ЧИЗИҚ

79. §. ТҮГРИ ЧИЗИҚНИНГ ВЕКТОР ШАКЛДАГИ ТЕНГЛАМАСИ

Түгрн чизиқнинг фазодаги үрнини турлича аниқлаш мумкин.

Фазода бирор s вектор ва $M_1(r_1)$ нүқта берилған бұлс ин (135. чизма). $M_1(r_1)$ нүқтадан s векторға параллел фақат биттә түгрн чизиқ үтказиш мүмкін. Шу түгрн чизиқ M_1M түгрн чизиғи бұлс ин $M(r)$ үндаги ихтиёрий нүқта. Қаралаёттан түгрн чизиқ тенгламасини түзиш учун $M(r)$ нүқта M_1M түгрн чизиқ бүйнча ҳаракатланади деб фарз қиласыл. Бу ҳолда

135 -чизма.

$$\overrightarrow{M_1M} = r - r_1$$

вектор билан s вектор ҳамма вақт бир-бираға параллел (коллинеар) бұлади. Демек:

$$r - r_1 = ts, \quad (1)$$

бунда t бирор скаляр. Кейинги тенглікдан r ни топамиз.

$$r = r_1 + ts. \quad (2)$$

Бу тенглама берилған түгрн чизиқнинг *вектор шаклидаги тенгламаси* дейнілади. (1) тенглама t нинг абсолют қиймати

$\overrightarrow{M_1M}$ вектор узунлығиннің s вектор узунлығига нисбатини билдиришини, ишорасын зса у векторларнинг бир томонға ёки турли томонға піўналған бұлишини күрсатади. r_1 , s векторлар берилған үзгармас векторлар булып, r вектор үзгарувчи вектордир. Шунинг учун $|r - r_1|$ модул қанча катта бұлса, t нинг абсолют қиймати ҳам шунча катта, яғни $M(r)$ нүқта $M_1(r_1)$ нүқтадан қанча узоқ бұлса, t нинг абсолют қиймати шунча катта ва аксинча, бұлади. $t = 0$ бұлғанда (1) тенгламадан $r = r_1$ бұлишини топамиз, яғни $M_1(r_1)$ нүқтага $t = 0$ қиймат

түгри келади. Шундай қилиб, $M(r)$ нүктанинг берилган түгри чизиқдаги турли ҳолатыга t нинг ҳам турли қиймати түгри келади.

(2) тенгламадаги s вектор түгри чизиқпинги йұналтирувчи вектори, t эса уннан параметр дейилади. t параметр $M_1 M$ масофаны ёки M нүктанинг M_1 нүктадан баштап үтгандегі сарф бүлгесін билдиради. s йұналтирувчи вектор үрнигінде s^o бирлик векторини олыш ҳам мүмкін, бу ҳолда (2) тенглама

$$r = r_1 + ts^o \quad (3)$$

куринишни олади.

80-§. ТҮГРИ ЧИЗИҚНІНГ КООРДИНАТА ШАКЛИДАГИ ПАРАМЕТРИК ВА КАНОНИК ТЕНГЛАМАЛАРЫ

135-чизмада O нүктаны координаталар боши сифатыда қабул қилиб, бу нүктадан координаталар үқларини үтказамиз. r_1, r, s векторларнинг проекцияларини мос тартыбыда $\{x_1, y_1, z_1\}$, $\{x, y, z\}$ ва $\{m, n, p\}$ билан белгилеймиз. Бу ҳолда (1) тенглама координата шаклида қойындағы учта тенгламага эквивалент бўлади:

$$x - x_1 = tm, \quad y - y_1 = tn, \quad z - z_1 = tp$$

ёки

$$x = x_1 + mt, \quad y = y_1 + nt, \quad z = z_1 + pt. \quad (4)$$

Бу тенгламалар түгри чизиқнинде шаклидаги параметrik тенгламалари дейилади (t — параметр).

(4) тенгламаларга қараганда биз фазодаги түгри чизиқ параметрик шаклда учта тенглама билан бериллади деган хуносага келамиз.

Параметрик тенгламалардан t ни топамиз:

$$t = \frac{x - x_1}{m}, \quad t = \frac{y - y_1}{n}, \quad t = \frac{z - z_1}{p}$$

Демак,

$$\frac{x - x_1}{m} = \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}. \quad (5)$$

Бу тенгламалар түгри чизиқнинде каноник тенгламалари дейилади. (5) тенгламалар фазодаги түгри чизиқ үзгарувчи x, y, z координаталарга нисбатан биринчи даражали 2 та тенглама билан берилнешини күрсатади.

(4) ва (5) тенгламалар $M_1(x_1, y_1, z_1)$ нүктадан үтгандегі s йұналтирувчи вектори $s \{m, n, p\}$ бўлган түгри чизиқнинде тенгламаси эканы равшан, m, n, p сонлар түгри чизиқнинде s^o йұналтирувчи коэффициентлариде дейилади. Түгри чизиқнинде

Йўналтирувчи вектори учун бирлик вектор олингандা, яъни $s = s^\circ$ бўлганда m, n, p коэффициентлар тўгри чизиқ билан Ox, Oy, Oz ўқлар орасидаги α, β, γ бурчакларнинг косинусларига teng бўлади, бу ҳолда (4) параметрик тенгламалар ва (5) каноник тенгламалар мос тартибда

$$x = x_1 + t \cos \alpha, \quad y = y_1 + t \cos \beta, \quad z = z_1 + t \cos \gamma \quad (4')$$

ва

$$\frac{x - x_1}{\cos \alpha} = \frac{y - y_1}{\cos \beta} = \frac{z - z_1}{\cos \gamma} \quad (5')$$

кўринишни олади. $\cos \alpha, \cos \beta, \cos \gamma$ лар тўгри чизиқнинг йўналтирувчи косинуслари дейилади.

Йўналтирувчи косинусларни йўналтирувчи коэффициентлар билан ифодалаш мумкин. Бунинг учун

$$s = ss^\circ$$

тенгликтан фойдаланамиз, бунда s скаляр s векторнинг узунлигидир. Кейинги тенгликни проекциялар билан ёзсак,

$$m = s \cos \alpha, \quad n = s \cos \beta, \quad p = s \cos \gamma \quad (6)$$

ҳосил бўлади; бу тенгликлар тўгри чизиқнинг йўналтирувчи коэффициентлари билан унинг йўналтирувчи косинусларининг бир-бирига пропорционаллигини кўрсатади. s векторнинг узунлиги $s = \sqrt{m^2 + n^2 + p^2}$ эканини эътиборга олниб, (6) тенгликтан йўналтирувчи косинусларни топамиз:

$$\left. \begin{aligned} \cos \alpha &= \frac{m}{s} = \frac{m}{\sqrt{m^2 + n^2 + p^2}}; \\ \cos \beta &= \frac{n}{s} = \frac{n}{\sqrt{m^2 + n^2 + p^2}}; \\ \cos \gamma &= \frac{p}{s} = \frac{p}{\sqrt{m^2 + n^2 + p^2}}. \end{aligned} \right\} \quad (7)$$

(7) формуалалар йўналтирувчи векторнинг узунлиги қандай бўлмасин, фазодаги тўгри чизиқнинг йўналиши йўналтирувчи коэффициентлар билан аниқланишинни кўрсатади. Шунинг учун кўп масалаларда фазодаги тўгри чизиқнинг йўналиши $m : n : p$ нисбат шаклда берилади. m, n, p йўналтирувчи коэффициентларнинг ҳаммаси бир вақтда нолга teng бўлолмайди, чунки $m = 0, n = 0, p = 0$ бўлганда йўналтирувчи векторнинг ўзи ҳам ноль вектор бўлиб қолади ва бу ҳолда тўгри чизиқнинг фазодаги ўрни аниқ бўлмайди.

Аммо йўналтирувчи коэффициентларнинг баъзи бирлари нолга teng бўлиши мумкин. Масалан $m = 0, n \neq 0, p \neq 0$ бўлсин. $m = 0$ бўлиши йўналтирувчи вектор Ox ўқса церпендикуляр эканини ёки қаралаётган тўгри чизиқнинг Ox ўқса пер-

пендикуляр эканини билдиради. Бу ҳолда (4) параметрик тенгламалар

$$\left. \begin{array}{l} x = x_1 + 0t, \quad (\text{еки } x = x_1) \\ y = y_1 + nt, \\ z = z_1 + pt \end{array} \right\} \quad (4')$$

күринишига келади; (5) каноник тенглама эса

$$\frac{x - x_1}{0} = \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p} \quad (5')$$

шаклни олади. Нолга булиш мүмкін эмаслиги бізга маълум, шунинг учун (5') тенгламаларни қандай тушуниш керак, деган савол туғилади. Бу саволга жавоб беріш учун (5') тенгламаларни бундай ёзамиз:

$$\frac{x - x_1}{0} = \frac{y - y_1}{n}, \quad \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}.$$

Биринчи тенгламадан

$$n(x - x_1) = 0 \cdot (y - y_1), \quad \text{еки } x - x_1 = 0.$$

Демек, (5') тенгламалар

$$x = x_1, \quad \frac{y - y_1}{n} = \frac{z - z_1}{p}$$

тенгламаларга айланды. Бу тенгламалар йұналтирувчи вектори $s(0, n, p)$ бұлган түғри чизиқ тенгламасини тасвирлайды. Демек, (5') тенгламаны шартлы тенглама деб қараш керак, у тенглама $M_1(x_1, y_1, z_1)$ нүктадан үтиб, $s(0, n, p)$ йұналтирувчи векторга параллел түғри чизиқни тасвирлайды. Йұналтирувчи коэффициентларнинг бошқалары нолга тенг бұлганда (5) тенгламалар шунга үхаш шағынни билдириш шарти билан ёзилади.

1- мисол. $(1, 3, 4)$ нүктадан үтган ва йұналтирувчи вектори $s = 2i + 3j$ бұлган түғри чизиқ тенгламалари ёзилсін.

Е чи ш. Бу мисолда $x_1 = 1, y_1 = 3, z_1 = 4, m = 2, n = 3, p = 0$. Буларни (5) тенгламаларга құяды:

$$\frac{x - 1}{2} = \frac{y - 3}{3} = \frac{z - 4}{0}.$$

Масалада талаб қилингандай түғри чизиқ тенгламалары

$$z = 4, \quad \frac{x - 1}{2} = \frac{y - 3}{3}$$

күринишида бұлады.

2- мисол. $(2, 3, 0)$ нүктадан үтиб, Oz үққа параллел түғри чизиқнинг каноник ва параметрик тенгламалари ёзилсін.

Е чи ш. Түғри чизиқ Oz үққа параллел бұлғаны учун у Oz ва Oy үқтарға перпендикуляр; демек $m = 0, n = 0, p = 1$.

Демак, тұғри чизиқнинг каноник тенгламалари

$$\frac{x-2}{0} = \frac{y-3}{0} = \frac{z}{1}$$

күренишда бұлади. Тұғри чизиқнинг параметрик тенгламаларыни (4) га муроффиқ ёзамиз:

$$x = 2, y = 3, z = 1 + t.$$

81- §. ТҰҒРИ ЧИЗИҚНИНГ УМУМИЯ ТЕНГЛАМАЛАРЫ

Тұғри чизиқнинг (5) каноник тенгламалари үзгарувчи x , y , z координаталарга нисбатан бириңчи даражали иккита алгебраик тенгламалардан иборат. Бу тенгламаларнинг ҳар бири фазода бирор текисликни тасвирлайды. (5) тенгламалар билан тасвирланған тұғри чизиқ шу текисликларнинг кесишишидан ҳосил бұлган деса бұлади. Ҳақиқатан ҳам, бу тұғри чизиқдаги ҳар қандай нұқтанинг координаталари (5) тенгламаларнинг ҳар бирини қаноатлантиради, яғни иккала текисликнинг умумий нұқтаси ва аксинча, координаталари (5) текисликлар тенгламаларини қаноатлантирувчи фазонинг нұқтаси (5) тұғри чизиқнинг (әки текисликнинг умумий) нұқтасидир. Демак фазодаги тұғри чизиқни икки текисликнинг кесишган чизиги деб қарашиб мүмкін. Бу текисликларнинг умумий тенгламалари

$$\begin{aligned} Ax + By + Cz + D &= 0, \\ A_1x + B_1y + C_1z + D_1 &= 0 \end{aligned} \quad | \quad (8)$$

тұғри чизиқнинг умумий тенгламалари деңилади.

(8) текисликларнинг үзаро кесишиши учун улар бир-бирига параллел бұлмасликлари керак. Демак,

$$\frac{A}{A_1} = \frac{B}{B_1} = \frac{C}{C_1}$$

пропорциялар бажарылмаса, қаралаётган (8) тенгламалар тұғри чизиқни тасвирлайды. Тұғри чизиқнинг (8) умумий тенгламаларидан уннинг каноник тенгламалары (5) га үтиш мүмкін. Бунинг учун (8) тенгламаларда z ли ҳад билан D озод ҳадни тенгламаларнинг үнгөмөнінг үтказиб, ҳосил бұлган тенгламалар системасини, x , y га нисбатан ечамиз. Натижада

$$\begin{aligned} x &= az + b, \\ y &= a_1z + b_1 \end{aligned} \quad | \quad (9)$$

тенгламалар ҳосил бұллади, бундаги a , b , a_1 , b_1 коэффициентлар (8) тенгламалар системасининг коэффициентлари билан ифодаланған миқдорлардир. (8) ва (9) тенгламалар системалари бир-бирига эквивалент тенгламалар эканини күриш қийин әмас. Шунинг учун (9) тенгламалар ҳам (8) тенгламалар билан ифодаланған тұғри чизиқни тасвирлайды.

Энди (9) тенгламаларнинг ҳар бирини z га нисбатан ечамиш:

$$\frac{x-b}{a} = z, \quad \frac{y-b_1}{a_1} = z.$$

Бу тенгламаларни

$$\frac{x-b}{a} = \frac{y-b_1}{a_1} = \frac{z}{1}$$

күрнишда ёзиш мумкин. Шудай қилиб, тўғри чизиқнинг (8) күрнишдаги умумий тенгламалари унинг каноник күрнишдаги тенгламаларига келтирилди.

Энди (9) тенгламаларга эътибор берайлик. Бу тенгламаларнинг ҳар бир фазода текисликни тасвирлаши бизга маълум. (9) тенгламаларнинг биринчиси xOz текисликдаги тўғри чизиқни билдиради ва бу тўғри чизиқ фазодаги $x = az + b$ текислик билан xOz текисликнинг кесишишидан ҳосил булади, шу билан бирга бу текислик Oy ўққа параллел. Демак, xOz текисликдаги $x = az + b$ тўғри чизиқ фазодаги (9) тўғри чизиқнинг шу текисликдаги проекциясидир. Шунга ухашаш yOz текисликдаги $y = a_1z + b_1$ тўғри чизиқ фазодаги (9) тўғри чизиқнинг шу текисликдаги проекциясидир. (9) тенгламаларнинг ҳар бирни билан тасвирланган текислик фазода бу тенгламалар билан тасвирланган тўғри чизиқни xOz ва yOz текисликларга проекцияловчи текисликлар дейилади.

(9) тенгламалар фазодаги тўғри чизиқнинг проекциялари билан берилган тенгламалари дейилади.

I- мисол. $x + 3y - 5z + 6 = 0$, $2x - y + 3z - 3 = 0$ тўғри чизиқ тенгламаларини xOz ва yOz текисликлардаги проекциялари билан берилган тенгламалар шаклида ёзилсин.

Е ч и ш. Берилган тенгламалардан x ни чиқариб, ҳосил бўлган тенгламани y га нисбатан ечамиш, натижада

$$y = \frac{13}{7}z - \frac{15}{7}$$

ҳосил булади. Энди берилган тенгламалардан y ни чиқарамиз ва ҳосил бўлган тенгламани x га нисбатан ечамиш, натижада

$$x = -\frac{4}{7}z + \frac{3}{7}$$

ҳосил бўлади. Шундай қилиб, берилган тўғри чизиқнинг xOz ва yOz текисликлардаги проекциялари ушбу тенгламалар билан ифода этилади:

$$x = -\frac{4}{7}z + \frac{3}{7}, \quad y = \frac{13}{7}z - \frac{15}{7}.$$

2- мисол. $2x - 5y + z - 3 = 0$; $3x - 2y + 3z - 6 = 0$ тенгламалар билан тасвирланган тўғри чизиқнинг каноник кўринишдаги тенгламалари ёзилсин.

Ечиш. Берилган тенгламалардан дастрлаб x ни, ундан кейин y и z чиқарамыз, натижада

$$11y + 3z - 3 = 0, \quad 11x + 13z - 24 = 0$$

тенгламалар ұсныл булади. Энди тенгламаларни z га нисбатан ечамиз.

$$z = \frac{-11y + 3}{3}, \quad z = \frac{-11x + 24}{3}.$$

Бу тенгламаларнинг иккала томонини — 11 га булиб, унни

$$\frac{x - \frac{24}{11}}{3} = -\frac{y - \frac{3}{11}}{3} = -\frac{z}{11}$$

күрнишда өзиш мумкин.

82- §. БЕРИЛГАН ИККИ НУҚТАДАН ЪТГАН ТҮГРИ ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАЛАРИ

$M_1(x_1, y_1, z_1)$, $M_2(x_2, y_2, z_2)$ нуқталар берилган бўлсин. Бу икки нуқтадан ўтган түгри чизиқ тенгламасини тузамиз.

Бунинг учун $M_1(x_1, y_1, z_1)$ нуқтадан ўтиб, M_1M_2 вектор бўйича йўналган түгри чизиқ тенгламасини тузиш керак булади; демак, M_1M_2 векторни йўналтирувчи вектор деб қабул қилиш керак. M_1M_2 векторнинг проекциялари:

$$m = x_2 - x_1, \quad n = y_2 - y_1, \quad p = z_2 - z_1.$$

Шунинг учун берилган M_1 ва M_2 нуқталардан ўтган түгри чизиқнинг тенгламалари

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1} = \frac{z - z_1}{z_2 - z_1}. \quad (10)$$

Мисол. $M_1(1, 2, 3)$ ва $M_2(-1, -2, -3)$ нуқталардан ўтган түгри чизиқ тенгламасини тузайлик. Бу мисолда $x_1 = 1$, $y_1 = 2$, $z_1 = 3$, $x_2 = -1$, $y_2 = -2$, $z_2 = -3$. Буларни (10) тенгламага қўямиз:

$$\frac{x - 1}{-1 - 1} = \frac{y - 2}{-2 - 2} = \frac{z - 3}{-3 - 3}$$

ёки

$$\frac{x - 1}{1} = \frac{y - 2}{2} = \frac{z - 3}{3}.$$

83- §. ИККИ ТҮГРИ ЧИЗИҚ ОРАСИДАГИ БУРЧАҚ

Фазодаги икки түгри чизиқ орасидаги бурчак сифатида фазонинг исталған нуқтасидан шу түгри чизиқларга параллел ўтказилған икки түгри чизиқнинг ташкил қилған бурчаклари-

дан исталганини оламиз. Бу бурчак O билан π ўртасида ўзгаради.

Икки тўғри чизиқ орасидаги бурчак бу тўғри чизиқларнинг йўналтирувчи векторлари орасидаги бурчакка тенглигини биламиз. Икки тўғри чизиқнинг каноник тенгламалари берилган бўлсин:

$$\frac{x - a_1}{m_1} = \frac{y - b_1}{n_1} = \frac{z - c_1}{p_1},$$

$$\frac{x - a_2}{m_2} = \frac{y - b_2}{n_2} = \frac{z - c_2}{p_2}.$$

Бу тўғри чизиқларнинг йўналтирувчи векторлари s (m_1, n_1, p_1) ва s_1 (m_2, n_2, p_2) бўлсин.

Берилган тўғри чизиқлар орасидаги бурчакни γ билан белгиласак, s ва s_1 векторлар орасидаги бурчак ҳам γ бўлади. Икки вектор орасидаги бурчакни топиш формуласига кўра

$$\cos \gamma = \pm \frac{m_1 m_2 + n_1 n_2 + p_1 p_2}{\sqrt{m_1^2 + n_1^2 + p_1^2} \cdot \sqrt{m_2^2 + n_2^2 + p_2^2}}. \quad (11)$$

Агар қаралаётган тўғри чизиқлар бир-бирига параллел бўлса, уларнинг йўналтирувчи s , s_1 векторлари ҳам бир-бирига параллел, яъни

$$\frac{m_1}{m_2} = \frac{n_1}{n_2} = \frac{p_1}{p_2}. \quad (12)$$

Берилган икки тўғри чизиқнинг параллеллик шарти (12) дан иборат.

Агар берилган тўғри чизиқлар бир-бирига перпендикуляр бўлса, у ҳолда, уларнинг йўналтирувчи s , s_1 векторлари ҳам бир-бирига перпендикуляр:

$$m_1 m_2 + n_1 n_2 + p_1 p_2 = 0 \quad (13)$$

булади. Берилган тўғри чизиқларнинг бир-бирига перпендикулярлик шарти (13) дан иборат.

1- мисол.

$$\frac{x - 1}{1} = \frac{y - 2}{-2} = \frac{z + 4}{3}$$

ва

$$\frac{x + 6}{3} = \frac{y - 2}{2} = \frac{z - 3}{-1}$$

тўғри чизиқлар орасидаги бурчакни топайлик. (11) формулага мувофиқ

$$\cos \gamma = \pm \frac{1 \cdot 3 + (-2) \cdot 2 + 3 \cdot (-1)}{\sqrt{1+4+9} \cdot \sqrt{9+4+1}} = \pm \frac{2}{7},$$

демак,

$$\gamma \approx 74^\circ \text{ ёки } \gamma \approx 106^\circ.$$

2- мисол.

$$\frac{x-3}{4} = \frac{y-2}{3} = \frac{z-5}{2}$$

ва

$$\frac{x+2}{8} = \frac{y-4}{6} = \frac{z-3}{4}$$

түгри чизиқлар бир-бирига параллел, чунки (12) шарт бу түгрини чизиқлар учун бажарилади:

$$\frac{4}{8} = \frac{3}{6} = \frac{2}{4}.$$

3- мисол.

$$\frac{x-2}{1} = \frac{y-2}{2} = \frac{z-1}{-2} \text{ ва } \frac{x-15}{4} = \frac{y-9}{1} = \frac{z-11}{3}$$

түгри чизиқлар бир-бирига перпендикуляр, чунки (13) шарт бажарилади:

$$1 \cdot 4 + 2 \cdot 1 - 2 \cdot 3 = 0.$$

4- мисол. $M(1, -1, 2)$ нуқтадан ўтиб,

$$\begin{cases} 2x + 3y - z + 3 = 0, \\ x + y + 3z - 6 = 0 \end{cases}$$

түгри чизиқка параллел түгри чизиқ тенгламаси тузилсии.

Ечиш. Берилған түгри чизиқ тенгламаларини каноник шаклга келтиримиз. У ҳолда

$$\frac{x + \frac{3}{7}}{\frac{10}{7}} = \frac{y}{-1} = \frac{-z + \frac{15}{7}}{\frac{1}{7}}$$

жосил бўлади. Демак, $m = \frac{10}{7}$, $n = -1$, $p = \frac{1}{7}$, изланадиган түгри чизиқ $M(1, -1, 2)$ нуқтадан ўтиб, унинг йўналтирувчи коэффициентлари $\frac{10}{7}, -1, \frac{1}{7}$ га пропорционал бўлгани учун бу түгри чизиқ тенгламалари

$$\frac{x-1}{\frac{10}{7}} = \frac{y+1}{-1} = \frac{z-2}{\frac{1}{7}}.$$

84- §. ТҮГРИ ЧИЗИҚЛАРНИНГ КЕСИШИШИ

Фазодаги икки түгри чизиқ, умуман айтғанда, бир текисликда ётмайды, масалан, улар учрашмас булиши мүмкін.

Берилған икки түгри чизиқтардың бир текисликда ётнш шартини излаймиз.

$$\mathbf{r} = \mathbf{r}_1 + s_1 \mathbf{t}, \quad \mathbf{r} = \mathbf{r}_2 + s_2 \mathbf{t}$$

Кесишувчи икки түгри чизиқтардың вектор шаклидаги тенгламалари бұлсın. Бириңчи түгри чизиқда $M_1(\mathbf{r}_1)$ ва иккінчи түгри чизиқда $M_2(\mathbf{r}_2)$ нүқталар оламиз (136-чизма). Бу түгри чизиқтар бир текисликда ётса, $M_1M_2 = \mathbf{r}_2 - \mathbf{r}_1$ вектор ҳам шу текисликда ётади ва аксинча, яғни бу вектор түгри чизиқтардың йұналтирувчи s_1, s_2 векторлары билан компланар (бир текисликда ётувчи) булади.

Учта вектор компланар булиши учун уларнинг аралаш күпайтмаси нолга тең булиши керак, яғни

$$(\mathbf{r}_2 - \mathbf{r}_1) \mathbf{s}_1 \mathbf{s}_2 = 0. \quad (14)$$

Бу тенглик вектор шаклидаги тенгламалари билан берилған икки түгри чизиқтардың бир текисликда ётиш (компланарлық) шартидыр. (14) шартни координата шаклида ёзамиз. Агар $M_1(x_1, y_1, z_1), M_2(x_2, y_2, z_2), \mathbf{s}_1(m_1, n_1, p_1), \mathbf{s}_2(m_2, n_2, p_2)$ фарз қилинса, изланған шарт құйидагидан иборат:

$$\begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 & z_2 - z_1 \\ m_1 & n_1 & p_1 \\ m_2 & n_2 & p_2 \end{vmatrix} = 0. \quad (15)$$

Мисол.

$$\frac{x-1}{2} = \frac{y+2}{1} = \frac{z-2}{-4} \quad \text{ва} \quad \frac{x-9}{6} = \frac{y-2}{3} = \frac{z-1}{1}$$

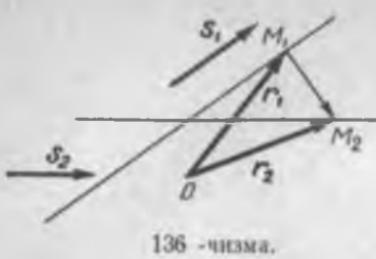
түгри чизиқтардың кесишиш нүктаси топилсін.

Ечиш. (15) шартнинг бажарылышини текшириб күрамын:

$$\begin{vmatrix} 9-1 & 2+2 & -1-2 \\ 2 & 1 & -4 \\ 6 & 3 & 1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 8 & 4 & -3 \\ 2 & 1 & -4 \\ 6 & 3 & 1 \end{vmatrix} = 0$$

(бириңчи ва иккінчи устун элементлари мос тартибда пропорционал). Демек, түгри чизиқтар бир текисликда ётады, шуның учун улар кесишиади. Кесишиш нүктасини топаймын; түгри чизиқтар тенгламаларнин құйидагича ёзамиз:

$$\begin{cases} y = \frac{1}{2}x - \frac{5}{2}, & z = \frac{x}{6} - \frac{5}{2}; \\ y = -\frac{1}{4}z - \frac{3}{2}, & z = \frac{y}{3} - \frac{5}{3}. \end{cases}$$

136 -чизма.

Булардан биринчи учта тенгламани биргаликда өчамиз, натижада

$$x = 3, \quad y = -1, \quad z = -2$$

хосил бўлади. Буларни тўртнинчи тенгламага қўямиз:

$$-2 = \frac{-1}{3} - \frac{5}{3}; \quad -2 = -2.$$

Демак $(3, -1, -2)$ нуқтанинг

координаталари иккала тўғри чизиқнинг тўртала тенгламасини қаноатлантиради, бу нуқта тўғри чизиқларнинг кесишиш нуқтасидир.

85-§. ТЕКИСЛИКЛАР ДАСТАСИННИГ ТЕНГЛАМАСИ

Берилган тўғри чизиқдан ўтадиган текисликлар тўплами текисликлар дастаси дейилади.

Текисликлар дастасининг тенгламасини тузамиз. Тўғри чизиқнинг тенгламалари

$$\begin{aligned} Ax + By + Cz + D &= 0, \\ A_1x + B_1y + C_1z + D_1 &= 0 \end{aligned} \tag{16}$$

бўлсин. Бу тенгламалардан иккинчисини бирор ихтиёрий λ параметрга кўпайтириб биринчисига қўшамиз. Натижада

$$Ax + By + Cz + D + \lambda(A_1x + B_1y + C_1z + D_1) = 0 \tag{17}$$

хосил бўлади. Бу тенглама ўзгарувчи x, y, z координаталарга нисбатан биринчи даражали тенглама бўлиб, текисликни ифодалайди. (16) тўғри чизиқдаги ихтиёрий $M(x, y, z)$ нуқтанинг координаталари (17) тенгламани ҳам қаноатлантиради; бошқача қилиб айтганда (16) тўғри чизиқнинг ҳар бир нуқтаси (17) текисликка ҳам қарашлидир. Демак, (17) текислик (16) тўғри чизиқдан ўтадиган текислиkdir. Аммо λ параметр ихтиёрий бўлгани учун у турли қийматлар олиши мумкин. λ нинг турли қийматларида (17) тенглама (16) тўғри чизиқдан ўтувчи турли текисликларни тасвирлайди. Демак, (17) тенглама (16) тўғри чизиқдан ўтадиган текисликлар дастасининг тенгламасидир. Фазонинг ҳар қандай $M_1(x_1, y_1, z_1)$ нуқтасидан ва (16) тўғри чизиқдан ёлғиз битта текислик ўтади. Бу текислик тенгламасини тузиш учун M_1 нуқтанинг x_1, y_1, z_1 координаталарини (17) тенгламадаги ўзгарувчи x, y, z координаталар ўрнига қўйиб, хосил бўлган тенгламадан λ ни аниқлашмиз.

λ нинг топилган қийматини (17) га қўйиб изланадиган текислик тенгламасини тузамиз. $M_1(x_1, y_1, z_1)$ нуқта (16) тўғри чизиқда ҳам

$$A_1x + B_1y + C_1z + D_1 = 6 \tag{18}$$

текисликда ҳам ётмаслиги керак, чунки бу ҳолда (17) тенгламадан λ ни аниқлаб бўлмайди.

Мисол.

$$x + y - 3z + 5 = 0; \quad 2x - 3y + z - 7 = 0$$

тўғри чизиқдан ва $M(1, 2, 3)$ нуқтадан ўтувчи текислик тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Дастреб берилган тўғри чизиқдан ўтган текисликлар дастасининг тенгламасини тузамиз:

$$x + y - 3z + 5 + \lambda(2x - 3y + z - 7) = 0,$$

Бу текисликлар дастасидан $M(1, 2, 3)$ нуқтадан ўтувчи текисликни ажратиб олишимиз керак. Бундай текисликнинг тенгламасини $M(1, 2, 3)$ нуқтанинг координаталари қаноатлантириши лозим. Шунинг учун текисликлар дастасининг тенгламасидаги x, y, z ўзгарувчи координаталар ўрнига $M(1, 2, 3)$ нуқтанинг координаталарини қўямиз

$$1 + 2 - 3 \cdot 3 + 5 + \lambda(2 - 1 - 3 \cdot 2 + 3 - 7) = 0,$$

бу тенгламадан

$$\lambda = -\frac{1}{8}.$$

λ нинг бу қийматини даста тенгламасига қўямиз:

$$x + y - 3z + 5 - \frac{1}{8}(2x - 3y + z - 7) = 0$$

ёки

$$\frac{3}{4}x + \frac{11}{8}y - \frac{25}{8}z + \frac{47}{8} = 0$$

ёки

$$6x + 11y - 25z + 47 = 0$$

Бу изланаётган текислик тенгламасидир.

86- §. ТЎҒРИ ЧИЗИҚНИНГ ТЕКИСЛИК БИЛАН ТАШКИЛ ҚИЛГАН БУРЧАГИ

Тўғри чизиқ билан унинг текисликдаги проекцияси ташкил қилган бурчакка тўғри чизиқ билан текислик орасидаги бурчак деб айтиласди. Тўғри чизиқнинг тенгламалари

$$\frac{x - a}{m} = \frac{y - b}{n} = \frac{z - c}{p}.$$

текисликнинг тенгламаси эса

$$Ax + By + Cz + D = 0$$

бұлсın. Буларнинг орасидаги бурчак φ бұлсın (137- чизма). Түгри чизиқ билан текисликкінг кесишиг O нүктасынан түғрн чизиқнинг текисликкінг OQ проекциясына ва берилған текисликка перпендикуляр қилип OP түгри чизиқни үтказамиз. Бу ҳолда

$$\angle ROP = \frac{\pi}{2} - \varphi$$

ва

$$\cos\left(\frac{\pi}{2} - \varphi\right) = \sin \varphi.$$

Түгри чизиқ ва текисликкінг берилған тенгламаларига қарандыра түгри чизиқнинг йұналтирувчи вектори проекциялары m, n, p бўлиб, текисликкінг нормал вектори проекциялари A, B, C дир. Иккінчи томондан бу векторлар мос тартибда OR түғрн чизиққа ва OP перпендикулярга параллел, шунинг учун улар орасидаги бурчак $\frac{\pi}{2} - \varphi$ (φ бурчакни O дан $\frac{\pi}{2}$ гача үзғарди деб қабул қиласиз).

Икки вектор орасидаги бурчак косинусини топиш формуласынан күра ($\cos\left(\frac{\pi}{2} - \varphi\right) = \sin \varphi$ бўлгани учун)

$$\sin \varphi = \frac{|Am + Bn + Cp|}{\sqrt{m^2 + n^2 + p^2} \cdot \sqrt{A^2 + B^2 + C^2}}; \quad (19)$$

($0 < \varphi < \frac{\pi}{2}$ бўлгани учун формула суратидаги ифоданинг абсолют қиймати олинди). Бу формула түгри чизиқ билан текислик орасидаги бурчакни аниқлади. Агар түгри чизиқ билан текислик бир-бирига параллел бўлса, у ҳолда түгри чизиқнинг йұналтирувчи вектори билан текисликкінг нормал вектори бир-бирига перпендикуляр булади, яъни

$$Am + Bn + Cp = 0. \quad (20)$$

Бу шарт түгри чизиқ билан текисликкінг параллеллик шартидир.

Агар түгри чизиқ текисликка перпендикуляр бўлса, уларнинг йұналтирувчи вектори билан нормал вектори бир-бирига параллел булади. Шунинг учун

$$\frac{A}{m} = \frac{B}{n} = \frac{C}{p}. \quad (21)$$

Бу түгри чизиқ билан текисликкінг перпендикулярлик шартидир.

1- мисол. $y = 2x + 1$, $2z = 5x + 6$ түгри чизиқ ва $x + 2y - z + 3 = 0$ текислик орасидаги бурчак топилсин.

Ечиш. Түгри чизиқ тенгламаларини каноник күриннеше келтирамиз:

$$\frac{x}{1} = \frac{y-1}{2} = \frac{z-3}{\frac{5}{2}}.$$

Демак, $m = 1$, $n = 2$, $p = \frac{5}{2}$.

Текислик тенгламасига қараганда

$$A = 1, B = 2, C = -1.$$

Буларни (19) формулага құйымыз.

$$\sin \varphi = \frac{\left| 1 \cdot 1 + 2 \cdot 2 + (-1) \cdot \frac{5}{2} \right|}{\sqrt{1^2 + 2^2 + \left(\frac{5}{2}\right)^2} \cdot \sqrt{1^2 + 2^2 + (-1)^2}}$$

Әки

$$\sin \varphi = \frac{5}{3\sqrt{30}}.$$

2- мисол. (a, b, c) нүктадан үтиб,

$$Ax + By + Cz + D = 0$$

текислика параллел бүлган ҳамма түгри чизиқтар геометрик үрнининг тенгламаси тузилсін.

Ечиш. 1- усул (векторлар усули). (a, b, c) нүктаның радиус векторини r_1 билан, берилған текисликтің нормал векторини n билан, изланған түгри чизиқнинг йұналтирувчи векторини s билан белгилаймиз. Бу ҳолда (a, b, c) нүктадан үтиб, s га параллел бүлган түгри чизиқ тенгламасы:

$$r = r_1 + st.$$

Бу түгри чизиқ берилған текислика параллел бүлгани учун s вектор билан n вектор бир-бирига перпендикуляр, яғни

$$n \cdot s = 0.$$

Буни әзтиборга олиб, түгрн чизиқ тенгламасининг иккала томониши n векторга скаляр күпайтырамиз. Натижада

$$rn = r_1 n + ns t$$

әки

$$(r - r_1) n = 0$$

жоснл бүлади.

Бу тенглама радиус-вектори r_1 булган нүктадан утывчи, нормал вектори n булган текислик тенгламасидир. Демак, изланатын геометрик ўрин текислик экан. Бу тенгламани координаталар шаклида ёзиш мумкин:

$$A(x - a) + B(y - b) + C(z - c) = 0.$$

2- усул. (a, b, c) нүктадан утган ҳар қандай түгри чизиқтардың тенгламалари

$$\frac{x - a}{m} = \frac{y - b}{n} = \frac{z - c}{p}.$$

Изланатын түгри чизиқтар билан берилған текисликкінг параллеллик шарты

$$Am + Bn + Cp = 0.$$

Бу тенгликкінде m, n, p ўрнига түгри чизиқ тенгламасидаги уларға пропорционал булған $x - a, y - b, z - c$ ни құйсак

$$A(x - a) + B(y - b) + C(z - c) = 0$$

жосыл булади.

3- мисол.

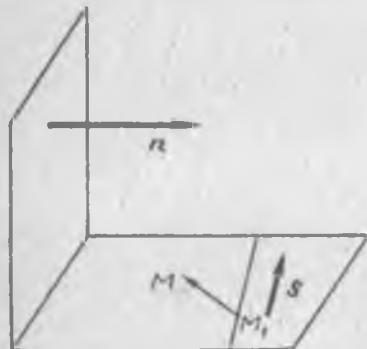
$$\frac{x - 4}{2} = \frac{y + 2}{1} = \frac{z - 3}{4}$$

түгри чизиқдан үтиб,

$$x - 3y + 5z = 4$$

текисликка перпендикуляр текислик тенгламасы түзилсін.

Е чиши. Изланатын текислик берилған түгри чизиқдан үтгани учун бу түгри чизиққа қарашлы $M_1(4, -2, 3)$ нүктадан ҳам утады ва түгри чизиқтың йұналтирувчи вектори булған $s\{2, 1, 4\}$ векторға параллел болып, берилған текисликкінг $n\{1, -3, 5\}$ нормал векторига ҳам параллел. $M(x, y, z)$ изланатын текисликкінг ихтиерий нүктасы

138- чизма.

Бул сипаттастырылған векторлар компланар векторлардир (138- чизма). Шуннинг учун уларның араш күпайтмасы нолға тең:

$$\overline{M_1M} \cdot s \cdot n = 0$$

ёки координаталар шаклида

$$\begin{vmatrix} x - 4 & y + 2 & z - 3 \\ 2 & 1 & 4 \\ 1 & -3 & 5 \end{vmatrix} = 0;$$

бундан

$$17(x - 4) - 6(y + 2) - 7(z - 3) = 0$$

ёки

$$17x - 6y - 7z - 59 = 0$$

ҳосил бўлади.

4- мисол.

$$\frac{x-2}{2} = \frac{y-1}{1} = \frac{z-3}{2}$$

ва

$$\frac{x+1}{2} = \frac{y-1}{2} = \frac{z}{2}$$

параллел тўғри чизиқлардан ўтувчи текислик тенгламаси ту- зилсин.

Е ч и ш. Изланаётган текислик берилган параллел тўғри чизиқлардаги $(2, 1, 3)$, $(-1, 1, 0)$ нуқталардан ўтади. M_1 нуқ- тадан ўтувчи текисликлар дастаси

$$A(x - 2) + B(y - 1) + C(z - 3) = 0. \quad (\alpha)$$

Бу дастага қарашли бўлиб $M_2(-1, 1, 0)$ нуқтадан ўтувчи текислик

$$A(-1 - 2) + B(1 - 1) + C(0 - 3) = 0$$

ёки

$$3A + 0B + 3C = 0 \quad (\beta)$$

шартни қаноатлантиради. Бундан ташқари, изланаётган текислик берилган параллел тўғри чизиқлардан ўтади, яъни уларнинг ҳар бирига параллеллик шартини қаноатлантиради:

$$2A + 1 \cdot B + 2C = 0. \quad (\gamma)$$

A, B, C номаълум коэффициентларни аниқлаш учун бир жи- насли учта $(\alpha), (\beta), (\gamma)$ тенглама системаси ҳосил бўлади. Бу системанинг нолдан фарқли ечимининг мавжудлиги шартидан фойдаланамиз:

$$\begin{vmatrix} x - 2 & y - 1 & z - 3 \\ 3 & 0 & 3 \\ 2 & 1 & 2 \end{vmatrix} = 0$$

ёки

$$x - z + 1 = 0.$$

87- §. ТҮГРИ ЧИЗИҚ БИЛАН ТЕКИСЛИКНИНГ КЕСИШИШИ

Берилган

$$\frac{x-a}{m} = \frac{y-b}{n} = \frac{z-c}{p} \quad (22)$$

түгри чизиқнинг берилган

$$Ax + By + Cz + D = 0 \quad (23)$$

текислик билан кесишган нуқтасини топайлик, яъни (22), (23) тенгламалар системасининг ечимларини топайлик. (22), (23) тенгламалар системасини параметр кпритиш йўли билан ечиш қулай. (22) пропорциянинг умумий қийматини t билан белгилаймиз:

$$\frac{x-a}{m} = \frac{y-b}{n} = \frac{z-c}{p} = t.$$

Бу тенгламалардан:

$$x = a + mt; \quad y = b + nt; \quad z = c + pt. \quad (24)$$

x, y, z нинг бу қийматларини (23) тенгламага қоямиз:

$$A(a + mt) + B(b + nt) + C(c + pt) + D = 0$$

еки

$$Aa + Bb + Cc + D + t(Am + Bn + Cp) = 0.$$

Бу тенгламадан

$$t = -\frac{Aa + Bb + Cc}{Am + Bn + Cp}. \quad (25)$$

t нинг бу қийматини (24) тенгламаларга қўйиб, берилган түгри чизиқ билан текисликнинг кесишини нуқтасининг координаталарини топамиз.

Агар (25) формулада

$$Am + Bn + Cp \neq 0$$

бўлса, аниқ битта қиймат ҳосил бўлади ва шунинг учун түгри чизиқ билан текислик битта нуқтада кесишиди.

Агар

$$Am + Bn + Cp = 0$$

булиб

$$Aa + Bb + Cp + D \neq 0$$

булса, биринчи тенглилкка кўра, түгри чизиқ текисликка паралел ва иккинчи тенгсизлик эса түгри чизиқдаги (a, b, c) нуқтанинг текисликда ётмаслигини билдиради. Демак, түгри чизиқ билан текислик кесишимайди.

Агар

$$Am + Bn + Cp = 0,$$
$$Aa + Bb + Cc + D = 0$$

шартлар бажарылса, бу түгри чизиқ билан текислик үзаро параллел ва текислик түгри чизиқдаги (a, b, c) нүктадан үтади. Демак, түгри чизиқ текислике өтади.

1- мисол.

$$\frac{x-1}{2} = \frac{y+2}{3} = \frac{z+1}{2} \text{ түгри чизиқ билан } 3x + 5y - z + 8 = 0$$

текисликкінг кесишигін нүктасы топилсін.

Ечиш. t параметр кириптамыз:

$$\frac{x-1}{1} = \frac{y+2}{3} = \frac{z+1}{2} = t.$$

Бу тенгламалардан x, y, z ни топамыз:

$$x = 2t + 1, y = 3t - 2, z = 2t - 1.$$

Буларни берилген текислик тенгламасындаңа құямыз:

$$3(2t + 1) + 5(3t - 2) - (2t - 1) + 8 = 0$$

еки

$$19t = -2, t = -\frac{2}{19}.$$

Демак,

$$x = -2 \cdot \frac{2}{19} + 1 = \frac{15}{19};$$

$$y = -3 \cdot \frac{2}{19} - 2 = -\frac{44}{19};$$

$$z = -2 \cdot \frac{2}{19} - 1 = -\frac{23}{19}.$$

Шундай қилиб, берилген түгри чизиқ билан текислик $\left(\frac{15}{19}, -\frac{44}{19}, -\frac{23}{19}\right)$ нүктада кесишиади.

2- мисол.

$$y = 2x + 5, \quad z = 3x - 6$$

түгри чизиқ билан

$$5x - 3y + z + 7 = 0$$

текисликкінг кесишигін нүктасы топилсін.

Ечиш. Бу мисолни параметр кириптасдан ечиш қулайроқ. Түгри чизиқ тенгламаларидан y, z ның ифодаларини текислик тенгламасындаңа құямыз:

$$5x - 3(2x + 5) + (3x - 6) + 7 = 0$$

еки

$$2x - 14 = 0,$$

бундан

$$x = 7.$$

Демак,

$$y = 2 \cdot 7 + 5 = 19, \quad z = 3 \cdot 7 - 6 = 15.$$

Шундай қилиб берилған түгри чизік билан текислик (7, 19, 15) нүктада кесишади.

Машқлар

1. $M(1, -2, 3)$ нүктадан ўтиб, $s(4, 3, 5)$ векторга параллел түгри чизіккінг каноник тенгламалариниң өзінің.

2. $\frac{x+1}{3} = \frac{y-3}{5} = \frac{z}{2}$ түгри чизіккінг қайси нүктадан ўтганини ва йұналтирувчи векторнин анықланғ.

3. Қуйнагы түгри чизікларыннің каноник тенгламалари параметрик шактада өзілсін:

$$1) \frac{x-2}{3} = \frac{y+2}{5} = \frac{z-1}{1}; \quad 2) \frac{x+3}{1} = \frac{y-5}{3} = \frac{z-4}{2};$$

$$3) \frac{x}{6} = \frac{y-1}{7} = \frac{z+1}{2}; \quad 4) \frac{x-1}{2} = \frac{y-3}{3} = \frac{z-2}{4}.$$

4. Түгри чизіклар берилған:

$$1) \begin{cases} x = z - 2, \\ y = 3 - 2z. \end{cases} \quad 2) \frac{z-2}{3} = \frac{y-1}{2} = \frac{z-5}{1}.$$

Бу түгри чизікларыннің xOy , xOz ва yOz текисліктердегі изларини топинг.

5. Түгри чизік $x - 3y + 2z - 4 = 0$, $3x - y + 4z - 5 = 0$ тенгламалар билан берилған. Бу түгри чизіккінг каноник, параметрик ҳамда проекциялар шаклидеги тенгламалариниң өзінің.

6. $A(1, 2, 3)$ нүктадан чиқиб $v(3, 2, 1)$ тезлік билан түгри чизік 'бүйінча қарата' қылувчи нүкта траекториясыннің тенгламасини тузинг.

7. $x = 5$, $y = 2$ түгри чизіктерін ясанып ва уннан жоғалтирувчи вектори ҳамда жоғалтирувчи косинусларини топинг.

8. Түгри чизікларыннің вазияттнини ва нұнайтирувчи векторларыннің анықланғ.

$$1) \begin{cases} x - y + z = 0, \\ 2x + 3y - z = 0; \end{cases} \quad 2) \begin{cases} 3x - 4 = 0, \\ y - 2 = 0. \end{cases}$$

9. $A(3, -1, -2)$ ва $(-1, 2, 3)$ нүкталардан ўтувчи түгри чизіккінг тенгламасын тузилсін ва түгри чизік ясалсін.

10. $M(2, -2, 3)$ ва $N(1, -3, 4)$ нүкталардан ўтган түгри чизік тенгламасын тузинг ва уннан жоғалтирувчи косинусларини топинг.

11. Түгри чизіклар орасидеги бурчактар анықланғ:

$$1) \begin{cases} x + 2y - 3z + 4 = 0, \\ x - y - 2z + 5 = 0 \end{cases} \quad \text{ҳамда} \quad \begin{cases} 3x - 5y + z - 2 = 0, \\ 2x - 3y - z - 3 = 0. \end{cases}$$

$$2) \begin{cases} x - 2y - 5 = 0, \\ y - z + 1 = 0 \end{cases} \quad \text{ҳамда} \quad \begin{cases} 2x - 3y + 5 = 0, \\ 2y + z - 3 = 0. \end{cases}$$

12. Түгри чизиқлар орасидаги бурчакни анықланы:

$$1) \frac{x-3}{1} = \frac{y+7}{2} = \frac{z-4}{2} \text{ ва } \frac{x+5}{2} = \frac{y-7}{6} = \frac{z+4}{-3};$$

$$2) \begin{cases} y = \frac{3}{2}x + 5, \\ y = \frac{1}{2}z + 1 \end{cases} \text{ ва } \begin{cases} y = -2x + 2, \\ y = 3z - 17. \end{cases}$$

13. (1, 2, -3) нүктадан ўтиб, $x - 2y - 1 = 0$, $2z - y - 1 = 0$ түгри чизиққа параллел түгри чизиқ тенгламасини өзинг.

14. $x = 2t$, $y = 3t$, $z = t$ түгри чизиқ билан $x = t$, $y = 1 - t$, $z = 1 + t$ түгри чизиқ бир-бирига перпендикуляр эканынгын күрсатынг.

15. (1, -4, 5) нүктадан Oz ўққа ўтказылган перпендикулярнинг тенгламасини өзинг.

16. $M(2, 3, 4)$ нүктадан $\frac{x-3}{4} = \frac{y+2}{3} = \frac{z-1}{5}$ түгри чизиққача бүлгап масофани топинг.

17. Құйидеги түгри чизиқлар битта текисликда ётадими?

$$1) \frac{x-1}{1} = \frac{y-3}{-1} = \frac{z+6}{4} \text{ ҳамда } \frac{x-4}{5} = \frac{y-7}{2} = \frac{z+1}{13},$$

$$2) \begin{cases} 5x - 3z = 0, \\ 5y + z - 35 = 0 \end{cases} \text{ ҳамда } \begin{cases} 3x - z - 8 = 0, \\ 3y - 2z + 5 = 0. \end{cases}$$

$$3) \begin{cases} 4x + z - 1 = 0, \\ x - 2y + 3 = 0 \end{cases} \text{ ҳамда } \begin{cases} 3x + y - z + 4 = 0, \\ y + 2z - 8 = 0. \end{cases}$$

18. (2, -3, 1) нүктадан ўтиб,

$$\frac{x-1}{2} = \frac{y+2}{3} = \frac{z-1}{4} \text{ ҳамда } \frac{x+2}{1} = \frac{y-3}{2} = \frac{z+3}{2}$$

түгри чизиқлар билан кесишуви түгри чизиқ тенгламасини тузинг.

19. $A(1, 2, -3)$ нүктадан $\frac{x-2}{2} = \frac{y-3}{1} = \frac{z-1}{3}$ түгри чизиққа тушірилған перпендикулярнинг тенгламасини тузинг.

20. $\frac{x-1}{2} = \frac{y-3}{4} = \frac{z+1}{3}$ түгри чизиқ билан $\frac{x+4}{3} = \frac{y-7}{4} = \frac{z}{2}$ түгри чизиқни кесиб ўтувчи ҳамма түгри чизиқлар орасидан $\frac{x+3}{5} = \frac{y-2}{6} = \frac{z-7}{1}$ түгри чизиққа параллел түгри чизиқни топинг.

21. $x - 2y + 3z - 5 = 0$, $3x + 5y - 4z - 7 = 0$ түгри чизиқдан ва $(0, 1, 2)$ нүктадан ўтган текислик тенгламасини тузинг.

22. (3, 2, -1) нүктадан ҳамда $\frac{x-2}{3} = \frac{y-3}{2} = \frac{z+1}{4}$ түгри чизиқдан ўтувчи текислик тенгламасини тузинг.

23. $\frac{x-1}{1} = \frac{y+2}{2} = \frac{z-2}{2}$ түгри чизиқ билан $2x - 4y + 4z - 1 = 0$ текислик орасидаги бурчакни топинг.

24. (4, 5 - 6) нүктадан

$$1) x - y + z - 5 = 0; \quad 2) x - 2y - 3 = 0; \quad 3) y - 5 = 0$$

текисликка тушірилған перпендикулярнинг тенгламасини тузинг.

25. (2, -3, 1) нүктадаң ўтиб,

$$\frac{x-2}{5} = \frac{y-1}{4} = \frac{z-2}{-1}$$

тұғри чизиққа перпендикуляр текисликнинг тенгламасини тузинг.

26. $\frac{x-3}{2} = \frac{y+4}{n} = \frac{z-1}{6}$ тұғри чизик $4x + 2y - 5z + 6 = 0$ текислик-ка параллел жойлашиши учун n индең қиймати қандаң бұлиши керәк?

27. (3, 4, -2) нүктадан ўтиб, $\frac{x-1}{2} = \frac{y-2}{3} = \frac{z-3}{4}$ ҳамда $\frac{x+1}{1} = \frac{y+2}{2} = \frac{z-3}{-3}$ тұғри чизиқтарға параллел текисликнинг тенгламасини тузинг.

28. $\frac{x-3}{2} = \frac{y-2}{3} = \frac{z+2}{-2}$ тұғри чизик билан

$$x - 2y + z - 2 = 0$$

текисликнинг кесишган нүктасини топинг.

29. (3, 1, 2) нүктадан ҳамда

$$\frac{x+1}{4} = \frac{y-1}{2} = \frac{z}{3}$$

тұғри чизиқдан ўтувчи текислик тенгламасини тузинг.

30. $\frac{x-2}{3} = \frac{y-1}{1} = \frac{z+1}{2}$ ҳамда $\frac{x+2}{3} = \frac{y-4}{1} = \frac{z-1}{2}$

параллел тұғри чизиқтардан ўтувчи текислик тенгламасини тузинг.

Үн иккинчи боб ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ СИРТЛАР

88- §. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ СИРТНИНГ УМУМИЙ ТЕНГЛАМАСИ

Биз IX бобда фазодаги сиртнинг қандай тенглама билан ифодаланишини, ясовчиси координата үқларидан бирига параллел цилиндрик сиртларнинг тенгламаларини, сиртларнинг кесишган чизиқлари, сиртларнинг кесишган нуқтасини аниқлаш масалалари билан танишган эдик.

Бу бобда иккинчи тартибли сиртларнинг тенгламалари ва бу тенгламаларнинг күренишига қараб, сиртларнинг фазодаги шаклини аниқлаш масалаларини күрамиз.

Тұғри бурчаклы Декарт системасыда үзгаруучи x , y , z координаталарга нисбатан иккинчи даражали алгебраик тенглама билан тасвирланған сиртлар иккинчи тартибли сиртлар деб аталади,

x , y , z үзгаруучиларга нисбатан иккинчи даражали алгебраик тенгламанинг умумий куриниши

$$Ax^2 + By^2 + Cz^2 + Dxy + Exz + Fyz + Gx + Hy + Kz + L = 0. \quad (1)$$

Бу тенгламада A, B, C, D, E, F коэффициентларнинг каміда биттаси нолдан фарқылы булиши керак,

Агар бирор сирт битта Декарт системасыда n - даражали алгебраик тенглама билан тасвирланса, у сирт бошқа бир Декарт системасыда χ ам n - даражали алгебраның тенглама билан тасвирланади¹.

n - даражали алгебраның тенглама билан тасвирланған сирт n -тартибли сирт дейилади.

Биз содда куринишдеги иккинчи даражали тенгламаларнинг баъзиларини текширамиз.

89- §. АЙЛАНМА СИРТ

Кейинги параграфда қараладиган иккинчи тартибли сиртлар баъзи ҳолларда айланма сиртни тасвирлайди. Бу параграфда айланма сирт ҳақида тушунча киритамиз.

¹ Бу 30- § даги каби 2- тартибли чизиқтар учун күрсатылғандең исбот қилинади, шунинг учун бу ерда уни исбот қылмаймиз.

уО_z текисликда бирор L чизик (139- чизма).

$$F(Y, Z) = 0$$

тenglamama билан берилган бўлсин. L чизиқнинг Oz ўқ атрофида айланishiдан ҳосил бўлган сирт tenglamasini tuzamiz. Соддалик учун чизиқнинг ҳамма нуқталарни учун $Y > 0$ деб фараз қиласлил.

$M(x, y, z)$ нуқта изланадаги айланма сиртнинг ихтиёрий нуқтаси бўлсин. Бу нуқтани L чизиқнинг бирор $N(O, Y, Z)$ нуқтасининг айланishi пайтидаги бирор ҳолати деб қараш мумкин.

N нуқта Oz ўқ атрофида айланishi natижасида маркази $P(O, Oz)$ нуқтада бўлиб, радиуси Y га teng бўлган айланади; бу айланада ҳамма вақт xOy текисликка параллел текисликда ётади. Шунинг учун M ва N нуқталарнинг аппликаталари бир хил, яъни $Z = z$.

Икки нуқта орасидаги масофаки топиш формуласига кўра

$$PM = \sqrt{x^2 + y^2}.$$

PM ва PN лар айлананинг радиуси бўлгани учун

$$PM = PN = Y.$$

Демак,

$$Y = \sqrt{x^2 + y^2}.$$

Z ва Y ларнинг ифодаларнини L чизик tenglamasiga қўямиз, natижада айланма сирт tenglamasi:

$$F(\sqrt{x^2 + y^2}, z) = 0$$

куринишга келади.

Агар L чизиқнинг ҳамма нуқталари учун $Y \geq 0$ бўлмаса, у ҳолда $Y < 0$ бўлиши мумкин эди, бу ҳолда $PN = -Y$ ёки

$$Y = -\sqrt{x^2 + y^2}.$$

Бу ҳолда айланма сирт tenglamasi

$$F(-\sqrt{x^2 + y^2}, z) = 0$$

куринишда бўлади.

Иккала ҳолни бирлаштириб, уО_z текисликдаги L чизиқнинг Oz ўқ атрофида айланishiдан ҳосил бўлган айланма сиртнинг tenglamasini умуман

$$F(\pm \sqrt{x^2 + y^2}, z) = 0$$

куринишда ёзамиз.

Шундай қилиб, уОз текисликдаги L чизиқнинг Oz ўқ атрофида айланнишдан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламасини тузиш учун чизиқ тенгламасидаги у ни $\pm \sqrt{x^2 + y^2}$ билан алмаштирилади.

Бошқа координаталар текислигидаги текис чизиқларнинг бирор координата ўқи атрофида айланнишдан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламаси шу қондага ухшаш қонда билан тузилади.

1- мисол. $y = z$ тўғри чизиқнинг Oz ўқ атрофида айланнишдан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Юқоридаги қондага асосан тўғри чизиқ тенгламасидаги у ни $\pm \sqrt{x^2 + y^2}$ билан алмаштирамиз:

$$\pm \sqrt{x^2 + y^2} = z$$

еки

$$x^2 + y^2 - z^2 = 0.$$

Бу изланаётган айланма сирт тенгламасидир. Айланма сирт доиравий конус сирт экани равшан.

2- мисол. $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{c^2} = 1$ эллипснинг Ox ўқ атрофида айланнишдан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Эллипс тенгламасидаги z ни $\pm \sqrt{y^2 + z^2}$ билан алмаштирамиз: $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2 + z^2}{c^2} = 1$.

Агар берилган эллипсни Oz ўқ атрофида айлантирасак,

$$\frac{x^2 + y^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$$

ҳосил бўлади. Бу айланма сирт айланма эллипсоид дейилади. $a > c$ бўлса, чўзиқ айланма эллипсоид, $a < c$ бўлса, сиқиқ айланма эллипсоид ҳосил бўлади. $a = c$ бўлганда бу сиртлар сферага айланади.

3-мисол. $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$ гиперболанинг Oz ўқ атрофида айланнишдан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламаси тузилсин.

Ечиш. Бу мисолда у ни $\pm \sqrt{y^2 + z^2}$ билан алмаштирамиз. Натижада

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2 + z^2}{b^2} = 1$$

тенглама ҳосил бўлади. Бу сирт икки ковакли гиперболоид дейилади.

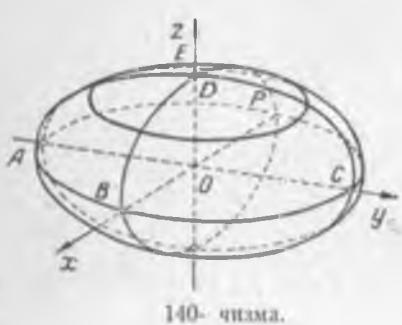
90- §. ЭЛЛИПСОИД

Түгри бурчакли Декарт системасида

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 \quad (2)$$

тенглама билан тасвирланган сирт эллипсоид дейилади. a, b, c өзүнүүдөн туратын ярим ўқларидир. Эллипсоид қандай шаклдагы сирт эканлыгини параллел кесимлар ёрдамнда текшира-миз (140- чизма).

Дастлаб эллипсоиддин xOy текислик билан кесамиз. Бу текисликкүнүн тенгламаси $z = 0$. Шуннинг учун (2) тенглама

мада $ABCD$ эллипс).

Шунга үхшаш (1) эллипсоиддин xOz ва yOz текисликлар билан кессак, кесимда

$$\begin{cases} \frac{x^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1, \\ y = 0 \end{cases} \quad (4)$$

ва

$$\begin{cases} \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1, \\ x = 0 \end{cases} \quad (5)$$

эллипслар ҳосил бўлади.

Энди (2) эллипсоиддин xOy текисликка параллел $z = h$ текислик билан кесамиз. Кесимда

$$\begin{cases} \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1 - \frac{h^2}{c^2}, \\ z = h \end{cases} \quad (6)$$

чизиқ ҳосил бўлади. Бу чизиқ ярим ўқлари

$$a_1 = a \sqrt{1 - \frac{h^2}{c^2}}, \quad b_1 = b \sqrt{1 - \frac{h^2}{c^2}}$$

бүлган эллипсни билдиради. Бунда h нинг қиймати 0 дан $\pm c$ гача ўзгара олади, чунки $|h| > c$ бўлса, a_1, b_1 нинг қийматлари мавҳум бўлиб қолади, $h = 0$ бўлганда (6) тенглама (3) тенгламага айланади ва xOy текисликдаги эллипсни тасвирлайди. $|h| = c$ бўлганда эса (6) эллипс Oz ўқдаги $(0, 0 \pm c)$ нуқтага айланади ва $z = \pm c$ текислик эллипсоиднинг бу нуқтасига уринма текислик бўлади.

Бундан кўринадики, $z = h$ кесувчи текислик xOy текисликдан узоқлашиб борган сари кесимда ҳосил бўлган эллипслар кичиклашиб боради ва $|h| = c$ бўлганда нуқтага айланади.

Эллипсоидни yOz , xOz текисликлар билан кесганимизда ҳам шунга ўхшаш ҳоллар юз беради.

Бу текширишлар эллипсоид 140- чизмадаги кўринишда бўлишини билдиради.

(2) эллипсоид тенгламасида x, y, z нинг квадратлари қатнашади, шунинг учун координаталар боши O эллипсоиднинг симметрия маркази, xOy , yOz ва xOz текисликлар унинг симметрия текисликлари ва Ox, Oy, Oz ўқлар симметрия ўқлари бўлади.

Агар a, b ва c лар бир-бирига тенг бўлмаса, (2) эллипсоид ўч ўқли эллипсоид дейилади (140- чизмада $OB = a$, $OC = b$, $OE = c$).

Агар $a = b$ бўлса, $ABCD$ эллипс айлана бўлиб (2) тенглама

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 \quad (7)$$

куринишга келади. Бу эллипсоид ушбу

$$\frac{y^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$$

эллипснинг Oz ўқ атрасфига айланishiдан ҳосил бўлади деб қараш мумкин.

(7) эллипсоидни xOy текисликка параллел бўлган $z = h$ текислик билан кессак, кесимда

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = a^2 \left(1 - \frac{h^2}{c^2}\right), \\ z = h \end{cases}$$

айлана ҳосил бўлади.

Агар $a < c$ бўлса, (7) эллипсоид сиқиқ айланма эллипсоид, $a > c$ бўлганда эса чўзиқ айланма эллипсоид дейилади, $a = b = c$ бўлган эллипсоид сферага айланади.

1- мисол. $5x^2 + 15y^2 + 25z^2 - 75 = 0$ тенглама қандай сиртни тасвирлайди.

Ечиш. Тенгламанинг иккала томонини 75 га бўлиб, уни

$$\frac{x^2}{15} + \frac{y^2}{5} + \frac{z^2}{3} = 1$$

шаклга келтирамиз. Демак, берилган тенглама уқлари $a = \sqrt{15}$, $b = \sqrt{5}$, $c = \sqrt{3}$ бўлган уч ўқли эллипсоид.

2- мисол. $16x^2 - 64x + 3y^2 - 6y + 16z^2 + 19 = 0$ тенглама қандай сиртни тасвирлағанди?

Е чи ш. Тенгламанинг чап томонида бир хил ўзгарувчиларнинг тула квадратларини ажратамиз. Натижада

$$16(x-2)^2 + 3(y-1)^2 + 16z^2 - 48 = 0$$

ҳосил бўлади. Энди координата бошини $(2, 1, 0)$ нуқтага, координата ўқларини эса эски координата ўқларига параллел кучириб, тенгламани янги $x'oy'$ системага нисбатан ёзамиз. Тенглама

$$16x'^2 + 3y'^2 + 16z'^2 - 48 = 0$$

кўриннишни олади. Бу тенгламани

$$\frac{x'^2}{3} + \frac{y'^2}{16} + \frac{z'^2}{3} = 1$$

ёки

$$\frac{x'^2}{3} + \frac{z'^2}{16} + \frac{y'^2}{3} = 1$$

шаклда ёзиш мумкин. Бу айланма эллипсоиддир.

91- §. БИР ПАЛЛАЛИ ГИПЕРБОЛОИД

Тугри бурчакли Декарт системасида

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1 \quad (8)$$

тенглама билан тасвирланган сирт бир паллали гиперболоид деб аталади.

Бир паллали гиперболондни xOy текислик билан кессак, кесимда

$$\begin{cases} \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1, \\ z = 0 \end{cases} \quad (9)$$

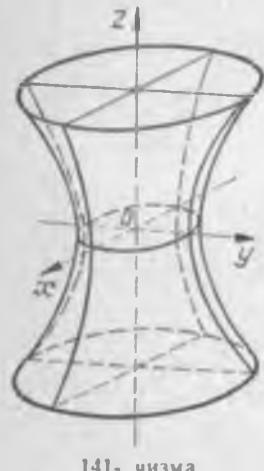
чизиқ ҳосил бўлади. Бу чизиқ эллипсдир (141- чизма).

Агар уни xOy текисликка параллел

$$z = h$$

текислик билан кессак, кесимда

$$\begin{cases} \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1 + \frac{h^2}{c^2}, \\ z = h \end{cases} \quad (10)$$

Эллипс ҳосил бұлади. Бу эллипснинг ярим үқлари

$$a_1 = a \sqrt{1 + \frac{h^2}{c^2}}, \quad b_1 = b \sqrt{1 + \frac{h^2}{c^2}}$$

лардан иборат. Бундан h нинг қиymати 0 дан ∞ гача ўзгариб борғанда a_1, b_1 ярим үқлар ҳақиқий қиymаттаға әга бұла олади. (8) гиперболоидні $z = h$ текислик билан кесгандан ҳосил бўладиган бу эллипсларнинг xOy текисликдан узоқлашган сарн катталашиб боришини ва бу эллипслардан энг кичиги xOy текисликдаги (9) эллипс эканини билдиради. Энди (8) гиперболоидні xOz ва yOz текисликлар билан кесамиз.

Кесимда

$$\begin{cases} \frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1, \\ x = 0 \end{cases} \quad (11)$$

ва

$$\begin{cases} \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1, \\ x = 0 \end{cases} \quad (12)$$

гиперболалар ҳосил бўлади. Булардан (11) гиперболанинг ҳақиқий ўқи Ox ўқ бўлиб, (12) гиперболанинг ҳақиқий ўқи Oy ўқидир.

(10) тенглама билан тасвирланган эллипснинг ярим үқлари (11), (12) гиперболанинг ҳақиқий үқлари a, b ларга пропорционал бўлиб ўзгаради. Шунинг учун бир паллали гиперболоид (10) эллипснинг xOy текисликка параллел ҳаракатидин ва бу ҳаракат пайтида у (11) ва (12) гиперболалар шохлари бўйича сирпаниб боришидан ҳосил бўлади, деб айта оламиз.

Бу текшириш бир паллали гиперболоид 141-чизмада кўрсатилган чексиз узун ва xOy текисликдан узоқлашган сарн кенгайиб борувчи трубкасимон сирт эканини билдиради.

a, b, c лар бир ковакли гиперболоиднинг ярим үқлари дешилади. $a = b$ бўлганда (9) тенглама маркази Oz ўқда бўлган айланага айланади. Шунинг учун $a = b$ бўлганда бир паллали гиперболоидні (11) ёки (12) гиперболаларнинг Oz ўқ атрофида айланishiдан ҳосил бўлган сирт деб қараса бўлади. Бу сиртнинг тенгламаси

$$\frac{x^2 + y^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1.$$

Мисол. $x^2 - 5y^2 - 5z^2 + 25 = 0$ тенглама билан берилган сиртнинг шакли аниқлансан.

Ечиш. Тенгламанинг иккала томонини — 25 га бўламиз, у ҳолда

$$-\frac{x^2}{25} + \frac{y^2 + z^2}{5} = 1.$$

Демак, берилган тенглама айлашиш ўки Ox ўқ бўлган бир коvakли гиперболоиднинг тенгламасидир.

92- §. ИККИ ПАЛЛАЛИ ГИПЕРБОЛОИД

Туғри бурчакли Декарт системасида

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = -1 \quad (13)$$

тенглама билан тасвирланган сирт икки паллали гипербoloид деб аталади.

Бу сиртни xOz , yOz текисликлар билан кессак, кесимда

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{z^2}{c^2} - \frac{x^2}{a^2} = 1, \\ y = 0 \end{array} \right. \quad (14)$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{z^2}{c^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1, \\ x = 0 \end{array} \right. \quad (15)$$

гиперболалар ҳосил бўлади. Бу гиперболаларнинг иккаласининг ҳам ҳақиқий ўки Oz ўқ бўлиб, улар Oz ўқни $(0, 0, c)$ ва $(0, 0, -c)$ нуқталарда кесиб ўтади. Энди (13) сиртни xOy текисликка параллел бўлган

$$z = h$$

142- чизма. текислик билан кесамиз (142- чизма). Кесимда

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = \frac{h^2}{c^2} - 1, \\ z = h \end{array} \right. \quad (16)$$

эллипс ҳосил бўлади. Бу эллипснинг ярим ўқлари

$$a_1 = a \sqrt{\frac{h^2}{c^2} - 1} \text{ ва } b_1 = b \sqrt{\frac{h^2}{c^2} - 1}$$

булиб, $|h| \geq c$ бўлганда улар ҳақиқий, $|h| < c$ бўлганда мавжум сон бўлади. $|h|$ нинг қиймати c дан сонара гача ўзгарганда a_1 ва b_1 ярим ўқлар О дан сонара ўсиб боради, яъни (16) эллипс $(0, 0, c)$ нуқтада нуқтага айланаб c ўсиб борган сари эллипснинг ўқлари ҳам, ўзи ҳам катталашиб боради. Шундай

қилиб, икки паллали гиперболонд иккита чуқур эллиптик ваза ёки коса шаклидаги сиртдан иборат экани келиб чиқади (142- чизма).

a, b, c сонлар икки паллали гиперболонднинг ярим ўқлари дейилади.

Агар $a = b$ бўлса, (13) тенглама

$$\frac{x^2 + y^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = -1$$

кўринишни олади ва бу тенглама билан тасвирланган сирт (14) ва (15) гиперболаларнинг Oz ўқ атрофида айланишидан ҳосил бўлган икки паллали гиперболоидни тасвирлайди (чунки бу ҳолда (16) тенглама айлана тенгламаси бўлади).

Мисол. $2x^2 + 4y^2 - 6z^2 + 24 = 0$ тенглама билан қандай сирт тасвирланади?

Е ч и ш. Тенгламанинг иккала томонини 24 га бўлиб, уни

$$\frac{x^2}{12} + \frac{y^2}{6} - \frac{z^2}{4} = -1$$

кўринишга келтирамиз. Бу тенглама ярим ўқлари $a = 2\sqrt{3}$, $b = \sqrt{6}$ ва $c = 2$ бўлган уч ўқли икки паллали гиперболоидни тасвирлайди.

93. §. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ КОНУС

Қўзғалмас бирор нуқтадан ўтиб, бирор L чизиқ билан кесишган ҳолда ҳаракат қилувчи тўғри чизиқнинг чизган сирти коник сирт ёки конус деб аталади. Тўғри чизиқ конуснинг ясовчиси, L чизиқ конуснинг йўналтирувчиси, қўзғалмас нуқта эса конуснинг учи дейилади. Иккинчи тартибли конусни бундай таърифлаш ҳам мумкин.

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0 \quad (17)$$

тенглама тўғри бурчакли Декарт системасида учи координатага бошида бўлган иккинчи тартибли конусни ифода этади.

Агар бирор $M(x_1, y_1, z_1)$ нуқта (17) сиртда ётса, координаталар боши ва $M(x_1, y_1, z_1)$ нуқтадан ўтувчи тўғри чизиқнинг ҳар бир нуқтаси ҳам (17) сиртда ётади (M нуқта координаталар бошида ётмаслиги керак).

Ҳақиқатан, $N(x, y, z)$ нуқта OM тўғри чизиқда ётган интиёрий нуқта бўлсин. Бу ҳолда N нуқтанинг координаталари (тўғри чизиқнинг параметрик тенгламаларига асосан) $x = x_1 t$, $y = y_1 t$, $z = z_1 t$ тенгламаларни қаноатлантиради.

$M(x_1, y_1, z_1)$ нүқта (17) сиртда ётгани учун бу нүктанинг координаталари (17) тенгламани қаноатлантиради, яъни

$$\frac{x_1^2}{a^2} + \frac{y_1^2}{b^2} - \frac{z_1^2}{c^2} = 0,$$

аммо бу ҳолда

$$\frac{(x_1 t)^2}{a^2} + \frac{(y_1 t)^2}{b^2} - \frac{(z_1 t)^2}{c^2} = \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0,$$

яъни $N(x, y, z)$ нүктанинг координаталари ҳам (17) тенгламани қаноатлантиради, бошқача айтганда, N нүқта ҳам (17) сиртда ётади. Шу билан юқоридаги фикр исботланди.

Энди (17) сирт шаклини кесимлар ёрдамида текширамиз. (17) сиртни xOy текисликка параллел бўлган $z=h$ текислик билан кесамиз. Кесимда

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = \frac{h^2}{c^2}, \\ z = h \end{array} \right. \quad (18)$$

эллипс ҳосил бўлади.

$h=0$ дан $\pm\infty$ гача ўсганда эллипс нүктадан чексиз катта эллипстгача ўсади (143-чизма).

(17) сиртни $x=0$ ёки $y=0$ текисликлар билан кессак, кесимда иккитадан тўғри чизиқ ҳосил бўлади. Чунки бу ҳолда ҳосил бўлган иккинчи даражали тенглама биринчи даражали иккита тенгламага ажралади. $a=b$ бўлганда (18) тенглама айланани беради. Бу ҳолда конус доиравий конус дейилади.

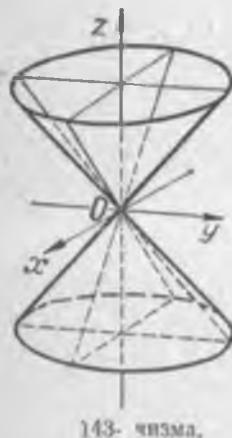
1- мисол. $x^2 + y^2 = z^2$ тенглама доиравий конусни тасвирлайди. Бу конусни yOz текислик билан кессак ($x=0$), кесимда $y^2 = z^2$ ёки $y = \pm z$, $x=0$ тўғри чизиқлар ҳосил бўлади. Унинг ясовчиси у ўқ билан 45° ли бурчак ҳосил қиласди.

2- мисол. $x^2 - 9y^2 - z^2 = 0$ тенглама иккинчи тартибли конусни ифодалайди. Буни $z=h$ текислик билан кессак, кесимда $x^2 - 9y^2 = h^2$, $z=h$ гипербола ҳосил бўлади. $h=0$ бўлганда, конуснинг $x=\pm 3y$ бўлган ясовчilarини ҳосил қиласми. $y=k$ текислик билан кесганда $x^2 - z^2 = 9k^2$ гипербола ҳосил бўлади. $x=l$ ($l \neq 0$) текислик билан кессак, $9y^2 + z^2 = l^2$ эллипс ҳосил бўлади.

94. §. ЭЛЛИПТИК ПАРАБОЛОИД

Тўғри бурчакли Декарт системасида

$$z = \frac{x^2}{2p} + \frac{y^2}{2q}, \quad (p > 0, q > 0)$$

тенглама билан тасвирланган сирт эллиптик параболоид деб аталади.

Эллиптик параболоиднинг шаклини текшириш учун уни xOz ва yOz текисликлар билан кесамиз. Кесимда

$$\begin{cases} x^2 = 2pz, \\ y = 0 \end{cases} \quad (19)$$

ва

$$\begin{cases} y^2 = 2qx, \\ x = 0 \end{cases} \quad (20)$$

чизиқлар ҳосил бўлади. Буларнинг иккаласи ҳам симметрия ўқи Oz ўқ бўлган, xOy текисликдан юқорида жойлашиб, ботиқлиги „юқорига“ қараган параболаларни тасвирлайди (144- чизма).

Энди эллиптик параболоидни xOy текисликка параллел $z = h$ текислик билан кесамиз. Кесимда

$$\begin{cases} \frac{x^2}{2p} + \frac{y^2}{2q} = h, \\ z = h \end{cases} \quad (21)$$

эллипс ҳосил бўлади. Бу эллипснинг ярим ўқлари:

$$a_1 = \sqrt{2ph}, \quad b_1 = \sqrt{2qh}.$$

Бундан h нинг манфий бўлмаслигини кўрамиз. Шунинг учун $h > 0$, $h = 0$ да (21) эллипс нуқтага айланади, демак, xOy текислик эллиптик параболоидга уриниб ётади. h нинг қиймати 0 дан $+\infty$ гача ўзгариб борганда a_1 ва b_1 ярим ўқлаш ҳам 0 дан $+\infty$ гача катталашиб боради, яъни $z = h$ кесим xOy текисликдан унга параллел ҳолда юқорига кутарилган сари (21) эллипс катталашиб боради.

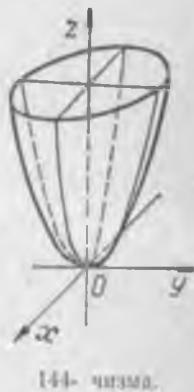
Бу мулоҳазалар эллиптик параболоид 144- чизмада кўрсатилгандек кўринишда бўлишини билдиради.

Эллиптик параболоид xOz ва yOz текисликларга ҳамда Oz ўққа нисбатан симметрик жойлашган, O нуқта унинг учи p ва q лар унинг параметрлари дейилади.

$p = q$ бўлганда (19) ва (20) параболалар тенглашади, (21) эллипс эса айланадан иборат бўлади. Бу ҳолда эллиптик параболоиднинг тенгламаси

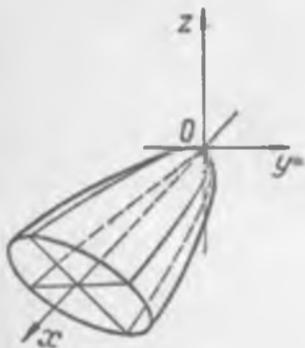
$$z = \frac{x^2 + y^2}{2p} \quad (22)$$

кўринишда бўлади ва бу сирт айланма параболоид дейилади. (22) параболоид (19) ёки (20) параболаларнинг Oz ўқ атрофида айланнишидан ҳосил бўлади.

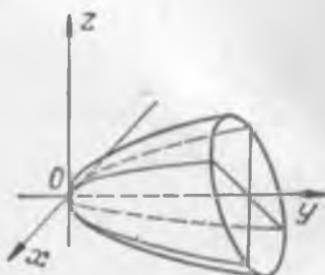

1- мисол. $x^2 + y^2 = z$ симметрия ўқи Oz ўқ бўлган айланма параболоид бўлиб $z = x^2$ параболанинг Oz ўқ атрофида айланшидан ҳосил булади (145- чизма).

2- мисол. $x = y^2 + z^2$ симметрия ўқ Ox ўқ бўлған айланма параболоид бўлиб $y = x^2$ параболанинг Ox ўқ атрофида айланшидан ҳосил булади (146- чизма).

145- чизма.

146- чизма.

3- мисол. $y = x^2 + z^2$ ҳам 1 ва 2- мисоллардаги каби параболоид бўлиб, унинг симметрия ўқи Oy ўқдир (146- чизма). Бу учта мисолдаги параболоидлар фақат координата система-сига нисбатан турлича жойлашишлари билан бир-биридан фарқ қиласди.

95. § ГИПЕРБОЛИК ПАРАБОЛОИД

Тўғри бурчакли Декарт системасида

$$\frac{x^2}{2p} - \frac{y^2}{2q} = z \quad (p > 0, q > 0) \quad (23)$$

төнглама билан тасвирланган сирт гиперболик параболоид деб аталади.

Гиперболик параболоид шаклини параллел кесимлар методи билан текширамиз. (23) сиртни xOz текислик билан кессак, кесимда

$$\begin{cases} x^2 = 2pz, \\ y = 0 \end{cases} \quad (24)$$

парабола ҳосил бўлади. Бу кесим симметрия ўқи Oz бўлиб, ботиқлиги „юқорига“ қараган AOB параболадир (147- чизма).

Энди (23) сиртни yOz текисликка параллел $x = h$ текислик билан кесамиз. Кесимда

$$\begin{cases} y^2 = -2q \left(z - \frac{h^2}{2p} \right), \\ x = h \end{cases} \quad (25)$$

чизиқ ҳосил бўлади.

$h = 0$ бўлганда бу чизиқ симметрия ўқи Oz ўқи бўлган yOz текислигидан „пастга“ кетувчи A_2OB_2 парабола бўлиб, $h \neq 0$ бўлганда эса учи (24) параболада ётган ва A_2OB_2 параболага параллел жойлашган A_1AB_1, A_3BB_3 параболаларни тасвирлайди. Шунинг учун (23) сирт A_2OB_2 параболанинг учи AOB парабола бўйича силжиб борганида ўзига параллел ҳолатдаги ҳаракатидан ҳосил бўлади, деб айтиш мумкин, шу билан баробар $h > 0$ бўлганда A_2OB_2 парабола OB ёй бўйича ҳаракат қилиб, гиперболик параболоиднинг $A_1A_2OB_2BB_3$ қисмини тасвирлайди, $h < 0$ бўлганда эса A_2OB_2 парабола OA ёй бўйича силжиб гиперболик параболоиднинг $A_1A_2OB_2B_1A$ қисмини тасвирлайди. Энди (23) сиртни xOy текисликка параллел $z = h$ текислик билан кесамиз.

Кесимда

$$\begin{cases} \frac{x^2}{2p} - \frac{y^2}{2q} = h, \\ z = h \end{cases} \quad (26)$$

чизиқ ҳосил бўлади. Бу чизиқнинг ҳақиқий ўқи $z = h$ текисликда бўлиб, $h > 0$ бўлганда Ox ўқи параллел гиперболани $h < 0$ бўлганда эса ҳақиқий ўқи Oy ўқи параллел гиперболани тасвирлайди, $h = 0$ бўлганда (26) тенглама

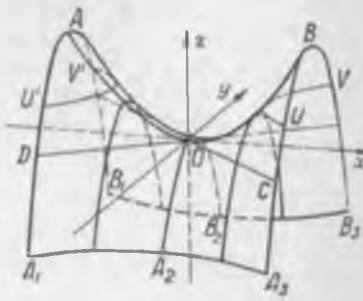
$$\begin{cases} \frac{x^2}{2p} - \frac{y^2}{2q} = 0, \\ z = 0 \end{cases}$$

кўринишни олади, бу тенгламалар эса

$$\begin{cases} \frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = 0, \\ z = 0 \end{cases}$$

ва

$$\begin{cases} \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = 0, \\ z = 0 \end{cases}$$

147- чизма.

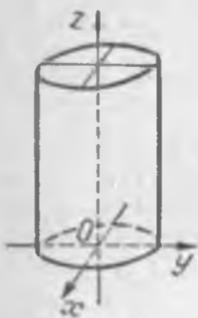
тенгламаларга ажралади. Булар координата бошидан үтган тұғри чизиқлар тенгламаларидир. Демек, (23) сиртнинг $z = 0$ текислик билан кесими xOy текисликдаги иккита тұғри чизиқдан иборат бўлиб, бу тұғри чизиқлардан юқорида жойлашган $z = h$ текислик билан кесилган кесим ҳақиқий ўқи Ox ўқса параллел бўлган гиперболалар оиласи ($h > 0$ бўлиб ўзгарганда), упдан пастдаги кесим, ҳақиқий ўқи Oy ўқса параллел бўлган гиперболалар оиласини ($h < 0$ бўлиб ўзгарганда) тасвирлайди.

Юқорида айтилганлардан гиперболик параболоид 147- чизмада кўрсатилганда эгар шаклида бўлиши келиб чиқади. (23) тенгламада x , y нинг квадратлари қатнашгани учун xOz ва yOz текисликлар гиперболик параболоиднинг симметрия текисликлари бўлади. Координаталар боши гиперболик параболоиднинг учи ва p , q сонлар — уннинг *параметрлари* дейилади.

96- §. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЦИЛИНДРЛАР

$$Ax^2 + By^2 + Dxy + Gx + Hy + L = 0 \quad (27)$$

кўринишдаги тенглама 68- § даги баён этилганга мувофиқ ясовчиси Oz ўқса параллел бўлиб, йўналтирувчisi xOy текисликдаги (27) чизиқ бўлган цилиндрик сиртни тасвирлайди.

148- чизма.

(27) тенглама иккинчи даражали тенглама бўлгани учун бу тенглама билан тасвирланган сирт 2- тартибли цилиндрик сирт деб аталади. (27) тенглама билан $z = 0$ тенглама биргаликда xOy текисликдаги иккинчи тартибли чизиқни тасвирлайди, яъни (27) цилиндри xOy текислик билан кесганда, кесим иккинчи тартибли чизиқ бўлади. Бу чизиқ тенгламасининг турли кўринишига мувофиқ қўйидаги цилиндрлар ҳосил бўлади:

1) Тұғри бурчакли Декарт системасыда (27) тенглама

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

кўринишга келса, бу сирт *эллиптик цилиндр* дейилади (148- чизма). $a = b$ бўлган сирт *доиравий цилиндр* дейилади.

2) Тұғри бурчакли Декарт системасыда (27) тенглама

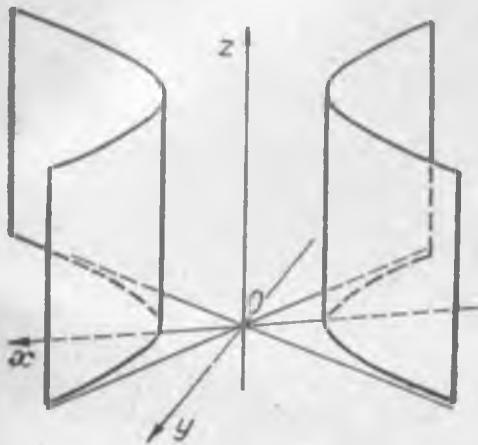
$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

күринишга келса, бу тенглама билан тасвириланган сирт гиперболик цилиндр дейилади (149- чизма).

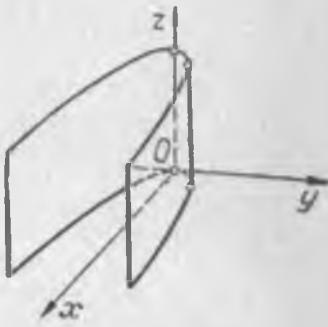
3) Түгри бурчакли Декарт системасыда (27) тенглама

$$y^2 = 2px$$

күринишга келса, бу тенглама билан тасвириланган сирт парabolik цилиндр дейилади (150- чизма).

149- чизма.

150- чизма.

97- §. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ СИРТЛАРНИНГ ТҮГРИ ЧИЗИҚЛЫ ЯСОВЧИЛАРИ. В. Г. ШУХОВ КОНСТРУКЦИЯСЫ

Агар түгри чизиқнинг ҳаракати натижасыда сирт ҳосил қилиш мүмкін бўлса, сиртни түгри чизиқли сирт деб аталади.

Иккинчи тартибли сиртлардан конус билан цилиндр түгри чизиқли сиртлардир, чунки улар түгри чизиқнинг ҳаракати натижасыда ҳосил бўлади.

Биз бир паллали гиперболоид билан гиперболик параболоиднинг түгри чизиқли сирт эканини кўрсатамиз.

Бир паллали гиперболоиднинг ушбу

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1$$

тенгламасини

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1 - \frac{y^2}{b^2}$$

шаклда ёки

$$\left(\frac{x}{a} + \frac{z}{c} \right) \left(\frac{x}{a} - \frac{z}{c} \right) = \left(1 + \frac{y}{b} \right) \left(1 - \frac{y}{b} \right) \quad (28)$$

шаклда ёза оламиз. Бу тенглама $\alpha \neq 0$ ва $\beta \neq 0$ сонлар қандай бўлмасин

$$\begin{cases} \alpha \left(\frac{x}{a} + \frac{z}{c} \right) = \beta \left(1 + \frac{y}{b} \right), \\ \beta \left(\frac{x}{a} - \frac{z}{c} \right) = \alpha \left(1 - \frac{y}{b} \right) \end{cases} \quad (29)$$

тенгламаларни ҳадлаб кўпайтиришдан келиб чиқади.

α, β сонлар маълум қийматларни олганда (29) тенгламалар фазодаги битта тўғри чизиқни тасвирлайди. α, β сонлар турли қийматларни қабул қила борса, (29) тенгламалар тўғри чизиқлар оиласини ташкил қиласди. Бу тўғри чизиқлар оиласининг ҳар бири (28) тенглама билан тасвирланган бир паллали гиперболоидда ётади. Ҳақиқатан $M(x, y, z)$ нуқта (29) тўғри чизиқнинг ихтиёрий нуқтаси бўлсин. Бу нуқтанинг координаталари (29) тенгламаларнинг ҳар бирини қаноатлантиради. Шунинг учун улар (28) тенгламани ҳам қаноатлантиради, яъни (29) тенгламалар билан тасвирланган тўғри чизиқнинг ҳар бир нуқтаси, (28) бир паллали гиперболоидда ётади, демак, тўғри чизиқнинг ўзи ҳам унда ётади.

Энди бир паллали гиперболоиднинг ҳар бир нуқтасидан (29) тўғри чизиқлар оиласининг ёлғиз битта тўғри чизиги ўтишини курсатамиз.

$M_1(x_1, y_1, z_1)$ бир паллали гиперболоиднинг ихтиёрий нуқтаси бўлсин. Бу ҳолда M_1 нуқтанинг координаталари (28) тенгламани қаноатлантиради, яъни

$$\left(\frac{x_1}{a} + \frac{z_1}{c} \right) \left(\frac{x_1}{a} - \frac{z_1}{c} \right) = \left(1 + \frac{y_1}{b} \right) \left(1 - \frac{y_1}{b} \right). \quad (30)$$

Бу тенглама α, β нинг ҳар бири нолдан фарқли бўлганда

$$\begin{cases} \alpha \left(\frac{x_1}{a} + \frac{z_1}{c} \right) = \beta \left(1 + \frac{y_1}{b} \right), \\ \beta \left(\frac{x_1}{a} - \frac{z_1}{c} \right) = \alpha \left(1 - \frac{y_1}{b} \right) \end{cases} \quad (31)$$

тенгламаларни ҳадлаб күпайтиришдан ҳосил бўлади. Бу тенгламанинг биринчисидан $\beta = kx$, бунда:

$$k = \frac{\frac{x_1}{a} + \frac{z_1}{c}}{1 + \frac{y_1}{b}}; \quad (32)$$

$1 + \frac{y_1}{b} \neq 0$ бўлганда k аниқ қийматга эга.

β нинг бу қийматини (29) тенгламаларга қўйиб, натижани α га қисқартирасак,

$$\begin{cases} \frac{x}{a} + \frac{z}{c} = k \left(1 + \frac{y}{b}\right), \\ k \left(\frac{x}{a} - \frac{z}{c}\right) = 1 - \frac{y}{b} \end{cases}$$

ҳосил бўлади. Бу системага эса фазода $M_1(x_1, y_1, z_1)$ нуқтадан ётувчи битта тўғри чизиқ мос келади, чунки бундаги k (30) ва (31) шартлардан аниқланади.

Агар $1 + \frac{y_1}{b} = 0$ бўлса (32) формула маъносини йўқотади. Лекин, бу ҳолда

$$1 - \frac{y_1}{b} \neq 0.$$

Шунинг учун k нинг қийматини (31) системанинг иккинчи тенгламасидан аниқлаш ва натижани (29) тенгламага қўйиш билан биз бир паллали гиперболоиднинг ҳар бир нуқтасидан ёлғиз битта тўғри чизиқ ўтади деган натижага келамиз.

Шундай қилиб, (29) тенгламалар α , β нинг турли қийматларида бир паллали гиперболоидда ётувчи турли тугри чизиқларни тасвирлади, α , β га чексиз кўп қийматлар бериш мумкин бўлгани учун бу тўғри чизиқлар тўплами бир паллали гиперболоид сиртни бутунлай қоплаб олади. Бу ҳолда (29) тўғри чизиқлар бир паллали гиперболоиднинг ясовчилари бўлади; шунинг учун бу гиперболоид тўғри чизиқли сиртдир.

Биз (29) даги система сингари (28) тенгламани ушбу шаклдаги тенгламаларга келтиришимиз мумкин:

$$\begin{cases} \alpha \left(\frac{x}{a} + \frac{z}{c}\right) = \beta \left(1 - \frac{y}{b}\right), \\ \beta \left(\frac{x}{a} - \frac{z}{c}\right) = \alpha \left(1 + \frac{y}{b}\right). \end{cases} \quad (33)$$

Бу тенгламалар билан тасвирланган тўғри чизиқ (28) гиперболоидда ётади, яъни унинг ясовчиси. Шунинг учун бир паллали гиперболоид икки марта чизиқли сиртдир, яъни иккита

тұғри чизиқлы ясовчилар системасында (151- чизма). Энди гиперболик параболоидни олайлык. Унинг

$$\frac{x^2}{p} - \frac{y^2}{q} = 2z$$

тенгламасини

$$\left(\frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} \right) \left(\frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} \right) = 2z$$

шаклда ёзиш мүмкін.

Бу сиртда ҳам тұғри чизиқлы ясовчиларнинг иккى серияси жойлашганин күрсатынш мүмкін.

Улар:

$$\begin{cases} \frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = 2kz, \\ \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = \frac{1}{k}, \end{cases}$$

ва

$$\begin{cases} \frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = \frac{1}{k}, \\ \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = 2kz \end{cases}$$

тенгламалар билан тасвирланған тұғри чизиқтар оиласидан иборат. Гиперболик параболоиднинг ихтиёрий нүктасидан бу оналарнинг ҳар бирнга қарашли биттадан тұғри чизиқ үтади.

Айтилған бу фикрлар юқоридаги каби исбот қилинади. Бир паллади гиперболоиднинг тұғри чизиқлы ясовчиларнинг мавжудлигидан қурилиш ишларида фойдаланилади.

Қурилишда бир паллади гиперболоиддан фойдаланиш ғоясинан да уни амалда ишлатишиң бириңчи марта күрсатған киши — рус инженери СССР Фанлар Академиясыннинг фахрий аъзоси Владимир Григорьевич Шухов (1853—1939) еди.

Металл түсінлардан ишланған миноралар (башня), мачталар, таянчлар (опора) бир паллади гиперболоид шаклида ясалса, улар мустақам булиб, иккінчи томондан, ишлаш үчүн енгил булади. Шунинг учун Шухов ғоясидан бизнинг мамлакатимизда ҳамда чет элда кенг фойдаланилмоқда.

151- чизма.

Машқлар

1. xOz текнислигидаги $x = z^2$ параболанинг: 1) Ox ўқ атрофида; 2) Oz ўқ атрофина айланышдан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламасини ёзинг.

2. xOy текнислигидаги $y = e^{-x^2}$ эгри чизиқини Oy ўқ атрофида айланышдан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламасини ёзинг.

3. $\frac{x^2}{144} + \frac{y^2}{81} + \frac{z^2}{36} = 1$ эллипсоиднинг координата текнисликлари билан кесилишндан ҳосил бўлган эллипсларнинг тенгламаларини ёзинг.

4. Ярим ўқлари 4, 3, 2 бўлган уч ўқли эллипсоид тенгламасини ёзинг.

5. Ярим ўқлари 6, 5, 4 бўлган: 1) бир ковакли; 2) икки ковакли гиперболоиднинг тенгламасини ёзинг.

6. yOz текнислигидаги $y^2 = 2pz$ параболанинг Oz ўқ атрофина айланышдан ҳосил бўлган сирт тенгламасини ёзинг ва у қандай сирт эканлигини сўзлаб беринг.

7. Кўйидаги тенгламалар билан қандай сиртлар берилган?

1) $x^2 + y^2 + z^2 = 16$; 2) $x^2 + y^2 + z^2 - 2(x + y + z) = 22$;

3) $36x^2 + 64y^2 + 144z^2 = 576$; 4) $144x^2 + 225y^2 - 400z^2 = 3600$;

5) $36x^2 + 64y^2 - 144z^2 = -576$; 6) $3x^2 + 2y^2 = 12z$;

7) $3x^2 - 2y^2 = 12z$; 8) $144x^2 + 225y^2 - 400z^2 = 0$;

9) $16x^2 + 9y^2 = 144$; 10) $25x^2 - 9y^2 = 225$.

МАШҚЛАРГА ЖАВОБЛАР ВА КҮРСАТМАЛАР

Биринчи боб

2. 1) $x = \pm 1$; 2) $x = 6, x = -2$; 3) $x = -2, x = -4$.

3. 1) Ox ўқнинг боши ва унинг мусбат йўналишидаги ҳамма нуқталар тўпламини — мусбат ярим ўқни тасвирлайди.

2) Ox ўқнинг манфий йўналишидаги ҳамма нуқталар тўпламини тасвирлайди. (Координаталар боши бунга кирмайди.)

3) Ox ўқда $x = 2$ нуқта ва унинг чап қисмидаги ҳамма нуқталар тўпламини тасвирлайди.

4) Ox ўқнинг мусбат йўналишида $x = 3$ нуқтадан кейин ўнгда жойлашган нуқталар тўпламини тасвирлайди, $x = 3$ нуқта бунга кирмайди.

5) Ox ўқнинг мусбат йўналишида $x = \frac{3}{2}$ нуқтадан ўнгдаги ҳамма нуқталар тўпламини тасвирлайди, $x = \frac{3}{2}$ нуқта бу тўпламга кирмайди.

6) Ox ўқдаги $x = 1$ ва $x = 2$ нуқталар оралигидаги ҳамма нуқталар тўплами, бу нуқталарнинг ўзи тўпламга кирмайди. $1 < x < 2$, одатда, интервал (оралик) деб аталади.

7) $x = -1$ ва $x = 3$ нуқталар ва бу нуқталар орасидаги ҳамма нуқталар тўпламини тасвирлайди. $-1 < x < 3$, одатда, учлари -1 ва 3 нуқталарда булган кесма дейилади.

8) $x > \frac{5}{2}$.

9) Ox ўқда $3 < x < 5$ кесма ташқарисидаги нуқталар тўпламини тасвирлайди.

10) $3 < x < 5$ кесмани тасвирлайди.

4. 1) -2 . 2) 7 . 3) 1 . 4) 7 ва 13 . 5) -5 . 6) -2 ва -6 .

5. 1) $|AB| = 8$, $|AB| = 8$. 2) $|AB| = 2$, $|AB| = 2$. 3) $|AB| = 6$, $|AB| = 6$.

4) $|AB| = 1$, $|AB| = 1$. 5) $AB = -4$, $|AB| = 4$.

7. 1) $M_1(-3, -4)$. 2) $M_2(3, 4)$. 3) $M_3(3, -4)$.

8. $M(-4, 3)$, $N(4, -3)$.

9. $M(a, -b)$, $N(-a, b)$, $R(-a, -b)$.

12. Икки дол бўлиши мумкин; 1) A, B, C, D лар соат стрелкаси йўналиши бўйича жойлашган ва 2) бунга қарана-қарши йўналишда жойлашган.

1) $A\left(-\frac{\sqrt{2}}{2}, 0\right)$, $B\left(0, -\frac{\sqrt{2}}{2}\right)$, $C\left(\frac{\sqrt{2}}{2}, 0\right)$, $D\left(0, \frac{\sqrt{2}}{2}\right)$

ва 2) $A\left(-\frac{\sqrt{2}}{2}, 0\right)$, $B\left(0, \frac{\sqrt{2}}{2}\right)$, $C\left(\frac{\sqrt{2}}{2}, 0\right)$, $D\left(0, -\frac{\sqrt{2}}{2}\right)$.

$$13. \quad 12, \quad 14, \quad 10, \quad 16. \quad \left(\frac{3}{2}, \quad \frac{15}{2} \right). \quad 17. \quad 5; \quad 7.9; \quad 7.9.$$

18. $K \left(\frac{4}{3}, \quad \frac{8}{3} \right)$. Күрсатма. $|BA| = 5$, $|BC| = 10$. Ички бурчакнинг бессектрисаси AC кесмани

$$AK : KC = |BA| : |BC| = 5 : 10 = 1 : 2$$

нисбатда бўлади.

19. $\left(\frac{6}{2}, \quad \frac{3}{2} \right)$, $R = \frac{1}{2}\sqrt{10}$. Күрсатма. Ташки чизилган айланада марказидан учбурчакнинг A, B, C учларигача бўлган масофалар ўзаро тенг.

20. $\left(\frac{7}{3}, \quad \frac{14}{3} \right)$, Күрсатма. Огирилик маркази AB кесмани m_1, m_2 массаларга тексари пропорционал бўлакларга бўлади.

$$21. \quad \frac{m_1x_1 + m_2x_2 + m_3x_3}{m_1 + m_2 + m_3}, \quad \frac{m_1y_1 + m_2y_2 + m_3y_3}{m_1 + m_2 + m_3}.$$

Күрсатма. Дастреб m_1 ва m_2 массаларнинг огирилик марказини, ундан кейин бу марказга $m_1 + m_2$ массани тўплаб $m_1 + m_2, m_3$ массаларнинг огирилик марказини топамиш.

$$22. \quad \frac{m_1x_1 + m_2x_2 + \dots + m_nx_n}{m_1 + m_2 + \dots + m_n}, \quad \frac{m_1y_1 + m_2y_2 + \dots + m_ny_n}{m_1 + m_2 + \dots + m_n}.$$

Күрсатма. 21- масалага қаранг. 23. $\frac{5}{2} \cdot 24 \cdot 4$.

$$25. \quad 1) \frac{5\sqrt{3}}{2}; \quad 2) \frac{5\sqrt{2}}{2}; \quad 3) \frac{5}{2}; \quad 4) 0; \quad 5) 8; \quad 6) -9.$$

26. Ox ўқдаги проекциялар мос тартибда: 3; 3; 3; 0; 6; 6.

Oy ўқдаги проекциялар мос тартибда: 3; 1; 3; 6; 2; 0.

Күрсатма. $M_1(x_1, y_1), M_2(x_2, y_2)$ нуқталарнинг Ox, Oy ўқлардаги проекциялари мос равишда $x_2 - x_1, y_2 - y_1$ га тенг.

$$27. \quad a) 3; \quad b) -3.$$

Иккинчи боб

$$3. \quad 14x - 12y - 49 = 0.$$

$$4. \quad x^2 + y^2 = 16.$$

$$5. \quad (x^2 + y^2)^2 - 2c^2(x^2 - y^2) = a^4 - c^4.$$

Ечиш. M ва N нуқталардан ўтган тўғри чизиқни абсциссалар ўқи Ox учун ва бу нуқталарнинг ўртаси O дан Ox ўққа перпендикуляр қилиб ўтказилган тўғри чизиқни ординаталар ўқи Oy учун қабул қиласиз. $H(x, y)$ изланадетган геометрик ўринининг нуқтаси ва $MN = 2c$ бўлсин. Бу ҳолда $M(c, 0), N(-c, 0)$.

Масаланинг шартига кўра $MN \cdot NH = a^2$ ёки $\sqrt{(x+c)^2 + y^2} \sqrt{(x-c)^2 + y^2} = a^2$; $(x^2 + y^2 + c^2 + 2cx)(x^2 + y^2 + c^2 - 2cx) = a^4$ ёки $(x^2 + y^2 + c^2)^2 - 4c^2x^2 = a^4$. Бу тенглигин яна $(x^2 + y^2)^2 + 2c^2(x^2 + y^2) - 4c^2x^2 = a^4 - c^4$ кўрнишда ёзиб иччамаймиз:

$(x^2 + y^2)^2 - 2c^2(x^2 + y^2) = a^4 - c^4$. Бу тенгламага кўра чизиқни ясаш учун тенгламада x ва y нинг фақат квадратлари қатнашадиганига эътибор бериш керак. Бу ҳол чизиқ координата ўқларига ҳамда координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашганини билдиради. Шунинг учун чизиқни биринчи координаталар бурчагида ясаш, колган чораклар учун симметриядан фойдаланиш керак.

6. $(x^2 + y^2)^2 = 2c^2(x^2 - y^2)$. Күрсатма. Координата ўқлари 5- масадагидек ташлаб олинсин.

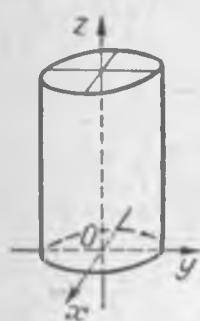
тенгламаларга ажралади. Булар координата бошидан ўтган түгри чизиқлар тенгламаларидир. Демак, (23) сиртнинг $z = 0$ текислик билан кесими xOy текисликдаги иккита түгри чизиқдан иборат бўлиб, бу түгри чизиқлардан юқорида жойлашган $z = h$ текислик билан кесилган кесим ҳақиқий ўки Ox ўқса параллел бўлган гиперболалар оиласи ($h > 0$ бўлиб ўзгарганда), упдан пастдаги кесим, ҳақиқий ўки Oy ўқса параллел бўлган гиперболалар оиласини ($h < 0$ бўлиб ўзгарганда) тасвирлади.

Юқорида айтилганлардан гиперболик параболоид 147- чизмада кўрсатилгандек эгар шаклида бўлиши келиб чиқади. (23) тенгламада x , y нинг квадратлари қатнашгани учун xOz ва yOz текисликлар гиперболик параболоиднинг симметрия текисликлари бўлади. Координаталар боши гиперболик параболоид нинг учи ва p , q сонлар — унинг *параметрлари* дейилади.

96- §. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЦИЛИНДРЛАР

$$Ax^2 + By^2 + Dxy + Gx + Hy + L = 0 \quad (27)$$

кўринишдаги тенглама 68- § даги баён этилганга мувофиқ ясовчиси Oz ўқса параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOy текисликдаги (27) чизик бўлган цилиндрлик сиртни тасвирлайди.

148- чизма.

(27) тенглама иккинчи даражали тенглама булгани учун бу тенглама билан тасвирланган сирт 2- тартибли цилиндрлик сирт деб аталади. (27) тенглама билан $z=0$ тенглама биргаликда xOy текисликдаги иккинчи тартибли чизиқни тасвирлайди, яъни (27) цилиндрни xOy текислик билан кесганда, кесим иккинчи тартибли чизик бўлади. Бу чизик тенгламасининг турли кўринишига мувофиқ қўйидаги цилиндрлар ҳосил бўлади:

1) Тўгри бурчакли Декарт системасида (27) тенглама

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

кўринишга келса, бу сирт эллиптик цилиндр дейилади (148- чизма). $a = b$ бўлган сирт доиравий цилиндр дейилади.

2) Тўгри бурчакли Декарт системасида (27) тенглама

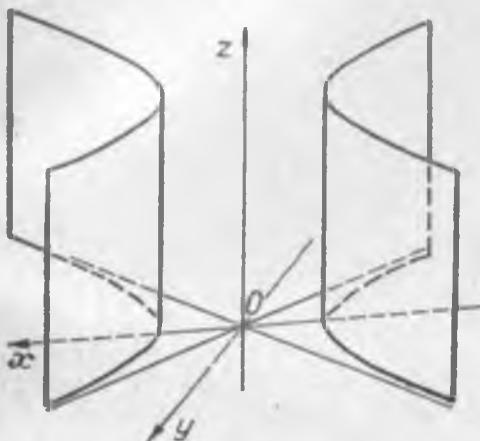
$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

күринишиңа келса, бу тенглама билан тасвирланған сирт гиперболик цилиндр дейилади (149- чизма).

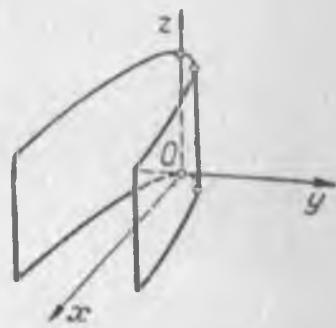
3) Тұғри бурчаклы Декарт системасыда (27) тенглама

$$y^2 = 2px$$

күринишиңа келса, бу тенглама билан тасвирланған сирт параболик цилиндр дейилади (150- чизма).

149- чизма.

150- чизма.

97- §. ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ СИРТЛАРНИҢ ТҰҒРИ ЧИЗИҚЛЫ ЯСОВЧИЛАРИ. В. Г. ШУХОВ КОНСТРУКЦИЯСЫ

Агар тұғри чизиқнинг ҳаракати натижасыда сирт ҳосил қилиш мүмкін бўлса, сиртни тұғри чизиқли сирт деб аталади.

Иккинчи тартибли сиртлардан конус билан цилиндр тұғри чизиқли сиртлардир, чунки улар тұғры чизиқнинг ҳаракати натижасыда ҳосил бўлади.

Биз бир паллали гиперболоид билан гиперболик параболоиднинг тұғри чизиқли сирт эканини кўрсатамиз.

Бир паллали гиперболоиднинг ушбу

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1$$

тenglamasini

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1 - \frac{y^2}{b^2}$$

шаклда ёки

$$\left(\frac{x}{a} + \frac{z}{c} \right) \left(\frac{x}{a} - \frac{z}{c} \right) = \left(1 + \frac{y}{b} \right) \left(1 - \frac{y}{b} \right) \quad (28)$$

шаклда ёза оламиз. Бу tenglama $\alpha \neq 0$ ва $\beta \neq 0$ sonlar қандай бўлмасин

$$\begin{cases} \alpha \left(\frac{x}{a} + \frac{z}{c} \right) = \beta \left(1 + \frac{y}{b} \right), \\ \beta \left(\frac{x}{a} - \frac{z}{c} \right) = \alpha \left(1 - \frac{y}{b} \right) \end{cases} \quad (29)$$

tenglamalarni ҳадлаб кўпайтиришдан келиб чиқади.

α , β sonlar maъlum қийматларни олганда (29) tenglamalap fazodagi bitta tўғri chiziқni tasvirlайди. α , β sonlar turli қийматларни қабул қила borsa, (29) tenglamalap tўғri chiziқlar oиласини tashkil қiladi. Bu tўғri chiziқlar oиласининг ҳар biri (28) tenglama bilan tasvirlanган bir pallali giperboloidda ётади. Ҳақиқатan $M(x, y, z)$ nuқta (29) tўғri chiziқning ixtiёriй nuқtasi bўlsin. Bu nuқtанинг koordinatalari (29) tenglamalarning ҳар birinи қanoatlantiradi. Shuning учун улар (28) tenglamani ҳам қanoatlantiradi, яъni (29) tenglamalap bilan tasvirlanган tўғri chiziқning ҳар bir nuқtasi, (28) bir pallali giperboloidda ётади, demak, tўғri chiziқning узи ҳам unda ётади.

Энди bir pallali giperboloidning ҳар bir nuқtasiidan (29) tўғri chiziқlar oиласининг ёлғиз bitta tўғri chiziғi yutiшини kурсатамиз.

$M_1(x_1, y_1, z_1)$ bir pallali giperboloidning ixtiёriй nuқtasi bўlsin. Bu ҳolda M_1 nuқtанинг koordinatalari (28) tenglamani қanoatlantiradi, яъni

$$\left(\frac{x_1}{a} + \frac{z_1}{c} \right) \left(\frac{x_1}{a} - \frac{z_1}{c} \right) = \left(1 + \frac{y_1}{b} \right) \left(1 - \frac{y_1}{b} \right). \quad (30)$$

Bu tenglama α , β nинг ҳар biri noldan farqli bulganda

$$\begin{cases} \alpha \left(\frac{x_1}{a} + \frac{z_1}{c} \right) = \beta \left(1 + \frac{y_1}{b} \right), \\ \beta \left(\frac{x_1}{a} - \frac{z_1}{c} \right) = \alpha \left(1 - \frac{y_1}{b} \right) \end{cases} \quad (31)$$

тенгламаларни ҳадлаб күпайтиришдан ҳосил бўлади. Бу тенгламанинг биринчисидан $\beta = kx$, бунда:

$$k = \frac{\frac{x_1}{a} + \frac{z_1}{c}}{1 + \frac{y_1}{b}}, \quad (32)$$

$1 + \frac{y_1}{b} \neq 0$ бўлганда k аниқ қийматга эга.

β нинг бу қийматини (29) тенгламаларга қўйиб, натижани α га қисқартирсак,

$$\begin{cases} \frac{x}{a} + \frac{z}{c} = k \left(1 + \frac{y}{b}\right), \\ k \left(\frac{x}{a} - \frac{z}{c}\right) = 1 - \frac{y}{b} \end{cases}$$

ҳосил бўлади. Бу системага эса фазода $M_1(x_1, y_1 z_1)$ нуқтадан ўтувчи битта тўғри чизиқ мос келади, чунки бундаги k (30) ва (31) шартлардан аниқланади.

Агар $1 + \frac{y_1}{b} = 0$ бўлса (32) формула маъносини йўқотади. Лекин, бу ҳолда

$$1 - \frac{y_1}{b} \neq 0.$$

Шунинг учун k нинг қийматини (31) системанинг иккинчи тенгламасидан аниқлаш ва натижани (29) тенгламага қўйиш билан биз бир паллали гиперболоиднинг ҳар бир нуқтасидан ёлғиз битта тўғри чизиқ ўтади деган натижага келамиз.

Шундай қилиб, (29) тенгламалар α, β нинг турли қийматларида бир паллали гиперболоидда ётувчи турли тўғри чизиқларни тасвирлайди, α, β га чексиз кўп қийматлар бериш мумкин бўлгани учун бу тўғри чизиқлар тўплами бир паллали гиперболоид сиртнни бутунлай қоплаб олади. Бу ҳолда (29) тўғри чизиқлар бир паллали гиперболоиднинг ясовчилари бўлади; шунинг учун бу гиперболоид тўғри чизиқли сиртдири.

Биз (29) даги система сингари (28) тенгламани ушбу шаклдаги тенгламаларга келтирнишимиз мумкин:

$$\begin{cases} \alpha \left(\frac{x}{a} + \frac{z}{c}\right) = \beta \left(1 - \frac{y}{b}\right), \\ \beta \left(\frac{x}{a} - \frac{z}{c}\right) = \alpha \left(1 + \frac{y}{b}\right). \end{cases} \quad (33)$$

Бу тенгламалар билан тасвирланган тўғри чизиқ (28) гиперболоидда ётади, яъни унинг ясовчиси. Шунинг учун бир паллали гиперболоид икки марта чизиқли сиртдири, яъни иккита

тұғри чизиқли ясовчилар системасында эга (151- чизма). Энди гиперболик параболоидни олайлик. Үннинг

$$\frac{x^2}{p} - \frac{y^2}{q} = 2z$$

тенгламасини

$$\left(\frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} \right) \left(\frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} \right) = 2z$$

шаклда өзиш мүмкін.

Бу сиртда ҳам тұғри чизиқли ясовчиларниң иккى сериясы жойлашганиниң күрсатыш мүмкін.
Улар:

$$\begin{cases} \frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = 2kz, \\ \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = \frac{1}{k}; \end{cases}$$

ва

$$\begin{cases} \frac{x}{\sqrt{p}} + \frac{y}{\sqrt{q}} = \frac{1}{k}, \\ \frac{x}{\sqrt{p}} - \frac{y}{\sqrt{q}} = 2kz \end{cases}$$

тенгламалар билан тасвирланған тұғри чизиқлар оиласидан иборат. Гиперболик параболоиднинг ихтиёрий нүктасидан бу оиласарнинг ҳар бирнга қарашли биттадан тұғри чизиқ үтади.

Айтылган бу фикрлар юқоридаги каби исбот қилинади. Бир паллали гиперболоиднинг тұғри чизиқли ясовчиларниң мавжудлигидан қурилиш ишларида фойдаланилади.

Қурилишда бир паллали гиперболоиддан фойдаланиш ғоясина ва уни амалда ишлатыншы биринчи марта күрсатған киши — рус инженери СССР Фанлар Академиясининг фахрий атзоси Владимир Григорьевич Шухов (1853—1939) әди.

Металл түснілардан ишланған миноралар (башня), мачталар, таянчлар (опора) бир паллали гиперболоид шаклида ясалса, улар мустақам бўлиб, иккинчи томондан, ишлаш учун енгил бўлади. Шунинг учун Шухов ғоясидан бизнинг мамлакатимизда ҳамда чет элда кенг фойдаланилмоқда.

151- чизма.

Машқлар

1. xOz текислигидаги $x = z^2$ параболанинг: 1) Ox ўқ атрофида; 2) Oz ўқ атрофида айланышидан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламасини ёзинг.

2. xOy текисликдаги $y = e^{-x^2}$ эгри чизиқининг Oy ўқ атрофида айланышидан ҳосил бўлган айланма сирт тенгламасини ёзинг.

3. $\frac{x^2}{144} + \frac{y^2}{81} + \frac{z^2}{36} = 1$ эллипсоиднинг координата текисликлари билан кесилишидан ҳосил бўлган эллипсларининг тенгламаларини ёзинг.

4. Ярим ўқлари 4, 3, 2 бўлган уч ўқли эллипсоид тенгламасини ёзинг.

5. Ярим ўқлари 6, 5, 4 бўлган; 1) бир ковакли; 2) икки ковакли гиперболондинг тенгламасини ёзинг.

6. yOz текислигидаги $y = 2xz$ параболанинг Oz ўқ атрофида айланышидан ҳосил бўлган сирт тенгламасини ёзинг ва у қандай сирт эканлигини сўзлаб беринг.

7. Кунидаги тенгламалар билан қандай сиртлар берилган?

1) $x^2 + y^2 + z^2 = 16$; 2) $x^2 + y^2 + z^2 - 2(x + y + z) = 22$;

3) $36x^2 + 64y^2 + 144z^2 = 576$; 4) $144x^2 + 225y^2 - 400z^2 = 3600$;

5) $36x^2 + 64y^2 - 144z^2 = -576$; 6) $3x^2 + 2y^2 = 12z$;

7) $3x^2 - 2y^2 = 12z$; 8) $144x^2 + 225y^2 - 400z^2 = 0$;

9) $16x^2 + 9y^2 = 144$; 10) $25x^2 - 9y^2 = 225$.

МАШҚЛАРГА ЖАВОБЛАР ВА КҮРСАТМАЛАР

Биринчи боб

2. 1) $x = \pm 1$; 2) $x = 6$, $x = -2$; 3) $x = -2$, $x = -4$.

3. 1) Ox ўқнинг боши ва унинг мусбат йўналишидаги ҳамма нуқталар тўпламини — мусбат ярим ўқни тасвирлайди.

2) Ox ўқнинг манфий йўналишидаги ҳамма нуқталар тўпламини тасвирлайди. (Координаталар боши бунга кирмайди.)

3) Ox ўқда $x = 2$ нуқта ва унинг чап қисмидаги ҳамма нуқталар тўпламини тасвирлайди.

4) Ox ўқнинг мусбат йўналишида $x = 3$ нуқтадан кейин ўнгда жойлашган нуқталар тўпламини тасвирлайди, $x = 3$ нуқта бунга кирмайди.

5) Ox ўқнинг мусбат йўналишида $x = \frac{3}{2}$ нуқтадан ўнгдаги ҳамма нуқталар тўпламини тасвирлайди, $x = \frac{3}{2}$ нуқта бу тўпламга кирмайди.

6) Ox ўқдаги $x = 1$ ва $x = 2$ нуқталар оралигидаги ҳамма нуқталар тўплами, бу нуқталарнинг ўзи тўпламга кирмайди. $1 < x < 2$, одатда, интервал (оралик) деб аталади.

7) $x = -1$ ва $x = 3$ нуқталар ва бу нуқталар орасидаги ҳамма нуқталар тўпламини тасвирлайди. $-1 < x < 3$, одатда, учлари — 1 ва 3 нуқталарда булган кесма дейилади.

8) $x > \frac{5}{2}$.

9) Ox ўқда $3 < x < 5$ кесма ташқарисидаги нуқталар тўпламини тасвирлайди.

10) $3 < x < 5$ кесманни тасвирлайди.

4. 1) -2 . 2) 7 , 3 . 1, 4) 7 ва 13 . 5) -5 , 6) -2 ва -6 .

5. 1) $|AB| = 8$, $|AB| = 8$. 2) $|AB| = 2$, $|AB| = 2$, 3) $|AB| = 6$, $|AB| = 6$.

4) $|AB| = 1$, $|AB| = 1$. 5) $|AB| = -4$, $|AB| = 4$.

7. 1) $M_1(-3, -4)$. 2) $M_2(3, 4)$. 3) $M_3(3, -4)$.

8. $M(-4, 3)$, $N(4, -3)$.

9. $M(a, -b)$, $N(-a, b)$, $R(-a, -b)$.

12. Икки ҳол бўлиши мумкин; 1) A , B , C , D лар соат стрелкаси йўналиши бўйича жойлашган ва 2) бунга қарама-қарши йўналишда жойлашган.

1) $A\left(-\frac{\sqrt{2}}{2}, 0\right)$, $B\left(0, -\frac{\sqrt{2}}{2}\right)$, $C\left(\frac{\sqrt{2}}{2}, 0\right)$, $D\left(0, \frac{\sqrt{2}}{2}\right)$

ва

2) $A\left(-\frac{\sqrt{2}}{2}, 0\right)$, $B\left(0, \frac{\sqrt{2}}{2}\right)$, $C\left(\frac{\sqrt{2}}{2}, 0\right)$, $D\left(0, -\frac{\sqrt{2}}{2}\right)$.

$$13. \quad 12, \quad 14, \quad 10, \quad 16. \quad \left(\frac{3}{2}, \quad \frac{15}{2} \right). \quad 17. \quad 5; \quad 7,9; \quad 7,9.$$

18. Күрсатма. $|BA| = 5$, $|BC| = 10$. Ички бурчакнинг бессектрисаси AC кесмани

$$AK : KC = |BA| : |BC| = 5 : 10 = 1 : 2$$

нисбатда булади.

19. $\left(\frac{5}{2}, \quad \frac{3}{2} \right)$, $R = \frac{1}{2}\sqrt{10}$. Күрсатма. Ташқи чизилган айлана марказидан учбурчакнинг A, B, C учларигача бўлган масофалар ўзаро тенг.

20. $\left(\frac{7}{3}, \quad \frac{14}{3} \right)$, Күрсатма. Огирилик маркази AB кесмани m_1, m_2 масаларга тескари пропорционал бўлакларга бўлади.

$$21. \quad \frac{m_1x_1 + m_2x_2 + m_3x_3}{m_1 + m_2 + m_3}, \quad \frac{m_1y_1 + m_2y_2 + m_3y_3}{m_1 + m_2 + m_3}$$

Күрсатма. Дастреб m_1 ва m_2 массаларнинг огирилик марказини, ундан кейин бу марказга $m_1 + m_2$ массани тўплаб $m_1 + m_2, m_3$ массаларнинг огирилик марказини топамиш.

$$22. \quad \frac{m_1x_1 + m_2x_2 + \dots + m_nx_n}{m_1 + m_2 + \dots + m_n}, \quad \frac{m_1y_1 + m_2y_2 + \dots + m_ny_n}{m_1 + m_2 + \dots + m_n}$$

Күрсатма. 21- масалага қаранг. 23. $\frac{5}{2} \cdot 24 \cdot 4$.

$$23. \quad 1) \frac{5\sqrt{3}}{2}; \quad 2) \frac{5\sqrt{2}}{2}; \quad 3) \frac{5}{2}; \quad 4) 0; \quad 5) 8; \quad 6) -9.$$

26. Ox ўқдаги проекциялар мос тартибда: 3; 3; 3; 0; 6; 6.

Oy ўқдаги проекциялар мос тартибда: 3; 1; 3; 6; 2; 0.

Күрсатма: $M_1(x_1, y_1), M_2(x_2, y_2)$ нуқталарнинг Ox, Oy ўқлардаги проекциялари мос равишда $x_2 - x_1, y_2 - y_1$ га тенг.

27. а) 3; в) -3.

Иккинчи боб

$$3. \quad 14x - 12y - 49 = 0.$$

$$4. \quad x^2 + y^2 = 16.$$

$$5. \quad (x^2 + y^2)^2 - 2c^2(x^2 - y^2) = a^4 - c^4.$$

Ечиш. M ва N нуқталардан утган тўғри чизиқни абсциссалар ўқи Ox учун ба Oy нуқталарнинг ўртаси O дан Ox ўққа перпендикуляр қилиб ўтказилган тўғри чизиқни ординаталар уқи Oy учун қабул қиласиз, $H(x, y)$ изланадётган геометрик ўринининг ихтиёрий нуқтаси ва $MN = 2c$ бўлсин. Бу ҳолда $M(c, 0), N(-c, 0)$.

Масаланинг шартига кўра $MN \cdot NH = a^2$ ёки $V[(x+c)^2 + y^2][(x-c)^2 + y^2] = a^2$; $(x^2 + y^2 + c^2 + 2cx)(x^2 + y^2 + c^2 - 2cx) = a^4$ ёки $(x^2 + y^2 + c^2)^2 - 4c^2x^2 = a^4$. Бу тенгликин яна $(x^2 + y^2)^2 + 2c^2(x^2 + y^2) - 4c^2x^2 = a^4 - c^4$ куринишида ёзиб ихчамлаймиз:

$(x^2 + y^2)^2 - 2c^2(x^2 + y^2) = a^4 - c^4$. Бу тенгламага кўра чизиқни ясаш учун тенгламада x ва y нинг фақат квадратлари қатнашаётганига эътибор бериш керак. Бу ҳол чизиқ координата ўқларига ҳамда координаталар бошига нисбатан симметрик жойлашганини билдиради. Шунинг учун чизиқни биринчи координаталар бурчагида ясаш, қолган чораклар учун симметриядан фойдаланиш керак.

6. $(x^2 + y^2)^2 = 2c^2(x^2 - y^2)$. Күрсатма. Координата ўқлари 5- масаладигидек танлаб олинсин.

$$7. \text{ a) } x^3 - 8y^3 = 0; \quad \text{б) } 3y = x^{\frac{3}{2}} - 3x^{\frac{1}{2}}.$$

8. $\frac{x^{\frac{2}{3}}}{3} + \frac{y^{\frac{2}{3}}}{1} = a^{\frac{2}{3}}$. Күрсатма. A нүкта Ox ўқда, B нүкта эса Oy ўқда, $\angle OAB = t$ бўлсин. Бу ҳолда:

$$x = BM \cos t = BC \cos^2 t = a \cos^3 t \quad y = AM \sin t = AC \sin^2 t = a \sin^3 t.$$

Шундай қилиб,

$$x = a \cos^3 t; \quad y = a \sin^3 t.$$

Бу тенгламалардан t ни йўқотсак, астроиданинг Декарт тенгламаси ҳосил бўлади.

$$9. \quad x = vt \cos a, \quad y = vt \sin a - \frac{gt^2}{2}. \quad \text{Күрсатма. Параметр учун } t \text{ олинсин.}$$

Учинчи боб

$$1. \quad y = \frac{\sqrt{3}}{3}x + 7; \quad 2) \quad y = x + 7; \quad 3) \quad y = \sqrt{3}x + 7; \quad 4) \quad y = -\sqrt{3}x + 7;$$

$$5) \quad y = -x + 7;$$

$$2, 1) \quad y = -x \frac{\sqrt{3}}{3} - 2. \quad 3, 1) \quad y = x; \quad 2) \quad y = -x.$$

4, 1) Координаталар бошидан ўтган тўғри чизик; 2) Oy ўқига параллел; 3) Ox ўқига параллел; 4) Oy ўқининг тенгламаси; 5) Ox ўқининг тенгламаси.

$$5. \quad 1) \quad y = \frac{1}{2}x - \frac{1}{2}; \quad 2) \quad y = -\frac{3}{5}x + \frac{1}{5}; \quad 3) \quad y = -\frac{8}{3}x;$$

$$4) \quad y = ax + \frac{3}{5}.$$

$$6. \quad \frac{x}{2} + \frac{y}{3} = 1; \quad 7. \quad \frac{x}{5} + \frac{y}{5} = 1; \quad 8. \quad 1) \quad \frac{x}{3} + \frac{y}{2} = 1; \quad 2) \quad \frac{x}{5} - \frac{y}{3} = 1;$$

$$3) \quad \frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 1; \quad 4) \quad \frac{x}{5} - \frac{y}{2} = 1; \quad 5) \quad x + y = 1; \quad 6) \quad \frac{x}{c} + \frac{y}{c} = 1.$$

$$9. \quad \text{Томонларининг тенгламалари: } y = 0; \quad \frac{x}{5} + \frac{y}{6} = 1; \quad y = 6; \quad \frac{-x}{5} + \frac{y}{6} = 1.$$

$$\text{Диагоналларининг тенгламалари: } x = 0; \quad \frac{x}{-5} + \frac{y}{3} = 1.$$

$$10. \quad \frac{x}{5} + \frac{y}{4} = 1. \quad 11. \quad \frac{x}{2} + \frac{y}{3} = 1; \quad \frac{x}{-2} + \frac{y}{3} = 1; \quad \frac{x}{3} + \frac{y}{3} = -1;$$

$$\frac{x}{2} - \frac{y}{3} = 1. \quad 13. \quad x - y - 3 = 0. \quad 14. \quad \frac{154}{845}. \quad 15. \quad 1) \quad \frac{3}{5}x + \frac{4}{5}y - 4 = 0;$$

$$2) \quad \frac{2}{\sqrt{13}}x - \frac{3y}{\sqrt{13}} - \frac{6}{\sqrt{13}} = 0; \quad 3) \quad x - y = 2.$$

$$16. \quad 1) \quad \frac{x}{\sqrt{2}} + \frac{y}{\sqrt{2}} = 2; \quad 2) \quad \frac{y}{\sqrt{2}} - \frac{x}{\sqrt{2}} = 2; \quad 3) \quad \frac{x}{2} + \frac{y\sqrt{3}}{2} = 2;$$

$$4) \quad \frac{x}{\sqrt{2}} - \frac{y}{\sqrt{2}} = 2.$$

$$17. \quad \frac{2}{5}, \quad \frac{4}{5}; \quad 2 \frac{1}{5}. \quad 18. \quad \pm \sqrt{2}. \quad 19. \quad 4x - 3y + 25 = 0 \quad \text{еки} \quad 4x - 3y - 25 = 0.$$

20. 1) $\frac{\pi}{4}$; 2) 0; 3) $\frac{\pi}{2}$; 4) $\varphi = \operatorname{arctg} \frac{16}{11}$.

21. $5x - y + 3 = 0$ ёки $5x + y - 7 = 0$.

22. Квадрат томонлари тенгламаси: $4x + 3y + 1 = 0$.

$3x - 4y + 32 = 0$, $4x + 3y - 24 = 0$, $3x - 4y + 7 = 0$.

Иккинчи диагонал тенгламаси: $x + 7y - 31 = 0$.

23. $3x - 4y + 15 = 0$, $4x + 3y - 30 = 0$, $3x - 4y - 10 = 0$, $4x + 3y - 5 = 0$.

24. $3x - y + 9 = 0$; $3x + y + 9 = 0$.

25. $29x - 2y + 33 = 0$.

26. $A(x - x_1) + B(y - y_1) = 0$.

27. 1) $x - 3y - 13 = 0$; 2) $3x - 4y - 19 = 0$; 3) $x - 12y - 49 = 0$; 4) $x - 1 = 0$,

5) $y + 4 = 0$.

28. 1) параллел; 2) перпендикуляр, 3) перпендикуляр; 4) параллел.

29. 1) $5x - 2y + 9 = 0$; 2) $x + 4y - 7 = 0$; 3) $3x + 7y - 11 = 0$;

4) $2x + 3y - 4 = 0$.

30. 1) $\frac{\pi}{4}$; 2) $\frac{3\pi}{4}$.

31. 1; $\sqrt{5}$; $\sqrt{2}$; 135° ; $\operatorname{arctg} \frac{1}{2}$ $\operatorname{arctg} \frac{1}{3}$.

32. 1) $y = 2x$; 2) $y + 3x = 0$; 3) $x - 2y = 0$ ва $2x + y = 0$.

33. $(\frac{37}{7}, \frac{13}{7})$. Күрсатма. AB томон тенгламасини тузамиз:

$3x + 2y - 11 = 0$. CD томон тенгламаси $2x - 3y - 5 = 0$. AM баландлик тенгламаси: $3x + y - 10 = 0$, энди BC томон тенгламасини тузамиз: $3x - y - 14 = 0$. C нүктеси BC томон билан CD томоннинг кесишган нүқтаси.

34. $9x - 6x - 14 = 0$.

35. $2x - y - 9 = 0$

36. Томонларининг тенгламалари: $4x - 3y - 20 = 0$, $y = 4$.

Диагоналларининг тенгламалари $x - 2y = 0$ ва $2x + y - 10 = 0$.

37. (1,4); $x = 1$; $x - 3y + 11 = 0$.

38. $3x + 4y - 4 = 0$; $x + 5y - 6 = 0$. $x + 5y + 8 = 0$; $3x + y + 10 = 0$.

39. (6,0).

40. $x + 2y - 7 = 0$.

41. $10x + 7y - 11 = 0$.

42. $3x - 2y - 2 = 0$, $x - 6y - 10 = 0$.

43. (1,2). $\sqrt{10}$ узунлик бирлиги.

44. $7x - 4y = 0$.

45. $5x - y + 3 = 0$; $x + 5y + 11 = 0$.

46. Томонлари: $x - 3y + 12 = 0$; $3x - y - 12 = 0$.

Диагоналлари: $x - y = 0$ ва $x + y - 8 = 0$.

Тұртнинчи бөб

2. 1) $\left(5, -\frac{\pi}{4}\right)$; 2) $\left(2, -\frac{\pi}{3}\right)$; 3) $\left(3, \frac{\pi}{2}\right)$; 4) $\left(2, -\frac{\pi}{4}\right)$.

3. 1) $\left(2, -\frac{3\pi}{4}\right)$; 2) $\left(4, -\frac{\pi}{2}\right)$; 3) $\left(3, -\frac{2\pi}{3}\right)$; 4) $\left(1, -\frac{\pi}{6}\right)$.

4. $M_1(5,0)$; $M_2(\sqrt{2}, \sqrt{2})$; $M_3(2, 2\sqrt{3})$; $M_4(4, 4)$;
 $M_5(\sqrt{3}, -1)$; $M_6(-1, 4\sqrt{3})$;

5. $A\left(2, \frac{\pi}{6}\right)$; $B\left(2, -\frac{\pi}{6}\right)$; $C(3,0)$; $D\left(4, -\frac{\pi}{2}\right)$; $M\left(\sqrt{2}, -\frac{3\pi}{4}\right)$.

6. M_1, M_2, M_3, M_4, M_5 нүкталар ётады, M_6, M_7 ва M_8 нүкталар ётмайды.
Графиги—айланы.

$$7. 1) (2,0); 2) \left(4, \frac{\pi}{3}\right); 3) \left(2\sqrt{2}, \frac{\pi}{4}\right); 4) \left(4, -\frac{\pi}{3}\right); 5) \left(2\sqrt{2}, -\frac{\pi}{4}\right);$$

Графиги қутб ўқини күтбдан 2 бирлік узоқда кесиб, қутб ўқига перпендикуляр бўлиб ўтган тўғри чизик.

8. 1) Юқори ярим текисликда қутб ўқидан 1 бирлік узоқда унга паралел жойлашган тўғри чизик;

2) Маркази $C\left(5, \frac{\pi}{2}\right)$ нуқтада бўлиб, радиуси 5 бирлік бўлган айланада,

9. 1), 2), 3) — Архимед спираллари. 10. $\rho = 14 \cos \varphi$.

$$11. \varphi = \frac{\pi}{3}; \quad 12. \rho = \frac{5}{\cos \varphi}$$

13. Масаланинг шартини қаноатлантирувчи айланалар иккита бўлиб, уларнинг қутб координаталар системасидаги тенгламаси $\rho - 2R \sin \varphi = 0$ ва $\rho + 2R \sin \varphi = 0$.

14. Масаланинг шартини қаноатлантирувчи чизик иккита, булар:

$$\rho \sin \varphi - a = 0 \text{ ва } \rho \sin \varphi + a = 0.$$

$$15. 1) (x^2 + y^2 - y)^2 = 9; 2) (x^2 + y^2)^2 = ax^2;$$

$$3) (x^2 + y^2 - x)^2 = 4(x^2 + y^2); 4) x - a = 0;$$

$$5) (x^2 + y^2 + ax)^2 = a^2(x^2 + y^2).$$

16. 1) xOy эсқи система, xO_1y янги система бўлсин.

$$1) x = X + 1, y = Y + 2; \quad 2) x = X - 2, y = Y + 2; \quad 3) x = X - 1,$$

$$y = Y - 1; \quad 4) x = X + 3, y = Y - 2.$$

$$17. M_1(-1, 3); M_2(-5, 1); M_3(-3, 4); M_4(-3, 0).$$

$$18. 1) A(0,0); B(-3,-8); C(-7,-2). 2) A(3,8); B(0,0); C(-4,6). 3) A(7,2); B(4,-6), C(0,0).$$

$$19. A\left(\frac{\sqrt{3}-1}{2}, \frac{1+\sqrt{3}}{2}\right); \quad B\left(\frac{1}{2}, \frac{3\sqrt{3}}{2}\right); \quad C(-\sqrt{3}, 3).$$

$$20. 1) XY = -8,5; \quad 2) XY = 2; \quad 3) XY = -1.$$

$$21. 1) Y = X^2; \quad 2) Y = -X^2; \quad 3) Y = 3X^2.$$

$$22. \frac{x^2}{30} + \frac{y^2}{5} = 1.$$

Бешинчи боб

$$1. (x - 5)^2 - (y - 4)^2 = 9; \quad 2. (x - 1)^2 + (y - 2)^2 = 13.$$

$$3. 1) C(1, -3), r = 5; \quad 2) (-2, 4), r = 6; \quad 3) (5, 0), r = 5; \quad 4) (0, -2), r = 2; \\ 5) (3, 0), r = 5.$$

$$4. (x + 3)^2 + (y - 5)^2 = 25. \quad 5. x^2 + (y + 4)^2 = 16. \quad 6. (x + 5)^2 + y^2 = 25.$$

$$7. x^2 + y^2 - 2y + 8 = 0. \quad 8. (x - \sqrt{3})^2 + (y - 1) = 0. \quad 9. x^2 + y^2 - 9,6x - \\ - 2y\sqrt{8,6} + 8,6 = 0.$$

$$10. x^2 + y^2 - ax = 0.$$

$$11. (x + 3)^2 + y^2 = 36. \quad 12. x^2 + y^2 - ax = 0.$$

$$13. 3x^2 + 3y^2 - 2ay = 0. \quad 15. \frac{x^2}{9} + \frac{y^2}{4} = 1.$$

$$14. \rho = 2a \cos \varphi. \quad 16. \frac{x^2}{25} + \frac{y^2}{16} = 1; \quad 17. e = 0,5.$$

$$18. \approx 0,077. \quad 19. 2500000 \text{ км}; 5000000 \text{ км}; 40000 \text{ км}.$$

$$20. \frac{\sqrt{3}}{5} \quad 21. \sqrt{0,4}.$$

$$22. \frac{x^2}{25} + \frac{y^2}{16} = 1; \quad 3 \frac{1}{5}; \quad 6 \frac{4}{5}.$$

$$23. \left(\frac{9}{2\sqrt{5}}, \frac{\sqrt{11}}{\sqrt{5}} \right), \quad \left(\frac{9}{2\sqrt{5}} - \frac{\sqrt{11}}{\sqrt{5}} \right). \quad 24. \frac{x^2}{16} + \frac{y^2}{4} = 1.$$

$$25. y = \pm \frac{4}{3}x; \quad 10. \quad 26. 2x^2 + 3y^2 + 6x - 69 = 0$$

$$27. \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1. \quad 28. \frac{x^2}{25} + \frac{y^2}{16} = 1; \quad \frac{x^2}{25} + \frac{y^2}{9} = 1.$$

Күрсатма. Изланадётган эллипснинг ярим ўқлары a, b , фокуси $F(c, 0)$ ва $F(-c, 0)$ бўлсин.

У ҳолда $b^2 + c^2 = 25$ ромбнинг томонидир. Шунинг учун $b^2 + c^2 = 25$. Ромбнинг юзи $S = 5 \cdot 4,8 = 24$ кв. бирлик. Эллипснинг кичик ўқи учи B билан ўнг фокуси F ни туташтирганда ҳосил бўладиган OBF учбурчакнинг юзи роиб юзининг тўртдан бирига teng, яъни $b \cdot c = 12$.

$$b^2 + c^2 = 25 \text{ ва } bc = 12 \text{ тенгламалардан } b_1 = 4, b_2 = 3.$$

$$29. \frac{5}{6}; \quad \frac{x^2}{25} + \frac{6y^2}{25} = 1; \quad 2,5, \quad 7,5. \quad 30. \frac{(x-5)^2}{25} + \frac{(y-3)^2}{9} = 1.$$

$$31. \frac{(x-8)^2}{64} + \frac{11(y-5)^2}{64} = 1. \quad \text{Кўрсатма. Координаталар бошини эллипснинг маркази бўлган } (x_0, y_0) \text{ нуқтага кўчирамиз, ўтиш формуласига кўра эллипснинг тенгламаси:}$$

$$\frac{(x-x_0)^2}{a^2} + \frac{(y-y_0)^2}{b^2} = 1. \quad x_0 = a, \quad y_0 = 5$$

$$6, \text{ лгани учун } \frac{(x-a)^2}{a^2} + \frac{(y-5)^2}{b^2} = 1.$$

$$\text{Аммо } a = \frac{x_1+x^2}{2} = \frac{5+11}{2} = 8. \quad \text{Демак, } \frac{(x-8)^2}{64} + \frac{(y-5)^2}{b^2} = 1.$$

$$32. 1) \frac{x^2}{4} + y^2 = 1; \quad 2) \frac{x^2}{8} + \frac{y^2}{6} = 1; \quad 33. \frac{x^2}{25} - \frac{y^2}{9} = 1.$$

$$34. \frac{x^2}{25} - \frac{y^2}{11} = 1, \quad \frac{6}{5}.$$

$$35. \frac{25x^2}{784} - \frac{25y^2}{441} = 1, \quad 15 \frac{3}{4}, \quad 4 \frac{2}{5}. \quad 36. \frac{x^2}{15} - \frac{y^2}{6} = 1; \quad 2\sqrt{21}; \quad \frac{\sqrt{35}}{5}$$

$$37. 1) 6,8, (5,0); (-5,0); \frac{5}{3}.$$

$$2) 10,8; (\sqrt{41}, 0); (-\sqrt{41}, 0); \frac{41}{5}. \quad 3) 24, 10; (13, 0), (-13, 0), \frac{13}{12}.$$

$$38. \pm 3 + 2\sqrt{13}, \quad x\sqrt{13} - 9 = 0.$$

$$39. \frac{x^2}{a^2 - b^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1. \quad 40. x = -9 \frac{3}{5}.$$

$$41. y = \pm \frac{b}{a}x; \quad \pm \frac{bc}{a}; \quad 2 \arctg \frac{b}{a}. \quad 42. 2; \quad \sqrt{1 + \tg^2 a}.$$

$$43. \frac{x^2}{24} - \frac{y^2}{12} = 1. \quad 44. y = \pm \frac{2}{3}x; \quad \frac{\sqrt{13}}{3}; \quad 1 + \lg \varphi = e^2$$

$$45. x^2 + y^2 = 32 \quad 46. \frac{x^2}{25} - \frac{y^2}{9} = 1.$$

$$47. \frac{(x+4)^2}{30} - \frac{y^2}{30} = 1. \quad 48. \frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{3a^2} = 1.$$

Күрсатма. $A(-a, 0)$ ва $B(2a, 0)$ нүкталардан үтгап түгри чизиқлар дастасыннан тенгламалари мөс равиша $y = k_1(x + a)$ ва $y = k_2(x - 2a)$. Бурчак коэффициенттеринин аниқлашы күра:

$$k_1 = \operatorname{tg} \angle MAB, k_2 = \operatorname{tg}(180^\circ - \angle MBA) = -\operatorname{tg} \angle MBA.$$

Шартта күра $\operatorname{tg} 2 \angle MAB = \operatorname{tg} \angle MBA$. tg функция ифодаларини

$$k_1 = \frac{y}{x+a} = \operatorname{tg} \angle MAB, k_2 = \frac{y}{x-2a} = -\operatorname{tg} \angle MBA$$

тенгликтар ёддами билан x ва y лар орқали ифода этиб юқоридаги шартдан фойдалансак, қуйидаги тенглик үринин бұлади.

$$-\operatorname{tg} 2 \angle MAB = -\frac{2y(x+a)}{(x+a)^2 - y^2} = \frac{y}{x-2a} = -\operatorname{tg} \angle MBA.$$

Бу тенгликкни солдапаштириб изланадайтын геометрик үрин тенгламасини досыл қиласыз.

Парабола

49. 1) $y^2 = 4x$; 2) $y^2 = -\frac{2}{3}x$; 3) $x^2 = 8y$; 4) $x^2 = -y$.

50. 1) $y^2 = 4x$; 2) $y^2 = -4x$; 3) $x^2 = 5y$; 4) $x^2 = -y$.

51. $x^2 = 16y$.

52. Ҳамма параболалар координаталар бошидан үтады ва қуйидагича жойлашады:

1) $p = \frac{3}{2}$; Ox үкқа симметрик ва ўнг ярим текисликка жойлашган,

2) $p = \frac{9}{2}$; Ox үкқа симметрик ва чап ярим текисликка жойлашган,

3) $p = 2$; Ox үкқа симметрик ва юқори ярим текисликка жойлашган,

4) $p = \frac{1}{2}$; Oy үкқа симметрик ва пастки ярим текисликка жойлашган,

53. $F(3, 0)$; $x + 3 = 0$.

54. $r = 9,5$.

55. $(7, -2\sqrt{21})$.

56. $y^2 = -10\left(x + \frac{1}{2}\right)$. Күрсатма. Парабола учиннег координатлары $(-0, 5; 0)$ дір.

57. 1) $\begin{cases} X = x - 4, \\ Y = y \end{cases}$ алмаштириш үтказиш керак,
 $(4, 5; 0), p = 1, F(4, 5; 0), 2x - 7 = 0$.

2) $\begin{cases} X = x - \frac{1}{4}, \\ Y = y \end{cases}$ алмаштириш үтказиш керак,
 $(0, 25; 0), p = 4, F(-1, 75; 0), 4x - 9 = 0$.

3) $\begin{cases} X = x, \\ Y = y - \frac{1}{2} \end{cases}$ алмаштириш үтказиш керак,
 $(0; 0, 5), p = 3, y + 1 = 0, F(0; 2)$.

4) $\begin{cases} X = x, \\ Y = y - \frac{1}{2} \end{cases}$ алмаштириш үтказиш керак,
 $(0; 0, 5), p = 5, y - 3 = 0, F(0; -2)$.

5) $\begin{cases} X = x - 1 \\ Y = y - 1 \end{cases}$ алмаштириш үтказиш керак.

$$(1, 1), p = 0,25, F\left(1; 1 \frac{1}{8}\right), 8y - 7 = 0.$$

6) $\begin{cases} X = x - \frac{9}{4} \\ Y = y + \frac{1}{4} \end{cases}$ алмаштириш үтказиш керак.

$$(4,5; -0,25), p = 1,5, F(4,5; -1), 2y - 1 = 0.$$

7) $\begin{cases} X = x - \frac{11}{2} \\ Y = y - \frac{3}{2} \end{cases}$ алмаштириш үтказиш керак.
 $(5,5; 1,5), p = 0,25, 8x - 43 = 0, F\left(5 \frac{5}{8}, 1 \frac{1}{2}\right).$

58. (-4, 6).

59. $d = 24$ үзүнлік үлчов бирлігі.

60. $x^2 = -2y; 2y - 1 = 0.$

61. $F\left(11 \frac{1}{2}; 0\right)$, агарда симметрия үқи учун абсцисса үқини қабул қылсак ва гипербола учи координата бошида жойлашган бұлса.

62. $y^2 = -x.$

63. (2, 1); (-1, 4); ($\approx 3, 3; \approx 5, 29$); ($\approx -0,3; \approx 1,69$).

64. 1) $y^2 = 6\left(x + \frac{3}{2}\right);$ 2) $y^2 = \frac{2}{3}\left(x + \frac{1}{6}\right).$

65. $\frac{(x - \sqrt{3})^2}{4} + y^2 = 1$ әллипс.

2) $\frac{(x + \sqrt{5})^2}{4} - y^2 = 1$ гипербола.

3) $y^2 = x + \frac{1}{4}$ парабола.

Олтінчи бөб

1. 1) 2. 2) 14. 3) $\frac{1}{10}$. 4) x^2 . 5) $x(x - a)$. 6) -1 .

2. 1) $x = 4$. 2) $x_1 = 2, x_2 = -2$. 3) $x = 1$. 4) $x_1 = 3, x_2 = -3$.

5) $x = k\pi$ ($k = 0, 1, 2, 3, \dots$). 6) $x = \frac{3\pi}{4} + k\pi$ ($k = 0, 1, 2, 3, \dots$).

3. 1) $x = 2, y = -1$. 2) $x = 3, y = 4$. 3) $x = \frac{c}{a+b}, y = \frac{c}{a+b}$.

4) Система ечімінде зерттеңіз.

5) $x = \cos \alpha + \sin \alpha, y = \cos \alpha - \sin \alpha$.

4. 1) $y = -\frac{5}{2}x, z = -2x$. 2) $y = -2x, z = 3x$.

3) $y = 4x, z = -6x$. 4) $y = -3x, z = 2x$.

5. 1) (3, 2) -8 . 3) (1, 4) -11 . 5) (0, 6) $2a^3$.

6. 1) $x = -1$. 2) $x_1 = 2, x_2 = -3$.

7. 1) $x = -1, y = 3, z = -2$.

2) $x = 2, y = -4, z = 1$.

- 3) $x = 1, y = -3, z = 2.$
 4) $x = 3, y = -2, z = -3.$
 5) $x = 0, y = 6, z = -6.$
 6) $x = 2, y = 0, z = -1.$

Еттінчи бөб

1. 1) $(1, 2);$ 2) $(0, -5);$ 3) $(-1, 3);$ 4) $(1, -1);$ 5) $\left(1, -\frac{3}{2}\right).$
- 6) Марказынан әгри чизиқ.
2. 1) $4x^2 - 4y^2 - 15 = 0;$ 4) $5x^2 + 6y^2 - 4 = 0.$
 2) $x^2 + 2y^2 - 4 = 0;$ 3) $2x^2 - 3y^2 + 10 = 0.$
3. 1) $y^2 = 5x;$ 2) $y = \frac{1}{3}x^2;$ 3) $x^2 = 3y;$ 4) $y^2 = 3x.$
4. 1) $6x^2 + 4xy + y^2 - 7 = 0.$ 2) $4x^2 + 6xy + y^2 - 5 = 0.$
 3) $4x^2 + 2xy + 6y^2 = 1.$ 4) $2x^2 - 6xy + 5y^2 - 54 = 0.$
5. 1) $\frac{x^2}{8} + \frac{y^2}{4} = 1;$ 2) $\frac{x^2}{9} + \frac{y^2}{4} = 1;$ 3) $\frac{x^2}{4} - \frac{y^2}{9} = 1;$ 4) $y^2 = 2\sqrt{2}x;$
 5) $\frac{x^2}{9} - \frac{y^2}{36} = 1;$ 6) $x^2 + y^2 = -1$ (мавдым әллипс);
- 7) $\frac{x^2}{4} - y^2 = 1;$ 8) Үзаро кесишувчи иккита түгри чизиқ:
 $x - 2y = 0;$ $x + 2y = 0.$
- 9) $\frac{x^2}{9} + \frac{y^2}{4} = 1;$ 10) $x^2 - 4y^2 = 1;$ 11) $y^2 = 2x,$ 12) $y^2 = 6x.$

Саккизинчи бөб

2. A, B нүкталар абсолюттегін мусбат йұналишида координаталар бошидан мос тартибда 5 бирлік ва a бирлік узоқда жойлашған; A₂, B₃ нүкталар ординаталар абсолюттегін мусбат йұналишида координаталар бошидан 8 ва b бирлік узоқда; A₃, B₃ нүкталар аппликаталар абсолюттегін мусбат йұналишида координаталар бошидан 4 ва c бирлік узоқда жойлашған нүкталардир. Шунда үшша A₄, B₄; A₅, B₅; A₆, B₆ нүкталар Ox, Oy, Oz үzlарининг манжий йұналишдагы нүкталардир.

3. M, N, P нүкталар мос тартибда xOy, xOz ва yOz координаталар теңислендеридеги нүкталар, O нүкта координаталар боши.

4. $\vec{AB} = \vec{DC};$ $\vec{AD} \neq \vec{DC}$, чунки колленеарлық шарты бажарылмайды;

$$\vec{AD} = \vec{BC}.$$

$$5. \vec{AB} \neq \vec{BC}; \quad \vec{AB} = \vec{DC}; \quad \vec{AD} = \vec{BC}.$$

$$6. \vec{BC} = \vec{q}; \quad \vec{DC} = \vec{p}; \quad \vec{AC} = \vec{p} + \vec{q};$$

$$\vec{BD} = -\vec{p} + \vec{q}; \quad \vec{OC} = \vec{AO} = \frac{1}{2}(\vec{p} + \vec{q});$$

$$\vec{BO} = \frac{1}{2}(-\vec{p} + \vec{q}); \quad \vec{OD} = \frac{1}{2}(-\vec{p} + \vec{q});$$

$$\vec{CB} = -\vec{q}; \quad \vec{DC} = \vec{p}; \quad \vec{CA} = -\vec{p} - \vec{q};$$

$$\vec{DA} = -\vec{q}; \quad \vec{OB} = \frac{1}{2}(\vec{p} - \vec{q}); \quad \vec{DO} = \frac{1}{2}(\vec{p} - \vec{q}).$$

8. Е ч и ш. Түртбұрчак томонлариниң 152- чизмада күрсатылғандек векторлар билан тасвирлаймиз. Е ва F нүкталар диагоналларинің ўрталари. Бу ҳолда $\vec{EF} = \vec{AF} - \vec{AE}$;

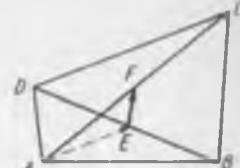
$$\vec{AF} = \frac{\vec{AC}}{2} = \frac{\vec{AB} + \vec{BC}}{2}; \triangle AEB \text{ даң } \vec{EB} = \vec{AB} - \vec{AE}.$$

$$\text{Аммо } \vec{EB} = \frac{\vec{DB}}{2} = \frac{\vec{DA} + \vec{AB}}{2}; \text{ демек, } \vec{AE} = \vec{AB} - \frac{\vec{DA} + \vec{AB}}{2} = \frac{\vec{AB} - \vec{DA}}{2}.$$

Энди \vec{AF} ва \vec{AE} ларнің қийматларини дастлабки теңгілкка құйымыз:

$$\vec{EF} = \frac{\vec{AB} + \vec{BC}}{2} - \frac{\vec{AB} - \vec{DA}}{2} = \frac{\vec{BC} + \vec{DA}}{2}.$$

$$9. \frac{c}{c} \pm \frac{b}{b}, \quad \frac{a}{a} \pm \frac{c}{c}, \quad \frac{b}{b} \pm \frac{a}{a}.$$

152- чизма.

Күрсатма. Берилған векторларнинг бирлік векторларини топиб, уларни учбұрчак учларда ясайды. Учбұрчак томонлары бүйіча иккі құшни бирлік векторлар йығындиси ва айрмасы бурчакка ясалған ромбнің диагоналарын бұлғани учун би диагоналлар биссектрисалардір.

10. Ихтиёрий O нүктаның қутб учун оламыз (153- чизма). r_A, r_B, r_C, \dots лар A, B, C, \dots нүкталарнің радиус-векторлары бўлсин. EF, KL ва PQ кесмаларнің ўрталари битта M нүкта эканын күрсатамыз. K нүкта AD шының ўртаси бўлғани учун $r_K = \frac{r_A + r_D}{2}$; шунга ўхшаш $r_L = \frac{r_B + r_C}{2}$; KL кесманинг ўртаси

$$\frac{r_K + r_L}{2} = \frac{r_A + r_B + r_C + r_D}{4}. \quad (1)$$

Шу йўл билан EF кесманинг ўртаси

$$\frac{r_E + r_F}{2} = \frac{r_A + r_B + r_C + r_D}{4}. \quad (2)$$

Энди P ва Q нүкталарнің радиус-векторларини топамыз ва уларнің ўртасининг радиус-вектори

$$\frac{r_A + r_P}{2} = \frac{r_A + r_B + r_C + r_D}{4}. \quad (3)$$

(1), (2), (3) теңгілкелар EF, KL, PQ кесмаларнің ўртаси битта нүкта эканини билдиради.

11. $BC = c - b; CD = d - c; DB = b - d;$

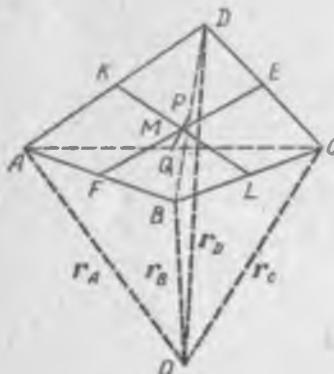
$$DM = \frac{1}{2}(b + c - 2d); AQ = \frac{1}{3}(b + c + d).$$

12. — 1. 13. Испом. $AB = a; BC = b; CD = c, DA = d$ (154- чизма) бўлсин. У ҳолда

$$\vec{AC} = a + b, \vec{BD} = b + c,$$

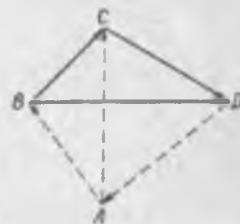
Масаланинг шартига кўра: $AC \cdot BD = 0$, $(a+b)(b+c) = 0$ ёки $ab+ac+a^2+b^2+bc=0$; Шаклдан $a+b+c+d=0$; бундан $-d=a+b+c$; кейинги тенгликий иккала томонни квадратга кўтариш натижасида $a \cdot b + a \cdot c + b \cdot c = \frac{1}{2}(d^2 - a^2 - b^2 - c^2)$ эканини топамиз. Демак, $b^2 + \frac{1}{4}(d^2 - a^2 - b^2 - c^2) = 0$ ёки $b^2 + d^2 = a^2 + c^2$.

15. 13 кг.

153- чизма.

16. 1) $\{1, -1.6\}$; 2) $\{5, -3.6\}$;
3) $\{6, -4.12\}$; 4) $\left\{1, -\frac{1}{2}, 0\right\}$;
5) $\{0, -1.12\}$; 6) $\left\{3, -\frac{5}{2}, 2\right\}$.

154- чизма.

17. 7. 18. $\{-6, -2.4\}; \{6.2, -4\}$.

19. $2\sqrt{2}; 2; -2$.

20. $\frac{3}{13}, \frac{12}{13}, \frac{4}{13}$. 21. 45° ; $\{1, -1, \sqrt{2}\}$.

22. 1) 10; 2) 16; 3) 25; 4) 61; 5) 21; 6) 529; 7) 8; 8) 76;

23. Параллелограмм диагоналлари квадратларининг йигинидиси унинг томонлари квадратларининг йигинидисига тенг.

25. $\arccos \frac{7}{\sqrt{45}}$. 26. 45° . 27. 59. Кўрсатма. Агар F куч таъсири натижасида материал иуқта s векторнинг бошлангич учидан кейинги учига кўчган бўлса, кучнинг бажаргац иши $F \cdot S$ скаляр кўпайтмага тенг.

28. 31. 29. 13. 31. $\arccos \frac{12}{49}$; $\arccos \frac{61}{7\sqrt{122}}$; $\arccos \frac{61}{7\sqrt{122}}$.

32. 1) $|AB| = 9.7$, $|AC| = 13.3$, $|BC| = 6.9$; 2) $\angle A \approx 29^\circ$, $\angle B \approx 107^\circ$, $\angle C \approx 44^\circ$; 3) 56° , 4) 122° , 5) 8, 5.

33. 24. 5. Кўрсатма. Иزلанаётган юз $\frac{1}{2}[a \cdot b]$ га тенг.

34. $\frac{\sqrt{3}}{2}, \frac{3\sqrt{3}}{\sqrt{91}}$.

Е ч и ш. Учбуручак томонларини 155- чизмада кўрсатилгандек векторлар билан тасвир этамиз. У ҳолда

$$\vec{AD} = \frac{\vec{AB} + \vec{AC}}{2}, \quad \vec{AE} = \frac{\vec{AB} + 2\vec{AC}}{3}.$$

$$S_{DAE} = \frac{1}{2} \left| [\vec{AD} \cdot \vec{AE}] \right|; \quad \vec{AD} \cdot \vec{AE}$$

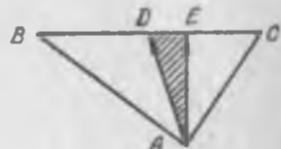
лар ифодалариниң бу формулаларынң ўнг томоннан қўйинб, коллинеар векторларнинг вектор кўпайтмаси нолга тенглигини ҳисобга олсак, $S_{DAE} = \frac{1}{2} \|\vec{AB} \cdot \vec{AC}\|$ ни ҳосил қиласмиш.

$\|\vec{AB} \cdot \vec{AC}\|$ ни ҳосил қиласмиш. $|\vec{AB} \cdot \vec{AC}| = 6\sqrt{3}$; демак, $S_{DAE} = \frac{\sqrt{3}}{2}$ кв. бирлик. $\sin \angle DAE = \frac{|[\vec{AD} \cdot \vec{AE}]|}{\vec{AD} \cdot \vec{AE}}$; $[\vec{AD} \cdot \vec{AE}] = \frac{1}{6} |((\vec{AB} + \vec{AC}) (\vec{AB} + 2\vec{AC}))| = \frac{1}{6} |\vec{AB} \cdot \vec{AC}| = \sqrt{3}$.

Энди \vec{AB} ва \vec{AC} векторларнинг узунлигини топамиз: $AD = \sqrt{\left(\frac{\vec{AB} + \vec{AC}}{2}\right)^2} = \frac{1}{2}\sqrt{\vec{AB}^2 + 2\vec{AB} \cdot \vec{AC} + \vec{AC}^2} = \frac{1}{2}\sqrt{AB^2 + 2AB \cdot AC \cos BAC + AC^2} = \frac{\sqrt{13}}{2}$; шунга ўхшаш $AE = \frac{2\sqrt{7}}{3}$. Демак, $\sin \angle DAE = \frac{3\sqrt{3}}{\sqrt{91}}$.

35. 14 (куб бирлик), $\sqrt{14}$. Кўрсатма.

$V = \frac{1}{6} abc$. $H = \frac{3v}{4}$, $S - ABC$ учбурачканинг юзи.

155- чизма.

Тўққизинчи боб

1. 1) $M_1, M_2, M_3, M_4, M_5, M_6, M_7, M_8, M_9$ нуқталар сиртда ётади. M_8, M_1 нуқталар ётмайди.

2. 1) $(4, 4, 4\sqrt{2})$; 2) $(\sqrt{3}, 5, 6)$; 3) $(7, \sqrt{6}, 3)$.

3. 1) yOz текислик; 2) xOz текислик; 3) xOy текислик; 4) yOz текисликка параллел бўлиб, ундан 2 бирлик узоқда ётувчи текислик; 5) xOz текисликка параллел бўлиб, ундан — 4 бирлик узоқда ётувчи текислик; 6) xOy текисликка параллел бўлиб, ундан 5 бирлик узоқда ётувчи текислик; 7) маркази координаталар бошида бўлиб, радиуси 1 га teng бўлган сфера; 8) ясовчиси Oz ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOy текислинида $x^2 + y^2 = 1$ айланадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 9) ясовчиси Oy ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOz текислинида $x^2 + z^2 = 9$ айланадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 10) ясовчиси Ox ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси yOz текислинида $y^2 + z^2 = 16$ айланадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 11) xOz ва yOz текисликлар орасидаги икки ёқли бурчакни тенг иккига бўлувчи иккита $x - y = 0$ ва $x + y = 0$ текислик; 12) битта нуқтани, координаталар бошини тасвири ётади; 13) Oz ўқни тасвирилайди; 14) ҳеч қандай геометрия образини тасвири ётмайди; 15) yOz ҳамда xOz текисликлар биргаликда тасвирилайди; 16) xOz ва xOy текисликларини биргаликда тасвирилайди; 17) xOz ва xOy текисликларини биргаликда тасвирилайди; 18) xOy , yOz ва xOz текисликларини биргаликда тасвирилайди; 19) xOz текислини ҳамда xOz текисликка параллел бўлиб, ундан 9 бирлик узоқда ётувчи текислини биргаликда тасвирилайди; 20) xOz текислини ҳамда xOz билан yOz текислик орасидаги икки ёқли бурчакни тенг иккига бўлувчи текислини биргаликда тасвирилайди.

4. 1) xOy текислилкка параллел бўлиб, ундан 3 бирлик узоқла ётувчи текислилкдаги маркази $(0, 0, 3)$ ва радиуси 4 бирлик бўлган айлан; 2) yOz текислилкда симметрия ўқлари Oy ва Oz бўлиб, ярим ўқлари $b = 3, c = 2$ бўлган эллипс; 3) xOy текислилкка параллел бўлган текислилкда ётувчи гипербола, бу гиперболанинг маркази $(0, 0, 3)$ нуқтада бўлиб, ҳақиқий ўқи Ox ўқига параллел ва 8 га тенг, мавхум ўқи эса OY ўқига параллел ва б ға тенг; 4) xOy ва yOz текислилклар орасидаги иккни ёқди бурчакни тенг иккига бўлувчи текислилкдаги парабола. Бу параболанинг учи координаталар бошида бўлиб, Oy ўқининг симметрия ўқидир. 5. $(x - 2)^2 + (y + 3)^2 + (z - 5)^2 = 36$.

$$6. \begin{cases} (x - 1)^2 + (y + 4)^2 + (z + 3)^2 = 25, \\ z = 3. \end{cases}$$

Кўрсатма. Изланашган геометрик ўрин иккита бир-бираига боғлиқ бўлмаган хоссага эга бўлгани учун иккита тенглама билан тасвири этилади. Бу тенгламалар xOy координаталар текислилгинга параллел бўлган текислилкдаги айланани тасвири этади.

$$7. \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2 + z^2}{b^2} = 1, (b^2 = a^2 - c^2).$$

Кўрсатма. Бу тенглама билан тасвири этилган геометрик ўрин $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипсининг Ox ўқ атрофида айланishiдан ҳосил бўлади ва айланма эллипсоид дейилади. 8. $4x - 10y + 8z + 13 = 0$.

Кўрсатма. Бу тенглама билан тасвири этилган сирт текислилкдир.

$$9. \begin{cases} 5y + 3z - 19 = 0, \\ x = 0. \end{cases}$$

Кўрсатма. Бу тенгламалар биргаликда yOz текислилгидаги тўгри чи-зиқни тасвири этади. У тўғри чизиқ Oz ўқидан $\frac{19}{3}$ бирлик, Oy ўқидан $\frac{19}{5}$ бирлик кесиб ўтади.

$$10. \begin{cases} 2x + 4z + 21 = 0, \\ y = 0. \end{cases}$$

Кўрсатма. 9- масалага қаранг.

$$11. \begin{cases} x - y - 7 = 0, \\ z = 0. \end{cases}$$

Кўрсатма. 9- масалага қаранг.

12. 1) Ясовчиси Oz ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOy текислилгидаги $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипсдан иборат бўлган цилиндрик сирт; 2) Ясовчиси Oy ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOz текислилгидаги эллипсдан иборат бўлган цилиндрик сирт; 3) Ясовчиси Ox ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси yOz текислилгидаги $\frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$ эллипсдан иборат бўлган цилиндрик сирт; 4) Ясовчиси Oz ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOy текислилгидаги $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$ гиперболадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 5) Ясовчиси Oy ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOz текислилгидаги $\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1$ гиперболадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 6) Ясовчиси Ox

ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси yOz текислилгидаги $\frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 1$ гиперболадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 7) Ясовчиси Oz ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOy текислилгидаги $y^2 = 2px$ параболадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 8) Ясовчиси Ox ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси yOz текислилгидаги $y^2 = 2pz$ параболадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 9) Ясовчиси Oy ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOz текислилгидаги $z^2 = 2px$ параболадан иборат бўлган цилиндрик сирт; 10) Ясовчи-

си Oz ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOy текслигидаги $x^2 + y^2 = r^2$ айланадан иборат бўлган доираний цилиндр; 11) Ясовчиси Ox ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси yOz текслигидаги $y + z = 1$ тўғри чизиқдан иборат бўлган цилиндрик сирт, бу сирт — текисликдир. 12) Ясовчиси Oz ўқига параллел бўлиб, йўналтирувчиси xOy текслигига $x = 0$ ва $x - y = 0$ тўғри чизиқлардан иборат бўлган цилиндрик сирт, бу сирт иккита текисликдан иборагдир.

13. 1) Аппликаталар ўқининг тенгламаси; 2) $(5, 0, 0)$ нуқтадан ўтиб Oz ўқига параллел бўлган тўғри чизик; 3) $(2, -3, 0)$ нуқтадан ўтиб, Oz ўқига параллел бўлган тўғри чизик, 4) yOz текслигига параллел бўлган $x - 2 = 0$ текисликдаги айлана бу айлананинг маркази $(2, 0, 0)$ нуқтада бўлиб радиуси 5 га тенг.

$$14. \left(\frac{2\sqrt{11}}{3}, 2, 1 \right) \text{ ва } \left(-\frac{2\sqrt{11}}{3}, 2, 1 \right).$$

$$15. \begin{cases} x^2 + y^2 + z^2 = 16, \\ z = 0. \end{cases} \quad 16. \begin{cases} (x-1)^2 + (y-2)^2 + (z-3)^2 = 25, \\ (x-3)^2 + (y+2)^2 + (z-2)^2 = 36. \end{cases}$$

Ўникчи боб

1. 1), 2), 4), 5), 7), 8), 10 тенгламалар нормал шаклдаги тенгламалардир.

$$2. 1) -\frac{1}{9}x + \frac{2}{9}y + \frac{2}{3}z - 3 = 0; \quad 2) \frac{2}{15}x + \frac{2}{3}y - \frac{11}{15}z - 2 = 0;$$

$$3) -\frac{6}{11}x + \frac{6}{11}y + \frac{7}{11}z - 3 = 0; \quad 4) \frac{5}{\sqrt{61}}x - \frac{6}{\sqrt{61}}y - \frac{22}{\sqrt{61}}z = 0;$$

$$5) \frac{3}{5}x - \frac{4}{5}z - 10 = 0; \quad 6) x - 5 = 0; \quad 7) z - \frac{2}{3} = 0;$$

$$8) z - 3 = 0$$

3. A_1, A_3, A_4, A_5 нуқталардан ўтади. A_2, A_6 нуқталардан ўтмайди. 4. $(3, -2, 4)$. Кўрсатма. Нуқта Oz ўқига параллел ҳаракат қилганда унинг абсцисаси ва ординатаси ўзгармай қолади, фақат аппликата ўзгаради.

5. Текислик координаталар бошидан ўтади; 2) Текислик абсциссалар ўқига параллел; 3) Текислик ординаталар ўқига параллел; 4) Текислик аппликаталар ўқига параллел; 5) Текислик аппликаталар ўқидан ўтади; 6) Текислик ординаталар ўқидан ўтади; 7) Текислик абсциссалар ўқидан ўтади; 8) Текислик yOz текслигига параллел; 9) Текислик xOz текслигига параллел; 10) Текислик xOy текслигига параллел; 11) yOz текслиги; 12) xOy текслиги; 13) xOz текслиги.

$$6. y + 2 = 0. \quad 7. x + 2 = 0. \quad 8. z - 3 = 0. \quad 9. 3y + 2z = 0.$$

10. $3x - 2y - 9 = 0. \quad 11. 15x + 17y - 42z + 238 = 0. \quad 12. 1) 3, 4, 5; 2) 1, -3, 2; 3) 1, 1, -1; 4) -4, \infty, 2$ текислик Oy ўқига параллел. 5) $0, 0, 0$. 6) $\infty, 5, \infty$ текислик xOz текслигига параллел.

$$13. \frac{x}{2} - \frac{y}{4} + \frac{z}{6} = 1.$$

$$14. x + y + z - 6 = 0. \quad 15. 1) \frac{\pi}{4}; 2) \varphi = \arccos \frac{8}{21}; 3) \frac{\pi}{4}; 4) \frac{\pi}{2}.$$

$$16. 5x - 6y + z - 32 = 0. \quad 17. 3x + y - 8z - 45 = 0. \quad 18. 1) 5x + 7y + 3 = 0; 2) y - z + 7 = 0; 3) 5x + 7z - 46 = 0. \quad 19. 8x - y - 13z + 49 = 0.$$

$$20. 29x + 13y + 28z + 21 = 0.$$

$$21. 9x + 6y - 11z - 11 = 0.$$

$$22. 11x - 5y - 3z - 10 = 0. \quad 23. 1) (1, 1, 1); 2) (2, 2, 2); 3) x = \frac{7z - 9}{5}.$$

$$y = \frac{1 + 2z}{5}.$$

$$24. 4. \quad 25. (0, 0, 1) \text{ ва } (0, 0, 15 \frac{1}{7}).$$

26. $z = 0$ ва $15x + 8z = 0$. 27. 2. Күрсатма. Параллел текисликтардан бирида битта нүкта олиб, бу нүктадан иккинчи текисликтеке бүлгән масоғани топиш керак.

28. $19x - 133y + 25z - 155 = 0$ ва $34x - 83y - 25z + 20 = 0$. Күрсатма. Изланытган текисликтар берилган текисликтардан тенг узоқлыктарда ётади, аммо булардан бирининг нүкталаридан берилган текисликтаргача оғиш абсолют қийматига кура ҳам, ишорага күра ҳам бир хил бўлиб, изланытган текисликтардан иккинчининг нүкталаридан берилган текисликтаргача оғиш абсолют қийматига кўра бир хил, ишорасига кўра қарама-карши. Шунинг учун изланытган текисликтарнинг тенгламаси $\frac{7x - 24y - 15}{\sqrt{7^2 + (-24)^2}} = \pm \frac{x + 2y - 2z - 7}{\sqrt{1 + 2^2 + (-2)^2}}$. Бу тенгламаларни соддалаштириш билан жавоб ҳосил қилинади.

Үн биринчи боб

1. $\frac{x-1}{4} = \frac{y+2}{3} = \frac{z-3}{5}$. 2. $(-1, 3, 0)$ нүктадан ўтган тўгри чизик; $s \{3, 5, 2\}$.

3. 1) $x = 3t + 2$, $y = 5t - 2$, $z = t + 1$; 2) $x = t - 3$, $y = 3t + 5$, $z = 2 \cdot (t + 2)$; 3) $x = 6t$, $y = 7t + 1$, $z = 2t - 1$; 4) $x = 2t + 1$, $y = 3(t + 1)$, $z = 2 \cdot (2t + 1)$.

4. 1) $(2, 3, 0); \left(-\frac{1}{2}, 0, \frac{3}{2}\right)$; (0, -1, 2); 2) $(-13, -9, 0); \left(\frac{1}{2}, 0, \frac{9}{2}\right)$; $\left(0, \frac{13}{3}, -\frac{1}{3}\right)$.

5. $\frac{x}{5} = -\frac{y+3}{1} = -\frac{z-20}{4}$; $x = t$, $y = -\frac{t+3}{5}$, $z = -\frac{4}{5}t + \frac{11}{10}$; $y = -\frac{1}{5}x - \frac{3}{5}$; $z = -\frac{4}{5}x + \frac{11}{10}$. 6. $x = 3t + 1$; $y = 2t + 2$, $z = t + 3$.

7. $s \{0, 0, 1\}$; $\cos \alpha = 0$, $\cos \beta = 0$, $\cos \gamma = +1$.

8. Координаталар бошидан ўтади; $S \{2, 3, 13\}$. 2) Oz ўққа параллел; $S \{0, 0, 3\}$.

9. $\frac{x-2}{1} = \frac{y+2}{1} = \frac{z-3}{-1}; \pm \frac{\sqrt{3}}{3}, \pm \frac{\sqrt{3}}{3}, \pm \frac{\sqrt{3}}{3}$.

10. 1) $\cos \varphi = \pm \frac{16}{3\sqrt{110}}$; $\cos \varphi = \pm \frac{4}{\sqrt{174}}$

11. 1) $\cos \varphi = \pm \frac{8}{63}$:

13. $\frac{x-1}{1} = \frac{y-2}{2} = \frac{2z+3}{1}$, 15. $\frac{x-1}{-3} = \frac{y+4}{4} = \frac{z-5}{0}$.

Күрсатма. Изланытган тўгри чизик яна $(0, 0, 5)$ нүктадан ҳам ўтади.

16. $\sqrt{11}, 4$. Күрсатма. $A (3, -2, 1)$ тўгри чизиқдаги нүкта $S \{1, 3, 5\}$ берилган тўгри чизиқнинг йўналтирувчи вектори. Шунинг учун $d = AM |\sin \alpha| =$

$$= AM \frac{|S \times AM|}{S \cdot AM} = \frac{|S \times AM|}{S}$$

17. Ётади.

18. $\frac{x-2}{9} = \frac{y+2}{11} = \frac{z-1}{16}$, 19. $\frac{x-1}{16} = \frac{y-2}{1} = \frac{z-3}{-11}$.

Күрсатма. Изланаётган түгри чизик $A(1, 2, -3)$ нүктадан ўтгани учун унинг тенгламаси $\frac{x-1}{m} = \frac{y-2}{n} = \frac{z+3}{p}$ кўринишда бўлади. Бу түгри чизик берилган түгри чизикка перпендикулар бўлгани учун $2m + n + 3p = 0$; изланаётган түгри чизик билан берилган түгри чизикнинг кесишиш шарти

$$\begin{vmatrix} 1 & 1 & 4 \\ 2 & 1 & 3 \\ m & n & p \end{vmatrix} = 0 \text{ ёки } m - 5n + p = 0.$$

$$20. 43x - 215z - 115 = 0; 43y - 258z + 43 = 0.$$

Күрсатма. Изланаётган түгри чизик тенгламаси $\frac{x-a}{m} = \frac{y-b}{n} = \frac{z-c}{p}$ бўлсин. m, n, p ларни бурчак коэффициентларининг нараваллелик шартидан топлади. a, b, c лардан биттасини масалан, a ни ихтиёрий тандо олиб, қолган иккитасини изланаётган түгри чизик билан берилган түгри чизикларининг ҳар бирини кесишиш шартидан аниқлаймиз.

$$21. 7x - 25y + 34z + 57 = 0.$$

$$22. 4x + 4y - 5z - 25 = 0. 23. \sin\varphi = \frac{7}{9}.$$

$$24. 1) \frac{x-4}{1} = \frac{y-5}{-1} = \frac{z+6}{1}; 2) \frac{x-4}{1} = \frac{y-5}{-2} = \frac{z+b}{0}, 3) \frac{x-4}{0} = \frac{y-5}{1} = \frac{z-6}{0}.$$

$$25. 5x + 4y - z + 3 = 0, 26. 11. 27. 17x - 10y - z - 13 = 0.$$

$$28. (1, -1, -1) 29. x + y - z = 0.$$

$$30. 4x + 4y - 13z - 35 = 0.$$

Ўн иккинчи боб

$$1. 1) x = y^2 + z^2; 2) x^2 + y^2 = z^4. 2. y = e^{-x^2 - y^2}$$

$$3. xOy \text{ текислиги билан кесилганда } \frac{x^2}{144} + \frac{y^2}{81} = 1, z = 0; xOz \text{ текислиги:}$$

$$\text{билан кесилганда } \frac{x^2}{144} + \frac{z^2}{36} = 1, y = 0; yOz \text{ текислиги билан кесилганда:}$$

$$\frac{y^2}{81} + \frac{z^2}{36} = 1, x = 0.$$

$$4. \frac{x^2}{16} + \frac{y^2}{9} + \frac{z^2}{4} = 1. 5. 1) \frac{x^2}{36} + \frac{y^2}{25} - \frac{z^2}{16} = 1; 2) \frac{x^2}{36} + \frac{y^2}{25} - \frac{z^2}{16} = -1.$$

$$6. x^2 + y^2 = 2xz \text{ айланма параболоид.}$$

7. 1) сфера; 2) сфера; 3) эллипсоид; 4) бир ковакли гиперболоид;
5) икки ковакли гиперболоид; 6) эллиптик параболоид; 7) гиперболик параболоид; 8) 2- тартибли конус; 9) эллиптик цилиндр; 10) гиперболик цилиндр.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ

1. И. И. Привалов — Аналитическая геометрия, 1962, Физматгиз.
2. Н. В. Ефимов — Краткий курс аналитической геометрии, 1962, Физматгиз.
3. М. Я. Выгодский — Основы высшей математики, I к, 1963, Физматгиз.
4. И. П. Натансон — Краткий курс высшей математики, 1963, Физматгиз.
5. Н. М. Бескин — Курс аналитической геометрии для вузов, 1946, Гостехиздат.
6. М. И. Мусхелишвили — Курс аналитической геометрии, 1938, ГОНТИ.
7. С. П. Фиников — Аналитическая геометрия, 1940, Учпедгиз.
8. С. С. Бюшгенс — Аналитическая геометрия, I ва II қисм, 1939, ГОНТИ.
9. Проф. Т. Н. Кори-Ниёзий — Аналитик геометрия, 1956. Ўқувпеддавнашр.
10. Б. Н. Делоне ва Д. А. Райков — Аналитическая геометрия, I т. 1948, Гостехиздат.
11. О. Н. Цубербильер — Аналитик геометриядан масалалар ва машқлар, 1960, „Ўрта ва олӣ мактаб“.
12. Л. В. Клетеник — Сборник задач по аналитической геометрии, 1956, ГИТТЛ.
13. В. П. Минорский — Олӣ математика масалалари туплами, „Ўрта ва олӣ мактаб“, 1963.

МУНДАРИЖА

Биринчи нашрига сўз боши	3
Иккинчи нашрига сўз боши	4

БИРИНЧИ ҚИСМ ТЕКИСЛИКДАГИ АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ

Биринчи боб. Текисликда координаталар методи	5
1- §. Координаталар методи	5
2- §. Йўналган кесмалар	5
3- §. Тўгри чизиқдаги координаталар	9
4- §. Тўгри чизиқдаги икки нуқта орасидаги масофа	12
5- §. Текисликдаги нуқтанинг координаталари	13
6- §. Икки нуқта орасидаги масофа	16
7- §. Кесмани берилган нисбатда бўлиш	19
8- §. Учбурчакнинг юзи	26
9- §. Проекциялар назариясининг асосий қондалари	29
Машқлар	34
Иккинчи боб. Чизиқ ва унинг тенгламаси	36
10- §. Чизиқ тенгламаси тушунчаси	36
11- §. Чизиқ тенгламасини тузиш мисоллари	39
12- §. Чизиқни берилган тенгламасига кўра ясаш	44
13- §. Чизиқ ва унинг тенгламаси ҳақида икки асосий масала	46
14- §. Икки чизиқнинг кесишиши	46
15- §. Чизиқнинг параметрик тенгламалари	48
Машқлар	51
Учинчи боб. Тўгри чизиқ	53
16- §. Тўгри чизиқнинг бурчак коэффициентли тенгламаси	53
17- §. Тўгри чизиқнинг умумий тенгламаси ва уни текшириш	56
18- §. Тўгри чизиқнинг кесмаларга нисбатан тенгламаси	59
19- §. Тўгри чизиқнинг нормал тенгламаси	61
20- §. Тўгри чизиқнинг умумий тенгламасини нормал тенгламага келтириш	62
21- §. Нуқтадан тўгри чизиқкача бўлган масофа	64
22- §. Икки тўгри чизиқ орасидаги бурчак	66
23- §. Берилган нуқтадан маълум йўналиш ўтича ўтган тўгри чизиқ тенгламаси	69
24- §. Берилган икки нуқтадан ўтувчи тўгри чизиқ тенгламаси	76
25- §. Тўгри чизиқка доир масалалар	78
Машқлар	85
Тўртминчи боб. Кутб координаталар системаси ва координаталарни алмаштириш	88
26- §. Кутб координаталар системаси	88
27- §. Кутб координаталаридан Декарт координаталарига ўтиш	90

28- §. Чизиқларнинг қутб координаталар системасидаги тенгламалари	92
29- §. Декарт координаталари системасини алмаштириш	96
30- §. Чизиқларнинг турлари	103
Машқлар	106
Бешинчи боб. Иккинчи тартибли чизиқларнинг элементар назарияси.	108
31- §. Иккинчи тартибли чизиқнинг умумий тенгламаси	108
32- §. Айлананинг умумий тенгламаси	108
33- §. Эллипс	110
31- §. Гипербола	118
35- §. Парабола	129
36- §. Конус кесимларни ва уларнинг қутб координаталардаги тенгламалари	133
Машқлар	137
Олтинчи боб. Иккинчи ва учинчи тартибли детерминантлар	141
37- §. Иккинчи тартибли детерминант	141
38- §. Иккى номаъумли иккита чизиқли тенглама системаси	142
39- §. Уч номаъумли бир жиссли иккита тенглама системаси	146
40- §. Учинчи тартибли детерминантлар	149
41- §. Детерминантнинг асосий хоссалари	150
42- §. Минор ва алгебраник түлдирувчилар	154
43- §. Уч номаъумли чизиқни учта тенглама системаси	156
44- §. Бир жиссли чизиқли тенгламалар системаси	160
45- §. Уч номаъумли учта чизиқли тенгламалар системасини умумий текшириш	165
46- §. Детерминантлар назариясининг аналитик геометрия масалаларига татбиқи	169
Машқлар	171
Еттинчи боб. Иккинчи тартибли чизиқнинг умумий тенгламасини текшириш ҳақида тушунча	173
47- §. Иккинчи тартибли чизиқнинг умумий тенгламаси	173
48- §. Эргри чизиқнинг маркази	174
49- §. Координаталар бошини марказга кўчирилганди иккинчи тартибли чизиқ тенгламасининг ўзгариши	175
50- §. Координата ўқларини буриш билан чизиқ тенгламасини соддалаштириш	176
51- §. Марказиз чизиқ тенгламасини соддалаштириш	179
Машқлар	182
ИККИНЧИ КИСМ	
ФАЗОДАГИ АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ	
Саккизинчи боб. Фазода координаталар методи ва векторлар алгебраси	184
52- §. Фазодаги тўғри бурчакли координаталар системаси	184
53- §. Векторлар	186
54- §. Векторларни қўшиш	187
55- §. Векторларни айнириш	190
56- §. Векторни сонга кўпайтириш ва бўлниш	193
57- §. Векторнинг компоненти ва проекцияси	195
58- §. Проекциялари билан берилган векторларни қўшиш ва айнириш	197
59- §. Икки векторнинг скаляр кўпайтмаси	201

60- §. Проекциялари билан берилган векторларнинг скаляр күпайтмаси	206
61- §. Икки векторнинг вектор күпайтмаси	209
62- §. Проекциялари билан берилган векторларнинг вектор күпайтмаси	215
63- §. Уч векторнинг аралаш күпайтмаси	217
64- §. Проекциялари билан берилган векторларнинг аралаш күпайтмаси	221
65- §. Күш вектор купайтма	223
Машқлар	226
Түккизинчи боб. Фазодаги сиртлар ва чизиқлар	229
66- §. Сирт ва унинг тенгламаси	229
67- §. Ясовчилари координата ўқларига параллел цилиндрик сиртлар	232
68- §. Чизиқ ва унинг тенгламаси	234
69- §. Учта сиртнинг кесишган нуқталари	236
Машқлар	237
Үнинчи боб. Текислик	239
70- §. Текисликнинг нормал тенгламаси	239
71- §. Текисликнинг умумий тенгламаси	240
72- §. Текисликнинг умумий тенгламасини текшириш	243
73- §. Текисликнинг кесмаларга нисбатан тенгламаси	246
74- §. Икки текислик орасидаги бурчак	247
75- §. Текисликлар дастасининг тенгламаси	249
76- §. Уч нуқтадан ўтган текислик тенгламаси	253
77- §. Уч текисликнинг кесишиши	255
78- §. Нуқтадан текислиkkачка бўлган масофа	255
Машқлар	257
Ўн биринчи боб. Тўғри чизиқ	260
79- §. Тўғри чизиқнинг вектор шаклидаги тенгламаси	260
80- §. Тўғри чизиқнинг координата шаклидаги параметрик ва каноник тенгламалари	261
81- §. Тўғри чизиқнинг умумий тенгламалари	264
82- §. Берилган икки нуқтадан ўтган тўғри чизиқ тенгламалари	266
83- §. Икки тўғри чизиқ орасидаги бурчак	266
84- §. Тўғри чизиқларнинг кесишиши	269
85- §. Текисликлар дастасининг тенгламаси	270
86- §. Тўғри чизиқнинг текислик билан ташкил қилган бурчаги	271
87- §. Тўғри чизиқ билан текисликнинг кесишиши	276
Машқлар	278
Ўн иккинчи боб. Иккинчи тартибли сиртлар	281
88- §. Иккинчи тартибли сиртнинг умумий тенгламаси	281
89- §. Айланма сирт	281
90- §. Эллипсоид	284
91- §. Бир паллали гиперболоид	286
92- §. Икки паллали гиперболоид	288
93- §. Иккинчи тартибли конус	289
94- §. Эллиптик параболоид	290
95- §. Гиперболик параболоид	292
96- §. Иккинчи тартибли цилиндрлар	294
97- §. Иккинчи тартибли сиртларнинг тўғри чизиқлari ясовчилари. В. Г. Шухов конструкцияси	295
Машқлар	299
Машқларга жавоблар ва кўрсатмалар	300
Фойдаланилган адабиёт	316

На узбекском языке

МАХКАМ КАМАЛОВИЧ КАМАЛОВ

АНАЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОМЕТРИЯ

*Учебное пособие для студентов
высших технических учебных заведений*

Второе издание

*Издательство „Ўқитувчи“
Ташкент — 1972*

Максус редактор *М. А. Собиров*

Редактор *Х. Алимов*

Бадниг редактор *Е. И. Соин*

Техредактор *М. Алимов*

Корректор *М. Тошамова*

Тернига берилди 28/XII-1971 й. Боснеша рухсат этилди 13/X-1972 й. Қорози
60×90^{1/16}. Физик л. 20,0. Нашр. л. 19,76. Тиражи 17000. Р05185.

„Ўқитувчи“ нашриёти. Тошкент, Навонй кўчаси, 30. Шартнома 143 — 71.
Баҳоси 65 т. Муқоваси 20 т.

ЎзССР Министриялар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг 1-босмахонаси. Тошкент ш., Ҳамза кўчаси, 21.
1972 й. Қороз № 3. Заказ № 31.

Типография № 1 Государственного комитета Совета Министров УзССР по
делам издательства, полиграфии и книжной торговли. г. Ташкент, ул.
Ҳамзы, 21.